

**Міністерство освіти і науки України
Ужгородський національний університет
Факультет суспільних наук
Кафедра політології
Кафедра філософії**

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

**Серія:
ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ, ФІЛОСОФІЯ**

ВИПУСК 4

**Ужгород
Видавництво Ужгородського національного
університету «Говерла»
2006**

ББК 66.0

УДК 32

У-33

Редакційна колегія:

Андрущенко В., доктор філософських наук, професор
Бабкіна О., доктор політичних наук, професор
Варзар І., доктор філософських наук, професор
Вегеш М., доктор історичних наук, професор, головний редактор
Денисенко В., доктор політичних наук, професор
Кирилюк Ф., доктор філософських наук, професор
Круглашов А., доктор політичних наук, професор
Мигович І., доктор філософських наук, професор
Михальченко М., доктор філософських наук, професор
Остапець Ю., кандидат політичних наук, доцент
Пахарєв А., доктор політичних наук, професор
Ярош Б., доктор політичних наук, професор

Рецензенти:

Король І., доктор історичних наук, професор кафедри країнознавства
Закарпатського державного університету

Марчук В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
політології Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника

Хоменко О., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Ужгородського національного університету

Відповідальний за випуск:

Зан М., кандидат історичних наук, доцент кафедри політології
Ужгородського національного університету

Рекомендовано до друку Вченою радою Ужгородського
національного університету 25 червня 2006 р., протокол №

© Вісник Ужгородського університету
Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 4, 2006

© Видавництво Ужгородського національного
університету «Говерла», 2006

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

В. ЛЕВКУЛИЧ (Ужгород)

ІДЕЯ СОЦІАЛЬНОЇ РІВНОСТІ В ЕПОХУ АНТИЧНОСТІ ТА В ПЕРІОД ВІДРОДЖЕННЯ

Фундаментальні філософські вчення та традиції суспільного життя, що зародилися в античні часи, зараз є невід'ємною частиною світової культури. Надбання античних мислителів лягли в основу суспільно-філософської думки. Так, у період Відродження ми знаходимо своєрідне розуміння різних соціальних явищ, понять, категорій і принципів регулювання суспільних відносин через призму античної культури.

Дослідження впливу соціальних вчень Платона, Арістотеля та багатьох інших античних філософів на суспільно-філософську думку епохи Відродження має давню традицію, однак проблема в цілому не втратила наукової актуальності. Більшість наукових праць, що присвячені цій темі мають предметом свого дослідження ідеї побудови ідеального суспільства та держави, теоретичної розробки категорії справедливості, натомість категорія “рівність” у контексті порівняльного аналізу доби античності та періоду Відродження залишається мало дослідженою. Тому, ми будемо намагатися показати, що осмислення концепції соціальної рівності на цих двох етапах соціально-історичного пізнання має спадкоємний характер. У міру розвитку людського суспільства, утвердження в ньому нових цивілізованих форм суспільних взаємин, зростає і сама потреба їх, історично-виправданого, справедливого регулювання. У цьому відношенні соціальна рівність завжди виконувала регулятивну функцію в моральних, правових, економічних, політичних та інших сферах суспільного життя і дуже часто проявлялася у формі політичного ідеалу.

Очевидно, що зародження політичного ідеалу можливе лише на рівні рабовласницького суспільства. У крайньому разі, із цим періодом (VII ст. до н.е.) пов'язують виникнення першого із відомих суспільних ідеалів – античного ідеалу “золотої доби”, коли люди жили щасливо та безтурботно, в повній гармонії з природою. Немає потреби детально зупинятися на його характеристиці, бо ідеал “золотої доби” існував у багатьох народів, але його не можна вважати політичним ідеалом хоча б тому, що політика в цей час ще не виокремлювалася із рамок синкретичної свідомості. Однак, грецький епос виконував одну дуже важливу функцію: він забезпечив можливість появи історично першого ідеалу суспільного ладу, потреба в якому виникла в міру поглиблення майнової нерівності. Ідеал грецької “золотої доби” пов'язаний з іменем Гесіода (VIII ст. до н. е.), який на фоні недосконалих суспільних відносин описує бажане суспільство, де повністю задовольняються всі потреби людей. Він створює образ несуперечливого ідеалу суспільного ладу. У своїй праці “Роботи й дні” Гесіод описує п'ять віків людської історії, де кожний наступний був гіршим за попередній: “золотий вік” – відмінний, “срібний” – добрий, “бронзовий” – посередній, “залізний” – поганий [64, 39]. Для того щоб уявлення про минулі часи перетворилися в ідеал, Гесіод вилучає його з контексту історичного розвитку, переміщуючи його в глибину віків, у часи Кроноса і описує його неіснуючі переваги: люди живуть безпечно, благополучно і щасливо, в умовах рівності, справедливості і свободи.

Зауважимо, що проблема рівності між людьми, як вираз політичного ідеалу, являється для нас особливо цікавою, але вона не може існувати автономно, без зв'язку з такими поняттями як “справедливість”, “право”, “свобода”, “ідеальна форма правління” і т. д. Тому доцільно розглядати еволюцію поняття рівності в контексті цих основних понять. Так при висвітленні проблеми права та справедливості піфагорійці першими почали теоретичну розробку поняття “рівність”, яке мало велике значення для розуміння ролі права як рівної міри нормування нерівних відносин і нерівних осіб. Згідно з піфагорійцями, справедливість полягає у віддаванні рівним за рівне. Але суть справедливості як рівного віддавання за рівне змінюється у залежності від характеру конкретних відносин, у яких опиняються люди. Головна добродійність піфагорійців полягала в дотриманні суворої дисципліни та самопожертви заради суспільного інтересу. У зв'язку з цим у них ми можемо знайти перші в історії філософії зародки комуністичного ідеалу, суть якого полягала в тому, що заради здійснення єдності в державі

повинна встановитися суспільна власність. Тільки завдяки останній можна досягти гармонії інтересів, яку вимагають піфагорійці [24, 26].

Піфагорійські уявлення про те, що суспільні відносини можуть бути очищені від ворожнечі й анархії, а також приведені в належний порядок та гармонію, надихали багатьох прихильників ідеального суспільного ладу. Автором однієї з таких античних утопій був софіст Фалей Халкедонський, який стверджував, що будь-які внутрішні безпорядки виникають через проблеми власності. Щоб досягти досконалості в організації полісного життя, необхідно: зрівняти земельну власність всіх громадян і дати їм рівне (однакове) виховання [3, 250]. Але егалітарні ідеї типу “скасування боргів і переділ земель” поширювалися далеко не на всіх людей. В античній філософській традиції ідея рівності розвивалася в контексті проблеми природи й закону, як двох протилежних начал. Як справедливо зазначив К. Поппер, обговорення двох важливих соціально-політичних проблем древньогрецького суспільства висувало на перший план егалітарний аспект природно-конвенціонального дуалізму і проблеми “греки – варвари” і проблеми “вільні – раби” [20, 294]. Поняття “природа” в розумінні софістів, дістало чітке зрівняльне та емансипаційне звучання. Цей факт підтверджується висловлюванням грецьких мислителів V ст. до н. е. Так, Гіппій (460–400 рр. до н. е.) першим серед софістів у дусі природно-правового вчення протиставляв природу та закон. Природа (природа речей, закон природи) постає в трактуванні Гіппія в якості того істинного природного права, яке протиставляється помилковому, штучному, людському закону (позитивному праву). Звертаючись до еллінів, громадян різних полісів, Гіппій говорить: “Люди! Я вважаю, що всі ви рідні близькі та співгромадяни за природою, а закон, який панує над вами, примушує вас часом до того, що суперечить природі” [18, 67].

Подібні думки (приблизно 400 р. до н. е.) вислював і софіст Антифонт. Обґрунтовуючи положення про рівність всіх людей за природою, він посилався на те, що у всіх людей – еллінів і варварів, благородних і простих – однакові природні потреби. Нерівність людей походить із людських законів, а не з природи. “За природою, – каже Антифонт, – ми всі у всіх відносинах рівні, причому (однаково) і варвари і елліни... у всіх людей потреби від природи однакові.” [21, 70]. Розрізняючи “закони поліса” і “закони природи” (природне право), Антифонт віддає явну перевагу останнім. На його думку, приписи, які є справедливими по закону, ворожі природі людини. Навіть положення закону, що є корисними й ті обмежують людську природу, натомість веління природи приносить людині свободу. Отже, природна рівність протиставляється реально існуючим суспільним відносинам. З цього приводу софіст Алкідам, заперечував рабство і проголошував загальну свободу: “Бог всіх зробив вільними, а природа нікого не зробила рабом” [18, 67].

Однак, не всі софісти були єдині у своїх поглядах. Наприклад, софіст Каллікл розглядав закони природи як право сильного на повну й безмежну свободу, відкидаючи при цьому ідею рівності. “Я думаю, – каже він, – що закони приймають слабкі люди; тобто ті, котрі складають більшість. Вони приймають закони заради себе та своєї вигоди. Самі ж вони, я думаю, задовольняються рівністю, будучи нікчемними. Саме тому згідно закону вважається несправедливим і ганебним прагнути мати більше ніж має більшість. Однак, я думаю, сама природа вказує на те, що є справедливим, коли кращий переважає гіршого, а сильніший – слабшого... Справедливе, згідно природи, в тому і полягає... щоб все надбання слабких і гірших належало сильнішим і кращим...” [18, 60]. У діалозі Платона “Держава” такі ж ідеї висловлюються софістом Фразимахом, але дещо в іншій формі. Ним висловлюється думка, що у всіх державах справедливим називають те, що корисно владі. Однак, висновок Фразимаха, як і Каллікла, зводиться до того, що особисті інтереси людини розходяться з суспільною справедливістю, і те, що у суспільстві називається несправедливістю, насправді при певних обставинах є чимось більшим за справедливість [18, 61].

На думку софіста Горгія (48–380 рр. до н. е.), більшість слабких людей, маючи на меті перемогти меншість, зібралися разом і створили державу, прийняли закони, якими обмежили волю більш сильних і змусили їх підкоритися. Як і Каллікл, Горгій вважав, що сильному обов’язково необхідно поважати закон лише до тих пір, поки він почуває себе недостатньо сильним, щоб скинути з себе пута. Звичайно, з цієї точки зору, для софістів однакові всі форми суспільного устрою, бо для них кращою формою є та, котра в даний момент дає можливість панувати над масою. Можна сказати, що софісти лестили народним вподобанням, коли

говорили, що в державі справедливим є те, що подобається владному, пануючому класу суспільства. Звідси напрошується висновок, що в цілому софістика не змогла створити єдиний політичний державний ідеал, обмежившись “егоїстичним ідеалом деспота”.

Разом з цим, крайній індивідуалізм не мав фактично під собою ніякого реального соціального підґрунтя і був відкинутий великою частиною представників софістів. Натомість, у їхніх поглядах знайшли своє відображення всі принципи ліберально-егалітарного права. Отже, ідея всезагальної рівності, яка утворилася з ідеалу “золотої доби”, стала певною частиною світогляду відповідної соціальної групи та одночасно впливала на її подальшу діяльність. Мова йде перш за все про рабів і вільних громадян Греції, які займалися ремеслами і для котрих рабська праця складала певну конкуренцію, і в той же час була джерелом їхнього незадоволення та обурення. Як вважає знавець античності С. Лур’є, емансипація саме тому і стала гаслом даної групи людей [15, 286-287].

Ідея рівності розвивалася і в рамках теорії “суспільного договору”, яку відстоювали такі софісти як: Протагор, Лікафрон, Фразимах. На їх думку, держава являє собою зібрання рівноправних громадян, які спільно забезпечують собі безпеку та обмежують свою природну свободу. Переконавшись на практиці у шкідливості взаємних образ, – говорить Фразимах, – люди зрозуміли, що краще домовитися між собою, щоб не вчиняти несправедливість і не страждати від неї. Як наслідок, вони почали приймати закони та укладати договори і написане законом називати законним і справедливим [18, 58]. У цієї групи софістів думка про договірне походження права з’явилася не завдяки традиціям політичного життя. Вона була скоріше теоретичним поясненням переходу від природного стану до громадянського.

Велика заслуга софістів полягала в тому, що вони розробили й обґрунтували основні положення природно-правової доктрини. В рамках якої зародилися уявлення про два види рівності: природну та формально-правову. Шляхом протиставлення природи й закону було встановлено протилежність природного й позитивного права. Таке протиставлення, зроблене софістами, повністю покінчило з старою традицією, у якій встановлювалася непорушна сила позитивного закону. Таким чином, вони підготували підґрунтя для майбутніх теоретичних конструкцій побудови ідеального суспільства на засадах рівності між людьми. Протиставлення природної і формально-правової рівності мало велике практичне значення: воно будило і розвивало думку про існуючі суспільні порядки, породжувало критичне ставлення до законів держави і суспільних інтересів. Важливим є те, що софісти не зупинялися на одному загальному гаслі, а намагалися поєднати його з подальшими ідеями, які в принципі дозволяють говорити, якщо не про завершений політичний ідеал взагалі, то про його важливі конструктивні параметри, що перевершили основні напрямки філософської і політичної думки більш пізнього часу.

Поряд із софістами, які зробили вагомий внесок у розробку ідеї рівності, заслуговують на увагу суспільно-філософські погляди видатного античного мислителя Платона (427–347 рр. до н. е.). Слід зазначити, що ідея нерівності в його філософії займає набагато більше місця, ніж ідея про рівність, яку він розглядає досить своєрідно. Він не був прихильником абсолютної рівності. Нерівність людей є головним принципом на основі якого побудовані його уявлення про ідеальну державу. Платон був першим хто описав подвійну природу держави. Так, міркуючи над поділом людей на багатих і бідних, він вважав, що держава являє собою ніби дві держави. Одну утворюють бідні, іншу – багаті, і всі вони живуть разом, замислюючи одні проти одних різні підступні речі [1, 104]. Виступаючи за ліквідацію конфліктних відносин між багатими й бідними, Платон був рішучим противником революційних ідей, які панують серед бідних верств населення. На його думку, натовп, не розуміючи істинної рівності, вимагає рівність фактичну. Претензії бідних до багатих він розцінює як хворобу держави, що виникає внаслідок неправильного виховання. Платон негативно ставиться не тільки до революційної боротьби соціальних низів, а й до демократичної системи, в якій низи мають велику політичну вагу. До демократичної форми правління він відчуває не меншу антипатію ніж до влади багатих, бо за такого правління однаково встановлюється рівність як для рівних так і не рівних [13, 31]. Платон так само негативно ставиться до таких форм правління як тимократія, олігархія та тиранія. Останню вважав найгіршою з поміж усіх існуючих [10, 54-55]. У зв’язку з цим філософ пропонує власну модель ідеальної (аристократичної) держави, в якій

заслужують на увагу такі три моменти: поділ людей на класи, організація виховання, спільна власність.

Поділ держави на класи, як відомо, Платон пов'язує з потрійним поділом людської душі. Як у окремої людини розрізняють розум, відчуття і бажання, що відповідає трьом добродетям: мудрості, мужності та поміркованості, так і в державі повинно бути три класи – філософів, воїнів і виробників (ремісників і землеробів) [27, 36]. Останні мало цікавили Платона, їхній побут і умови праці він змальовує лише в загальних рисах. Головну увагу він зосереджує на двох вищих станах. Особливість полягає в тому, що принцип поділу на класи у Платона пов'язаний з думкою про те, щоби кожний займався своєю справою і не втручався в справи інших, бо однією з головних вад існуючої афінської держави він вважав “багаторобство”, коли кожний брав на себе справи, які не відповідали його здібностям. Тобто, Платон кладе в основу побудови ідеальної держави принцип розподілу праці, який є причиною поділу суспільства на три класи [23, 41]. При цьому, він посилається на існуючу нерівність розумових здібностей людей і тому вважав недопустимим, щоб швець або столяр від природи претендував на те, що йому не під силу.

У державі Платона взаємовідносини між трьома станами будуються на основі взаємної поваги та спільних інтересів, що проявляються в служінні ідеї. За задумом Платона, всі три стани, але кожний по-своєму, служать ідеї справедливості і всі вони вільні, рівні та щасливі. Звичайно, сьогодні з точки зору більш глибокого соціологічного аналізу, всі ці уявлення не витримують жодної критики. Громадяни ідеальної держави вільні тому, що внутрішньо усвідомили необхідність свого становища. Вони рівні тому, що кожна людина в державі займає саме те місце, для якого народжена. Але, якщо рівність розглядати як щось безвідносне, то думка Платона здається абсурдною: люди рівні, однак, насправді займають різне становище в суспільстві, але як не дивно рівні саме завдяки цій обставині! Тобто, до слова “рівність” Платон відноситься легковажно. А у всьому його діалозі “Держава” це слово жодного разу не вживається у соціальному значенні.

На думку Платона, важливим є те, щоб люди жили за законами справедливості, дотримувалися принципів “відповідності” та “належної міри”. Так раби не можуть займати однакове суспільне становище разом з своїми володарями, погані – з порядними. Добродетельні люди повинні користуватися великою повагою, а всі інші меншою. На думку Платона, саме такий принцип відповідності повинен лежати в основі справедливості. Держава буде лише тоді справедливою, коли кожний буде займатися своєю справою. Якщо ж принцип “відповідності” або “належної міри” не діє, істинна рівність порушується. При цьому, він, посилаючись на Сократа, розрізняє два види рівності: “геометричну рівність” (рівність за гідністю і чеснотами) та “арифметичну рівність” (рівність міри, ваги і числа). Пояснюючи їхній зміст, Платон зауважує, що “для нерівних рівне стало би нерівним, якби не дотримувалася належна міра” (Платон. Закони. 757 а). “Геометрична рівність” – це “найщиріша та найкраща рівність”: “більшому вона приділяє більше, меншому менше, кожному даруючи те, що відповідає його природі” (Платон, Закони. 757 с.). Такі маркування про справедливість, рівність, відповідність природі, належну міру ми знаходимо у майже тотожних формулюваннях у всіх працях Платона – від “Держави” до “Законів”. Це одні з домінуючих ідей його вчення про досконале суспільство. Надалі вони були сприйняті та розвинуті у вченні Арістотеля (384-322 рр. до н. е.) про два види справедливості – справедливості, що зрівнює, і справедливості, що розподіляє. Критерієм зрівнюючої справедливості є “арифметична рівність”. Вона проявляється у сфері цивільно-правових угод, відшкодування збитків, у сфері злочинів і покарання і т. д. Розподільна справедливість, за Арістотелем, проявляється через принцип “геометричної рівності” і полягає у розподілі благ і грошей, влади тощо по гідності, пропорційно внеску кожного члена суспільства. Тому тут допускається як рівне, так і нерівне наділення певними суспільними благами.

У праці “Політика” Арістотель розвивав свій політичний ідеал через призму проблеми соціальної нерівності. Він писав, що у всіх державах існують три елементи: один клас – дуже багатий; другий – дуже бідний; і третій – середній. Філософ, вказує на причини, що призводять до краху держави в реальному житті і приходять до висновку, що в основі всіх катаклізмів лежать полярні інтереси – суперечності між багатими і бідними. Саме з бідняків і багатіїв одні виростають злочинцями, а інші шахрями. Арістотель виступав як проти влади бідняків,

позбавлених власності, так і проти егоїстичного правління багатой плутократії. Щоб уникнути причин, які руйнують суспільство, він пропонує поставити на чолі держави “середній клас”, і називає таку форму держави “політією”. Середній клас – найкращий, бо за умовами життя його представники найбільше готові дотримуватися раціонального принципу. Суспільство, в якому середній клас становить більшість, управляється набагато ефективніше, бо забезпечується суспільна рівновага. У певному розумінні теорія Арістотеля була компромісною моделлю “розумного егоїзму”, яка послаблює суперечності між двома протилежностями.

Політія, як краща форма держави поєднує в собі ліпші ознаки олігархії і демократії, але позбавлена від їхніх недоліків й крайнощів. Політія “середня” форма держави, і “середній” елемент у ній домінує у всьому: у людській натурі – поміркованість, у майнових відносинах – середній достаток, а у владних – середній клас. Основну причину невдоволень і повстань у державі Арістотель бачить у відсутності рівності. Повстання чи перевороти відбуваються внаслідок порушення відносного характеру рівності та викривлення принципу політичної справедливості, який вимагає в одних випадках керуватися кількісною рівністю, а в інших – рівністю за гідністю. Так, демократія ґрунтується на тому принципі, що відносна рівність тягне за собою і абсолютну рівність, а олігархія впливає з принципу, ніби відносна нерівність обумовлює нерівність абсолютну. Подібні помилкові уявлення про основні принципи, що лежать в основі тої чи іншої форми держави, у подальшому призводять до міжусобиць.

Якщо порівняти становище вільного і раба, то побачимо, що суспільний лад античності базувався на політичній і економічній нерівності. Але Арістотель не бачив у цьому проблеми, бо не вважав рабів людьми. Проблема рівності він розглядав виключно на прикладі античного суспільства вільних громадян. Вчення про “кастову справедливість” Платона, “зрівнюючу і розподільчу справедливість” Арістотеля є свідченням суперечливих суспільних процесів античного суспільства. Погляди філософів цього часу є відображенням класової диференціації суспільства. Влада у такому суспільстві, як правило, знаходиться у дуже багатих громадян, які й користуються суспільними благами, бо дає їм на це право, ніби характерна для них добродійність. З цього приводу, протилежну позицію відстоювали стоїки, які виходячи з єдності природи, розглядали всіх людей як членів єдиного світу. На їхню думку, всі люди рівні від природи й добродійність не є вродженою якістю, бо внаслідок навчання і практичної діяльності стати добродійним може будь-хто. У Римській імперії, яка стояла на порозі занепаду, суспільні низи вбирали в себе ці ідеї та стихійно розробляли на їхній основі той принцип абстрактної рівності, що в ілюзійній формі увійшов у ранньохристиянський ідеал.

Реальною соціальною базою ідеї рівності стоїків була політична і правова практика Римської імперії, яка нівелювала національні, релігійні та інші ознаки. “Під владою Римської імперії, – стверджував Ф. Енгельс, – всі ці відмінності поступово зникали, за винятком відмінності між вільними та рабами; таким чином виникала, по крайній мірі для вільних така рівність фізичних осіб, на основі якої розвивалося римське право” [6, 105]. Поступово, висуваючи свої ідеї, стоїки проголосили і рівність між вільними і рабами. У їхній філософії ідея рівності артикулюється не на основі єдності природних потреб людей, як це мало місце у софістів, а в зв’язку з визначенням рівної природної причетності всіх індивідів до божественного Логоса. Стоїчний мудрець (як ідеал людини) усвідомлює свою родинність з усіма розумними істотами. Він визнає їх однорідними та рівноправними, бо всі вони перебувають під дією єдиного закону природи та розуму. Ця ідея, яку ми знаходимо ще у вченні софістів та кініків, найбільш яскраво виражена в уявленні про вселенський поліс, громадянами якого є всі істоти, що володіють розумом. Стоїк Хрисипп (280–206 рр. до н. е.) вказував на “єдність богів і людей і всього, що для них існує” [26, 221]. Саме ідея рівності створює передумови для розвитку етики стоїків у римський період.

Творчість римських стоїків розвивалася в умовах посилення кризи цінностей попередньої полісної ідеології, зміцнення влади принципів і режиму цезаризму, перетворення Римської імперії у світову державу. В цих умовах римські стоїки ще в більшій мірі, ніж їхні древньогрецькі попередники, розвивали ідею рівності між людьми. Філософ Сенека (3 – 65) відстоював ідею духовної свободи всіх людей незалежно від їхнього суспільного становища. Згідно його уявленням, об’єктом і сферою рабства може виступати лише тілесна і чуттєва, але не духовна і розумова частина людини. “Той, хто думає, що рабство розповсюджується на всю особистість, – писав Сенека, – помиляється, бо її краща половина вільна від рабства.

Тільки тіло підконтрольне і належить господареві, а дух сам собі хазяїн”[2, 508]. Раб, на думку Сенеки, – рівний за натурою іншим людям і йому притаманні ті ж духовні якості, що і всім вільним громадянам. Купівля – продаж стосується лише тіла раба, але не його вільного духу. Сенека закликав до гуманного поводження з рабом як з духовно рівним об’єктом. Всі люди рівні в тому розумінні, що вони є “співгромадянами по рабству”, бо однаково залежать від примхи долі. “А покажіть мені, – каже він, – хто не є рабом у тому чи іншому значенні! Он цей – раб “похоті”, той – корисливої жадоби, а той “честолюбства”... Немає рабства більш ганебного ніж рабство добровільне” [10, 80]. У русі поглядів грецьких стоїків Сенека вважає долю (або рівнозначні їй, – Бога, Божественний дух, природу, світову єдність) причиною всіх причин. Рухаючись “своїм незмінним шляхом”, “закон долі здійснює право”. Люди не можуть змінити світ, частиною якого є їхні відносини. Єдине, що вони можуть зробити, це підкоритися волі законів природи та мужньо зустрічати примхи власної долі. Виходячи з ідеї єдності божественного і людського світу, Сенека робить висновок, що люди, – “рівні між собою”: бо природа створила всіх людей із однієї матерії і з однаковою метою. Вище благо – в розумі, який є духом, що ввійшов у тіло людини. І розум робить людину богоподібною. Крім розуму, природа нагородила людину ще й товариською вдачею, яка лежить в основі єдності людського роду. Завдяки розуму та товариській вдачі, люди в боротьбі за життя досягли панування над тваринами, приборкали стихії і стали жити у тісній спільноті [10, 81].

Схожі ідеї розвивали й такі римські стоїки, як, раб за походженням, Епіктет (50–138) та імператор Марк Аврелій Антонін (121–180). У Епіктета заклики до морального вдосконалення людини та до примирення з власною долею, доповнюються гострою критикою багатства та засудженням рабства. “Чого не бажаєш собі – не бажай і іншим, – повчає Епіктет, – тобі не подобається бути рабом – не роби й інших рабами. Якщо ти не можеш обійтися без послуг рабів, тоді ти, перш за все, сам раб, – недоброчесність і влада можуть співіснувати між собою так само як і свобода з рабством” [10, 82]. Марк Аврелій Антонін розвивав уявлення про державу з однакою для всіх законом, що діє згідно принципів рівності та рівноправності всіх людей. На його думку, закони повинні поважати свободу підданих своєї держави [10, 82].

В цілому суспільно-філософські погляди античних мислителів дуже суттєво вплинули на подальше формування поняття рівності між людьми, зокрема, як принципу соціальної регуляції, який з часом починає відігравати все помітнішу методологічну функцію при виборі і реалізації тої чи іншої соціально-політичної концепції. Особливо показово принцип рівності проявляється у сфері права вже в античну добу, хоч у цей період він тільки починає формуватися, бо йде мова тільки про формально правову рівність виключно між вільними громадянами, а раби випадали із сфери його дії, натомість в епоху середньовіччя робиться акцент не на правові рівності, а на морально-етичній, що відображено в релігійно-християнській свідомості. Характерним є те, що рівність тут розглядається через призму ролі “служіння”. Це ще не абстрактна рівність, а лише рівне служіння один одному. За таким формулюванням приховуються відносини середньовічного феодального суспільства, в якому васал служить своєму господареві, а останній, у свою чергу “служить” підлеглим, дбаючи тільки про їхній захист. У середньовічному суспільстві вважали справедливим далеко не рівноправність між людьми, а рівне виконання своїх суттєво нерівних прав і обов’язків. В цьому розумінні поняття “рівність” ідеалізує “вертикальні” класові відносини [2, 602].

Але в церкві відносини влади являють собою не соціальні, а організаційні відносини. Так, всі члени “Граду Божого” є “братами у Христі” не залежно від того, ким вони були в земному житті. Вони всі рівні перед Богом, і в цьому відношенні церква – суспільство рівних. Таке розуміння суспільства допомагало перенести характерні для феодалізму уявлення про внутрішню будову замкнутої групи та про своєрідні нормативні відносини на все суспільство. Як зазначає А. Гуревич, “в рамках корпоративної групи не існувало відносин панування та підкорення. Принцип рівності був їхньою конституційною ознакою” [5, 171]. Тому поняття “рівність” мало і інше значення, відображало характер і “горизонтальних відносин” феодального суспільства. Але така рівність виконувала регулятивну функцію виключно в середині певної корпоративної групи. Проголошуючи рівність людей в ідеальному суспільстві, теологи увічнювали становий поділ реального феодального суспільства. Хоч інститут рабства вже давно перестав існувати і ніби саме завдяки цьому людство досягло певного прогресу на

шляху до реалізації ідеї рівності в порівнянні з античним періодом суспільного розвитку, в той же час виникає нова форма нерівних відносин між людьми, так звана станова нерівність. У зв'язку з цим мислителі епохи Відродження намагалися довести, що середні віки це “темний період” у розвитку людської цивілізації, своєрідний “крок назад у порівнянні з античністю” [19, 67]. Піддаючи критиці суспільні порядки середньовіччя і, намагаючись виробити власну модель розвитку суспільства, зрозуміти соціальні відносини та процеси, що відбувалися в ті часи, вони зверталися до суспільно-філософської спадщини античних мислителів. Перебуваючи під впливом багатьох їхніх ідей, вони започатковують новий етап розвитку культури суспільства.

У суспільно-філософських вченнях того періоду провідне місце займає проблема людини та співвідношення особи і держави. Цей напрямок суспільної думки став називатися гуманізмом. Він виступав у якості ідеології Відродження, яка сприйняла і відновила ідеали античного світу. Гуманізм – одне з великих досягнень багатогранної культури Відродження – поставив у центр своїх інтересів людину. Крилатими стали слова видатного мислителя епохи Відродження Піко делла Мірандола (1463–1494): якщо Бог – початок, то людина – центр всіх речей. Ця форма стала підґрунтям переходу від потойбічного світу до земного, від вивчення речей “божественних” до вивчення речей людських. Представники нової течії суспільної думки відкидали середньовічну аскетичну мораль; натомість проголошували ідеї вільного розвитку людської особистості, пропагували життєрадісне утвердження земних потреб і відчуттів. На думку С. Сказкіна, – це був період, коли “вченість вийшла із монаших келій і університетських корпорацій на ринкову площу” [22, 140]. Наносився суттєвий удар по феодально-корпоративній системі, особистість стала розкутішою, створювалися ідейні передумови для формування феодального суспільства.

Гуманізм постав ідеологічним віддзеркаленням складного процесу становлення ранньобуржуазних відносин. Глибокі соціально-економічні та політичні зміни, що відбувалися в той період, кардинально вплинули на духовне життя народів різних країн. У своїй творчості гуманісти намагалися підняти найактуальніші теми свого часу, активно займалися розробкою проблем філософії, релігії, політики, права, виховання та ін. Відкидаючи феодально-середньовічні ідеали, відводячи людині центральне місце у системі буття, представники гуманізму зверталися до спадщини Античності. Вони намагалися осмислити насувні проблеми теперішнього через минуле. Багатогранність гуманізму створює чимало складностей у вивченні творчості його представників, особливо тієї частини, де висвітлюється проблема рівності. Складність полягає в тому, що епоха Відродження охоплює майже три століття – з середини XIV до початку XVII ст., що неминує вплинуло на розвиток суспільних ідей і викликало певну трансформацію ставлення гуманістів до ключових соціальних проблем. Тому, доцільно зосередити свою увагу на тих мислителях, суспільно-філософські погляди яких найбільше вплинули на подальший розвиток ідеї рівності між людьми. Потребує аналізу перш за все те, що ввійшло в “золотий фонд” людства та зіграло важливу роль у формуванні цієї ідеї. Гуманізм являє собою першу форму буржуазного Просвітництва, в основі якого лежало переконання у принциповій рівності людей, в єдності людської природи. Починаючи з Д. Аліг'єрі (1265–1321), в працях гуманістів ми знаходимо думку про те, що шляхетність людини визначається не її знатним походженням чи багатством, а особистим талантом, здібностями, високими моральними якостями. На думку мислителя, саме ці обставини повинні визначити місце людини в соціальній ієрархії ідеальної держави [25, 145].

Проголошуючи ідеї людської гідності і справжнього благородства людини, що визначається не її соціальним походженням, а високими моральними якостями та вихованням, гуманісти дуже симпатизували народу. “Народ тобі винен багато, але ти йому винен усе”, – так писав Е. Роттердамський (1431–1493) [9, 182]. Але, який зміст вкладався в поняття народ? Н. Макіавеллі (1469–1527) і його сучасники – італійські гуманісти мали досить чітке уявлення про соціальну структуру суспільства, перш за все у Флоренції. Першу групу населення складала міська аристократія, до якої у Н. Макіавеллі була яскраво виражена неприязнь. Мислитель стверджував, що “Ці люди, шкідливі для будь-якої республіки чи країни; з них особливо шкідливі ті, котрі мають занадто багато замків та покірних підданих... Тому в таких країнах не може бути ні республіки, ні жодного політичного порядку через те, що вони є заклятими ворогами будь-якої громадянськості” [16, 279]. До другої групи населення, якій найбільше

симпатизували гуманісти, входили торговці та ремісники (вони хоч і володіли громадянськими правами, але не брали участі в управлінні державою). На думку гуманістів, торговці та ремісники складають основу середнього класу, який зацікавлений у процвітанні суспільства, реалізації ідеалів справедливості та рівності. Третя група – безправні, бідні люди, які до уваги не беруться. Таким чином, рівність, свобода та справедливість трактувалися гуманістами з точки зору інтересів середніх верств населення.

Їх судження про багатство, справедливий розподіл благ є досить суперечливими. Але достеменно відомо, що вони виступали як проти крайностей багатства, так і проти бідності, засуджували надмірний потяг до збагачення. Так, Е. Роттердамський з неприязню писав про купців, котрі заради збагачення “постійно брешуть, божаться, крадуть, махлюють, обдурюють і при цьому думають, що вони перші люди у всьому світі тільки тому, що їхні пальці прикрашені золотом” [8, 129]. Еразм зазначав: “Багатство приносить дуже багато справжнього зла і відбирає дуже багато справжнього добра” [9, 207]. У той же час Еразм визнавав суспільну значимість багатства, хоч і відводив йому останнє місце в ієрархії земних благ. Вважаючи майнову нерівність людей природною, а тому невідворотною, він виступав за благодійність, вважав, що якщо б кожний у міру своїх можливостей допомагав бідним, то “дуже багато тих, хто... несправедливо терпить злидні, жили б краще” [7, 106].

Італійський гуманіст М. Фічіно (1433–1499) казав, що “ті люди є щасливими, праведними та осяяними великим багатством, котрі вважають себе слугами Бога, турбуються про бідних і діляться своїм майном” [14, 227]. Аналізуючи приватний і колективний принцип суспільного життя він віддавав перевагу останньому, бо його позиція була близька до громадянського гуманізму. М. Фічіно вважав, що суспільні інтереси повинні домінувати над приватними [14, 230]. Однак, проголошуючи ідею природної рівності людей, гуманісти зовсім не були прихильниками соціальної рівності. Більше того, чимало з них припускало, що сам “порядок Всесвіту” вимагає збереження майнової нерівності. Так, П. Помпонаці (1462–1525) писав: “Те, що багаті пригнічують бідних не доводить недосконалість і жорстокість Бога... бо хоч стосовно приватного це здається несправедливим, щодо світового порядку це не є таким” [4, 179]. Гуманісти прославляли торгівлю, підприємництво, без яких неможливе процвітання суспільства, розвиток науки та мистецтва. Саме такі гуманістичні ідеї підірвали основи феодально-ієрархічної системи, сприяли поступовій ліквідації станових привілеїв. Оспівуючи працю, гуманісти проявляли таким чином своєрідний інтелектуальний аристократизм, бо віддавали перевагу інтелектуальній праці, а не фізичній. Не уникнули впливу античної спадщини і автори утопічних проєктів перебудови суспільства на основі ліквідації приватної власності та соціальної нерівності.

Своєрідну модель суспільства, у якій повинні панувати рівність і справедливість, розробив і видатний гуманіст епохи Відродження Т. Мор (1478–1535). Свої погляди філософ виклав у праці “Утопія”, де описав несправедливі суспільні відносини, що базуються на існуванні приватної власності. Т. Мор стверджував, що поки буде існувати приватна власність, доти не буде жодної надії вилікувати суспільство. Він вважав дуже несправедливим те, щоб одні люди жили в “розкоші”, а інші в злиднях і важкій праці [117, 274-275]. Критикуючи найрізноманітніші сфери життя діяльності суспільства, Мор описував життя ідеальної справедливої держави Утопії, в якій панує суспільна власність. Причому, громадяни цієї держави – не мають навіть індивідуальної власності, бо позбавлені предметів особистого вжитку. Для обґрунтування ідеї спільного майна Т. Мор посилається на авторитет Платона. За словами філософа, “ця наймудріша людина (мається на увазі Платон) легко передбачила, що для досягнення суспільного благополуччя існує один-єдиний шлях – проголосити у всьому рівність...” [17, 163]. Так само як і античні філософи Т. Мор закликає до того, щоб кожна людина займала в суспільстві те місце, яке вона заслуговує згідно з своїми особистими якостями. Мислитель не проти привілеїв, а отже, й певної нерівності у виборі роду занять. Але існують й інші думки з цього приводу. Дехто з дослідників вважає, що Т. Мор був прихильником “грубої зрівнялівки” [12, 21]. На думку Т. Мора, держава повинна заохочувати добродійність, старанність, сумлінність та талант. Така думка була поширена і в античній філософії. Автор “Утопії” вважав, що добробут можна досягти, залучивши до виробництва практично все населення, скасувавши приватну власність, запровадивши сувору дисципліну та бережливість. На його думку, утопійці “досить успішно здійснюють управління державою за

допомогою невеликої кількості законів; і добродесність там шанується, і за рівності всім всього вистачає” [17, 162-163]. Останню він розглядав подібно до філософів античності. З-поміж двох її видів, геометричної і арифметичної, мислитель віддавав перевагу скоріше першій, ніж останній.

Ідеї Т. Мора про ідеальне, справедливе суспільство суттєво вплинули на Т. Кампанеллу (1568–1639). Він так само широко використовував ідеї античної філософії, зокрема, Платона. На думку Т. Кампанелли, щоб побудувати справедливе суспільство, потрібно запровадити суспільну власність на все майно. “Злидні роблять людей нечесними, хитрими, лукавими, злодіями, підступними, відкинутими, брехливими, кривоприсяжниками і т. д., а багатство – пихатими, гордовитими, невігласами, зрадниками, тими, хто міркує про речі, нічого про них не знаючи... Тоді як спільна власність робить всіх одночасно і багатими, і разом з цим бідними: багатими – тому, що в них є все, бідними – тому, що в них нема жодної власності; і тому не вони служать речам, а речі служать їм [11, 70-71]. На думку Т. Кампанелли, громадяни ідеальної держави мають мати все те, чого потребують. Однак, це зовсім не означає, що він виступає за розподіл суспільних благ виходячи з потреб. У Місті Сонця є певні обмеження у їхньому задоволенні. Існують навіть спеціальні посадові особи, котрі зобов’язані слідкувати за тим, щоб “солярії” не брали собі нічого зайвого. “Все те, чого вони потребують, їм дасть громада, а посадові особи прослідкують за тим, щоб ніхто не отримав зайвого...” [11, 47]. Подібно до утопії Платона, громадяни Міста Сонця також не мають нічого свого, вони живуть у будинках, які належать суспільству, причому зобов’язані змінювати місце проживання кожні шість місяців, однаково одягатися, харчуватися у громадських столових і т. д. Однак, такий стан речей їх цілком влаштовує. “Предмети домашнього побуту та їжа їх мало хвилюють, бо кожний має всього вдосталь...” [11, 69]. Завдяки таким поглядам Т. Кампанеллу можна вважати прихильником примітивного “геометричного розподілу”. Саме такий принцип відповідав ідеям гуманізму епохи Відродження. Але слід зазначити, що “геометрична рівність” у розумінні Т. Кампанелли, так як і в Т. Мора, дещо відрізняється від того, як її уявляли собі інші представники цієї епохи. Відмінність полягає у тому, що якщо чимало філософів періоду Ренесансу (Е. Роттердамський, П. Помпонаці, Н. Макіавеллі та ін.) не були прихильниками усупільнення власності, а виступали, в крайньому випадку, лише за зменшення “майнової диференціації” та пропагували помірно-зрівняльні ідеї, то Т. Мор і Т. Кампанелла навпаки, обґрунтовували необхідність ліквідації приватної власності як засобу подолання соціальної нерівності та справедливості.

Підводячи підсумки нашого аналізу розуміння соціальної рівності в Античну епоху та добу Відродження, можна сказати, що уявлення філософів про рівність та способи її досягнення носили спадкоємний характер. Звертаючись до спадщини античних філософів, гуманісти запозичили у них тлумачення основних категорій етично-політичної думки, серед яких чільне місце посіла категорія рівності, яка поряд з іншими важливими соціальними ідеями виступала засобом реалізації проектів ідеальної держави у теоріях багатьох філософів. Починаючи з античних часів, коли було вперше концептуально осмислено категорію рівності, з’явилася думка, що справедливе суспільство можна побудувати лише за умови запровадження певних регулятивних принципів, серед яких провідну роль мали займати принципи рівності. Започатковане філософами концептуальне розуміння категорії “рівність” стало тією методологічною основою, яка використовувалася у процесі пізнання природи суспільного ідеалу як прихильниками, так і противниками ідеї соціальної рівності. Серед представників доби Відродження як перші, так і останні, перебуваючи під впливом античного ідеалу, робили кожен свій вклад у створювану ними етично-політичну модель сучасного суспільства та держави. Незважаючи на те що багато соціально-політичних ідей були запозичені ними від древніх мислителів, все ж таки, не можна сказати, що в філософії Відродження були відсутні яскраві особистості, оригінальні концепції.

Важливим доповненням до ідейного наслідування античності виступало осмислення гуманістами сучасної соціально-політичної практики. Цікаві ідеї, які вони знаходили в працях Платона, Арістотеля та інших античних філософів, використання ними першоджерел та відмова від середньовічних перекладів та тлумачень, слугували міцним підґрунтям для власної розробки етично-політичних доктрин. Все це створювало нову гуманістичну етику, “науку життя”, орієнтовану на вирішення широкого кола проблем і поширення ідей соціальної

справедливості. Цьому повинна була сприяти розробка ефективної системи освіти та виховання. Гуманісти стверджували, що в сфері виховання всі люди мають бути рівними, бо цілеспрямоване виховання здатне виявити кращі сторони людської природи, привити тим, хто успішно засвоїв знання досвідчених вихователів та наставників справжнє благородство. Вони не пропонували (за винятком соціалістів-утопістів, котрі опиралися на гуманістичні ідеї, обґрунтовуючи власні проекти перебудови суспільства) радикальних засобів для зміни соціальної дійсності. І все-таки, просвітницька діяльність гуманістів – критика станової ієрархії, соціальних контрастів, засудження користолюбства, паразитування пануючих класів, звеличування сил та могутності людського розуму, творчих здібностей людини, пропаганда рівноцінності людей, незалежно від їхнього походження – підірвала феодальні порядки, руйнувала духовну монополію церкви.

1. Абельяр П. Теологические трактаты // Пер. с латыни. – М.: Прогресс гнозия, 1995. – 413 с.
2. Антология мировой философии. В 4-х т. – М: Мысль, 1969, Т. 1. – Ч.1. – 576 с.
3. Волгин В. П. Очерки истории социалистических идей (с древности до конца XVIII в.) – М.: Наука, 1975. – 295 с.
4. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения. – М.: Высшая школа, 1980. – 368 с.
5. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.
6. Энгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т. 20. – С. 1-388.
7. Эразм Роттердамский. Разговоры запросто. – М.: Худ. лит., 1969. – 704 с.
8. Эразм Роттердамский. Похвала глупости. – М.: Худ. лит., 1983. – 168 с.
9. Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М.: Наука, 1986. – 703 с.
10. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Юрид.лит., 1983. – 720 с.
11. Кампанелла Т. Город Солнца. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 228 с.
12. Кан С. Б. История социалистических идей. (До возникновения марксизма). – М.: Высшая школа, 1963. – 280 с.
13. Коркунов Н. М. История философии права. СПб, 1908. – 431 с.
14. Кудрявцев О. Ф. Идея “общности” у Марсилио Фичино // История социалистических учений. – М. – Л.: Наука, 1982. – С. 226-235.
15. Лурье С. Я. История античной общественной мысли. Общественные группировки и умственные движения в эллинском мире. – М. – Л.: Госиздат, 1929.
16. Макиавелли Н. Избранные произведения. – Ростов на Дону: Феникс, 1998. – 576 с.
17. Мор Т. Утопия. – М.: Наука, 1978. – 416 с.
18. Новгородцев П. И. Политические идеалы нового и древнего мира. – М.: Моск. науч. изд., 1919. – 214 с.
19. Подольська Є. А., Парафійник Н. І. Філософія: Підручник для студентів фармацевтичних вузів і факультетів. – Х.: Основа, 1997. – 592 с.
20. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги: В 2 т. – М.: Культурная инициатива 1992. – Т. 1. – 446 с.
21. Прокофьев А. В. Фундаментальное этическое равенство и проблемы социальной этики // Общественные науки и современность. – 2002. – №2. – С. 67- 77.
22. Сказкин С. Д. К вопросу о методологии истории Возрождения и гуманизма // Средние века. – Вып. XI. – М., 1958. – С. 123-144.
23. Социальная философия. Учебник // Под общей редакцией Андрущенко В. П., Горлача Н. И. – Киев-Харьков: Единорог, 2002. – 736 с.
24. Трубецкой Е. Н. История философии права (древней и новой). – К., 1899.
25. Туманов С. В. Общественный идеал: диалектика развития. М.: Изд-во Московского ун-та, 1986. – 199 с.
26. Целлер Э. Очерк истории греческой философии. – М.: Канон, 1996. – 336 с.
27. Штейн Л. Социальный вопрос с философской точки зрения. – М., 1899. – 708 с.

SUMMARY

V. Levkulych. The idea of socialequality in the Antique and Renaissance.

The peculiarities of the understanding of the social equality in the epoch of the Classical Antiquity and the Renaissance period are examined in the article under consideration. The thought dealing with the social equality on these two stages of socially historical development has a hereditary character is grounded in the article.

В. ДУДИНСЬКИЙ, І. ДУДИНСЬКА (Пряшів, Словаччина)

ВОЛОДИМИР СОЛОВЙОВ У КОНТЕКСТІ СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА І МЕСІАНСТВА

XIX століття – олександрівська епоха – є одним із найцікавіших періодів у російській історії. Це була доба мистецьких течій, масонських лож, громадянської війни, декабристів, О.Пушкіна, епоха великих російських мислителів. Це був дуже бурхливий і патетичний період великого творчого напруження. В центрі духовних інтересів постало питання про подальший розвиток Росії і її роль в історії (власній та світовій). У цьому напрямку в поглядах слов'янофілів знаходимо презентацію одного з можливих шляхів розвитку Росії і її місця та ролі в європейській історії. На чолі слов'янофілів стали публіцисти і письменники А.С.Хом'яков (1804-1860), І.В.Кіреєвський (1806-1856) і Й.Ф.Самарін (1819-1876). Слов'янофіли виходили з ідеалізації російської історії і віри в славне майбутнє Росії. Підкреслювали своєрідність слов'янської (насамперед російської) культури і заперечували розвиток Росії за зразком європейської (західної) цивілізаційної моделі. За основу слов'янської суспільної системи вважали: *1. російську “общину” як зразок патріархального самоврядування, 2. стабільність і стійку ієрархію існуючого державного ладу, 3. живе і інтегруюче православ'я. Через це Росії була призначена роль лідера у слов'янському світі і одночасно роль охоронця ліберальної і раціоналістичної Європи, яку в той час потрясли війни і революції* Слов'янофіли виступали за відміну кріпацтва і за полегшення владного абсолютизму, навіть якщо самі були монархістами. Насаджували свободу слова, негативно ставилися до приватної власності, яка для них характеризувала буржуазне суспільство, а прояви капіталістичних відносин в Росії вітали.

Російські мислителі, які тяжіли до слов'янофільства, оцінювали історію Заходу переважно негативно. Захід, згідно з ними, подарував людству найдосконаліші зразки техніки, державних відносин, але позбавив його душі. Завданням Росії є “повернути” людям душу. Відкидали принципи правової держави, думку про яку знаходимо в європейській філософії 18-19 століття, а однозначно надавали перевагу відносинам, які базувалися на традиціях (не на праві). Індивідуалізм, з яким російські мислителі зустрілися в німецькій філософії 18-19 століття, вважали відривом людини від божественних начал життя. Кіреєвський кризу духовних цінностей бачить як наслідок шляху, по якому крокувала Західна Європа. Походи хрестоносців, велика схизма, виникнення інквізиції, неймовірні військові конфлікти між народами, двопапство і трипапство, реформація, релігійні війни і подальші трагічні події мали негативні наслідки на життя цілої західної спільноти і церкви зокрема. Французька революція відкрила внутрішні протиріччя гуманізму. 19 століття, за слов'янофілами, принесло новий вимір – індустріалізацію, яку розцінювали як нову форму залежності і неволі, яка ще сильніша, ніж була залежність людини від природи.”Доходить до якогось відриву людини з лона природи, настає зміна цілого ритму його життя” [5,235].

Слов'янофіли намагалися відповісти на питання, що є власне людина, який смисл її життя і життєвого досвіду через критику панівного європейського раціоналізму. Іван Кіреєвський ввів поняття “живого знання” (живопізнання) як єдиної основи дійсного і повного пізнання і протиставляє його звичайному абстрактному пізнанню. На вимогу втілити це “живе знання” основою цілого індивідуального світогляду і способу життя як суспільного порядку, закладається його ідеал органічної тотальності життя на противагу раціональному розщепленню життя, що панує на Заході. Це поняття знаходимо також у Й. Самаріна і в усій

слов'янофільській літературі. Провіщають кінець абстрактної філософії і прагнуть цілісного пізнання. Розщеплення цілісності пізнання (а разом з тим і душі) має той наслідок, що з католицизму зароджується протестантизм, з протестантизму зароджується ідеалістична філософія, а Г.Гегель і гегеліанство приходять до матеріалізму. Хом'яков дивиться на філософію Гегеля як на кульмінаційну точку раціоналізму, але одночасно дорікає йому за ігнорування віри та відірваність від життя (див. [3]).

Для західноєвропейської філософії очевидною істиною не є буття, а знання або пізнання (Декарт, Локк, Кант, Гегель...). Буття в абсолютному смислі слова є для свідомості або недосяжне, або замінене своїм феноменальним образом у свідомості (Кант), або дане лише через посередництво пізнання, тобто знову як свідомість. Західноєвропейська людина відчуває сама себе як індивідуальну мислячу свідомість. Інші життєві почуття виявляються в російській філософії. Ми не повинні наперед нічого пізнавати, певне пізнання відбудеться, як тільки ми торкнемося матерії, однак навпаки, щоб ми щось пізнали, повинне тут уже наперед щось бути. Пізнання "онтологізується", стає частиною і функцією нашого щоденного буття в реальності і неможливе хіба що у формі логічного мислення. Умовою збереження "контакту" з буттям стає єдність усієї духовної діяльності людини, так звана духовна цілісність.

В історії російської філософії слов'янофіли не були непомічені:

Наприклад, А.Герцен мав багато критичних зауважень до слов'янофілів, але позитивно оцінював факт, що слов'янофіли були перші, хто дав визначення "російської общини". Сам Герцен був переконаний, що тільки російська община може бути зразком інституції, на яку треба орієнтуватися (див. 2, 276-277). В.Соловйов знову ж таки вказував на сильний націоналістичний заряд слов'янофілів і критикував їх за це (див.6,167). Н.Бердяєв підкреслив у слов'янофілів т.зв. "російську ідею", яка, за його переконанням, стала основою російської релігійної філософії. Наступним важливим моментом у слов'янофілів є "громадський" принцип, соборність. Для російської свідомості чужим є індивідуалістичний виклад етики. За твердженнями слов'янофілів, розвинуте почуття співвідповідальності за все може стати початком спасіння. Про це пише Хом'яков у своїй праці "Вчення про Церкву". Пише, що людина може знайти свій моральний спокій і спасіння лише разом з людством в універсальному духовному організмі, "в єдиній святій, загальній апостольській церкві" [3, 265]. У вченні про церкву Хом'яков розвиває думку, що лише в живому духовному організмі можлива індивідуальна свобода, поєднана з конкретною реальністю духовної общини. Іван Кіреєвський протиставляє ідеал цілісного всеохоплюючого життя розділеному, заземленому і раціональному атомізованому життю на Заході. Різницю між Сходом і Заходом слов'янофіли бачили в тому, що для Заходу характерне використання природи і всього, що є на землі, для добробуту і спокою. Для Сходу світ є "школою душі", у якій вчимося про Бога, а Природа є голосом, яким Бог говорить до людини. Наша ментальність, за слов'янофілами, визначає і нашу стійкість до подій. Західна людина питає, "що було причиною?", "який привід цієї події?". Якщо пізнаємо причину, можемо змінити також і наслідок. Соціальний прогрес з цього погляду розуміється як процес безперервної перебудови і реконструкції. Східна людина, якщо щось станеться, питає, "яке це має духовне значення?" Природний прогрес в житті ідентифікується не за усталенням змін зовнішніх форм, а через прогресивніше розуміння однакової форми. Схід формує думку, турбується спасінням світу, для нього іманентною є інтуїція цілісності світу. Захід любить не світ, а свій добробут, цій меті він підпорядковує свої способи пізнання світу, які мають вигляд "панлогізму". В цілому Захід слов'янофіли оцінювали як надмірно цивілізований і дегенеруючий.

У душі своїх уявлень про слов'янство як історичну та етнічну єдність і його месіанське завдання в Європі плекали слов'янофіли культурні та наукові зв'язки з іншими слов'янськими народами. Їх підтримка народних рухів малих слов'янських народів була вмотивована об'єднанням слов'ян у межах Росії. У межах слов'янофільства сформувався панславізм, який намічав з одного боку ізоляцію Росії від Європи, а з другого боку, утворення нового слов'янського державного об'єднання, так званого Великого слов'янського союзу на чолі з Росією. Найвизначнішими представниками панславізму були Михайло Погодін, Микола Данилевський, К.Леонтьєв (молодші слов'янофіли). Опозицію слов'янофілам складали західняки (Віссаріон Белінський, Тімотей Грановський, Іван Тургенєв та ін.), які уявляли собі модернізацію Росії за західним (європейським) зразком, перемогу над традиційними

архітипами, відсталістю і ізолюваністю російського суспільства, активне наближення Росії до Європи і зацікавленості в європейських справах. Слов'янофіли і західники висловлювали суспільну візію Росії як сильної влади і держави, відрізняючись однак в оцінці становища Росії, способів і перспектив її подальшого розвитку.

Ці питання були також у центрі уваги В. Соловйова. Самотній філософ не належав до жодного із згаданих напрямків. Саме навпаки, до обидвох підходив зі значними застереженнями. У слов'янофілів критикує ідеологію націоналізму, а у західників недостатню віру в Бога, що означало для нього також нестачу моральності (однак моральність не може бути там, де нема віри). Соловйов був одним із основоположників російської релігійної філософії. Тому розвивав своє вчення у відповідності з християнською вірою, наголошував, що віровчення (Біблію) потрібно освоїти на основі досвіду цілої світової і зокрема сучасної йому філософії. Вказував на непохитність віри, яка спирається на філософську мудрість. Намагався подолати суперечність між вірою і знанням. Історія і історичний розвиток розумів як історію росту і розвитку релігійної свідомості. Бог у нього протягом століть олюднюється, а обов'язки людства є насамперед процесом морального удосконалення. Саме цей процес В.Соловйов визначає як абсолютний принцип існування людини, але не як абсолютну передумову - як сутність здійснюється через людину, у ньому стає всеохоплюючою, виражає моральний смисл її життя. У Боголюдстві В.Соловйов по-новому замислюється над місцем людини у світі. Людина може стати Творцем Всесвіту хіба що разом з людством.

Соловйов вносить у християнство гуманізм і прогрес, збагачує релігійну свідомість прогресивним гуманізмом пової епохи. До цих думок додає В.Соловйов своє уявлення про "вільну теократію", в основі якої лежить духовне об'єднання людей. Суспільство має бути збудоване на матеріальному, правовому і теологічному принципі, передбачаючи їх органічну єдність і неподільність. Цей свій соціальний ідеал виклав у творі "Критика абстрактних вихідних точок". У своєму розвитку може суспільство досягти стадії універсального суспільства. У цій частині вчення помітна схильність Соловйова до слов'янського месіанства.[7, 28].

З ідеєю месіанства у В.Соловйова зустрічаємося у праці "Три сили". За Соловйовим, християнська культура і теократія мали б бути побудовані на основі поєднання позитивних елементів духовної культури Сходу і Заходу. Перший крок до цього полягає у поєднанні Східної і Західної церкви (об'єднання православ'я і католицизму). В Соловйов знаходить три сили, які керують розвитком людства: "... перша сила намагається підпорядкувати людство тільки одному принципу, намагається усунути різноманітність і придавити свободу особистості" [7,28]. Цю силу знаходить він у мусульманському світі. Друга сила теж намагається зруйнувати єдність і веде внаслідок цього до виникнення "егоїзму і анархії". Носієм цієї сили є західна цивілізація (у цьому середовищі, за Соловйовим, виникає невіруюча людина). Був переконаний, що саме там може перемогти соціалізм, тому що це те середовище, де переважають матеріальні статки і занедбане моральне виховання. Третя сила намагається "об'єднати в єдине ціле, Одне з Багатьма" [7, 29]. Цю силу ще неможливо безпосередньо виявити, існує вона хіба що в потенції. Але її носієм не може бути цивілізація, яка вже була носієм певної ідеї (тобто мусульманська і західна цивілізації вже виконали своє призначення і самі дозріли до свого духовного занепаду). Носієм третьої сили мали б бути слов'янські народи, а з-поміж них вирішальну роль приписує саме Росії. За Соловйовим, можливо побудувати царство Боже на землі - йдеться власне про процес універсального просвітництва та ідеальної теократії. Носій цього завдання визначається не на підставі економічного розвитку, а на основі релігійної свідомості та почуттів, які для Соловйова найбільше розвинуті у слов'ян. А Росія в цьому розумінні має особливий моральний обов'язок, має стати об'єднуючою силою.

Слов'янофільська орієнтація є відправною точкою також у праці "Філософські принципи цілісного пізнання" (1877), де майбутнє цивілізації зіллється з народом, який "третья" сила запропонує людському суспільству і почне наповнювати новий абсолютний зміст життя. Цей народ, через який почне реалізовуватися новий зміст історичного розвитку людства, буде посередником між сьогодишньою цивілізацією і надлюдською реальністю. На цьому ступені своєї розумової еволюції Соловйов був упевнений, що носієм третьої сили є слов'янство і особливо російський народ. Народи Сходу, на його думку, завершили поступ розвитком першої сили (цілковито підпорядкували особу колективу, общині, громаді), Захід

знову ж таки завершив поступ розвитком другої сили (звільнив людину з-під зовнішньої єдності, але вилився в індивідуалізм, егоїзм, роз'єднаність). Для завершення історії неминучим є настання панування третьої сили, "єдиним носієм якої може бути слов'янство і російський народ" [8,173]. На противагу принагідному націоналістичному поняттю цього послання, зауважує, що "цілісне, синтетичне життя є в основі звільнене від усякої винятковості, від усякої народницької односторонності", що його здійснення прямо співвідноситься з ростом свідомості людей, і не тільки в Росії, але і в інших культурах після з'ясування того, що їх дотеперішні принципи життя вже зжили себе. Соловйов багато в чому переоцінював свої позиції і відходив від поглядів слов'янофілів. Видатний російський філософ В.Ф.Асмус у зв'язку з цим визнав, що "зрештою в період найбільших симпатій до ідей Кіреєвського і Хом'якова, Соловйова від них відрізняє негативне ставлення до абсолютної ідеалізації східної церкви на противагу західній, що було характерним для слов'янофілів і особливо для Хом'якова" [1,72]. Про переоцінку ставлення Володимира Соловйова до слов'янофілів і його нову позицію можна судити за реакцією Соловйова на лекцію історика П.Н.Мілюкова "Розпад слов'янофільства" у 1893 році. У примітках до лекції Мілюкова Соловйов написав: "У слов'янофільстві був закладений зародок справжнього фактичного розуміння християнства. Цей зародок (...) був цілковито придавлений і потоптаний. Його відновлення і подальший розвиток П.Н.Мілюков приписує мені. Я не маю що додати до наведеного історичного твердження...". [9, 462]. Проте одночасно критично відзначає, що з погляду практичної користі "слов'янофільство, при всіх своїх абстрактних заслугах, зараз змінилося тільки на опору та прикрасу таких тенденцій, які я вважаю не тільки неправильними, але й шкідливими для Росії" [9,460]. Тут уже Соловйов однозначно заперечує некритичне піднесення Сходу слов'янофілами над Заходом і панславізм. Свою позицію і відношення до слов'янофілів найповніше розвинув у праці "Національне питання в Росії", яка містить п'ятнадцять статей, написаних у 1883-1891 роках. У них диференціює слов'янофілів на старших та молодших, принципово дистанціюється від багатьох їх думок, але, з другого боку, не приховує натхнення та вплив старших слов'янофілів.

У старшому слов'янофільстві Соловйова наявна думка, що народність не є незалежним терміном, а, навпаки, надприродною та найбільшою здобутою нею цінністю є чітке і глибоке виявлення загальнолюдського духовного таланту і надії."Слов'янофіли правильно відчували і усвідомлювали для себе основне суспільне зло російського життя ..., зло загального безправ'я внаслідок низького розуміння честі і достоїнства людської особистості. На противагу цьому злу висунули принцип людських прав, абсолютного морального значення окремої особистості - в основі принцип християнський і загальнолюдський, в історичному аспекті переважно західноєвропейський, не пов'язаний з ніякими особливими "російськими принципами" [6, 164]. За Соловйовим, піднесений універсалізм старших слов'янофілів був забутий, а в його молодших спадкоємців його вже не знаходимо.

У історичних та філософських поглядах молодших слов'янофілів Соловйов уже знаходив дегенерацію слов'янофільства. Одну з таких ознак виродження вбачав у тому, що православ'я представляється не у своєму релігійно-етичному змісті, а як характеристика, ознака, риса народу. У зв'язку з цим заявив: " У дійсності найглибшою основою слов'янофільства не була християнська ідея, а тільки зоологічний патріотизм, який звільняє народ від служіння найвищому ідеалу і підносить єдиний народ як об'єкт поклоніння" [5, 362]. Слов'янофільській доктрині докоряв не тільки за її зв'язок з народним егоїзмом, але й за ідеалізацію негативних сторін російської дійсності: підпорядкованість і слабкий вольовий принцип, громадську пасивність, підлабузництво (яке виявлялося передусім у стосунках до влади). Пише: "Якщо в дійсності у нас легше зустріти святу, ніж просто чесну людину (як я почув від окремих слов'янофілів), то це є народний недолік, який треба визнати, а не достоїнство, яким можна пишатися"([5, 328].

Соловйов заперечував і вважав реакційною також слов'янофільську ідею апостольства слов'ян взагалі, і російського народу зокрема. Спираючись на історичний досвід, доводив, що російський народ з початку існування російської держави не усувався від активної участі в політичному житті. Твердження слов'янофілів про нездатність російського народу бути активним в державно-політичній галузі вважав прихованим проявом великопанського ставлення до народу. Елемент деградації бачив у тому, що врахування народних принципів

молодшими слов'янофілами було зведене до націоналізму, бойового та агресивного погляду, який особисту місію і специфіку російського народу виводив якраз із факту виняткової сили російської держави.

Вирішення національного питання в Росії було для Соловйова пошуком відповіді на питання історичної місії і морального обов'язку російського народу. Він бачив не тільки історичний зв'язок долі російського народу з долею слов'янських і неслов'янських народів, але й поставив питання про спосіб життя і гідність етнічних і конфесійних меншин в Російській імперії. У цьому зв'язку одним з політичних завдань і обов'язків Росії вважав делегування громадянських прав національним меншинам. На відміну від слов'янофілів вимагав демократизації, гуманізації і визнання гідності людини без огляду на його расову, релігійну та національну приналежність.

1. Асмус В.Ф. Владимир Сергеевич Соловьев: Опыт философской биографии // Вопросы философии. – 1988. – № 6.

2. Герцен А.И. Московський панславизм и русский еврославизм // Сочинения в 30 томах. – Т. 18. – Москва, 1958.

3. Хомяков А.С. Записки о всемирной истории // Полное собрание сочинений в 8 томах. – Т.1. – Москва, 1907.

4. Хомяков А.С. Учение о церкви // Полное собрание сочинений в 8 томах. – Т.2. – Москва, 1907.

5. Киреевский И.В.: О характере просвещения Европы и его отношении к просвещению России // Полное собрание сочинений в 2 томах. – Т.1. – Москва, 1911.

6. Соловьев В.С. Национальный вопрос в России. Славянофильство и его вырождение // Собрание сочинений X томах. – Т.5. – С.-Петербург: Издание товарищества “Общественная польза”, 1911.

7. Соловьев В.С. Три силы. – Москва: Современник, 1991.

8. Соловьев В.С.: Философские начала цельного знания // Сочинения в двух томах. – Том 2. – Москва: Мысль,- 1988.

9. Соловьев В.С. Замечания на лекцию П.Н. Милюкова // Собрание сочинений в X томах. – Том V. – С.-Петербург: Издание товарищества “Общественная польза”, 1911.

SUMMARY

V. Dudynsky, I. Dudynska, V.Solovyiov in the context of slavonik idea and mission.

The article dwells on the links of V.Solovyiov with the supporters of the Slavonic idea and has as its purpose to highlight the untrivial way of thinking of the Russian philosopher. V.Solovyiov considered the Slavonic idea to be reactionary, apolitics for Slavonic nations in general and for Russian people in particular. This is still a topical issue.

С. ДОРОШЕНКО (Львів)

СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ П'ЄРА БУРДЬЄ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ У ФРАНЦІЇ ТРЕТЬОЇ РЕСПУБЛІКИ (1875-1940)

Перебування емігрантів з України в умовах конституційно - демократичної Франції визначається як принципово важлива обставина досягнення українцями форм і методів діяльності, звичних для громадян країни, спрямованих владою Третьої республіки на адекватне розуміння політичної свободи, обставин ринкових відносин, розвитку індивідуальної ініціативи. Що також є актуальним з огляду історичної ретроспективи еволюційного визрівання норм громадянського суспільства в Україні – спроможності індивідів добровільно самоорганізуватися в асоціації задля господарської взаємодопомогової та культурно-освітньої співпраці, громадянської активності, порядності і солідарності, громадянської

свідомості, співробітництва, патріотизму, довіри, порядності, здатності до жертвності задля громадського добра, які характеризуються дослідниками як складові соціального капіталу.

Українці знайшли у Франції об'єктивну підставу для впорядкування життя діаспори: розбудовану й активну соціальну мережу, створену різноманітними асоціаціями громадян, а також інших іммігрантів [Див.: 15]. Водночас конституційні документи Третьої республіки забезпечили нашим емігрантам широкі політико-юридичні гарантії для створення власної мережі громадського залучення, функціонально скерованої на: а) перетворення у засіб самовиразу індивідів, самореалізації, а також реалізації власних інтересів; б) надання громадянам (саме так себе часто називали члени українських громад у Франції [1]) впевненості в своїх силах, підтримування їх у можливому протистоянні з державою і окремими підприємцями; в) сприяння захисту інтересів певної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів, унаслідок чого зазначена група отримувала шанс бути почутою на горі владної піраміди; в) створення сприятливих умов для функціонування демократичної влади в країні. Що, зрештою, становило об'єктивну підставу для виявлення організованою частиною наших співвітчизників власного соціального капіталу.

Сучасні дослідження свідчать, що оперування терміном „соціальний капітал”, який порівняно недавно здобув популярність, залишається неоднозначним навіть у середовищі визнаних лідерів дослідження проблеми – представників західноєвропейської і північноамериканської науки. Тому систематизація теорій соціального капіталу триває досі. Водночас українське наукове співтовариство є недостатньо обізнаним з напрацюваннями в цій галузі, оскільки йому залишається недостатньо відомим величезний обсяг праць дослідників зазначеної проблематики в світовому вимірі. На цій підставі апелювання до праць П'єра Бурдьє, який створив універсальний ключ для перспективного наукового аналізу концепту соціального капіталу, на нашу думку, дозволяє задіяти частину гуманітарного внеску французької національної школи досліджень суспільного буття для висвітлення тих його аспектів, пов'язаних, зокрема, з осягненням феномену соціальної мобільності представників України у Франції в період Третьої республіки.

Французький соціолог Луї Пенто (*Louis Pinto*) крок за кроком висвітив принципові положення філософсько-методологічної бази, а також змістовне наповнення основних категорій: габітус, поле, агент, інтерес, капітал, які сформулював його відомий співвітчизник, П'єр Бурдьє. Вихідним пунктом у теоретичних пошуках свого авторитетного співвітчизника Луї Пенто вважає формулювання ставлення до діяльності всіх суб'єктів суспільного процесу як до „агентів”, учасників специфічної „гри” [20, р. 64-65]. Такий підхід дозволяє французькому соціологу стати „вище” історичної гри, яку він досліджує, і „подолати” протистояння традиційних „пар концептів (*paired concepts*), якими кишать соціальні науки”, обґрунтовані теоретично в рамках філософського об'єктивізму і суб'єктивізму. Отже, для того, щоб насправді подолати „штучну опозицію” між об'єктивними структурами і суб'єктивними уявленнями, на думку П'єра Бурдьє, вченому насамперед „слід порвати з способом мислення [...] скерованим на невизнання ніяких інших реалій, окрім тих, що поставляються безпосередньою інтуїцією в щоденному досвіді індивідів чи груп. Головний вклад так званої революції структуралізму полягає в застосуванні щодо соціального світу реляційного способу мислення, способу сучасної математики або фізики, який ідентифікує реальність не з субстанціями, а зі зв'язками” [12, с. 184, 185].

Під поняттям „габітус” П'єр Бурдьє вводить інтелектуальний інструмент універсального значення, щоб на його основі успішно „позбавитися від теоретичної альтернативи (протиставлення суб'єктивізм – об'єктивізм), яка структурувала філософське поле шляхом визначення його меж” [20, р. 56]. Для цього обґрунтовано існування детермінантів, пов'язаних з окремим класом умов екзистенції, які саме продукують габітуси – „системи тривалих та здатних до переміщення диспозицій, структуровані структури, що призначені функціонувати як структури структуруючі, тобто як генеруючі та організуючі принципи практик та репрезентацій, які можуть бути об'єктивно адаптовані до своєї мети не передбачаючи при цьому свідомої орієнтації на цілі та повне володіння операціями, необхідними для їх досягнення; вони є об'єктивно „регульованими” та „регулярними”, зовсім не будучи при цьому продуктом дотримання правил, а отже, є колективно організованими, не будучи результатом організуючої діяльності якогось диригента” [14, с. 90-91]. Важливе уточнення змісту концепту

„габітус” вчений зробив ще раніше. На його думку, габітус – це „ментальні структури, через які агенти сприймають соціальний світ” [12, с. 192].

Як відомо, апелювання кожного дослідника до цільового використання ментальних особливостей суб’єкта, співвідносних з поняттям „габітус” – як це зробив П’єр Бурдьє, залишається проблемним у науковому дискурсі через неопераціоналізованість зазначеного поняття для соціології. Позатим, вважаємо, для теорії та історії політичних науки це становить перспективу. Оскільки відкриває простір для об’єктивного аналізу різноманітних і, часто, суперечливих моделей взаємодії, які утворилися історично в сфері політики і притаманні передусім ідеологічно заангажованим агентам.

З концепції габітусу в подальшому розгортаються концепції поля – наукового, артистичного, літературного, політичного і ін., а також капіталу – реальної цінності та ефективного засобу суспільного контролю. При цьому „поле” постає як простір суспільної гри, правила гри, ставки в цій грі, комплекс яких у жодному разі не слід розуміти вузько – як елементарне співіснування індивідів або органічне співпадіння їх же позицій у визначеному просторі; насправді – „це місце виявлення сил і місце постійного конфлікту” [20, р. 112]. Адже „різні поля отримують суб’єктів дії, наділених габітусами, необхідними для їх вправного функціонування” [14, с. 114, 115]. Останнє (вправне функціонування агента) безпосередньо залежить від його зацікавленості інкорпоруванням капіталу, який таким чином стає невід’ємною часткою особистості, її габітусом, залежно від області, в якій він функціонує. При цьому капітал представляється в трьох основних виглядах – як економічний, культурний і соціальний. Водночас необхідно відзначити, що всі різновиди капіталу взаємно конвертуються. Під соціальним капіталом П’єр Бурдьє розуміє „сукупність реальних або потенційних ресурсів, пов’язаних з володінням стійкою мережею [durable networks] більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства і визнання – іншими словами, з членством в групі. Остання дає своїм членам підпору у вигляді колективного капіталу [collectively-owned capital], „репутації” [credential], яка дозволяє їм отримувати кредити в кожному розумінні цього слова. Ці відношення можуть існувати лише в практичному стані, у формі матеріального і/або символічного обміну, який сприяє їх підтримуванию. Вони також можуть бути оформлені соціально [socially instituted] і гарантовані спільним ім’ям (іменем сім’ї, класу, племені, школи, партії і ін.) або цілим набором інституціоналізуючих актів [instituting acts], покликаних одночасно формувати і інформувати тих, хто через них проходить; у цьому випадку вони більш-менш реально приводяться в дію, а потім підтримуються і контролюються в процесі обміну. [...]

Таким чином, об’єм соціального капіталу, притаманного даному агенту, залежить від розміру мережі зв’язків, які він може ефективно мобілізувати, і від обсягу капіталу (економічного, культурного чи символічного), яким, в свою чергу, володіє кожний з тих, хто з ним пов’язаний. [...]

Прибуток, який приносить членство в групі, лежить в основі солідарності, яка уможливило його отримання. Це не означає, що агенти свідомо переслідують мету отримання прибутку як такого, навіть якщо йдеться про клуби для обраних, які організують саме для того, щоб концентрувати соціальний капітал [...].” До цієї вигоди „варто додати цілком реальний і безумовний прибуток, який приносить членство у визначеній групі (соціальний капітал). Він пропорційно більш високий для груп, які перебувають на нижчих щаблях соціальної ієрархії („бідних білих” [poor whites]) або, точніше, для тих, кому загрожує економічне і соціальне падіння” [13, с. 60, 66-67].

На нашу думку, соціальний капітал, накопичений українськими емігрантами, становив особливе значення для наших співвітчизників у Франції. Оскільки вихідці з України насправді перебували „на нижчих щаблях соціальної ієрархії” французького суспільства. Тому фізичну присутність мережі добровільних організацій, створену цими індивідами, слід розуміти не лише як суто формальну і вихідну умову для нагромадження соціального капіталу, але, водночас, як потужний стимулятор об’єктивного рівня, який спрямовував наших співвітчизників на досягнення вищого рівня соціальної мобільності і перетворення осередків українського національного життя в умовах демократії у вагому складову руху асоціацій французьких громадян та інших іммігрантів. Водночас пропонуємо розглядати чинні зв’язки як продукт „нескінченної роботи по інституціональному оформленню, ключові моменти якого

визначаються відповідними обрядами інституціоналізації [institution rites] (часто помилково описувані як обряди, пов'язані зі зміною соціального статусу)” [13, с. 67]. І серед них: засідання ініціативної групи, збори асоційованих членів різного рівня, реєстрація новоствореного громадського інституту в органах французької влади, „таїнство посвячення” нових членів – символічне встановлення зв'язку між чинним громадським інститутом і його новим членом, налагодження функціональних контактів з дружніми асоціаціями французьких громадян і інших емігрантів у Франції. Зазначені мережі зв'язків стали необхідними для побудови та відтворення тривалих, корисних відносин між українцями, які дозволяли членам відповідної громади отримувати й зберігати матеріальний і символічні прибутки. При цьому досягнення матеріального прибутку, забезпечуваного регулярною сплатою членських внесків, підпискою на періодичні видання, добровільними пожертвами коштів, придбанням нерухомості для потреб громади і ін., згодом виявлялося у вигляді адресної допомоги (матеріальної, моральної) для безробітних, хворих, малолітніх і інших категорій українців. А надання юридичних порад і консультацій, сприяння в отриманні офіційних документів – паспортів Нансена, посвідчень особи, різноманітних довідок, які легітимізували перебування окремих емігрантів з України на території Франції, а також відкривали шлях для пересування територією Європи, набувало цілком конкретного політичного змісту. Натомість символічний прибуток слід розглядати наслідком зацікавленості у колективному відзначенні урочистих дат національної історії України, придбанні прапору громади, заслуховуванні доповідей на актуальні політичні проблеми, декламації віршів рідною мовою, хоровому співі перед зборами українців, проведенні колективних трапез, святкуванні весіль, днів народження членів громади, вчасному надходженні необхідної моральної і матеріальної допомоги громадам співвітчизників на батьківській землі [2].

Отже, факт отримання громадянами різноманітних „прибутків” дозволяє розглядати відносини між членами групи, а також відносини між локальними групами в межах федеративного об'єднання на зразок Союзу українських емігрантських організацій (1925), Українського Народного Союзу (1932) чи Об'єднання Українських Комбатантів у Франції (1935) [3], як продукт „інвестиційних стратегій” [13, с. 67] – індивідуальних чи колективних, свідомо націлених на відновлення чи відтворення українцями соціальних відносин у середовищі співвітчизників, яке визначилося унаслідок зацікавленості наших емігрантів формалізацією своєї колективної присутності у великій західноєвропейській країні з давніми демократичними традиціями. Ці відносини відбувалися в коротко- чи довготривалому періодах часу, коли мала місце трансформація випадкових зв'язків (на робочому місці, відносин сусідства, колишніх земляків, однополчан, представників українських урядів та політичних партій) у зв'язки, які одночасно і обов'язкові, і вибіркові і припускали довготривалі зобов'язання, відчутні на суб'єктивному рівні (почуття подяки, поваги, дружби, довіри, військової честі, патріотизму, солідарної підтримки і ін.) або гарантовані інституціонально – програмно-статутними документами добровільної асоціації українців, зокрема таким інститутом як громадський суд [4]. Ці зв'язки безконечно відтворювалися через обмін (дарами, словами), який громада стимулювала і визначала наперед, виробляючи взаємне знання і визнання у середовищі своїх членів. Так само перезатверджувалися кордони групи – себто ті кордони, за межами яких уже не міг відбуватися обмін як в часі проведення поточної організаційної діяльності, так і різноманітних масових заходів чи внаслідок вирішення індивідуальних проблем громадянців. Таким чином кожний член групи отримувал інституційно сформоване місце як страж групових кордонів, непорушність яких пильнували особливо – шляхом демократичного прийняття колективних рішень, декларування позиції громади в пресі, виголошення оцінки суспільно-політичного явища перед зборами громади, використання символічних знаків (української мови, карти території України, портретів видатних політиків України, визначних діячів культури, виконання національно-патріотичних пісень, віршів, слухаючи які „в душі встане земля власна, з селами, лугами, з широкими луками, і стрімкими потічками” [5]).

Водночас існування розгалуженої мережі громадського залучення жодною мірою не слід розуміти як природну чи соціальну реальність, сконструйовану раз і назавжди в результаті первісного акту інституціоналізації, до якого були причетні всі емігранти з України, і представлену дією етно-національних, релігійних, соціальних (культурних, наукових), а також

ідеологічних (у середовищі колишніх діячів українських партій) зв'язків, поширених у цьому сегменті імміграції. Насправді, потрапивши на захід Європи внаслідок прийняття відповідного індивідуального рішення, ці люди здебільшого опинилися за межами звичних і давно налагоджених соціальних контактів, відтворення яких в умовах еміграції вимагало цілеспрямованих зусиль багатьох зацікавлених учасників процесу. І лише з плином часу в середовищі цих емігрантів визначилися два шляхи інституціоналізації осередків громадської залученості. З одного боку, впорядкування колективного існування стало можливим унаслідок свідомого або несвідомого рішення пересічних вихідців з України формалізувати своє перебування у Франції завдяки створенню дієздатного осередку громадського життя і скеруванню об'єднаних зусиль громадянців на вирішення економічних (створення спільного господарства, працевлаштування в закладах промислового та сільськогосподарського виробництва), соціальних (облаштування житлово-побутових, надання матеріальної і моральної допомоги хворим, безробітним) та культурних (впорядкування дозвілля, підвищення освітнього рівня) і ін. проблем, які особливо гостро відчували наші емігранти в чужому етнічному середовищі. І тому перші успіхи в справі налагодження громадської роботи, які представники України продемонстрували вже на початку масової еміграції, мали місце лише в окремих місцевостях Франції. Така ситуація здебільшого залишалася незмінною впродовж тривалого часу. На нашу думку, одною з головних причин такого явища як неспроможність власними силами ініціювати заснування і охоплення громадським спілкуванням усіх українських емігрантів вважаємо низький загальний рівень освіти, притаманний основній масі цих людей. Все ж і за такої обставини об'єктивні умови перебування у соціальному середовищі республіканської Франції стимулювали значну частину наших іммігрантів до усвідомлення високих стандартів європейської демократії, проголошених і практично втілених французькими конституціоналістами, і їх практичної реалізації в окремих проектах громадського спілкування.

Іншою важливою і особливо характерною обставиною, яка, водночас, ілюструє другий і, на нашу думку, головний напрямок процесу розбудови українцями дієздатних соціальних мереж у Франції Третьої республіки, покладених в основу прагматично налаштованих зв'язків наших емігрантів, визначимо вплив історичної традиції спілкування однодумців, яку з собою несли в еміграцію вихідці з України, котрі вже володіли відчутним (більшим або меншим) практичним досвідом діяльності в рамках різноманітних політичних і громадських організацій. Адже, використовуючи „під час надзвичайних обставин” еміграції свій символічний капітал – відоме у визначених колах ім'я, мережу „своїх людей та стосунків, які підтримують (і яких тримаються) за допомогою давніше сформованого комплексу зобов'язань та обов'язків честі, прав та обов'язків”, з огляду на які в найширшому значенні цього слова можна отримати від інших емігрантів з України умовні кредит, аванс, позику, завдаток, „які можуть надаватись лише завдяки *довірі* групи тим, хто дає їй навзаєм ще більші матеріальні та символічні *гарантії*” [14, с. 210, 211], і, водночас, повною мірою реалізуючи свій культурний капітал – будь-яку культурну компетенцію (cultural competence): „уміння читати – в світі неграмотних”, „вимова, яка свідчить про належність до визначеного класу чи регіону” [13, с. 61, 62], організаційні здібності, практичний досвід налагодження громадсько-політичної роботи, загально визнані досягнення в культурній, науковій, освітній, а подекуди в економічній і інших сферах діяльності, виділялися особливо обдаровані особи, справжні лідери. І серед них: Микола Сціборський, Олександр Бойків, Ілько Борщак, Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Нестор Махно і ін., спроможні завдяки своїм непересічним інтелектуальним та організаційним здібностям не лише переконати багатьох у перспективності планів якісного впорядкування колективного життя українців у Франції, але й продемонструвати це на практиці – захищаючи ідеали Української Державності, публікуючи матеріали суспільно-політичного, наукового, культурно-освітнього плану, а також беручи участь у розбудові різноманітних добровільних об'єднань українців. Зрозуміло, таких людей відзначали пасіонарність, навички проведення зібрань різного рівня (поточних, урочистих), налагодження робочої документації (протоколів зборів, листування між центральними та місцевими осередками і ін.), провадження фінансових справ (контроль за цільовим використанням коштів з членських внесків і спеціальних грошових зборів на допомогу безробітним, хворим, у „Фонд друкованого слова”, забезпечення діяльності громадської школи), набуття і утримання громадських приміщень на території Франції (місцевих осередків громади, численних книгозбірок місцевих громад і,

особливо, Бібліотеки ім. Симона Петлюри, Громадського Дому, громадської їдальні в Парижі), організації видавничої справи. Відтак у різний час на французькій землі свідомо й цілеспрямовано започатковано процес створення місцевих груп, члени яких самостійно визначали мету, програму, а також засоби своєї добровільної громадської діяльності. Фізичну присутність асоціацій українських емігрантів на суспільно-політичній сцені Франції обов'язково супроводжував акт офіційної реєстрації в органах влади [6]. В деяких випадках зазначений процес визначався інакше – як реалізація ініціативною групою на місцевому рівні зрозумілої пропозиції щодо впорядкування громадської активності, яка надходила на її адресу від уже чинної асоціації – в столиці Франції, Парижі, чи якомусь іншому населеному пункті країни. Саме так Робітнича спілка у місті Тіонвіль у 1931 р. продовжила свою добровільну діяльність, однак, уже в статусі місцевої філії Української Громади у Франції з керівним центром у Парижі. Спочатку для роз'яснювальної роботи місцеву українську колонію в Тіонілі відвідали представники Громади з Вілерійської філії, які посприяли обранню ініціативної Ради; згодом двох представників від новоствореної Ради було скеровано для ознайомлення з роботою філії Громади в Маєвр-Гранді та Обуе; і лише 1 листопада на загальних зборах української колонії Тіонвіля, на яких були присутні також представники від різноманітних українських асоціацій, котрі – принагідно відзначимо – пропонували власні варіанти статуту і, відповідно, організаційних зв'язків для нової громади українців. Незважаючи на це, члени Робітничої спілки прийняли рішення стати філією Української Громади у Франції, яке було затверджене центральним виконавчим органом асоціації, Головною Радою [7].

Активізація зв'язків між асоційованими представниками української діаспори, що відбувалася на цій основі, також полягала у забезпеченні умов для координації зусиль окремих чільних представників громад українців унаслідок делегування, „з допомогою якого одна особа надає, так би мовити, свої повноваження другій особі, передавання повноважень, внаслідок якого довіритель дозволяє своїй довірений особі підписувати документи, говорити і діяти від свого імені” [11, с. 233]. Отже, присутність довіри в середовищі громадівців, солідарна підтримка колективом асоціації затверджених напрямків громадської діяльності служили достатніми підставами для визначення шляхом демократичного голосування уповноважених (довіренних) осіб, спроможних реалізувати прагматичну зацікавленість громади досягненням значно вищого рівня недержавного спілкування шляхом створення у середовищі нашої еміграції федеративних об'єднань. Водночас – і це надзвичайно важливо – делеговані представники українських громад прислужилися для налагодження функціональних контактів з французькою владою (центральною і місцевою), окремими асоціаціями французьких громадян (Французьким Легіоном Військового Хреста, Французькою Федерацією Комбатантів, Французькою Федерацією Інвалідів і Жертв війни), а також добровільними асоціаціями інших національних діаспор іммігрантів, зокрема грузинської і білоруської [8]. Що, зрештою, відкрило шлях для колективної участі наших емігрантів у спільному проведенні різноманітних масових заходів, які засвідчували присутність українців на суспільно-політичній сцені Франції, а також вирішенні поточних проблем цієї діаспори на рівні французької влади.

Отже, функціональність переважної більшості чинних асоціацій українських емігрантів на території Франції значною мірою залежала від упорядкованості контактів між керівним центром об'єднання, який звичайно перебував у столиці країни, Парижі, і його місцевою філією. Постійний зв'язок здійснювався шляхом листування, а також прямих взаємних контактів між представниками „центру” та місцевими організаціями. Водночас у середовищі організованої еміграції виявлялися зв'язки, присутність яких, на нашу думку, свідчила про накопичення негативного соціального капіталу. Так, обов'язковою умовою прийняття нового члена у чинну добровільну асоціацію визначено відповідність позиції кандидата затвердженим програмно-статутним положенням, якими регламентовано поточну діяльність кожної такої організації. На цій підставі громади емігрантів слід розглядати лише як „умовно відкриті” для інших (неасоційованих) вихідців з України, а також для співпраці з багатьма іншими асоціаціями українців. Оскільки в кожному окремому випадку головною і принциповою підставою для провадження поточної роботи, прийняття нового індивідуального агента, налагодження контактів з якоюсь іншою асоціацією українців тощо визначалося сприйняття цими суб'єктами (індивідуальними та колективними) конкретної системи цінностей

ідеологічного порядку. Так, для членів Української Громади у Франції такими ідеальними нормами, покладеними в основу добровільної участі майбутніх членів в діяльності організації, були „Самостійність і Соборність України, всіх українських земель”. При цьому базовими принципами практичної роботи в служінні відомому ідеалові затверджено такі: а) „організаційне згуртування української еміграції у Франції на засаді творення тут свого національного огнища з власних сил й власними засобами”; б) „творити власні сили власними засобами. В цьому наша майбутність, майбутність самого визволення і в цьому ж – загибель панування ворогів на Україні” [9]. У той же час у члени Союзу Українських Громадян у Франції („Сугуф”) приймали лише тих „українців і українок, що визнають себе громадянами Суверенної Української Соціалістичної Республіки, як також і тих, що без застережень обстоюють права трудових мас Українського народу, його Суверенну Державну Волю і його змагання до злуки всіх етнографічних українських земель в одну державну цілість” [18, с. 9].

На нашу думку, остання обставина демонструє фрагментованість організованого сегмента української присутності у Франції. Адже констатація обов’язковості поділу на: „Ми і вони” [16] (в даному випадку „ми” – це члени Союзу Українських Емігрантських Організацій у Франції, а „вони” – члени Сугуфу, Української Громади у Франції і ін., яких розглядали як „ворогів” Союзу) свідчить про наявність глибоких розбіжностей ідеологічного плану, які щоденно про себе нагадували в осередках організованого життя емігрантів з України. На цій основі висловлення індивідуальним агентом добровільної згоди на участь в діяльності чинної асоціації українських емігрантів, якою безумовно і логічно відкривався простір функціональних зв’язків у соціальному середовищі співвітчизників у Франції, насамперед асоціювалося з визнанням кожним новим членом громади відповідної системи ідеологічно обґрунтованих цінностей. Що можна в цілому оцінити як збільшення потенціалу негативного соціального капіталу, також притаманного організованим представникам України у Франції. Унаслідок цього було непросто ініціювати нові контакти. А вже налагоджені зв’язки демонстрували тенденцію до розриву. Як це сталося у випадку з Товариством Запорожців з центром в Омекурі. Складаючись головним чином з емігрантів – колишніх старшин армії УНР, котрі ідеологічно тяжіли до гетьманців [19, с. 177], зазначене Товариство відокремилося від уже відомого нам “Об’єднання Українських Комбатантів у Франції” практично відразу після його створення [10]. Численні факти свідчать також про існування доволі напружених відносин між окремими асоціаціями українських емігрантів. Так, газета „Незалежність” подає наступну інформацію про колонію емігрантів в Крезе, яка вважалася одною з найкрупніших в країні: в цьому містечку в 1931 р. діяло дві організації – Українська Громада та Філія Товариства бувших Вояків Армії УНР. „Але в Громаді зі самого початку її заснування виказується розбіжність думок та розлад між її провідниками, а це все впливає і на цілу колонію. З цього повстають сварки і створюється стан, при якому нормальне співжиття неможливе [...] в зв’язку з чим йде колотнеча і поділ громадянства на два табори. [...] В наслідках більшість громадян зневірена в позитивні висліди громадської роботи, сидить і чекає „кращих часів”. В самій же Громаді лишився який десяток людей, котрі теж згодою та бажанням працювати хвалитися не можуть. В останній час, дякуючи енергії деяких осіб, зорганізовано хор” [17].

Таким чином, французький соціолог П’єр Бурдьє обґрунтував оригінальну концепцію соціального капіталу, яка відрізняється від відомих напрацювань північноамериканської наукової традиції тим, що тлумачить взаємовідносини індивіда, спільноти, громадянського суспільства і держави з огляду на спроможність саме індивідуального, а не групового агента, робити інвестиції у власний соціальний капітал і отримувати переваги у ціннісному вимірі внаслідок використання наявних соціальних мереж, норм, а також довіри. В світлі зазначеної концепції соціальний капітал української діаспори у Франції слід розуміти як наслідок зацікавленості індивідуальних агентів, емігрантів з України, робити матеріальні та символічні інвестиції на потреби формально інституційованої громади співвітчизників, членами якої вони стали шляхом висловлення довіри і визнання основоположних положень програмно-статутних документів добровільної асоціації, в обмін на що група інформувала, просвіщала, а також допомагала вирішувати поточні проблеми, зумовлені перебуванням у соціальному середовищі Третьої республіки, в процесі налагодження господарської взаємодопомогової та культурно-освітньої співпраці, підтримання громадянської активності, дотримання порядності і солідарності, розвитку громадянської свідомості, співробітництва, взаємної довіри, порядності,

патріотизму, встановлення демократичних норм у середовищі асоційованих емігрантів з України. Потенціал соціального капіталу, накопиченого представниками української діаспори в період Третьої республіки, зростав настільки, наскільки розвивалися прагматично налаштовані зв'язки, по-перше, в середині кожної чинної групи наших емігрантів, по-друге, між такими окремими групами на території Франції, по-третє, між емігрантами і окремими добровільними організаціями українців на Батьківській землі.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України), ф. 3901: Українська громада у Франції, м. Париж, 1924-1938, оп. 1, спр. 3, арк. 2.
2. ЦДАВО України, ф. 3901, оп. 1, спр. 10, арк. 8 об.
3. ЦДАВО України, ф. 4178: Управа об'єднання українських комбатантів у Франції, м. Париж, 1935-1936, оп. 1, спр. 1, арк. 1-4.
4. ЦДАВО України, ф. 3901, оп. 1, спр. 4, арк. 5.
5. ЦДАВО України, ф. 3902, оп. 1, спр. 4, арк. 2.
6. ЦДАВО України, ф. 3901, оп. 1, спр. 2, арк. 8.
7. ЦДАВО України, ф. 3901, оп. 1, спр. 4, арк. 10-10 об.
8. ЦДАВО України, ф. 3901, оп. 1, спр. 10, арк. 7 об., 9 об.
9. ЦДАВО України, ф. 3901, оп. 1, спр. 2, арк. 11.
10. ЦДАВО України, ф. 4178, оп. 1, спр. 1, арк. 12.
11. Бурдьє П. Соціологія політики / Пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
12. Бурдьє П. Начала. Choses dites / Пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1994. – 288 с.
13. Бурдьє П. Форми капіталу / Пер. с фр. // Экономическая социология. – www.ecsos.mssec.ru. – Т. 3 – 2002. – № 5 (ноябрь). – С. 60-75.
14. Бурдьє П. Практичний глузд / Пер. з фр. – К.: Український центр духовної культури, 2003. – 503 с.
15. Дорошенко С. Осмислення західноєвропейського досвіду консолідації суспільства: рух громадських асоціацій у Франції Третьої республіки // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Вип. 3. – Ужгород, СМП „Вісник Карпат, 2006. – С. 42-53.
16. Ми і вони // „22 січня” („22 Janvier”, Париж). – 1931, (№ 1), 15 березня.
17. На чужині. Франція. Крезю // Незалежність („l'Indépendance”, Париж). – 1931. – Ч. 4. – 1 березня.
18. Перший з'їзд Союзу Українських Громадян у Франції (17 квітня 1927 р.). – Paris: Les Nouvelles Ukrainiennes, 1927. – 12 с.
19. Трошинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція у Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К.: Інтел, 1994. – 259 с.
20. Pinto L. Pierre Bourdieu et la théorie du monde social. Éd. revue et augmentée par l'auteur. – Paris: Albin Michel S.A., 2002. – 254 p.

SUMMARY

Doroshenko S. SOCIAL CAPITAL OF UKRAINIAN DIASPORA IN FRANCE OF THE THIRD REPUBLIC (1875-1940) IN CONTEXT OF SOCIOLOGICAL THEORY OF PIERRE BOURDIEU

The network of voluntary associations of emigrants of Ukraine, created in France in 1875-1940 is examined. The concept of social capital of Pierre Bourdieu is considered. The constituents of the social capital accumulated by the representatives of the Ukrainian Diaspora in France in the period of the Third republic are investigational.

ТЕОРІЯ «ОДНОМІРНОЇ ЛЮДИНИ» ГЕРБЕРТА МАРКУЗЕ

Г. Маркузе – видатний німецько-американський філософ та соціолог – був одним із засновників Франкфуртської школи та творцем «критичної теорії». В часи коли у філософії почали відбуватися численні зрушення, що відкривали дорогу постнекласичному мисленню, Г. Маркузе вдалося здійснити органічний синтез марксизму та фрейдизму. Дві радикальні наукові течії, які і по сьогоднішній день залишаються не менш актуальними, ніж у XIX ст., стали підґрунтям для фрейдомарксизму, концепції, основною метою якої було конструювання такого суспільного устрою, де б не було місця репресіям, пануванню, відчуженню, натомість, забезпечувався би справедливий розподіл ресурсів, свобода емоційного життя та оптимальний баланс інстинктів. Доля Г. Маркузе, чиї ідеї становлять основу сучасного нонконформізму, повна різких поворотів та розчарувань. Назвавши Західну цивілізацію тоталітарною системою, вчений ступив на шлях постійної суспільної критики, шлях, з якого вже не можна було звернути. Пропрацювавши вісім років у американській розвідці, автор «Одномірної людини» та «Великої Відмови» як від капіталістичної, так і від соціалістичної системи, став, всупереч власним заявам, ідеологом руху «нових лівих» та студентських заворушень 1960-их рр. Згодом його ім'я почало асоціюватися з лівими терористичними організаціями, які так само як хіпі та інші представники контркультури, вважали Г. Маркузе своїм ідеологом чи, навіть, психоделічним гуру. З того часу ім'я Г. Маркузе часто згадується поряд з іменами Ж.-П. Сартра, Ф. Фанона, Т. Лірі та Т. Роззака.

Виступаючи з ідеєю «тотальної революції», Г. Маркузе говорив про «недостатній радикалізм» та «недостатню революційність» діалектики К. Маркса. Перехід від теперішнього до майбутнього можливий тільки за наявності в індивіда сили заперечення зсередини, яка повністю відкидає теперішнє та живе лише образом майбутнього. Оскільки в теперішньому нема нічого крім «одномірності», оскільки сучасне індустріальне суспільство забезпечує лояльність своїх функціонерів, формуючи «потрібну» систему захоплень та бажань, подавляючи та пригноблюючи їх, то революція проти такого суспільства є єдиним шансом досягти свободи. Але така революція може бути успішною тільки в тому випадку, коли вона торкнеться «антропологічної структури» індивідуальних потреб, в першу чергу сексуальних ваблень. В подальшому Г. Маркузе зосередився на вирішенні однієї проблеми: чи можлива така революція в «одномірному суспільстві»?

Актуальність дослідження. Важко переоцінити ту роль, яку відіграла теорія «одномірної людини» Г. Маркузе в кінці 1960-их рр. Але з плином часу та за умов поразки молодіжного руху на Заході, посилення активності «нових лівих» та появи лівих терористичних організацій в Європі проблеми, які поставив Г. Маркузе були зняті з порядку денного. Але їхнє зняття ще не означало вирішення цих проблем. Репресивна цивілізація, як її розумів Г. Маркузе, і надалі існує та розвивається, а «одномірні люди» продовжують складати більшість населення у будь-яких суспільствах. На глибоке переконання автора критика «одномірності» повинна вийти на нові рубежі і продовжуватись знову, а в цьому контексті необхідно звернутись до тих теоретичних напрацювань, які у свій час здійснив Г. Маркузе. Протидія «системі», якою б демократично завуальованою вона не була, вимагає високого рівня свідомості та раціонального базису для своїх вихідних положень та аргументів. Необхідно звертатись до праць тих вчених, які ще на зорі технокапіталізму критикували його та шукали альтернативні шляхи для майбутнього розвитку людства. Чільне місце в когорті цих мислителів займає фрейдомарксист Г. Маркузе, теорію «одномірної людини» якого в наш час потрібно заново відкривати, переосмислювати та доповнювати. Це допоможе вже в найближчому майбутньому запобігти деяким помилкам в процесі стрімкого розвитку нашої цивілізації.

Мета дослідження. Автор ставить своєю метою об'єктивно дослідити основні вихідні положення теорії «одномірної людини» Г. Маркузе. Визначена мета зумовила постановку та розв'язання таких дослідницьких завдань: дослідити еволюцію неомарксистських поглядів Г. Маркузе; виділити етапи становлення репресивної цивілізації; визначити характерні риси «одномірної людини»; охарактеризувати особливості «одномірного мислення»; проаналізувати шляхи подолання «одномірного суспільства». Об'єкт дослідження – теоретична концепція

«одномірної людини» Г. Маркузе. Предмет дослідження – причини формування «одномірної людини», її місце в постіндустріальному суспільстві, особливості діяльності. Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, які дають можливість об'єктивно підійти до теоретичних розробок Г. Маркузе, до вивчення суспільних процесів, подій, явищ, фактів, що цим вченим розглядаються. В роботі використано аналітичний, порівняльний та системний методи. Дане дослідження є багатоплановим, яке переплітається з цілим рядом конкретних дисциплін, зокрема, політологією, соціологією, психологією та філософією.

Джерельна база дослідження. При підготовці дослідження нами було опрацьовано широке коло наукової літератури з даної тематики. Найбільше місце на увагу звичайно заслуговують праці самого Г. Маркузе – «Ерос і цивілізація» [2] та «Одномірна людина» [1]. Ці роботи давно вже стали класикою соціологічної та політико-філософської думки і продовжують справляти своїм впливом чималий резонанс серед тих, хто з ними щойно ознайомлюється. Інші роботи вченого, які не є перекладені на українську мову, але поміщені на мові оригіналу в електронній мережі, охоплюють собою розгляд широкого спектру явищ «одномірного суспільства». Так, в есе «Агресивність в розвинутому індустріальному суспільстві» [54] Г. Маркузе розглядає проблему «іраціональної раціональності» капіталізму, що породжує «суспільство війни». В есе «Проблема насильства та радикальна опозиція» [52] вчений дискутує на тему боротьби з найгіршими проявами репресивної цивілізації, а також вирішує питання, хто цю боротьбу має очолити. В «Репресивній терпимості» [50] та інших есе та інтерв'ю [49, 51, 53] Г. Маркузе робить спроби більш детально пояснити власну теорію та в певній мірі, по можливості, її доповнити. Вчені, які мали значний вплив на Г. Маркузе, такі як М. Вебер [6, 7, 8], З. Фрейд [35, 36, 37], а також вчені, які займались подібними проблемами спільно з Г. Маркузе чи окремо, як Е. Фромм [38, 39, 40, 41, 42] чи Ж.-П. Сартр [32] зачіпаються в більшій чи меншій мірі у даному дослідженні. Фундаментальна праця М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» зумовила посилення уваги представників Франкфуртської школи до «вивчення впливу наслідків раціоналізації на процеси формування особистості в рамках європейської культурної традиції» [7]. Образ позбавленої гноблення «нової людини» змальованої Г. Маркузе в деяких моментах збігається з образом «надлюдини» Ф. Ніцше [24, 25, 26, 27]. Мову про звільнення інстинктів від репресивного стримування вів ще один німецький дослідник В. Райх у своїй праці «Психологія мас і фашизм» [29]. Пряму критику теорії Г. Маркузе вів у своїй праці «Революція надії» [42] Е. Фромм, а його робота «Позбавлення від ілюзій» [40] присвячена безпосередньо фрейдомарксизму та його, відмінному від Г. Маркузе, розумінню ролі цього наукового напрямку. Схожість та певне перехрещення поглядів Е. Фромма та Г. Маркузе можна зустріти у праці першого «Втеча від свободи» [38]. Не останню роль в довершеності теорії Г. Маркузе відіграли також погляди Й. Хейзінги, який у своїй праці «Homo Ludens» [44] виклав основні положення ігрового начала в розвитку культури. Цю ідею в синтезі з функцією уяви Г. Маркузе вдалося поєднати у місці, де він пише про естетичне вдосконалення індивідів.

Важко знайти ще одного такого науковця, який своїми працями справив би такий резонанс серед широких мас населення. Філософсько-аналітична література читається, як правило, тільки у вузьких інтелектуальних колах і досить рідко виходить за їхні межі. В цьому плані Г. Маркузе, який не може похизуватися ясністю тексту, надзвичайно пощастило – його книги в кінці 1960-их читала вся радикально мисляча молодь. Йому вдалося поставити питання таким чином, що проігнорувати їх було просто неможливо. Проте розмитість відповідей Г. Маркузе на свої ж запитання призвела до численних доопрацювань власної теорії та змін у висновках. Не вдалося Г. Маркузе уникнути і впливу з боку зовнішнього фактору, який у своїх роботах вчений так нещадно критикував. Так чи інакше, але в наш час інтерес до праць Г. Маркузе ще не повністю вичерпався і в майбутньому можливий новий спалах зацікавленості до розгляду тих проблем, що їх поставив перед соціумом цей вчений.

Герберт Маркузе (1898-1979) народився в Берліні, навчався на філософському факультеті спочатку Берлінського, а потім Фрайбурзького університету. Його політичні погляди були наближені до марксизму, а тому, будучи студентом, він став членом Соціал-демократичної партії, брав активну участь в соціалістичному русі і вороже відносився до міцніючого націонал-соціалізму. Закінчивши Фрайбурзький університет, Г. Маркузе отримав ступінь доктора

німецької літератури та продовжив працювати в alma mater до 1932 року. Тут колегою Г. Маркузе був Мартін Хайдеггер, який справив значний вплив на його мислення в цей період. Пізніше Г. Маркузе намагався об'єднати фундаментальну онтологію М. Хайдеггера, чії ідеї він вважав «поворотними» в усій європейській філософії, з марксизмом в межах своєї «критичної теорії».

Переосмислюючи марксизм, Г. Маркузе почав висловлювати думку про те, що в марксистській теорії історичного матеріалізму неадекватно описані сприятливі для виникнення класової свідомості умови. Його сумніви щодо марксизму отримали яскравий прояв у праці «Про проблеми діалектики» (1930). Маркузе стверджував, що концепція «правильної класової свідомості», особливо та, що її було викладено в праці «Історія і класова свідомість» Д. Лукача, є занадто абстрактною для того, щоб охопити складне суспільне буття індивіда та закладені в ньому спонуки до діяльності. Абстрактність концепції історичного класу засліпила марксистів, які не розгледіли прихильності індивіда до радикальної політики й обійшли питання про те, якою мірою може розвинути ця прихильність. Отже, марксистська теорія звинувачувалась у виникненні нездоланої прірви між теорією і практикою, між теоретичними сподіваннями на історичні зміни та практичними можливостями втілити їх у життя [21, 229-230].

Концепція Г. Маркузе входила до складу проекту віднайдення підвалин теорії історичних змін К. Маркса не в абстрактній історичній діяльності представника певного класу, а в повсякденній практичній діяльності індивіда. Цей проект розроблявся в 1928-1932 рр., коли Г. Маркузе проводив дослідження у Фрайбурзькому університеті спільно з М. Хайдеггером після опублікування праці останнього «Буття і час» (1927). На думку Г. Маркузе фундаментальна онтологія, описана в «Бутті і часі», могла переорієнтувати марксизм на форми діяльності, з яких складається буття кожного індивіда і які капіталізм не здатен остаточно подолати. Хайдеггерівське обґрунтування марксизму могло послугувати новою відправною точкою для радикальної суспільної діяльності у ті часи, коли класова боротьба стихала [21, 230].

Та все ж, поєднання К. Маркса із М. Хайдеггером не дозволило знайти вихід із глухого кута, створеного історичним матеріалізмом. У праці «Онтологія Гегеля та основи теорії історизму» (1932), Г. Маркузе пропонує власне витлумачення «Логіки» і «Феноменології духу» Г. Гегеля, вплітаючи онтологію Хайдеггера в гегелівську діалектику. В такий спосіб він міг розглянути індивіда як творця детермінант, що визначають його суспільне буття, і як істоту, що починає усвідомлювати структуру свого буття на теоретичному рівні, а також свою роль у формуванні цієї структури. Індивід уже не є, як у М. Хайдеггера, не здатним до рефлексії продуктом заздалегідь заданих онтологічних детермінант. Та хоча гегелівський індивід був з огляду на рефлексію творцем самого себе, гегелівські основи теорії і практики все ж таки спиралися на заздалегідь задані онтологічні детермінанти індивідуального мислення і діяльності, а тому були не зовсім придатним базисом для очищення історичного матеріалізму від його абстрактного ухилу [21, 230]. Зрештою, проблему марксистської теорії, яку Г. Маркузе безуспішно намагався вирішити за допомогою філософії М. Хайдеггера і Г. Гегеля, за іронією долі, розв'язав сам К. Маркс. У 1932 р. було знайдено та опубліковано працю молодого К. Маркса «Економічні і філософські рукописи». Ці незавершені начерки надали Г. Маркузе філософські аргументи, за допомогою яких він зміг завершити перегляд історичного матеріалізму і звільнити концепцію практики від онтології, яка ґрунтувалася на наперед визначених структурі і цілях людської діяльності [21, 230].

В 1931 р. Г. Маркузе став одним із засновників Франкфуртського інституту соціальних досліджень. Навколо інституту об'єдналась група інтелектуалів, які стояли на ліворадикальних позиціях, відома як Франкфуртська школа. Її засновниками разом з Г. Маркузе були Т. Адорно, М. Хоркхаймер та Е. Фромм. На початковому етапі школи, яка видавала власний журнал, об'єднувала єдність цілей та поглядів, викладених у «критичній теорії». «Критична теорія», відповідно до програмної праці М. Хоркхаймера «Традиційна і критична теорія», протистоїть «традиційній теорії», мета якої – у створенні гармонійної системи понять та підведенні предметного змісту під мислимі конструкції. «Критична теорія», навпаки, руйнує систему зсередини, нищить замкнений дедуктивний зв'язок понять і заперечує підведення окремих екземплярів під роди [9, 234-235]. Центральною категорією «критичної теорії» є поняття «торальність» - суспільство і осмислення відношення суб'єкта і об'єкта, суспільної свідомості й буття. Ототожнюючи «уречевлення» (інституціоналізований характер суспільних відносин,

усталений та уречевлений) з відчуженням, представники Франкфуртської школи дійшли до анархічного заперечення всіх соціальних інститутів заради індивідуальної свободи людини. Всяке знання, навіть наука, звинувачуються в ідеологічності [34, 618]. М. Хоркхаймер це пояснює тим, що «розум повністю поневолений соціальним процесом. Єдиним критерієм стала інструментальна цінність, функція якої – панування над людьми і природою» [13, 437].

Ведучи критику раціоналізму, франкфуртці протиставили йому негативну діалектику, що була найбільш повно обґрунтована Т. Адорно у праці «Негативна діалектика» (1966). Завдання негативної діалектики – перевернути хибну впевненість філософських систем у панування спільного над індивідуальним, спростувати ілюзію, що буття доступне мисленню. Оскільки реальність не є чимось раціональним, скоріше вона є розірваною і неспокійною, то необхідно позбутися хибних образів реальності. «Негативна діалектика» - це не діалектика раціонального типу, а певний синтез безпосереднього, природного і раціонального, понятійного. Ця діалектика орієнтується не стільки на науку, скільки на мистецтво, художнє мислення [13, 438-439]. Саме по цій причині представники Франкфуртської школи модифікували на свій лад марксистську теорію, зарахувавши культурну складову до базису, а не економічну.

Критикуючи марксистську теорію, позитивізм, соціологію, сучасне суспільство та культуру, представники Франкфуртської школи самі критикувались науковцями за вміння ставити проблеми і неспроможність їх вирішити. Але безсумнівним є факт, що великим внеском критичної школи стала спроба переорієнтувати марксистську теорію в суб'єктивному напрямку. Хоча в цьому і полягає суть критики марксистського матеріалізму та його зосередженості на економічних структурах, дана спроба мала велике значення для нашого розуміння суб'єктивних елементів соціального життя як індивіда, так і культурних рівнів [31, 172]. Загалом же еволюцію Франкфуртської школи можна охарактеризувати як рух від «критичної теорії суспільства» (М. Хоркхаймер, Г. Маркузе) до песимістичної філософії історії (пізній М. Хоркхаймер), до негативної діалектики (Т. Адорно і пізній Г. Маркузе) і, нарешті, до песимістичного примиренства (Ю. Хабермас) [13, 435]. Хоча того ж Ю. Хабермаса з «другого покоління» франкфуртців досить важко віднести до представників критичної теорії, оскільки він менш скептично ставиться до раціоналізму, а подеколи бере його на озброєння у своїй критиці суспільства.

Після приходу до влади нацистів у 1933 р. Г. Маркузе разом з іншими німецькими євреями спершу виїхав до Женеви, а потім із Швейцарії переїхав до США. У світлі практичної відсутності будь-якої опозиції фашистському тоталітаризму, Г. Маркузе відмовився від свого задуму поставити історичний матеріалізм на основу, що включала б теоретичне визнання практичної значущості індивіда. В 1934 р. в США перебазувався, після нетривалого перебування в Парижі, Інститут соціальних досліджень. Франкфуртська школа знайшла притулок при Колумбійському університеті в Нью-Йорку, де почав викладати і Г. Маркузе. Громадянином США він став у 1940 р. і залишився ним на все життя [9, 235]. Першою значною працею даного періоду теоретичного розвитку Г. Маркузе стала книга «Розум і революція. Гегель і становлення соціальної теорії» (1941). В ній гегелівській концепції приписується пізнання завдання з вироблення стандартів, за якими можна було б оцінювати всі суспільства. Теорія, твердить Г. Маркузе, необхідно піднімає історичні події на такий високий рівень абстракції, де не існує такої історичної сили, що протистояла б пануванню. Але там, де немає політичного руху, що критикував би репресивний режим, може існувати лише критична теорія [21, 230]. Теоретична виваженість оптимізму Г. Маркузе згодом уступить місце розчаруванню та песимізму, коли він, будучи марксистом, а відтак і матеріалістом, намагатиметься застосувати свої ідеї та теоретизування на практиці.

В 1942-1950 рр. Г. Маркузе працював у американських розвідувальних службах, а потім знову повернувся до викладання в Колумбійському університеті. В цей час він разом з іншими представниками Франкфуртської школи наполягав на тому, що розвиток фашизму зумовлюється капіталізмом. Г. Маркузе зосередився на ролі технології в забезпеченні фашистських репресій і на основі праці М. Вебера розвинув загальну теорію технологічного панування. На його думку, через зосередженість на науково-технічному прогресі всі розвинуті індустріальні суспільства чимдалі більше підкоряються раціональності технологічного виробництва. Технологічна раціональність пронизує всі сфери суспільного життя і підкоряє їх центральному принципу матеріальної продуктивності. Суспільні відносини перетворюються на

цілковито керовані, повністю, інтегровані, винятково одноманітні і зручні, забезпечуючи буття, якому нічого не загрожує і з тенет якого неможливо вирватися [21, 230]. Проте, не дивлячись на поглинення технологічним розумом людського існування, Г. Маркузе стверджував, що технологію можна раціонально реорганізувати і створити передумови для людського звільнення. Для обґрунтування цього твердження вчений вдався до застосування метапсихології З. Фрейда. Ці спроби знайшли відображення у двох фундаментальних працях Г. Маркузе – «Ерос і цивілізація» (1956) та «Одномірний людина» (1964).

Коли політичної ваги набули нові ліві та студентський рух, що протестували проти війни у В'єтнамі, Г. Маркузе почав розглядати ці групи як потенційних провідників руху опору високорозвиненому індустріальному суспільству і рушіїв суспільних змін. Протягом цього періоду він, здавалося б, відійшов від свого власного твердження про неможливість протесту в одномірному суспільстві і перейшов на позицію переінакшення марксизму, згідно з якою революційний потенціал переходить від пролетаріату до «соціальних аутсайдерів» - суспільних відщепенців. Але його сподівання на те, що ці нові сили підуть в авангарді докорінних історичних перетворень не виправдалися і, шойно активність нових лівих і студентського руху згасла, Г. Маркузе повернувся до песимістичних підсумків «Одномірної людини».

Своїм ідеологічним вождем Г. Маркузе вважали не тільки нові ліві та студентство; прихильники антикультури, представленої рок-музикою бачили в ученому проповідника «сексуальної революції» та контркультури. Адже Г. Маркузе, так само як Ж.-П. Сартр і Т. Роззак, розглядав і оцінював існуючу (офіційну) культуру вкрай скептично – як організоване насильство над особистістю, як соціальне явище, що викорінює з людських душ творчі пориви та прагнення до ширості. Теоретики контркультури ставили завдання підірвати культуру зсередини, шляхом ідейної та психологічної переорієнтації, революції за допомогою свідомості, здатної розкріпачити підсвідоме, сексуальний потяг, людську чуттєвість до музики, танців [3, 27].

Розглядаючи роль Г. Маркузе в молодіжному революційному русі, Е. Фромм критикував свого колегу за те, що той у своїх працях остаточний прогрес людини бачив у регресі до інфантильного життя, до повернення індивідом «щастя ситої дитини». Його не дивує, що Г. Маркузе врешті-решт прийшов до безнадійності. На думку Е. Фромма «поміляються ті, хто критикує Маркузе чи захоплюється ним як революційним вождем; бо революція ніколи не базувалась і не буде базуватись на безнадійності. Маркузе навіть не цікавить політика; але якщо людину не цікавлять кроки між теперішнім і майбутнім, то ми маємо справу не з політиком, радикальним чи яким-небудь ще. Насправді Маркузе являє собою приклад відчуженого інтелектуала, який пропонує свій особистий відчай у вигляді теорії радикалізму. Нажаль, його розуміння і до певної міри незнання Фрейда веде до того, що він синтезує фрейдизм, буржуазний матеріалізм та викручене гегельянство, щоби отримати те, що йому та іншим, тотожно мислячим «радикалам», уявляється найбільш прогресивною теоретичною конструкцією» [42, 31]. Зрештою, сам Г. Маркузе ніяким революційним вождем молоді себе не вважав, а також проявляв стриманість, говорячи про своє відношення до нових лівих: «Я відчуваю себе солідарним з рухом розгніваних студентів, але зовсім не вважаю себе їхнім глашатаєм. Це преса і суспільна думка нагородили мене таким титулом і зробили з мене потрібний товар» [16, 220]. І напевно вже, що Г. Маркузе не відчував ніякої солідарності з лівими терористами, які ще зовсім недавно були мирними бунтарями та хіпі, а на початку 1970-их рр., змінивши форму боротьби із одномірним суспільством, взяли до рук автомати та вибухівки. Проте, якщо Г. Маркузе такої солідарності не відчував, то терористи її відчували у найповнішому обсязі. І зовсім не дивує те, що лідер німецької терористичної організації РАФ А. Баадер, не закінчивши навіть школи, читав Г. Маркузе і навіть цитував його у переписці зі своїми друзями, як от: «Він підкреслював: в Розумі і Рев. [Маркузе]: Логіка несе тавро покірності...» [17, 212]. Слова з присмаком анархії, що пролунали з уст поважного вченого, не можуть пройти повз уваги анархіста-практика, який їх обов'язково використає для легітимації своїх акцій.

В останні роки свого життя Г. Маркузе приділяв дедалі більшу увагу ролі мистецтва в сучасному світі. Тепер він ще більше, ніж будь-коли раніше, був певен, що в одномірному суспільстві лише найабстрактніші форми вираження можуть запропонувати бачення способу життя, за якого ми будемо здатні раціонально використовувати технічний прогрес, що прийшов

поневолити нас. Отже, Г. Маркузе зробив повне коло, докорінно переглянувши положення своєї теорії, і завершив працю свого життя на тій самій ноті, з якої він почав її понад півстоліття тому [21, 231].

Виникнення та еволюційні етапи репресивної цивілізації Г. Маркузе досліджує у своїй праці «Ерос та цивілізація», що вийшла в 1956 р. і була першою великою роботою вченого після книги «Розум і революція» (1941). Така перерва була викликана роботою в розвідувальній службі США у воєнний та післявоєнний період. Можна припустити, що досвід близького зіткнення з механізмами функціонування держави не міг не відобразитись, як не могло в ній відобразитися розуміння Г. Маркузе післявоєнного стану світу і західної цивілізації. У всякому випадку історико-філософські вподобання Г. Маркузе міняються, і він шукає тепер союзників не серед апологетів європейської цивілізації (Г. Гегель), а серед її критиків (З. Фрейд). Звертаючись до З. Фрейда, Г. Маркузе підкреслює, що його цікавить не психоаналіз як технічна дисципліна, але філософія психоаналізу, чи те, що сам З. Фрейд називав метапсихологією. Відомо, що, вивчаючи неврози, З. Фрейд прийшов до висновку, що вони кореняться не тільки в індивідуальній патології, але й в організації існуючого суспільства, яке подавляє потяги і потреби людини і перш за все сексуальний потяг. Спекулятивні розмірковування і гіпотези З. Фрейда про цей непримиримий конфлікт між природою людини і формою її суспільного, цивілізованого існування, а в кінцевому підсумку, між інстинктами самої людини, не дивлячись на широкий інтерес до них, виявились неприйнятними ні для психотерапевтів, ні для філософів і культурологів. І саме до цієї найбільш спірної частини спадку З. Фрейда і звернувся Г. Маркузе в пошуках методологічної опори для критичного розгляду сучасного стану цивілізації. Саме стану, бо Г. Маркузе стверджує, що конфлікт між інстинктами та цивілізацією не є безнадійним: репресивність належить не до сутності цивілізації, а лише «специфічно історичної організації людського існування» [46, 518-519].

Відправним пунктом міркувань Г. Маркузе стає гіпотеза З. Фрейда про два фундаментальні інстинкти в людській природі – потяг до життя (і задоволення як припинення страждання) і потяг до смерті, Ерос і Танатос. Безперешкодне задоволення цих потягів несумісне з цивілізованим існуванням, і тому суспільство подавляє їх, ставить їх собі на службу шляхом сублімації сексуального потягу (Еросу) і переорієнтації деструктивних імпульсів (Танатосу) на зовнішній світ у формі праці, тобто оволодіння природою та її модифікування, і на внутрішній світ у формі совісті. Ця репресивна організація інстинктів відображається і в структурі психічного апарату: якщо «Воно» є представником принципу задоволення, тобто життя, направленого на сліпе задоволення потреб, то «Я» як посередник між Воно та зовнішнім світом і «Над-Я» як голос суспільства в психіці індивіда представляють принцип реальності, який забезпечує виживання організму у зовнішньому світі. Останні два нашарування сформувались історично при переході від принципу задоволення до принципу реальності, який означає неможливість повного задоволення людських потреб. Однак, як стверджує Г. Маркузе принцип задоволення противиться не цивілізації як такій (не принципу реальності як такому), але історичній формі принципу реальності в нашій цивілізації [46, 520].

Для того, щоб пояснити суть цієї історичної форми принципу реальності термінологія З. Фрейда вже не може застосовуватись, оскільки вона не забезпечує адекватне розрізнення між біологічними інстинктами та їх соціо-історичними перетвореннями. Тому Г. Маркузе вводить два таких терміни: а) додаткова репресія, що являє собою обмеження, накладені соціальною владою. Її необхідно відрізнити від основної репресії, як модифікації інстинктів, необхідних для закріплення існування людства в цивілізованій формі. б) Принцип виробництва – пануюча історична форма принципу реальності [2, 37].

Оскільки принцип виробництва є породженням репресивної цивілізації, то в першу чергу необхідно розібратися з історичним корінням цієї репресії, що Г. Маркузе і робить, по своєму інтерпретуючи теорію З. Фрейда. Згідно з цією теорією, перша група людей була створена і утримувалась насильно нав'язаною владою одного індивіда над іншими. В якийсь момент існування роду життя було організоване на основі панування. Індивідом, який завоював владу над іншими був батько, який володів жінками і разом з ними продукував і беріг життя синів та дочок. Батько монополізував право володіння жінкою (вищим задоволенням) і підкорив решту членів орди своїй владі. Для групи в цілому монополізація задоволення означала нерівний розподіл незадоволення. З того часу тягар будь-якої роботи покладался на синів, які, будучи

недопущеними до задоволення, стали «вільними» для того, щоб спрямувати енергію інстинктів на необхідну діяльність, яка не приносить задоволення. Обмеження задоволення інстинктивних потреб, насильно встановлене батьком, таким чином, не тільки само стало результатом панування, але й створило психічні передумови для тривалого функціонування останнього [2, 58-59].

В певному сенсі батько за посередництвом насильного обмеження задоволення і обов'язкового стримування задав модель для наступного розвитку цивілізації і створив підґрунтя для прогресу. Більше того, цей ієрархічний розподіл задоволення мав оправдання у вигляді захисту, безпеки і навіть любові, бо, будучи деспотом, голова роду залишався ще й батьком. Ненависть, з котрою його підопічні ставились до нього з самого початку супроводжувалась ще й біологічною залежністю. Ця роль первісного батька призвела в подальшому до створення певних образів батьківського панування, що стимулювали розвиток цивілізації. Адже його фігура і функція – втілення внутрішньої логіки самого принципу реальності [2, 59-60]. А тому повстання проти батька – це повстання проти біологічно оправданої влади; з його вбивством порушується порядок, який був основою для існування групи. Вбивство батька – це особливо важкий злочин, тому що батько встановив порядок сексуального відтворення і є втіленням роду, який створює і оберігає своїх індивідів. Його знищення загрожує деструкції самого життя групи і поверненням доісторичної та субісторичної некоординованої сили принципу задоволення. Але синам потрібно те саме, що й батьку, – тривале задоволення їхніх потреб, і досягти своєї цілі вони можуть, тільки відродивши в новій формі порядок панування, в якому задоволення контролювалося б, а, значить, зберігалась би група. Тому Г. Маркузе пише: «Батько продовжує жити у формі бога, і поклоніння йому дозволяє грішникам ... знову грішити. Тепер вже нові батьки забезпечують стримування задоволення, необхідне для збереження їхньої влади та їхньої організації групи. Цей перехід від панування одного до панування багатьох призводить до «соціального розповсюдження» задоволення і необхідності самостримування в самій правлячій групі: всі її члени повинні підкоритися табу, якщо вони хочуть зберегти свою владу. Тепер репресія пронизує життя самих пригноблювачів, і частина енергії їхніх інстинктів вивільняється для сублімації в «роботі» [2, 61-62].

Проте, слід відзначити, що влада одного не була одразу замінена на владу багатьох – мав місце ще невеличкий перехідний етап. Після вбивства батька роль жінок у суспільстві помітно зросла і частину батьківських повноважень вони перебрали собі, що зумовило виникнення матріархату з притаманним йому низьким ступенем репресивного панування та високим рівнем еротичної свободи. Але з розвитком цивілізації свобода стає можливою тільки як звільнення: свобода приходить на зміну пануванню – і знову призводить до утвердження панування. Патріархальна контрреволюція зміщує матріархат і утверджується шляхом інституціоналізації релігії. Як зазначає Г. Маркузе «Чоловічі божества спочатку виникають як сини поряд з великими матерями, але поступово набувають рис батька; політеїзм уступає монотеїзму, і повертається «один, єдиний безмежно правлячий Бог-отець». Підвищене і сублімоване, першочергове панування стає вічним, космічним та добрим, і в такій формі стоїть на захисті інтересів розвитку цивілізації. Відновлюються «історичні права» первісного батька» [2, 63].

Почуття провини, яке з'явилося одразу після вбивства синами свого батька, змушує синів шукати шляхи для подолання цього почуття. Тому, зрадивши принцип реальності, уособленням якого і був батько, сини одразу ж зраджують і принцип задоволення, який був причиною вбивства. Так народжується «вдосконалене» панування, а цивілізація від матріархату еволюціонує до патріархальної репресивної цивілізації (влади багатьох батьків), а потім і до сучасного рівня репресії з принципом виробництва та додатковою репресією.

За словами Г. Маркузе, «при такому рівні розвитку цивілізації і системи винагороджуваних заборон для перемоги над батьком вже нема необхідності в нищенні організації інстинктів і суспільного порядку: образ батька і його функція тепер продовжують жити в кожній дитині, яка навіть не знала його. Цей образ зливається з владою, що стала його відповідником. Панування переросло сферу особистих відносин і створило інститути для впорядкованого задоволення зростаючих людських потреб. Але саме розвиток цих інститутів і підриває фундамент встановленої цивілізації. Пізній індустріальний період сам підриває її внутрішні кордони» [2, 72].

Г. Маркузе впевнений, що цивілізація живиться енергією Ероса шляхом її десексуалізації та сублімації, та, відповідно, веде до фатального послаблення Ероса на користь Танатоса, оскільки перший вже не може зв'язати всі деструктивні імпульси. Прогрес цивілізації повертається проти самої ж цивілізації і веде до заперечення раціональності панування. Завдяки технічним досягненням людство зуміло приблизити перемогу над нужденністю, наблизилось до задоволення вітальних інстинктів людини і, відповідно, до звільнення інстинктів від непотрібного стримування. Перед людством відкривається можливість нового принципу реальності та перетворення тіла в самоціль. Однак це суперечить інтересам панування. Чим реальнішою є можливість звільнення, тим сильніша необхідність репресії, так як це не допускає розпаду встановленого порядку. Виробництво стає самоціллю: оскільки воно не може послабити репресію, воно повертається проти індивідів і перетворюється в спосіб контролю. Коли ж людина не є занятою, то її свідомість все одно маніпулюється витонченим ричагом – індустрією розваг, яка краде від людини і її вільний час також. Але тепер і саме панування перестає бути індивідуальною функцією і також стає самоціллю, функцією цілого, системи інститутів, що задовольняють і контролюють потреби індивідів [46, 520-521].

Таким чином, спостерігається чітка тенденція еволюції поглядів Г. Маркузе від неомарксизму Франкфуртської школи до фрейдомарксизму з його критикою репресивної цивілізації з притаманною їй відчуженістю праці, яка є методом поневолення індивідів. Не задовольнившись термінологією З. Фрейда Г. Маркузе запропонував терміни «додаткова репресія» та «принцип виробництва» для окреслення характерних рис сучасної історичної форми репресії. Генезис репресивної цивілізації Г. Маркузе досліджує крізь призму метаспсихологічної теорії З. Фрейда, згідно з якою почуття провини, що виникло після вбивства первісного батька, змусило синів модифікувати форми гноблення і, зрештою, призвело до створення суспільних інститутів, які відокремились від індивідів та почали маніпулювати ними.

Ідеї, які Г. Маркузе виклав у «Еросі і цивілізації» знайшли своє більш повне продовження в книзі «Одномірна людина». Ця робота принесла авторові світове визнання, що для філософського твору є скоріше винятком, ніж правилом. Продовжуючи й надалі розглядати сучасне індустріальне суспільство, Г. Маркузе поступово віддалявся від аналітичної врівноваженості, а тому цілком закономірно, що текст «Одномірної людини» одразу ж був сприйнятий як політичний заклик. Пропагандистська спрямованість та, до певної міри, політична пафосність стали основними аргументами для західної наукової еліти в їхніх нападках на книгу.

Якщо в «Еросі і цивілізації» Г. Маркузе розглядав становлення репресивної цивілізації, то тепер у фокусі його уваги – стан людини в сучасному індустріальному суспільстві. На думку вченого, «розвинута індустріальна цивілізація – це царство комфортабельної, мирної, поміркованої, демократичної несвободи, яка свідчить про технічний прогрес. І справді, що може бути більш раціональним, ніж пригнічення індивідуальності в процесі соціально необхідних, хоча і страждальних видів діяльності, чи об'єднання індивідуальних підприємств у більш ефективні та продуктивніші корпорації, чи регулювання вільної конкуренції між по різному технічно оснащеними економічними суб'єктами, чи урізування прерогатив і національних суверенних прав, які протистоять міжнародній організації ресурсів. І хоча те, що цей технологічний порядок веде також до політичного та інтелектуального координування, може викликати співчуття, такий розвиток не можна не визнати перспективним» [1, 264].

Але ця «перспективність» є всього лише видимістю, раціонально добре зваульованою ілюзією. Насправді, державний апарат накладає свої економічні та політичні вимоги захисту і експансії як на робочий, так і на вільний час. Це саме стосується також матеріальної та інтелектуальної культури, яка стала заангажованою, як не по формі, то у всякому випадку по суті. Сам спосіб організації технологічної основи сучасного індустріального суспільства змушує його бути тоталітарним. Але в даному випадку «тоталітаризм» для Г. Маркузе має цілком відмінне значення, ніж у традиційному тлумаченні цього слова. Під «тоталітаризмом» тут розуміється нетерористичне економіко-технічне координування суспільством, яке здійснюється шляхом маніпуляції потреб індивідів. Таким чином, створюються досконалі перепони для існування активної опозиції всередині цілого, а також унеможливується поява альтернативного способу мислення. «Для підтримування тоталітаризму, - пише Г. Маркузе, -

необхідна не тільки специфічна форма уряду чи правлячої партії, але також специфічна система виробництва і розподілу, яка спокійно може суміщатися з «плюралізмом» партій, преси, «конкуруючих сил» [1, 266].

Суть сьогоденної ідеології зводиться до того, що виробництво та споживання продукують та оправдують панування. Однак це не скасовує реальності пропонованих ними вигод. Репресивність цілого полягає в значній мірі в його ефективності: воно збільшує об'єм матеріальної культури, полегшує створення предметів необхідності, робить дешевшими комфорт та розкіш, залучає все нові галузі в сферу індустрії – але все це за рахунок важкої виснажливої праці та деструкції. «І якщо, - стверджує Г. Маркузе, - індивіду доводиться платити, жертвуючи своїм часом, своєю свідомістю, своїми мріями, то цивілізація платить, жертвуючи обіцяною свободою, справедливістю та миром для всіх» [2, 91-92].

Г. Маркузе переконаний, що «в наш час політична влада утверджує себе через владу над процесом машинного виробництва і над технічною організацією апарату. Уряд розвиненого ... індустріального суспільства може утримувати свій статус тільки шляхом мобілізації, організації та експлуатації технічної, наукової і механічної продуктивності, якою володіє індустріальна цивілізація. Ця продуктивність мобілізує суспільство як ціле поверх і мимо будь-яких приватних індивідуальних та групових інтересів. Той грубий факт, що фізична сила машини переважає силу індивіда чи групи індивідів, робить машину найефективнішим політичним інструментом в будь-якому суспільстві, організованому як механічний процес» [1, 266-267]. Система технологічного контролю з допомогою особливих соціальних інтересів нав'язує індивіду «хибні» потреби, які закріплюють важкий труд, агресивність, бідність та несправедливість. Задовольняючи «хибні» потреби, індивід може відчувати значне задоволення, але воно стримує розвиток здатності «розпізнавати хворобу цілого і знаходити шляхи його виліковування». Результатом втрати такої здатності може бути ейфорія в умовах нещастя. На думку Г. Маркузе, більшість домінуючих потреб на сучасному етапі розвитку репресивної цивілізації (розслабляться, розважатись, поводити себе у відповідності з рекламними шаблонами, любити і ненавидіти те, що люблять і ненавидять всі інші) належать саме до категорії «хибних» потреб [1, 268].

Такі потреби мають суспільний зміст та функції і визначаються зовнішніми силами, контроль над якими для індивіда є недоступним. Незалежно від того, наскільки виробництво і посилення таких потреб умовами існування індивіда сприяють їх присвоєнню останньому, наскільки він себе ототожнює з ними і вважає своїми, вони залишаються тим, чим були з самого початку, - продуктами суспільства, інтереси панування якого вимагають репресії. Як же визначити які потреби є істинними, а які хибними? Пріоритет у вирішенні цієї проблеми Г. Маркузе надає самим індивідам, але тільки в тому випадку, коли вони будуть готові дати кінцеву власну відповідь, а не відповідь об'єктів маніпуляції. До тих пір, поки вони позбавлені автономії, а їхня свідомість є маніпульованою, їхню відповідь не можна вважати приналежною їм самим [1, 269-270].

Наразі ж контроль над інформацією, поглинення індивіда повсякденністю та рутиною призводять до звуження свідомості, дозування та обмеження знання. Індивід не знає, що відбувається насправді; могутній механізм освіти та розваг нівелює індивіда, об'єднує його з усіма іншими в «стані анестезії», яка виключає можливість існування «шкідливих», на думку системи, ідей. «І поскільки, - зауважує Г. Маркузе, - знання всієї істини навряд чи сприяє щастю, саме така загальна анестезія робить індивіда щасливим. Якщо тривога являє собою не просто загальне захворювання, а екзистенційний стан, то наш так званий вік тривоги відрізняється таким рівнем її інтенсивності, при якому вона перестала помічатися» [2, 94].

Через критику пасивності громадян, їхню «втечу від свободи» та пристосовництво до репресивних умов існування Г. Маркузе приходять до поняття «одномірності». «Одномірність» - це однорідність, що виключає будь-яку альтернативу (соціальну, політичну, теоретичну, художню), це уніфікованість та однонаправленість. «Одномірність» означає відсутність протиборства, критики, чіткості переконань, а відповідно, примирення з дійсністю. «Одномірність» - це також відсутність політичних сил, здатних свідомо і послідовно протистояти правлячій антигуманній політиці, щоб в кінцевому результаті її революційно відкинути [16,223]. Г. Маркузе зазначає: «Очевидно, що сучасне суспільство володіє здатністю стримувати якісні соціальні зміни, внаслідок яких могли би утвердитись цілком нові інститути,

новий напрямок виробничого процесу і нові форми людського існування. В цій можливості, мабуть, в найбільшій мірі полягає виняткове досягнення розвинутого індустріального суспільства; загальне визнання Національної цілі, двопартійна політика, занепад плюралізму, зговір між Бізнесом та Трудом в рамках міцної Держави свідчить про взаємозв'язок протилежностей, що є як результатом, так і передумовою цього досягнення» [1, 258].

Колись революційний пролетаріат тепер інтегрований в тоталітарну систему. Працівник вважає себе носієм «національної цілі» не тільки на виробництві чи в сфері політики, але й у побуті та вдома. При концентрації технічних засобів масової інформації в руках держави працівник та підприємець дивляться одні і ті ж програми та фільми, ознайомлюються з пресою, яка пропонує всім верствам населення однакову інформацію, користуються однаковими послугами, і при цьому обидва отримують задоволення. Політична система Заходу в своїй «раціональності досягла таких меж, які роблять її ірраціональною». Причому вона інтегрувала ідею цієї «ірраціональної раціональності» в свідомість громадян, позбавивши їх критичного виміру. Громадянин, поєднаний з іншими механічними кайданами, почуває себе, однак, щасливим у цьому «раціональному пеклі» [16, 223].

В найбільш розвинених індустріальних країнах виробництво призводить до трансформації класів робітників найрізноманітнішим чином. Г. Маркузе перераховує такі основні фактори цієї трансформації:

1. В процесі механізації відбувається безперервне скорочення затрат фізичної енергії в праці. Це призводить до зміни статусу експлуатованого – всередині технологічного цілого механізований труд, більшу частину якого складають автоматичні та напівавтоматичні реакції, залишається в якості постійної професії виснажливим, нелюдським рабством. «Машинний процес в технологічному універсумі знищує внутрішню особисту свободу і об'єднує сексуальність та працю в несвідомий, ритмічний автоматизм – процес, який відповідає процесу уподібнення професій» [1, 291].

2. В подальшому тенденція уподібнення проявляється в стратифікації професійних занять. Машина утверджує своє зростаюче панування шляхом скорочення «професійної автономії» працівника та інтегрування його разом з іншими професіями. В результаті цих змін вирішується не тільки доля системи оплати, відношення працівника з іншими класами і організації праці, вирішується питання сумісності технічного прогресу з тими інститутами, в рамках котрих розвивалась індустріалізація [1, 291-293].

3. Ці зміни в характері праці та засобів виробництва змінюють свідомість та установки робітника, що проявляється в широкій соціальній та культурній інтеграції робітничого класу з капіталістичним суспільством [1, 293].

4. Новий технологічний світ праці веде до послаблення негативної позиції робітничого класу: він вже не є носієм революційного потенціалу. Цю тенденцію посилює ефект технологічної організації виробництва по той бік бар'єру: управління та дирекція. Панування перевтілюється в адміністрування – капіталісти втрачають риси відповідальних агентів і набувають функції бюрократів у корпоративній системі. В свою чергу несвобода – в плані підкорення людини апаратом виробництва – закріплюється та посилюється, використовуючи технічний прогрес як свій інструмент, у формі багаточисельних свобод та переваг [1, 295-296].

В умовах технотронної «раціоналізації» особистість втрачає свою цінність, свободу та права. Наявним є навіть «уніфікований» жаргон і «одномірна мова», що є відображенням мови газет, реклами, які закріплюють за словами ті значення, які служать інтересам пануючої системи. Створюється загальнонаціональний ринок стандартних товарів духовного виробництва для об'єднання всіх членів одномірної держави. На думку Г. Маркузе, «новизна сьогоднішньої ситуації полягає в зникненні антагонізму між культурою та соціальною дійсністю шляхом відкинення опозиційних і трансцендентних елементів у високій культурі, завдяки яким вона створила інший вимір реальності. Ліквідація двомірної культури відбувається не шляхом заперечення і відкинення «культурних цінностей», але шляхом їх повного поглинення встановленим порядком та масового виробництва і демонстрації» [1, 320]. А те, що засоби масової комунікації часто непомітно змішують мистецтво, релігію, політику та філософію свідчить про товарну форму цих складових культури.

Через критику культури Г. Маркузе поступово переходить до критики сучасного способу мислення. На його думку, новий, «одномірний» спосіб мислення домінує сьогодні у філософії,

психології, соціології та інших галузях науки. Велику кількість понять було нівельовано шляхом демонстрації неспроможності дати про них точну відповідь в термінах операцій чи поведінкових реакцій. Радикальний натиск емпіризму забезпечує, таким чином методологічне оправдання інтелектуального розвінчування свідомості – тобто для позитивізму, який, заперечуючи трансцендентні елементи Розуму, формує академічного двійника соціально бажаної поведінки. Зміни у всіх мислительних звичках слугують координуванню будь-яких ідей та цілей з ідеями та цілями, необхідними системі, вставляючи їх в цю систему і відкидаючи ті з них, які не можуть пристосуватися до неї. Духовне царство одномірного суспільства не означає переважання в ньому матеріалізму та відмирання спіритуалістичних, метафізичних чи богемних установок. «Навпаки, - пише Г. Маркузе, - можна спостерігати велику кількість форм таких установок: «Молимося разом цього тижня», «Давайте звернемося до Бога», дзен, екзистенціалізм, бітніки і т. п. Однак такі форми протесту і трансцендентності перестали бути негативними і вже не суперечать status quo. Скоріше вони стали церемоніальною частиною практичного біхевіоризму, його нешкідливим запереченням, і status quo легко перетравлює їх як частину своєї оздоровчої дієти» [1, 277].

Одномірне мислення систематично насаджується політиками та їх намісниками в засобах масової інформації. Це здійснюється шляхом поширення саморухомих гіпотез, які безперервно і планово повторюються, перетворюються на гіпноотично діючі формули та приписи. Самообмеження мислення стає все більш суттєвою проблемою для суспільства. Зв'язок між науково-філософськими та суспільними процесами, між теоретичним та практичним Розумом утверджується «за спинами» вчених та філософів. Блокуючи як тип опозиційної дії та форми поведінки, суспільство робить ілюзорними та безглуздими пов'язані з ними поняття. Тепер історична трансценденція постає як винятково метафізична, неприйнятна для науки і наукового мислення. Натомість розгортається наступ операційних та біхевіористських понять, спрямованих проти потуг вільної думки і способу дій, які відкидають дану дійсність в ім'я поданих альтернатив. У підсумку теоретичний і практичний розум, академічний і соціальний біхевіоризм зустрічаються на спільній території – території розвинутого суспільства, яке перетворює науковий та технічний прогрес в інструмент панування [1, 277-279].

Отже, на думку Г. Маркузе, розвиток репресивної цивілізації призвів до появи «одномірної людини» - відчуженого в процесі праці та стримуванню бажань індивіда. «Одномірна людина» веде пасивний, конформістський спосіб життя, поділяючи тільки ті погляди, що є домінуючими в суспільстві і не протистоїть маніпуляції, що здійснюється над нею політичними силами, які знаходяться при владі. Характерною визначальною рисою «одномірної людини» є «одномірне мислення», яке через свою емпіричну спрямованість не залишає місця для трансцендентного, перебуваючи у межах некритичного сприйняття об'єктивної реальності.

Змалювавши характерні особливості репресивної цивілізації та її сучасної форми прояву в уособленні «одномірного суспільства», Г. Маркузе згодом намагається знайти підґрунтя для появи нерепресивної цивілізації. Це змусило вченого працювати у двох основних напрямках: обґрунтування ідеї нерепресивної організації інстинктів внаслідок політичних змін, а також створення нового естетичного виміру, як орієнтиру для розвитку незалежного індивіда.

В оптимальних умовах зрілої цивілізації поширення інтелектуального та матеріального багатства зробило би можливим безболісне задоволення потреб за відсутності відносин панування. В цьому випадку значне зменшення кількості енергії інстинктів, що відволікаються на необхідний труд, призвело би до руйнації обширної системи репресивних обмежень та модифікацій. І, відповідно, в антагонізмі між принципом задоволення та принципом реальності виникла б перевага на користь першого. Вивільнення Еросу та інстинктів життя досягло би невідомої ще до цих пір висоти. Але чи не призвело би це вивільнення до знищення цивілізації взагалі та повернення до доісторичного дикунства? З. Фрейд на це питання відповідав ствердно, але Г. Маркузе, змінивши фрейдівську кореляцію «стримування інстинктів – соціально корисний труд - цивілізація» на кореляцію «звільнення інстинктів – соціально корисний труд - цивілізація», приходять до висновку, що усунення додаткової репресії призвело б не до усунення праці, а до звільнення людського існування від перетворення в інструмент праці. Якщо такий висновок є вірним, то виникнення нерепресивного принципу

реальності не знищило, а змінило б соціальну організацію праці: вивільнення Еросу допомогло б створити нові та міцні трудові відносини [2, 135-136].

«Єдиною автентичною альтернативою диктаторству, - пише Г. Маркузе, - має бути суспільство в якому «люди» стали автономними індивідами, звільненими від репресивних вимог боротьби за існування в інтересах домінування, і такими розумними істотами, які самі обирають уряд і визначають спосіб життя. Такого суспільства ще ніде не існує. Тим часом питання повинно виходити не з історичних можливостей, але з реалій, що склались у суспільствах» [50]. Саме тому класичний марксизм вже не може вирішити проблему відчуження на сучасному етапі розвитку індустріалізму. Якщо основа його залишається стабільною – розвиток нових інститутів повинен відбуватися під проводом людей з новими потребами, то концепція пролетаріату як агента революції потребує модифікацій. Цілком закономірно, що в XIX ст. К. Маркс бачив індустріальний пролетаріат в якості історичного агента революції, не тільки тому, що це був базовий клас матеріального виробництва, не тільки тому, що він становив популярну більшість, але також і тому, що цей клас був «вільним» від репресивних та агресивних потреб капіталістичного суспільства, а також, у крайньому випадку потенційно, він був носієм цілком нових потреб, цілей та задовольень [49]. Однак у XX ст. більшість народу стала консервативною і вже не може бути носієм революційної ініціативи. Ця ініціатива тепер переходить до соціальних «аутсайдерів» - безробітних, студентів, національних меншин.

Всі інші соціальні верстви є складовими частинами існуючої соціально-політичної системи з її «репресивною терпимістю». «Репресивна терпимість» - це сукупність засобів та прийомів збереження існуючого стану речей в «одномірному суспільстві». Вона проявляється в «терпимості», тобто в допущенні відкритої опозиції в таких рамках і формах, які залучали б опозиційні сили до «гри», породжували б ілюзію існування справжньої демократії і вели до пустої трати революційної енергії. «Репресивна терпимість» переходить в «нетерпиму репресивність», як тільки борці за свободу виходять за межі безпечних для суспільства «свобод», передбачено окреслених пануючою меншістю. Противники тоталітарного устрою приречені на поразку, якщо вони погодяться з «правилами гри» і повірять в чесність своїх опонентів. Звідси випливає радикальний висновок: будь-яка легальна боротьба не послаблює, а, навпаки, лише сприяє стабілізації системи, яка перевтілила досягнення демократії в інститути панування. Легальна боротьба рівносильна прояву терпимості по відношенню до існуючого тоталітарного режиму, рівносильна непротивленню злу насиллям [16, 225].

Розглядаючи різні соціальні верстви, Г. Маркузе оцінює їхню революційну спроможність та діапазон дії. Так, на думку вченого інтелігенція не може бути агентом революції, але її роль у боротьбі за визволення є дуже важливою, оскільки вона виконує підготовчу функцію і є по суті каталізатором революційних змін. «Нові ліві» через своє захоплення маоїзмом зосередились лише на вузькому розумінні проблеми і не прагнуть тотальних суспільних змін. В той же час хіпі та бітники будучи феноменами дезінтеграції, все ж таки, на думку Г. Маркузе, не мають революційного потенціалу. Але в союзі з сильнішими об'єктивними силами вони зможуть відіграти певну роль у якісних суспільних змінах. Єдину силу, яка реально протистоїть індустріальному суспільству, вчений бачить в аутсайдерах цього суспільства. Але знову ж таки, їхня роль як творців нової нерепресивної раціональності досить сумнівна, а тому їхню особу не слід розглядати як основу мислення Г. Маркузе.

Та яка верства населення не представляла би революційний силу є певні принципи, які, на думку Г. Маркузе, вона повинна засвоїти. Це, в першу чергу, сприйняття світу як тотального заперечення. «Відчай у страху», укупі з безнадійністю складає основу пасивної форми заперечення – так звана «Велика Відмова». «Ця Велика Відмова, - зазначає Г. Маркузе, - це протест проти непотрібного стримування, боротьба за кінцеву форму свободи – «життя без страху» [2, 132]. «Велика Відмова», що виступає в якості принципу і теоретичної критики та «критичної дії» - це повне заперечення існуючої держави, несумісне з пошуками позитивного всередині неї, з пошуками конкретних «точок опори», які дозволили б перекинути міст від теперішнього до майбутнього. У більш пізніх роботах Г. Маркузе намагається, правда, пов'язати «Велику Відмову» з певним «позитивним змістом». Літні події 1968 р. у Франції змусили його прийти до висновку, що «загрозлива монолітність послаблена і кризь завісу пригнічення почала пробиватись певна альтернатива». В цих умовах Г. Маркузе вважає

можливим перехід від пасивної форми «Великої Відмови» як прояву «відчаю в страху» до його активної форми – до бунту як прояву «надії у відчаї». Ціль «Великої Відмови» - формування «нової людини», повної протилежності реальній людині 1960-их рр. Ця людина органічно не виносить жорстокості, насильства, грубості, вона є м'якою, гуманною та чуттєвою. Поява такої людини має призвести до оновлення суспільства [16, 225-226].

Г. Маркузе виступає за гуманний соціалізм, в основі якого лежить зміна «біологічної природи» людини. Необхідно репресивні потреби (конкуренція, вбивство, нажива, насильство) замінити на не репресивні потреби в естетиці, етиці, свободі, що мають стати основою життя «нових людей». Тоді буде створений «новий суб'єкт», біологічна природа якого штовхала би до бунту проти існуючого «життєвого середовища». В ході бунту проявиться «естетичний характер» політичної емансипації як спонтанного руху, що підриває всі організаційні форми, як естетичного катарсису, нічим не стримуваного самовираження індивіда, що веде до звільнення раба «індустріального суспільства» [16, 226].

Естетичному вдосконаленню суспільства Г. Маркузе приділив значне місце в «Еросі і цивілізації». Так, він стверджує, що виробництво стало основною цінністю західної цивілізації, а її культурним героєм став Прометей. В пошуках альтернативної екзистенційної установки Г. Маркузе звертається до інших міфологічних архетипів, представлених в образах Орфея і Нарциса. Саме в них найбільш чітко виражене примірливе ставлення до природи. Це образи радості, образи принципу нірвани як відсутності напруження, перемоги над часом та єдності Ероса і Танатоса [46, 522]. Г. Маркузе стверджує: «Орфей і Нарцис виражають протест проти репресивного порядку сексуальності, обмеженої дітонародженням. Ерос Орфея і Нарциса – це в кінцевому підсумку заперечення цього порядку, Велика Відмова. В світі, символом якого є культурний герой Прометей, це означає заперечення будь-якого порядку. Але, заперечуючи, Орфей і Нарцис відкривають нову реальність з властивим їй устроєм, визначеним іншими принципами. Орфічний Ерос змінює буття: він приборкує жорстокість та смерть звільненням. Його мова – пісня, його труд – гра. Життя Нарциса – це краса та споглядання. Ці образи вказують на естетичний вимір як джерело та основу їхнього принципу реальності» [2, 149].

На превеликий жаль, зазначає Г. Маркузе, чуттєвість займає підлегле становище в інтелектуальній культурі Заходу: естетика як наука про чуттєвість стала другосортною філософською дисципліною. На поневолене становище чуттєвості вказує також те, що предметом естетики згодом стало прекрасне та його втілення в мистецтві. Розглядаючи ідеї Ф. Шіллера про естетичне виховання в естетичній державі, Г. Маркузе вказує на спроби філософів примирити розум та чуттєвість з допомогою фантазії як психічної діяльності вільної від влади принципу реальності. Фантазія є представником принципу задоволення в свідомості і володіє власною істинною цінністю, яка спирається на власний досвід подолання антагоністичної дійсності. Однак в розколотій свідомості людини панує розум, в той час як фантазія, як і принцип задоволення, безсильна. Міф, мистецтво, сфера естетичного – тут фантазія оберігає і втілює свої істини [46, 522]. Використавши естетичну концепцію Ф. Шіллера, Г. Маркузе вивів з неї такі можливі у майбутньому зміни, що ведуть до нерепресивного порядку: 1. Перетворення праці у гру і репресивного виробництва у «видимість», якому повинно передувати подолання бідності. 2. Спрямоване на себе сублімування чуттєвості і десублімація розуму з метою примирення двох основних антагоністичних принципів. 3. Перемога над часом, який знищує постійне задоволення [2, 167-168].

Г. Маркузе вважає, що людство наближається до нового повороту в трансформації інстинктів. Необхідне звільнення сексуальності, завдяки чому рухне більша частина репресивних обмежень і з допомогою самосублімації сексуальності і сублімації потягу до смерті сформується новий порядок, нова організація суспільства, яка буде базуватися на еротичних, лібідозних, але несексуальних зв'язках індивідів один з одним. Для цього, на думку Г. Маркузе, необхідно не стримувати процес відчуженої праці. Якщо суспільство ніколи не зможе позбутися механічної праці, необхідно завершити його відчуження, і тоді кількісні зміни призведуть до трансформації сексуальності в Ерос. Однак в цій частині дослідження Г. Маркузе про свій же аналіз феномену панування в сучасній цивілізації з його стремлінням увіковічнити репресію. Адже саме панування є головною перепоною на шляху звільнення інстинктів. Можливо, причина в тому, що Г. Маркузе не погоджується з жодним із шляхів звільнення людства і не хоче повторювати помилки філософів, які намагались вказати соціальні

характеристики суб'єкта звільнення. Він намагається з допомогою З. Фрейда вийти на глибший рівень людського буття, однак тим самим він перестрибує через соціальний рівень, через питання про здійснення ним же вказаних мір, і його теза про звільнення залишається абстрактною спекуляцією [46, 522-523]. В обґрунтуванні політичної сторони своєї концепції Г. Маркузе виступає проти організаційного оформлення бунту лівих радикалів, проти керівництва діяльності мас з боку політичних партій і організацій. Вчений вимагає стихійності та спонтанності масових рухів, повного розриву з традиційними організаціями, оскільки будь-яка організація на його думку, являє собою матеріальне втілення бюрократизму тоталітарної держави.

Програма гуманного соціалізму Г. Маркузе побудована на фундаменті політичної свідомості анархістського типу, що і визначає її сильні та слабкі сторони. Сильна критична сторона в аналізі сучасної державності. Слабка – в розробці конструктивних шляхів виходу з глухих кутів тоталітаризму. Тут Г. Маркузе не може запропонувати нічого крім «революції свідомості» та «ощасливлення народу зверху», що важко визнати новим. Вчений пропонує наступне вирішення проблеми про відносини революціонерів та народу в процесі «Великої Відмови»: потрібно примусити консервативного індивіда відчувати, що він нещасливий, потрібно насильно втиснути в його свідомість нові інстинкти та потреби і по можливості «ощасливити» його тією системою відносин, яка мислиться «соціальним критиком» як «істинно» вільна. Цю місію повинна виконати раціональна меншість, яка обов'язково постане в образі диктаторів, що стоять над народом і не приймають жодної критики в свій адрес. Чи не опиняємось ми в такому разі у республіці Платона з її «філософами-правителями»? Відповідаючи на питання, чи не орієнтується він на платонівський ідеал аристократії філософів, Г. Маркузе проговорився: «Саме так! Тільки без платонівської жорстокості». Це своєрідне елітарне просвітництво, яке відкриває досить небезпечні перспективи і орієнтує на крайні сумнівні методи [16, 227].

Відкидаючи «реальний соціалізм» в СРСР і країнах Східної Європи, Г. Маркузе зупиняється перед труднощами, коли намагається змалювати риси нового суспільства, до якого він закликає. Загальні посилання на кубинських партизан і китайську культурну революцію практично нічого не дають. На думку Г. Маркузе, національні ліберальні рухи третього світу самі по собі не є революційною силою, здатною скинути капіталізм як систему. Така революційна сила може утворитися лише із взаємодії опозиційних сил розвинутого індустріального суспільства та сил третього світу. Проблема в створенні такої асоціації полягає не тільки у значній дистанції розміщення таборів, а також у мовних розбіжностях та культурних особливостях. «Виходячи з ідеї основної перспективи, - пише Г. Маркузе, - я бачу можливість існування ефективної революційної сили тільки в наявності комбінації третього світу та вибухових сил у центрах високорозвинутого світу» [53].

В «Есе про визволення», яке було написано по гарячих слідах революції 1968 р. у Франції, Г. Маркузе стверджував, що елементи анархізму є важливим фактором в боротьбі проти панування. Після перемоги бунту вони мають бути збережені, підкорені дисципліні політичних дій, а потім використані для створення «початкових революційних інститутів». З їх допомогою нове суспільство, зберігаючи нетерпимість до тоталітаризму, зможе подолати безробіття та бідність, розвинути сферу духовної культури. Буде покинчено з «голим раціоналізмом» на виробництві, де соціально необхідна праця буде спрямована на конструювання естетичного, а не середовища гноблення. Досягнення промислової цивілізації збережуться, але безупинно зростаючому виробництву буде покладено кінець [16, 227-228]. «Та навіть якщо ми не бачимо змін, - завершує на оптимістичній ноті Г. Маркузе, - ми повинні продовжувати боротись. Ми повинні протидіяти, якщо хочемо жити як люди, працювати і бути щасливими. В альянсі з системою ми не можемо цього досягти» [52].

Деякі висновки та узагальнення. 1. Філософсько-соціальна та політична еволюція Г. Маркузе проходила під впливом неомарксизму Франкфуртського інституту соціальних досліджень, що інтерпретувався в дусі неогегельянства 1920-их рр. Займаючись проблемою неспроможності марксистського історичного матеріалізму, Г. Маркузе в той же час пропонує тлумачення філософії Г. Гегеля на основі власної версії «хайдеггер-марксизму». В подальшому такі напрацювання знайшли свій прояв у власній версії критичної теорії – «критичної теорії суспільства» Г. Маркузе. Згодом, взявши за основу своєї теорії вчення З. Фрейда, науковець поступово почав віддалятися від неомарксизму, який вже не відповідав його затребуванням і,

модифікувавши міцніючий тоді неофрейдизм, підійшов до створення фрейдомарксизму. Це дозволило Г. Маркузе перетворити критичну теорію суспільства на ліво-фрейдистську філософію історії взагалі та соціальної філософії сучасного індустріального суспільства зокрема.

2. Репресивна цивілізація бере свої початки ще в доісторичні часи, коли виокремилась влада одного, який був «батьком» і панував над «синами», забороняючи їм володіти жінками. «Діти» збунтувались проти волі «батька» і, вбивши його, призвели до появи матріархату, який відзначався відносним спокоєм у задоволенні інстинктів. Але почуття «провини», яке з того часу заволоділо розумом «синів» змусило їх повернути старі патріархальні порядки, тільки в цьому випадку владу одного було замінено на владу багатьох. Децентралізація влади призвела до появи численних соціальних інститутів, які стали фактично самостійними організаціями, а також методом гноблення індивідів та стримування їхніх ваблень. Теорію З. Фрейда Г. Маркузе доповнює твердженням про те, що репресивна цивілізація по суті не є негативною, але негативною для суспільства є лише сучасна форма репресивної цивілізації – «принцип виробництва», з «додатковою репресією» як її визначальним чинником.

3. Продуктом сучасної форми репресивної цивілізації є «одномірний людина», яка повністю втратила критичне ставлення до суспільства та культури, що в цьому суспільстві домінує. Розбещені приманками суспільства споживання, маніпульовані масовою свідомістю з допомогою ЗМІ, «одномірні люди», які стали масовим явищем у сучасному соціумі, втратили колір наявну у них «багатомірність» та обмежились лише одним виміром, що несе їх по течії конформізму і безсилі підкоренню тоталітаризму. «Одномірний людина» змиралась із дійсністю, в неї відсутні особисті переконання та дух протесту, вона не хоче бути критиком антигуманності і боїться бодай чимось відрізнитись від інших людей. Уніфікованість особистості, її «втеча від свободи», поразка по-справжньому опозиційних сил – ось основні риси «одномірного суспільства».

4. Визначальною рисою «одномірної людини» є «одномірне мислення». Заціклене на матеріальному збагаченні, «одномірне мислення» може існувати лише в межах емпіризму, який вимагає практичних результатів у всіх сферах життєдіяльності. Не маючи змоги вийти за свої рамки та здійснити прорив до трансцендентності, «одномірне мислення» позбавлене можливості критичного сприйняття дійсності. «Одномірне мислення» насаджується політиками і має на меті виховати «слухняних» громадян, які вітатимуть навіть найбільш жорстокі акції з боку влади.

5. Проаналізувавши характерні особливості «одномірного суспільства», Г. Маркузе намагається вирішити проблему його подолання. Для цього вчений закликає до естетичного та волевого вдосконалення. Необхідно позбутись старих стереотипів та ідеалів – на зміну Прометеві мають прийти такі міфологічні герої як Орфей та Нарцис, що є символами нерепресивного задоволення та естетичної свободи. Взаємини між людьми потрібно будувати на основі «гри» та уяви, які не дозволять індивідам втратити свою суб'єктивність та забезпечать набуття нових моральних рис і появу нових культурних цінностей. Оскільки «одномірні люди» через свою пасивність не здатні до революційних перетворень, то цю роль на себе повинні взяти ізгої суспільства, ті, які відчули на собі найменший соціальний вплив і є відірваними від життя «одномірних людей» через свою неспроможність до виживання у конкурентній боротьбі. Напівкримінальні верстви населення, безробітні, частина радикальної інтелігенції та радикального студентства, одним словом, всі ті, кого Г. Маркузе називає «соціальними аутсайдерами» повинні очолити революцію та привести суспільство до царства свободи.

1. Маркузе Г. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества // Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – С. 251-515.
2. Маркузе Г. Эрос и цивилизация // Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – С. 5-250.

3. Андрущенко В., Губернський Л., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 578 с.
4. Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т II. Зарубежная политическая мысль. XX в. / Нац. Обществ.-науч. фонд. Акад. полит. науки; Руководитель проекта Г.Ю. Семигин и др. – М.: Мысль, 1997. - 830 с.
5. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
6. Вебер М. Политические работы (1895-1919). – М.: Праксис, 2003. – 424 с.
7. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
8. Вебер М. Соціологія. Загально-історичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
9. Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. – М.: Мартин, 2002. – 512 с.
10. Всемирная философия. XX век / Авт.-сост. А.П Андриевский. – Мн.: Харвест, 2004. – 832 с.
11. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. – М.: «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига»; СПб.: Terra Fantastica, 2004. – 602 с.
12. Дарендорф. Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 288 с.
13. Ильин В.В. История философии: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2003. – 732 с.
14. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсисянца – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 736 с.
15. История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Г.Г. Демиденко – Харьков: Факт, 1999. – 1080 с.
16. История политических учений. Вып. 3 / Под ред. проф. О.В. Мартышина. – М.: Юристъ, 2000. – 560 с.
17. Кенен Г. Веспер, Энслин, Баадер: немецкий терроризм: начало спектакля. – Екатеринбург: Ультра. Культура, 2004. - 480 с.
18. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. – Київ: Тандем, 2002. – 584 с.
19. Кола Д. Политическая социология. – М.: Издательство «Весь Мир», «ИНФРА-М», 2001. – 406 с.
20. Лефор К. Политические очерки (XIX-XX века). – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 368 с.
21. Міллер Д. // Енциклопедія політичної думки. – К.: Дух і Літера, 2000. – 472 с.
22. Мусский И.А. 100 великих мыслителей. – М.: Вече, 2004. – 688 с.
23. Нейсбит Д. Мегатренды. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 380 с.
24. Ницше Ф. Воля к власти. Посмертные афоризмы. – Мн.: ООО «Попурри», 1999.- 464 с.
25. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. Казус Вагнер. Антихрист. Ессе Номо. – Мн.: ООО «Попурри», 1997. – 544 с.
26. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. К генеалогии морали. Рождение трагедии, или Эллинизм и пессимизм. – Мн.: ООО «Попурри», 1997. – 624 с.
27. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое. Веселая наука. Злая мудрость. – Мн.: ООО «Попурри», 1997. – 704 с.
28. Ольшанский В.Д. Психология масс. – СПб.: Питер, 2002. – 368 с.
29. Райх В. Психология масс и фашизм. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 539 с.
30. Рассел Б. Історія західної філософії. К.: Основи, 1995. – 759 с.
31. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
32. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 854 с.
33. Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
34. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.
35. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному. Страх. Тотем и табу: Сборник. – Мн.: ООО «Попурри», 1999. – 496 с.

36. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия // Очерки по психологии сексуальности. - Мн.: ООО «Попурри», 1997. – С. 393-454.
37. Фрейд З. Я и Оно // Очерки по психологии сексуальности. – Мн.: ООО «Попурри», 1997. – С. 455-478.
38. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. Мн.: ООО «Попурри», 1998. – 672 с.
39. Фромм Э. Величие и ограниченность теории Фрейда. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. – 448 с.
40. Фромм Э. Избавление от иллюзий // Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий. – М.: Айрис-пресс, 2005. – С. 185-339.
41. Фромм Э. Ради любви к жизни. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. – 400 с.
42. Фромм Э. Революция надежды // Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий. – М.: Айрис-пресс, 2005. – С. 19-184.
43. Хайдеггер М. Мысли, постулаты, афоризмы, философские интерпретации, тезисы. – Мн.: «Современное Слово», 1998. – 384 с.
44. Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 539 с.
45. Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник / Б. Кухта, А. Романюк, М. Поліщук; За ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
46. Юдин А. Парадоксы великого отказа // Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – С. 516-526.
47. Юнг К. Г. Избранное. – Мн.: ООО «Попурри», 1998. – 448 с.
48. 100 великих психологов / Автор-составитель В. Яровицкий – Вече, 2004. – 432 с.
49. Marcuse H. Liberation from the Affluent Society. www.marcuse.org
50. Marcuse H. Repressive Tolerance. www.marcuse.org
51. Marcuse H. The End of Utopia. www.marxists.org/reference/archive/marcuse/
52. Marcuse H. The Problem of Violence and the Radical Opposition. www.marxists.org/reference/archive/marcuse/
53. Marcuse H. The Problem of Violence: Questions and Answers. www.marxists.org/reference/archive/marcuse/
54. Marcuse H. Aggressiveness in Advanced Industrial Society. www.marxists.org/reference/archive/marcuse/

SUMMARY

Vehesh I. Theory of the “one dimensional man” by Herbert Marcuse.

In this article author describes the main aspects of the theory of the “one dimensional man” by H. Marcuse. He looks through the evolution of H. Marcuse thoughts on the society, causing the philosophical researches made by Z. Freud and K. Marx. H. Marcuse is insured that modern society is based on the repressiveness and that’s why he wants to find out the historical source of it to fight it in the future. He gives a picture of a modern man which is absolutely “one dimensional” because of the repressive influence on him from the state and public institutes which manipulate him the way they need to survive themselves. H. Marcuse also hopes on the revolution provoked by the “social outsiders” who only have got a potential to break up the repressive system. But in general H. Marcuse’s philosophy is very pessimistic and it gives a chance not to the whole society but to a separate critically thinking individual.

Л.ЗАЙЧЕНКО (Київ)

ДО ІСТОРИОЛОГІЇ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ТЕХНОКРАТИЧНОЇ ДОКТРИНИ

Науково-технічний прогрес та інформаційно-технологічні новації останньої чверті ХХ ст. мали визначальний вплив на формування образу сучасного світу та його політико-

технократичної парадигми зокрема. За досить короткий період відбувся перехід від індустріальної епохи (коли домінуючим елементом виступало промислове виробництво, засноване на утилітаристському використанні природних ресурсів) до постіндустріально-інформаційної, – з її орієнтацією на високі технології (коли центральним ресурсом стає знання). Починаючи з 70-х років ХХ ст. значно зростає попит на освітній рівень, інтелектуальний раціоналізм усуває з переднього плану матеріальне виробництво для збільшення того ж виробництва, а технології стають невід’ємною компонентою суспільного прогресу, що призводить до динамізації і ускладнення техніко-економічних, соціокультурних і політико-управлінських процесів. Саме тому актуальності набувають проблеми ефективності та раціональності політичного правління, державного управління і профільного урядування комплексними справами суспільства, які найбільш повно, на нашу думку, висвітлюються технократичною концепцією.

На прояснення своєї позиції дамо кілька коротеньких тлумачень. Термін “технократія”, який у науковий обіг було введено американським дослідником В. Смітом у 1919 році, у перекладі з грецької означає “владу майстерності”. В сучасній науковій літературі дане поняття розглядається, як правило, у потрібному значенні, – як таке, що стосується теоретичної концепції владарювання, яке має своїм підґрунтям суто науково-технічне знання; як таке, що стосується моделі політико-державного устрою конкретної країни; зрештою, як таке, що стосується соціального прошарку носіїв науково-технічного знання, які виконують управлінські, адміністративні та розпорядчі функції у політико-правових формаціях [5, 106]. Саме у контексті останнього підходу та через аналіз конкретних постулатів окремих дослідників ми спробуємо виявити характерні особливості технократичної концепції у розвитку всесвітньої історико-політичної ситуації.

Висвітленням основних цінностей та орієнтацій доктрини технократизму з кінця 60-х років ХХ ст. займаються, здебільшого, американські дослідники, зокрема, Дж. Гелбрейт, Е. Тоффлер, З. Бжезінський. Серед радянських вчених найбільш помітними є роботи В.Г. Графського, Е.В. Деменчонка, Ю.А. Замошкіна, Г.І. Іконнікової та ін. Серед сучасних українських дослідників можна виділити С.А. Кримського, В.В. Лісничого та ін. Повернімось до самих генезисних родопочатків концепції.

Становлення технократизму як вчення, що претендує на універсальність доктрини загальносоціологічного значення, відбувається у другій половині ХХ ст. Але ідея про можливість ефективного функціонування суто політичної влади, заснованої на науковій компетенції, у філософсько-політичній літературі має досить давню традицію. Так, німецький соціолог Р.Маурер зазначав, що певні сутнісні характеристики технократизму як “техніки політичного панування” сформулював ще давньогрецький мислитель Платон у трактатах “Держава” та “Політик” [1, 36]. Адже Платон обґрунтував ідею суспільства, що керується носіями знання – філософами, – оскільки лише їм доступне пізнання та розуміння загального блага та шляхів його досягнення. При цьому регламентація таких правителів є всепроникаючою та всеосяжною, тобто розповсюджується на всі сфери життєдіяльності суспільства. Виходячи з цього, можна стверджувати, що ще за часів класичної Антики соціальне знання розглядалось широко і передбачало високий рівень компетентності політичних владарів та управлінців як у сфері політичній, так і у сферах економіки, культури, а також у галузях педагогіки, естетики і т.д.

На порозі Нового Часу у XVII ст. знання набуває вже чітко утилітарного характеру, а соціально-політична наука (наприклад, у Дж. Віко і Ш.Монтеск’є) сприймається в якості єдиної і достатньої умови для проведення соціальних перетворень. Так, досить доброякісну модель суспільства, на чолі якого стоїть група вчених, що поєднує заняття наукою з процесом політичного правління, створив Ф. Бекон. На думку І.Парського, у “Новій Атлантиді” Ф. Бекона слід бачити один з перших нарисів технократичної утопії в історії соціологічної думки [8, 74]. Особливістю беконівської концепції – у порівнянні з попередниками – є те, що технічний і науковий прогрес висвітлюється в якості фактора, який сприяє розповсюдженню влади людини над природою та власною долею в суспільстві.

Застосування математичних методів пізнання та модернізації системи політичного управління справами суспільства спостерігається у працях Р.Декарта (перша третина XVII ст.). Він першим – за Нового Часу (після античного Піфагора) став “кратологізувати” так звані точні

науки, особливо ж математику. Остання, на його думку, вигідно відрізняється від інших наук “вірністю та очевидністю своїх суджень”. Саме тому їй належить бути методологічною основою інших наук, в тому числі і науки про суспільство. До побудови останнього політичної (правлячої) еліті потрібно підходити так само, як це робить інженер при створенні фортець або архітектор при створенні будівель [3, 17-18]. Картезіанську традицію у цьому плані – наприкінці того ж XVII ст. в тому ж кратологічному ключі – продовжив англієць У. Петті, написавши призабуту сьогодні книгу “Політична арифметика” (1683 р.).

Першу цілісну концепцію синтезного взаємовпливу науки, технічних спеціалістів та соціально-політичних процесів розробив французький вчений А. де Сен-Сімон. Він пов’язував подальший соціальний прогрес з діяльністю промисловців і вчених, прихід яких до важелів політичної влади вважав закономірним наслідком суспільного розвитку. Для позначення такої моделі суспільства автор вводить термін «промислово-наукова система» (“Про промислову систему”, 1821 р.), сутнісними характеристиками якої є домінуюча роль промисловців у процесі прийняття політичних рішень та здійснення управління шляхом використання раціональних, наукових методів.

Для формування технократизму як типу суспільної свідомості необхідним було виникнення багаточисельного прошарку науково-технічних спеціалістів. В більш-менш масовидному порядку це стало можливим лише у другій половині XIX ст., - внаслідок здійснення в ряді країн Європи промислової революції, коли почалось масове застосування машин у виробництві, а потім і в інших сферах та галузях життя. Саме з тої пори всі процеси в живій та неживій матерії стали пояснювати дією складного поєднання основних фізичних і хімічних законів, а суспільне життя дехто із вчених (П.-Ж. Прудон, Г. Спенсер) став корелювати у відповідності до механістичних закономірностей. Таким чином, до концепції “чистого” технократизму додається елемент соціобіологічний, - у вигляді так званого “соціального дарвінізму” або ж «спенсеріанства”.

Справжнього розквіту концепція технократизму зазнає лише в першій третині XX ст., коли – “у масовому порядку” - стали “технізуватися” економічне життя та спосіб суспільного мислення у більшості так званих “цивілізованих країн” світу, набули динамізації суміжні наукові школи, вчення, напрями (“тейлоризм”, “тектологія”, “фордизм”, “культуртрегерство” та ін.). За таких умов, зважаючи на широкі масштаби технізації, для означення характеристик індустріальної цивілізації, до наукового обігу Ж.-П. Кантенем було введено термін “технокультура”, основними компонентами якої є наявність яскраво вираженого шару інновацій, які постійно видозмінюють культурні традиції; ідея перетворення світу й підкорення людиною природи; розуміння природи як упорядкованої системи; націленість на зміни на основі науково-технічного прогресу; трактування влади взагалі як способу панування людини над природними і соціальними обставинами [6, 232-233].

В ході індустріалізації змінювалося й уявлення про кратологічну відповідність певних спеціалістів завданням раціоналізації різносенсових процесів соціального управління. На зміну промисловцям А. де Сен-Сімона з чітко гуманітарною орієнтацією прийшли технічні спеціалісти Т. Веблена, які – в силу своєї природничо-технічної освіти є об’єктивними носіями переважно технолого-технічної раціональності. Тим самим, як це не видається парадоксальним, концепція технократизму неначе «повертається» до своїх першогенез, “позбавляючись” політико-кратологічних сенсонавантажень. Але такий висновок виявляється поверховою аберрацією...

Центральною ідеєю робіт Т. Веблена є існування протиріччя між інженерами і бізнесом, що має тенденцію до зростання. Автор виділяє декілька стадій становлення суспільства в залежності від рівня технічного розвитку. Рушійною силою суспільного прогресу у Веблена виступає так званий “інстинкт майстерності” або інстинкт створення благ, корисних для людського життя. Він, як зазначали дослідники, поєднує в собі як творчу активність людини, так і вдосконалення засобів виробництва, використання природних ресурсів і т.д. [4, 13]. Найбільш повно даний інстинкт виявляється на стадії ремісничого виробництва, коли немає протиріч між мотивами і формами праці, а головне, – коли держава не була великим власником засобів виробництва і, отже, не відігравала владарсько-управлінських ролей.

Під середину XX ст. з’ясувалося, що в індустріальній системі “інстинкт майстерності” вступає в конфлікт з переважаючою орієнтацією бізнесу на грошовий прибуток та з

“психологією підприємництва”. Вияви такого конфлікту Т.Веблен бачить у диспропорційному розвитку економіки, надмірній експлуатації ресурсів, надлишку рекламних агентів, спекуляціях цінними паперами, безробітті і т.д. бізнес має свої специфічні способи отримання прибутку і в більшості випадків не зацікавлений в технічному прогресі. Комерціалізований спосіб мислення, отримання прибутку заради самого прибутку, охопив своїм впливом декілька поколінь і став стереотипом мислення. Технічний прогрес на противагу останньому створює власну систему цінностей, носіями якої виступають інженери-технократи. Таким чином, унікальна роль індустріального виробництва, зростання чисельності «техніків», їх природний інстинкт майстерності, прагнення до раціонального управління створюють реальну можливість встановлення досконалого соціального механізму. Оскільки сучасне суспільство не може існувати без індустрії, а остання не працює без технічних спеціалістів, то варто їм поставити державу під загрозу загального саботажу, як відбудеться “оксамитова революція”, - відмова бізнесу від патронату державної влади і передача її раді технічних спеціалістів. В 30-х роках спостерігались спроби запровадження централізованої ієрархічної організації цих “рад” у практику, але вже в 40-ві роки ХХ ст. від них відмовились через утопічність самої даної ідеї.

Відмова від радикалізму Т. Веблена спостерігається у працях Д.Бернхейма та Дж. Гелбрейта, які стверджували необхідність передачі влади від власників до прошарку професійних управлінців. В 1942 році в книзі “Революція менеджерів” Д. Бернхейм писав про те, що технократія в особі менеджерів стала політичною реальністю в окремих країнах. Світ, на думку автора, знаходиться на стадії “технологічної революції”. В результаті якої і капіталізм, і соціалізм зміняться “суспільством управлінців”.

Ідею можливості подальшого самовдосконалення капіталізму на основі техніки продовжує Дж.Гелбрейт. він переконаний, що розширення доступу технократії до важелів державної влади здатне забезпечити вирішення основних проблем капіталістичного розвитку. На його думку, технологічні особливості промисловості визначають прийняття виробничих рішень на основі знань і досвіду багатьох спеціалістів різного рангу. “Таким чином, рішення, що приймаються на сучасному підприємстві, – це продукт діяльності не окремих особистостей, а групи” [2, 106]. При цьому більша частина управлінських функцій належить інженерам, технологам та іншим не-гуманітарним спеціалістам. Отже, вже не власники спрямовують діяльність підприємств і установ, а сукупність спеціалістів або “техноструктура”. Остання розглядається як “носій колективного розуму”, а, враховуючи багатоступеневість процесу прийняття рішень і його жорстку підпорядкованість науковій експертизі, “техноструктура” виступає також і в ролі “володарюючої еліти”. Дж. Гелбрейт вважав, що сфера впливу технократії сягне колись всіх різносистемно організованих країн, а реальна політична влада буде поділена між спеціалістами виробництва і управління [7, 35].

Криза кінця 60-х – початку 70-х років призвела до краху теорії “індустріального суспільства”, заснованої на впевненості, що науково-технічна революція забезпечить таку динаміку економічного зростання та рівень матеріального добробуту, які автоматично призведуть до зняття соціальних конфліктів в усіх різнотипових суспільствах.

Висування технократії є закономірним наслідком переходу до постіндустріального суспільства, про що свідчать основні характеристики даного суспільства, сформульовані Д.Беллом: розгляд теоретичного знання як джерела інновацій та формулювання політики; домінування в професійній структурі спеціалістів; розробка та прийняття рішень на основі нової “інтелектуальної технології”. Це стало характерним і для СРСР періоду горбачовської перебудови, і для європейських постсоціалістичних та пострадянських країн. В суверенній Україні ще й по сьогодні є відчутною реальністю.

Технократична ідеологія за останні десятиріччя отримала розповсюдження майже у всіх країнах індустріального та постіндустріального світу. Особливої популярності набуває притаманна їй ідея про можливість забезпечення стабільного функціонування суспільства шляхом свідомої раціональної діяльності правлячої еліти та без активної участі народних мас. Саме тому більш детальний аналіз потребують основні цінності технокультури, проблеми раціонального соціального управління взагалі та державного управління зокрема, а також особливості функціонування технократичних політичних еліт.

2. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Пер. с англ. – М., 1969.
3. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы хорошо направлять свой разум и отыскивать истину в науках / Пер. с франц. – М., 1953.
4. Деменченко Э.В. Современная технократическая идеология в США. – М., 1984.
5. Динес В., Николаев А. Власть и знание: эволюция технократических концепций / Власть. – 1998. - № 10-11.
6. Життя етносу: соціокультурні нариси. – К., 1997.
7. Корякин А.Г., Фролов Б.И. Социальная утопия Дж. Гэлбрейта. – М., 1978.
8. Парский И.С. Западноевропейская философия XVII века. – М., 1974.

SUMMARY

Zaichenko L. To the historiology of the theoretical grounds of the theocratic doctrine.

Article is dedicated to an analysis of the theocratic approaches of the development of the world historical political situations. Author elucidates the main values of the technoculture, problems of the rational social administration in general and the state administration specifically, peculiarities of functioning of the technocratic political elites.

М.ВЕГЕШ (Ужгород)

ШКОЛИ РОСІЙСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИКИ: ВІД ПЕТРА ЧААДАЄВА ДО ВОЛОДИМИРА ПЕТРОВА

Чаадаєв Петро Якович (1794-1856) – російський філософ і публіцист, родоначальник російської релігійної філософії. Петро Чаадаєв народився 8 червня (27 травня за старим стилем) 1794 р. У трирічному віці залишився без батьків і виховувався під опікою князя Д.Щербатова в Москві. Освіту здобув у Московському університеті. Чаадаєв – учасник Вітчизняної війни 1812 р., а в 1817-1821 рр. служив у лейб-гвардії гусарському полку, який був розташований в Царському селі. Деякий час був членом декабристської організації, проте не поділяв крайні та насильницькі методи боротьби декабристів. Згодом вважав, що повстання на Сенатській площі відкинуло Росію на багато десятиліть назад. З осені 1826 р. П.Чаадаєв проживав у маєтку тітки у Дмитрівському повіті, посилено працюючи над своїми «Філософічними листами». Їх вихід в світ у 1836 р. викликав велику бурю в тогочасному російському суспільстві. Не обминув їх своєю увагою також імператор Микола I. В результаті проведеного слідства з двох варіантів – злочинець чи божевільний – імператор вирішив обрати другий. В 1837 р. П.Чаадаєв написав свою головну працю «Апологія божевільного», яку сучасні біографи називають вершиною його політичної думки. Цей твір був опублікований лише в 1862 р., тобто вже після смерті автора.

Петро Чаадаєв говорить, що Росія «ніколи не йшла разом з іншими народами, ми не належимо до жодної із відомих сімей людського роду, ні до Заходу, ні до Сходу, і не маємо традицій ні того, ні другого. Ми стоїмо ніби поза часом, всесвітнє виховання людського роду на нас не розповсюдилось». В сучасному російському житті панує беззаконня, кріпосне право, відсутність ідеї обов'язку, справедливості, права, порядку, які знайшли міцний ґрунт у свідомості й побуті західноєвропейських народів. Захід, на глибоке переконання Чаадаєва, зробив великий крок вперед до прогресу завдяки християнству та католицизму. «Ось вона, атмосфера Заходу, це дещо більше, ніж історія чи психологія, це фізіологія європейської людини. А що ви бачите в нас?» Висновок однозначний: Росія повинна рівнятися на Захід. Петра Чаадаєва можна сміливо вважати першим російським мислителем прозахідної орієнтації. Хоча він заявляє, що росіянам дуже далека культура Гомера, греків, римлян, германців, а стосовно історичних традицій мало що об'єднує Росію із Заходом, все-таки, майбутнє країни залежить від долі європейського суспільства. «До цих пір ми жили відособлено, - відзначає Чаадаєв, - те, чого ми навчилися в інших, залишилось поза нами як пуста прикраса, що не проникла до глибини наших душ; в наші дні сили вищого суспільства так зросли, його вплив на решту людського роду так розширився, що незабаром ми будемо захоплені всесвітнім вихором, і тілом і духом, це безсумнівно: нам ніяк не вдасться ще довго залишитись в самоті. Зробімо ж,

що в наших силах, для розчищення шляхів нашим внукам...». Прогрес можливий тільки за умови об'єднання з Європою, бо лише тоді Росія пройде етапи державності й досягне відповідного рівня.

Наприкінці життя в соціології Чаадаєва з'являються нові мотиви. Так, він твердить про те, що важливим фактом, який визначає характер всієї російської історії, є «факт географічний», а «вся наша історія – продукт природи того безмежного краю, який дістався нам в наслідство». Ставши на позиції географічного детермінізму, Чаадаєв з них пояснює ідейну розпорошеність суспільства, пригнічений стан селян тощо. До причин, які спричинили відсталість своєї країни, мислитель відносить також руйнівні наслідки монголо-татарського іґа та традиції православ'я, яке виховує народ в дусі підпорядкування світській владі.

Література: Чаадаєв П. Философические письма // Классика геополитики. XIX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 7-53; Мусский И.А. Сто великих мыслителей. – М.: Вече, 2004. – С. 397-404; Петро Якович Чаадаєв // Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К., Масний О.С. Світова класична думка про державу і право. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 233-237; Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень. – К.: Хрінком Інтер, 2004. – С. 214-215; История политических и правовых учений / Под общей редакцией В.С.Нерсисянца. – М.: НОРМА, 2001. – С. 453-456; Ильин В.В. История философии. – СПб: Питер, 2003. – С. 525-528.

Горчаков Олександр Михайлович (1798-1883) – російський дипломат і державний діяч. Народився в стародавній дворянській сім'ї. Навчався вдома, потім у петербурзькій гімназії, Царськосільському ліцеї (1811-1817). О.Горчаков усе життя прослужив у дипломатичному відомстві, а з квітня 1856 р. виконував обов'язки міністра закордонних справ. Девіз Горчакова на початку його діяльності – «Росія зосереджується» - став головним принципом політики майбутнього міністра. Шляхом різноманітних комбінацій, дипломатичної майстерності, стійкості йому вдалося досягти головної мети – добитися скасування небезпечних і принизливих для країни заборон мати військовий флот на Чорному морі (1870). Розуміючи небезпеку в створенні агресивної Німецької імперії, О.Горчаков притримувався ідеї утворення союзу Росії з Францією.

Сучасні російські геополітики вважають, що основні положення зовнішньополітичного курсу, якого притримувалася Росія в часи Горчакова, актуальні по сьогоднішній день: 1) Росія повинна проводити активну зовнішню політику, а не чекати, коли зміцніє в економічному відношенні. Важко збагнути, вважав О.Горчаков, що відійшовши від активної зовнішньополітичної діяльності, Росія збереже за собою можливість пізніше повернутися до неї в якості великої держави; 2) залишаючись на міжнародній арені в якості одного із головних суб'єктів, Росії слід проводити не обмежену яким-небудь одним напрямом, а багатовекторну політику (США, Європа, Китай, Японія, Індія, Близький Схід, Азіатсько-Тихоокеанський регіон, Латинська Америка і Африка); 3) Росія повинна відігравати роль однієї з провідних держав на міжнародній арені; 4) Росії, з врахуванням її масштабів, могутності, потенціалу, історії та традицій – об'єктивно належить одна з головних ролей у міждержавних відносинах. Нема постійних ворогів, але існують постійні національні інтереси. О.Горчаков чітко притримувався цього принципу.

Література: Шикман А.П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник. – М., 1997; Бушуев С.К. А.М.Горчаков. – М., 1961; Российская дипломатия в портретах. – М., 1992.

Тютчев Федір Іванович (1803-1873) – російський письменник і публіцист. Народився у садибі Овстуг Брянського повіту Орловської губернії у давній дворянській родині. У 1819 р. поступив на відділ словесності Московського університету, де зблизився з М.Погодіним і В.Одоевським. В 1821 р. закінчив університет і отримав місце в Колегії іноземних справ у Петербурзі. У 1822 р. його призначено позаштатним чиновником російської дипломатичної місії у Мюнхені. Сучасний дослідник Ю.Іванов відзначав, що з 1843 р. Ф.Тютчев «виступив зі статтями панславистського спрямування «Росія і Німеччина», «Росія і Революція», «Папство і римське питання», працював над книгою «Росія і Захід». Він вважав, що російське царство повинно простягатися від «Нілу до Неви, від Ельби до Китаю...». Слов'янофільські погляди Тютчева продовжували зміцнюватися, хоча після поразки Росії у Кримській війні він почав

бачити завдання слов'янофільства не в політичному, а в духовному єднанні... Та поміж тим його погляди, його спосіб життя були європейськими...». В.Цимбурський стверджував, що «геополітика Тютчева націлена на те, щоб через експансію зняти «особливість» Росії, її історико-географічну індивідуальність, що немає ніякого власного обґрунтування «в собі», зокрема в тому сенсі, який передбачав би месіанізм цієї землі через її людей перед Богом».

У незавершеному трактаті «Росія і Захід» Ф.Тютчев зробив акцент на зіставленні історичного досвіду Росії, Німеччини, Франції, Італії та Австрії. Західний переляк з приводу Росії, вказує Ф.Тютчев, виникає від незнання, оскільки вчені й філософи Заходу «в своїх історичних міркуваннях» вилучають цілу половину європейського світу. Відомо, що Росія змушена була захищати свої інтереси і інтереси європейської безпеки, придушити революції в Австрії, Німеччині й помітно вплинути на ситуацію у Франції. На противагу русофобії, Ф.Тютчев висунув ідею панславізму. Неодноразово в публіцистиці та поезії він пропагував ідею повернення Константинополя, утворення православної імперії і об'єднання двох церков – східної і західної.

Для Ф.Тютчева революція на Заході почалася не в 1789 р. і не в часи Лютера, а значно раніше – її джерела пов'язані з папством. «Ідея Імперії, - писав Ф.Тютчев, - завжди була душею Заходу», але вона «на Заході ніколи не була нічим іншим як крадіжкою влади, її узурпацією». Імперія Заходу для Ф.Тютчева є насильницькою і протиприродною, фактором, який не має права на існування. Історію Заходу він обмежує «римським питанням», а Західну церкву вважає «римською колонією», «державою в державі». Головною російською справою Ф.Тютчев вважав збереження в часі і просторі вселенської монархії. Мислитель стверджував: «Вселенська монархія – це імперія. Імперія ж існувала завжди. Вона тільки переходила з рук в руки... 4 імперії: Ассирія, Персія, Македонія, Рим. З Константина починається 5-а імперія, завершальна, імперія християнська». На думку Ф.Тютчева, «Росія значно більш православна, ніж слов'янська. І, як православна, вона є зберігачем імперії... Імперія не вмирає. Лише в якості імператора Сходу цар є імператором Росії. Історія Сходу: це Росія в завершальному вигляді».

В листі до А.А.Тютчевої (1845) Ф.Тютчев писав: «Ти знайдеш в Росії більше кохання, ніж де б це не було в іншому місці. До цих пір ти знала країну, до якої належиш, тільки по відгукам іноземців. Згодом ти зрозумієш, чому ці відгуки, особливо в наші дні, заслуговують мало уваги. І коли потім ти сама будеш в стані збагнути велич цієї країни і все добре в її народі, ти будеш гордою і щасливою, що народилася росіянкую».

Література: Іванов Ю. Тютчев Федір Іванович // Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник: У 2-х томах. – Т. 2. Л-Я / За ред. Н.Михальської та Б.Щавурського. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – С. 640-642; Козлик І.В. Цивілізація в творчості Ф.І.Тютчева // СіЧ. – 1990. - №1; Цымбурський В.Л. Тютчев как геополитик // Общественные науки и современность. – 1995. - №6. – С. 86-98; Кожин В.В. Тютчев. – М., 1994; Пигарев К.В. Ф.И.Тютчев и проблемы внешней политики России. – М., 1935.

Хом'яков Олексій Степанович (1804-1860) – релігійний філософ, письменник, поет, публіцист, один з основоположників слов'янофільства. Орієнтація на східну патристику поєднувалася в Хом'якова з елементами філософського романтизму. Виступав з ліберальних позицій за відміну кріпосного права, смертної кари, відстоював демократичні свободи. О.Хом'яков народився в Москві, але дитячі роки пройшли в Тульській губернії. В 1822 р. він закінчив фізико-математичне відділення Московського університету, згодом служив у кавалерійському полку (1823-1825). 5 липня 1836 р. одружився на сестрі поета Н.Язикова – подружжя виростило п'ять дочок і чотирьох синів. Окрім численних публіцистичних статей, О.Хом'яков написав тритомну працю «Семіраміда. Дослідження істини історичних ідей». 23 вересня 1860 р. мислитель помер від захворювання на холеру.

Розглядаючи історію стародавніх народів, Хом'яков поділяє їх на дві групи – «народи-завойовники» і «народи-землероби». Від протиборства цих двох антиномічних стихій залежав у майбутньому розвиток всесвітньої історії. Кочівники не цінують свою батьківщину, нема в них ні сіл, ні торговельних міст, відсутні навіть ланцюги, які пов'язували б їх із землею. Коли нападають ворожі племена, вони без розпачі втікають із займаної території на іншу. Їм подобається де завгодно, щоб тільки був простір. Зовсім протилежною стихією є землероби. «Настає час, - писав О.Хом'яков, - коли освіта об'єднує їх в масу міцну і непорушну. Об неї

розбивається завойовницький натиск дикаря кочового, і вдалий відпір розширює постійно погрожуючі кордони. Така доля Росії й Китаю, які мирним плугом перемогли мечі сусідніх племен». Мислитель глибоко переконаний, що на характер людей впливало географічне розташування, клімат, традиції, які сформувалися на визначеній території. Для Хом'якова ця теза незапечна: «Такі загальні правила, виведені з характеру місцевості й дії їх на характери народів; вони так зрозумілі, що прикладів не потрібно для доказів». Разом з тим, вчений не виключав, що «війни і часті переходи народів можуть ввести стихії змішані в населення степів, це також стосується і гірського населення... Коли настає час змішування, то жителі гір більше зберігають у звичаях і мові залишки старовини, ніж жителі степові. Одні рухоміше і легше йдуть від іноземців, інші настирливіше і міцніше зберігають свою особистість».

Характеризуючи народи завойовницькі і землеробські, О.Хом'яков розмірковує: «Народи завойовницькі за звичним своїм характером зберігають назавжди почуття гордості особистої і зневаги не тільки до всього переможеного, але й до всього чужого. Таким є монгол, таким був кельт, такий турок. Це почуття зневаги до чужого довго зберігає їх народність. Переможці, вони пригнічують підкорених і не змішуються з ними; переможені, вони вперто чинять опір впливу переможців і зберігають в душі інстинкти, які зародилися в них століттями стародавньої слави. Можливо, саме цим пояснюється сила народності в племенах скіфських... Простір степів і кочове життя також сприяють збереженню їх родового характеру». На відміну від завойовників, «народи землеробські ближчі до загальнолюдських початків... їм невласне почуття аристократичної зневаги до інших племен, але все людське знаходить в них співчуття». На думку Хом'якова, «чужа стихія не зроститься з духовним складом слов'янським», Росія назавжди залишиться найдемократичнішою з європейських країн, росіяни будуть «представниками людського початку, який благословляє будь-яке плем'я на життя вільне і розвиток самобутній». Мислитель не заперечував, що різноманітні закони можуть на деякий час створити родове дворянство, боярство, майорат, але «неможливо в нас вселити те почуття, той лад і стан душі, з якого розвивається майоратство і аристократія, і зневага до людей та народів. Це неможливо, цього не буде». О.Хом'яков переконаний, що істинним центром сучасного мислення залишається німецький світ. Франція і Англія, на думку вченого, суттєво відстали, Іспанія залишилася напівдикою, Італія напівмертвою, Швейцарія перетворилася в пустоцвіт, а Бельгія поступово втрачає свою ідентичність, ставши напівфранцузькою.

Література: Хомяков А. «Семирамида». Исследование истины исторических идей // Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. – М.: Эксмо; СПб: Терра инкогнита, 2003. – С. 5-596; Мусский И.А. Сто великих мыслителей. – М.: Вече, 2004. – С. 417-424;

Киреевський Іван Васильович (1806-1856) – один із визначних представників слов'янофільства. Народився в дворянській сім'ї. З 1822 р. слухав лекції в Московському університеті, а з 1824 р. працював у архіві Міністерства закордонних справ. Під час поїздки в Німеччину (1831) Киреевський познайомився з Гегелем і Шеллінгом, а по приїзді в Росію почав видавати журнал «Європеець», заборонений владою на другому номері. Поступово мислитель еволюціонував від західництва до слов'янофільства.

Західну культуру І.Киреевський виводить із трьох елементів: римське християнство, світ неосвічених варварів і класичний світ стародавнього язичества. На його думку, не грецька, а римська освіта була передана германцям а згодом Заходом. В Росії спадщина стародавньо-язичеського світу засвоювалася через призму вчення християнства. Слов'янський світ виявився найбільш християнським. І.Киреевський протиставляв католицизму православ'я, яке він апологетизував за ідеал соборності. Саме з православ'ям вчений пов'язував поняття «російського духу». Піддаючи критиці видавців одного з націоналістичних журналів, І.Киреевський відзначав: «І що... за користь нам відкидати чи паплюжити те, що було і є добрим в житті Заходу? ... Все прекрасне, благородне, християнське для нас своє, хоч би було воно Європейське, хоч би Африканське». Вчений вважав, що сили російського народу не були реалізовані в історії. Російську історію і культуру філософ закликає розуміти як боротьбу за новий тип еволюції людства – благодатний, на протигагу західному, заснованому на пріоритеті закону.

Мислитель побачив у Росії таємницю, вузол всіх світових проблем. Вирішення конкретно-історичних завдань своєї вітчизни І.Киреевський пов'язував з проблемою вибору людства між двома можливими шляхами: Апокаліпсисом і побудовою Царства Божого. В той же час він розумів, що об'єднання людства в духовну цілість можливе лише завдяки діалогу культур. Вчений був глибоко переконаний, що загибель західної цивілізації з її раціоналізмом – неминуча. Врятувати її може тільки сприйняття православно-слов'янської цивілізації, яка найбільш повно розкрита в душі російського народу.

Література: Шикман А.П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник. – М., 1997; Манн Ю. Путь Киреевского // Русская философская эстетика. – М., 1969; Гиренко Ф.И. Патология русского ума (Картография дословности). – М., 1998.

Мілютін Дмитро Олексійович (1816-1912) – російський військовий географ. Народився в небагатій дворянській сім'ї. Початкову освіту здобув у московському університетському пансіоні. В 1833 р. – офіцер, згодом випускник військової академії (1839). З 1839 по 1840 рр. брав участь у війні проти кавказьких горців, був поранений. В 1845 р. призначений професором кафедри військової географії у військової академії. Оpubлікував ряд праць, зокрема, «Настанови до зайняття, оборони і атаки лісів, будов, сіл та інших місцевих предметів», «Критичне дослідження значення військової географії і статистики», «Перші дослідження військової статистики», «Огляд військових дій 1839 р. в Північному Дагестані», «Класичне дослідження італійського походу Суворова», «Історія війни 1799 р. між Росією і Францією в царювання імператора Павла I» тощо. В 1848 р. Д.Мілютін працює при військовому міністрі, потім – начальником штабу кавказької армії (1856), генерал-ад'ютантом (1859), товаришем військового міністра (1860), військовим міністром (1861-1881), після чого подав у відставку. В 1898 р. імператор Олександр II присвоїв Д.Мілютіну чин генерал-фельдмаршала. Залишившись членом державної ради, він майже безвиїзно проживав у Криму. Помер 12 січня 1912 р.

Сучасний російський геополітик Микола Найтов назвав працю Д.Мілютіна «Критичні дослідження значення військової географії і військової статистики» «ідеологічною, теоретичною попередницею геополітики». Визначаючи геополітичні пріоритети Росії, Д.Мілютін вважав головним її супротивником Британську імперію, хоча виступав проти активізації бойових дій проти неї. Мотивував свою позицію нещодавньою Кримською війною, яка значно ослабила Росію. Для підтримки рівноваги в Європі та Близькому Сході, на його думку, необхідний військово-політичний союз Росії та Німеччини. Д.Мілютін робив все для того, щоб захопити висхідні позиції, з яких можна б було погрожувати Індії – «ахіллесовій п'яті» Британської імперії. Що стосувалося Туреччини, то її, на глибоке переконання військового міністра, необхідно було видворити з Європи і створити Балканську конфедерацію під покровительством Європи. Затоки мали мати нейтральний статус. Персію, Китай і США Д.Мілютін вважав союзниками Росії.

Предмет військової географії і статистики, на думку Д.Мілютіна, складають загальні й часткові закономірності функціонування і розвитку держави: політична система, економічна і військова могутність, територія, географічне становище і загальні топографічні властивості. До них він відносив «обриси кордонів, включаючи сусідів (одна держава розтягнута на великій території або розкидана окремими частинами, інша округлена: становить суцільну масу); одна за своїм становищем є державою виключно континентальною, інша виключно морською; одна змушена утримувати для оборони порівняно більше війська, ніж інша; одна звертає головну увагу на сухопутні війська, інша на флот». Як справжній геополітик, Д.Мілютін констатував, що «продуктивність ґрунту, клімат і інші властивості місцевості визначають власні засоби держави... Нарешті, сполучення водні й сухопутні, штучні й природні... полегшують або утруднюють перевезення...». Д.Мілютін звертав велику увагу на роль народонаселення, форму державного устрою в геополітичному і геостратегічному відношеннях.

Література: Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 104-107.

Аксаков Костянтин Сергійович (1817-1860) – російський філософ і публіцист. Народився в Петербурзі у сім'ї видатного письменника С.Т.Аксакова. Дитинство його пройшло в родовому помісті. В 1832 р. К.Аксаков поступив на філологічний факультет Московського університету, а через деякий час став членом гуртка М.Станкевича, до якого входили

В.Белінський і М.Бакунін. Він знаходив у російській традиції те, що відповідало слов'янофільським поглядам і підтверджувало факт досконалості форм правління, єдність самодержавства і народу.

Протиставляючи Росію Заходу, К.Аксаков вважав, що його вітчизна може уникнути конфліктів народу з владою завдяки самотності російського способу життя. Якщо на Заході, внаслідок надмірного розвитку державницьких форм бюрократії та засилля поліції, «душа бідніє», «совість змінюється законом», то в Росії, завдяки общині, особистість набуває справжньої свободи. Головна причина переваги російського народу над народами Заходу, на глибоке переконання К.Аксакова, полягає в особливостях його національного характеру: 1) в ньому більш розвинуті загальнолюдські принципи, «дух християнського гуманізму» і високоморального життя; 2) в його природі відсутні такі негативні риси як почуття національного егоїзму, національної винятковості, ворожості до інших народів; 3) в ньому є незіпсоване цивілізацією почуття справедливості, общинна взаємоповага, духовна єдність і свобода; 4) приналежність до єдиного слов'янського племені. На відміни від німців чи французів, які гордяться своїм чиновництвом, російський народ є недержавницьким. К.Аксаков називає Росію країною села, а не міста. На його думку, основи високоморального життя притаманні незіпсованому цивілізацією сільському населенню. Несприйняття всього західного, що негативно впливає на російське суспільство, протиставляється високим якостям російського народу, космополітизм Заходу – соціальному альтруїзму.

Микола Лосський так писав про світоглядні ідеї К.Аксакова: «Ненависть його до Західної Європи була такою ж сильною, як і любов до Росії. Киреевський, Хом'яков, вказуючи на пороки західної цивілізації, в той же час визнавали її достоїнства. Вони любили західну цивілізацію і настоювали на необхідності синтезу цінних елементів західного і російського духу. К.Аксаков бачив тільки темні сторони західної цивілізації: насильство, ворожість, помилкову віру (католицизм, протестантизм), схильність до театральних ефектів, «слабкість».

Література: Лосский Н.О. История русской философии. – М., 1991.

Данилевський Микола Якович (1822-1885) – російський публіцист і соціолог слов'янофільської орієнтації. Народився 28 листопада (за старим стилем) в селі Оберець в Орловській губернії. Навчався у Царськосільському лицейі, а потім на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету. В 1849 р. М.Я.Данилевський захистив магістерську дисертацію по кафедрі ботаніки. Здійснив 9 наукових експедицій, в результаті яких було проведено дослідження всіх вод Європейської Росії. Хвороба серця, яка його переслідувала останні роки життя, привела до раптової смерті 7 листопада 1885 р. в Тифлісі. Тіло М.Я.Данилевського було перевезено в Мшатку, де й поховано.

Свої погляди М.Я.Данилевський виклав у монографії “Росія і Європа”, журнальний варіант якої з'явився у 1869 р., а окремим виданням книга побачила світ у 1871 р. На його переконання, головними діючими суб'єктами історії є не держави чи окремі нації, а величезні культурно-релігійні спільноти, яких він назвав “культурно-історичними типами”. Згодом ці спільноти почали називати “цивілізаціями”. М.Я.Данилевський засуджує Захід за нав'язування своєї культури іншим народам, заперечує факт існування єдності людства і загальнолюдської цивілізації. Він запропонував власну типологізацію цивілізацій, виділивши єгипетську, китайську, ассіро-вавілоно-фінікійську, єврейську, грецьку, римську, германо-романську і слов'янську. Вчений не тільки виділяє культурно-історичні типи, але й пропонує деякі закони їх руху і розвитку.

“Закони М.Я.Данилевського”: Будь-яке плем'я чи сімейство народів, яке характеризується окремою мовою або групою мов, близьких між собою, складає самотній культурно-історичний тип при умові, що воно взагалі здатне до історичного розвитку; щоб цивілізація могла зародитися і розвиватися, необхідно, щоб народи, які до неї належать, користувалися політичною незалежністю; початки цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожний тип виробляє її для себе, використовуючи здобутки попередніх цивілізацій; цивілізація тільки тоді досягає своєї повноти, різноманітності та багатства, коли різноманітні етнографічні елементи, що її складають, користуються незалежністю, входячи до федерації чи політичної системи держав; у цивілізацій період росту

невизначено повільний, але період розквіту – відносно короткий і виснажує раз і назавжди їх життєву силу.

Необхідно погодитись з твердженням М.Нартова, що “замість моноцентризму європейської цивілізації М.Я.Данилевський запропонував концепцію поліцентризму типів культур, замість лінійності – багатоваріантність розвитку. І для М.Я.Данилевського, і для євразійців прогрес – це реалізація різноманітних можливостей, закладених у різних культурах. Розбіжності в поглядах євразійців і М.Я.Данилевського проявилися в тому, що євразійці відносили Росію до особливого типу євразійської культури, а М.Я.Данилевський – до слов’янського культурно-історичного типу... Політичні інтереси Росії і Європи не тільки не співпадають, але й протилежні по своїй суті”. М.Я.Данилевський доводив, що коли в центрі політики перебували російські інтереси, країна досягала найбільших успіхів на міжнародній арені, коли ж вона починала відстоювати “загальноєвропейські інтереси”, то успіхи поверталися проти неї. Європеїзацію Данилевський називає важкою хворобою, до якої в значній мірі спричинився Петро I. Вона мала дуже негативні наслідки для Росії. По-перше, змінювався у гірший бік народний побут; по-друге, не завжди вдавалося безболісно перенести на російський ґрунт зарубіжні інститути; по-третє, західноєвропейці дивилися на Росію через “європейські окуляри”. На сторінках монографії М.Я.Данилевського є безліч доказів ставлення європейців до російської дійсності, яке було зверхнім і принизливим. Прозахідна політика, на глибоке переконання М.Я.Данилевського, є надзвичайно шкідливою, бо завдяки їй не усвідомлюється спільність Росії та слов’янства, росіянам відводиться роль подразників Європи, що призводить до втрати нею надій на самобутній культурний розвиток. Вчений зображував справу таким чином, ніби “хвора” і “загниваюча” Європа перетворилася мало не у зосередження світового зла, і бачив врятування сучасного йому світу в панславізмі.

М.Я.Данилевський виділяє чотири напрями культурної діяльності: релігійний; власне культурний (теоретично-науковий, естетично-художній, технічно-промисловий); політичний; суспільно-економічний. Кожна з цивілізацій, які виникли після первісних автохтонних культур, розвинули тільки одну із сторін культурної діяльності: єврейська – релігійну, грецька – власне культурну, а римська – політичну. Виходячи з цього, вчений пропонує характеризувати єврейський, грецький і римський типи – одноосновними. Що стосується германо-романського культурно-історичного типу, то М.Я.Данилевський вважає його двохосновним, бо в ньому переважали науковий і промисловий характери культури. Дещо ідеалізуючи слов’янський тип, вчений констатує: “Отже, на основі аналізу найсуттєвіших загальних результатів діяльності попередніх культурно-історичних типів... можемо ми покласти обґрунтовані надії, що слов’янський культурно-історичний тип вперше буде мати синтез всіх сторін культурної діяльності в широкому значенні цього слова... Ми можемо сподіватися, що слов’янський тип буде першим чотирьохосновним культурно-історичним типом”. Необхідно відзначити, що вже за життя у М.Я.Данилевського було чимало опонентів, серед яких і відомий філософ Володимир Соловйов, який назвав його вчення “повзучою теорією”. Неоднозначно оцінюють твердження М.Я.Данилевського і сучасні російські геополітики.

Література: Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М.: Книга, 1991; Классика геополитики. XIX век. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 275-679; Вайгачев С.А. Послесловие // Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – С. 556-567; Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002; Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000; Гаджиев К.С. Введение в геополитику /Издание второе, дополненное и переработанное. – М.: Логос, 2002; Гаджиев К.С. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: Юнити, 2000.

Страхов Микола Миколайович (1828-1896) – російський публіцист, літературний критик і філософ. Народився в сім’ї священика. В 1851 р. закінчив Педагогічний інститут в Петербурзі. Співробітничав з Ф.Достоевським, редагував «Отечественные записки». В 1889 р. обраний членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. Перу М.Страхова належать книги «Світ як ціле» (1872), «Про вічні істини» (1887), «Боротьба з Заходом в російській літературі» (1883), «Філософські нариси» (1895). Головним об’єктом критики М.Страхова був європейський раціоналізм, який він визначав як культ розуму і поклоніння перед природознавством.

Підсумком такого поклоніння стають світоглядні догми, які дуже далекі від справжньої науковості. До таких ідеологій М.Страхов відносив матеріалізм та утилітаризм. В своїй критиці «раціоналістичного» Заходу мислитель спирався на теорію культурно-історичних типів М.Данилевського, в якій він вбачав справжнє наукове і філософське заперечення європоцентризму.

Оцінюючи ґрунтовну працю М.Данилевського, М.Страхов назвав «Росію і Європу» «катехізисом чи кодексом слов'янофільства», в якій «точно і зрозуміло викладено вчення про слов'янський світ та його відношення до решти людства». Доводячи відмінність теорії Данилевського і слов'янофільських ідей, М.Страхов констатував: «Головний висновок «Росії і Європи» настільки самостійний і настільки разючий своєю простотою і тверезістю, як і вся його теорія: слов'яни не покликані змінити увесь світ, знайти для всього людства вирішення історичного завдання; вони є тільки особливий культурно-історичний тип, поряд з яким можуть мати місце існування і розвиток інших типів... Вся теорія М.Данилевського може бути розглянута як певна спроба з'ясувати становище слов'янського світу в історії – цю загадковість, аномалію, епіцикл для будь-якого європейського історика. В силу того виняткового становища серед інших народів, якому в історії нема рівноцінного прикладу, слов'янам належить змінити погляди на науку історії, які вкоренилися в Європі...».

У статті «Наша культура і всесвітня єдність» (1888) М.Страхов піддав нищівній критиці В.Соловйова, який характеризував Данилевського як «вузького й нерозумного патріота». Свої думки на захист автора «Росії і Європи» М.Страхов розвинув у статті «Остання відповідь п. Вол. Соловйову» (1889): «Слухаючи кого-небудь із наших західників, можна подумати, що говорить не наш співвітчизник, а який-небудь німець з глибини Німеччини, якого з дитинства замість буки лякали донським козаком і якому Росія являється в міфічному образі нездоланної могутності та найглухішого варварства. Чи не варто нам стати на цілковито іншу точку зору? Чому ми боїмося за Європу, а за Росію в нас нема найменшої боязні?.. Він (Данилевський – Авт.) бачив у майбутньому, що його улюблених слов'ян чекають такі випробування, такі погроми, перед якими ніщо Бородінська битва і Севастопольський погром. І він закликав до мужності, до твердої віри в себе, і він сподівався, що якщо ми будемо так вміти жертвувати собою, як жертвували до цих пір, то ми витримаємо цей натиск Європи, що ми відстоїмо себе, а якщо відстоїмо, то, значить, і розквітнемо новим життям».

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002.

Леонтьев Костянтин Миколайович (1831-1891) – російський філософ, учень М.Я.Данилевського. Походив із дворян Калузької губернії. Навчання одержав на медичному факультеті Московського університету, який закінчив у 1854 р. В якості лікаря К.М.Леонтьев брав участь у Кримській війні, в 1861-1874 рр. перебував на дипломатичній службі. Вийшовши у відставку, співробітничав у консервативних виданнях того часу – «Русском Вестнике» та «Гражданине». У 1880-1887 рр. був цензором, після чого поселився в монастир Оптина пустинь, де прийняв монаший сан.

Концепція К.М.Леонтьєва викладена, перш за все, у книзі «Схід, Росія і слов'янство», яку він писав, ще перебуваючи на дипломатичній роботі. Хоча його вчення формувалося під значним впливом ідей М.Я.Данилевського, однак у багатьох положеннях К.М.Леонтьєв не тільки відійшов від свого вчителя, але й висунув прямо протилежні положення. В центрі концепції вченого – життя національності, народу, який, аналогічно з життям окремої людини, проходить три стадії: початкової простоти (дитинство народу); “позитивного розчленування” (розквіт); “вторинного упрощення” (народ старіє і наближується до свого природного кінця, перетворюючись у етнографічний стан).

Леонтьєв визнає існування слов'янського типу Данилевського, але не як історичну реальність, а лише як політичний ідеал. Дійсність, з його точки зору, не підтверджувала цих положень, адже слов'янський світ був розділений, а його народи переживали важкі часи (болгари вели боротьбу за незалежність; чехи онімечувались; росіяни обговорювали майбутні реформи). Створення слов'янського типу можливе у майбутньому, але потребує кропіткої роботи, значних політичних зусиль. Леонтьєв вважає, що історія Росії тісно зв'язана з історією Візантії, а дві країни поєднують спільні початки і основні політико-правові принципи:

візантійське православ'я, візантійське самодержавство і візантійські звичаї. На глибоке переконання К.М.Леонтьєва, "візантійський дух утворює складну тканину нервової системи, яка пронизує весь організм країни". У зовнішньополітичній галузі Леонтьєв висунув ідею створення "слов'яно-грецької цивілізації". Для цього пропонувалося зайняти Константинополь, розпочавши війну з Австрією, Англією і Туреччиною, та створити центр "вселенського візантизму", зразкову державно-правову систему, в рамках якої лікувалася б хвора на емансипацію Росія. Звернемося до міркувань Леонтьєва: «Поворотним пунктом для нас, росіян, повинно бути взяття Царгорода і закладення там основ нової культурно-державної будівлі... Але тут мова не стільки про саму цю ціль, скільки про обставини, необхідні для її досягнення: 1) швидка війна з Австрією чи Англією; 2) угода з Німеччиною; 3) анархія у Франції; 4) несприятлива обстановка в Болгарії та Сербії...». В «Листах про східні справи» К.Леонтьєв відкрито і однозначно закликає: «нам, росіянам, необхідно цілковито відірватися від європейських рейок і, вибравши свій новий шлях, стати, нарешті, на чолі розумового і соціального життя всього людства».

Коли європейські держави прагнуть до федералізму перед Росією вимальовуються два шляхи подальшого розвитку: 1) підпорядкування Європі; 2) Росія повинна вистояти в своїй окремішності. Необхідно зосередитись на чомусь одному: «Моя гіпотеза, - відзначав К.Леонтьєв, - єдність у складності, здається, виправдовується й тут. Ми маємо три вражаючі приклади: Англію, Туреччину, Росію. В Росії (тобто в її великоруському ядрі) була сильною єдність нації; в Туреччині більше було різноманітності; в Англії була гармонія того й іншого. В Англії завоювання, чуже насильство, було глибоким і дало глибокі захисні коріння країні. Завойовники настільки злилися з переможеними, що склали одну націю, але не склали одного з ними класу. В Туреччині завойовники зовсім не злилися з християнами, тому змогли лише створити складну державу, але не єдину націю і, віднявши в думці турок (привілейованих підданих імперії), ми отримали чисту демократію християн. В Росії завоювання було слабким, і занадто швидко злиття варягів із слов'янами не дало можливості утворитися в нас, у власній Великоросії, міцним становим традиціям. Залежно з цим і творчість, багатство духу трьох ступенів: вище всіх Англія (колишня, звичайно), значно нижча і бідніша її розумом Росія, всіх безплідніша Туреччина». Хоча на Заході все відбувалося більш бурхливо, проте «більш мирна чи глибша рухомість всього ґрунту і всього ладу в нас, в Росії». На глибоке переконання Леонтьєва, «необхідно вихвалити і любити не слов'ян, а те, що в них особливо слов'янське, із західним неподібне, від Європи віддільне... Не злиття з ними слід чекати – треба шукати комбінацій, вигідних і для нас, і для них (а через це, можливо, і для охоронних початків самої Європи); треба шукати... штучного тяготіння на поважній відстані, а не змішування і злиття неорганічного». У статті «Храм і церква» К.Леонтьєв стверджує, що Росія повинна бути сильною, і ця сила її потрібна для всього слов'янства; міцність православ'я потрібна для Росії; для міцності православ'я необхідний тісний союз Росії з греками, володарями святих місць і чотирьох великих патріарших престолів... Треба вірити в Росію, в її долю, в її вождів. Під останніми Леонтьєв, звісно, мав на увазі представників російського самодержавства.

Література: Леонтьєв К. Храм и церковь. – М.: АСТ, 2003; Леонтьєв К.Н. Византизм и славянство // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 178-183; Леонтьєв К.Н. Национальная политика как орудие всемирной революции (Письма к О.И.Фуделю) // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 183-189; Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? – М.: Вече, 2003. – С. 115-125; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 152-153; История политических учений / Под общей редакцией О.В.Мартышина. – Вып. 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социалистических революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального социализма» и формирования на Западе «социального государства». – М.: Юрист, 2000. – С. 249-254.

Ламанський Володимир Іванович (1835-1914) – російський філолог-славіст, історик. Народився в сім'ї чиновника Міністерства фінансів, згодом сенатора. Після закінчення 1-ї петербурзької гімназії поступив на історико-філологічний факультет Петербурзького

університету. Працював канцелярським чиновником в губернському управлінні, а потім у петербурзькій бібліотеці. В 1858 р. В.Ламанський склав іспит на ступінь магістра і в 1860 р. захистив дисертацію «Слов'яни в Малій Азії, Африці та Іспанії». Протягом 1862-1864 рр. відвідав бібліотеки Софії, Белграда, Загреба, Праги, Афін, Венеції, Константинополя. В 1870 р. захистив докторську дисертацію «З історії вивчення греко-слов'янського світу в Європі». З 1890 р – заслужений професор кафедри слов'янської філології.

Науковій творчості В.Ламанського притаманний широкий діапазон інтересів. Разом з П.П.Семеновим-Тян-Шанським видавав багатотомну працю «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни» (1899-1914). Його науковим працям і особливо публіцистичним виступам були притаманні слов'янофільські і панславистські тенденції, протиставлення «греко-слов'янського» світу «романо-германському», «латинству». В.Ламанський вважав, що саме російська мова повинна мати в майбутньому статус загальнослов'янської. У праці «Три світи Азійсько-Європейського материка» (1916) В.Ламанський закликав визнати слов'янство «як принцип та ідею». Що стосується трьох світів, то до них вчений відносив: 1) Європу (сучасний романо-германський світ, «найбільш розвинутий і освічений відділ людства»); 2) середній світ, який включав у себе Російську імперію та землі Центральної Європи; 3) Азія – світ переважно зів'язлого і невідновленого минулого, світ «трухлявої старості».

Література: История исторической мысли в СССР. – Т. 2-3. – М., 1960-1963; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект-Пресс, 2002.

Мечников Лев Ілліч (1838-1888) – російський соціолог, один з основоположників соціо-природничого підходу до аналізу світової історії. Народився в Санки-Петербурзі, в сім'ї харківського поміщика – зрусифікованого вихідця з Румунії. В 1854 р. юнак став студентом медичного факультету Харківського університету, однак, дізнавшись про участь сина в революційному русі, батьки забрали його додому. Восени 1856 р. Мечников поїхав на навчання до Петербурзької медико-хірургічної академії. Паралельно він вивчав мови на факультеті східних наук Петербурзького університету, відвідував заняття в Академії художеств і на математичному факультеті Петербурзького університету. В 1858 р. Л.Мечников працює перекладачем в російській дипломатичній місії на Близькому Сході, згодом складає іспити на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, працює торговельним агентом на пароплаванні, нарешті виїжджає до Італії з метою стати художником. Там Л.Мечников стає волонтером одного із загонів Джузеппе Гарібальді, бере участь у бойових діях, отримуючи при цьому навіть поранення. Згодом перебирається до Женеви, де вступає в анархістську секцію М.Бакуніна. В 1874-1876 рр. очолює російське відділення Токійської школи іноземних мов, працюючи над монографією «Японська імперія» (1881). В 1883 р. Невшательська академія в Швейцарії запропонувала Л.Мечникову очолити кафедру порівняльної геостатистики в Лозанському університеті, якою він керував до останніх днів життя. Помер 18 червня 1888 р. в м.Невшатель.

В 1884 р. була опублікована програмна соціологічна стаття Л.Мечникова «Школа боротьби в соціології», в якій він з позицій соціал-дарвінізму виокремив три етапи еволюції, в яких кожний наступний включав у себе попередній разом з домінуючим законом: неорганічний етап (з законом всесвітнього тяжіння), біологічний (з законом боротьби за існування), соціологічний – з принципом кооперації. У вересні 1884 р. вчений прочитав курс лекцій в Невшательській академії, на основі якого в 1885-1886 рр. опублікував праці «Географія в 50 картинах», «Світ і його походження», «Земля і життя».

Лев Мечников був прихильником лінійно-еволюційної концепції розвитку суспільства, виділивши в якості головної причини розвитку географічний фактор. На його думку, зародження і розвиток людства нерозривно пов'язаний із освоєнням водних річок. У відповідності до цього принципу Л.Мечников поділив історію людства на три етапи – річковий, морський і океанічний. Перший етап суспільного розвитку, річковий, він пов'язував із використанням таких великих рік як Ніл, Тигр, Євфрат, Інд, Ганг і Хуанхе. Саме з цим етапом пов'язана історія чотирьох стародавніх цивілізацій – Єгипту, Месопотамії, Індії та Китаю. Для того, щоб використати потенціал вищезазначених рік, необхідно було спочатку їх «приборкати», захистивши себе від небезпек повеней. Це було можливо тільки при спільні праці. Визначальними рисами цього етапу були рабство і деспотизм.

Другий етап, морський (середземноморський) – це час від заснування Карфагену до Карла Великого. З виходом людства на морський простір воно одержало імпульс для розвитку. Ізоляція річкових культур була замінена контактами з культурами, обміном необхідною сировиною і продуктами праці. Для цього етапу характерні кріпацтво, підневільна праця, олігархічні і феодальні федерації. Нарешті, третій етап, океанічний, охоплює Новий час (з відкриття Америки). Використання океанічних ресурсів розширило можливості людства і об'єднав континенти Землі в єдину господарську систему. Цей період, за Л.Мечниковим, тільки нещодавно почався. Його ідеалами повинна стати свобода (знищення примусової праці), рівність (ліквідація соціальної диференціації), братство (солідарність узгоджених індивідуальних сил).

Література: Л.И.Мечников // Исаев Б.А. Геополитика. – Питер, 2005. – С. 75-77; Латова Наталия. Лев Ильич Мечников // <http://www.peoples.ru/science/founder/mechikov>.

Воейков Олександр Іванович (1842-1916) – один з визначних російських метеорологів-кліматологів. Народився в Москві у сім'ї учасника Вітчизняної війни 1812 р. Втративши у п'ятирічному віці батьків, О.Воейков виховувався в родині свого дядька Д.Мертваго. У 1860 р. він поступив на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, однак закінчити його не встиг. У 1861 р. в зв'язку із студентськими заворушеннями університет був закритий, і О.Воейков виїхав за кордон. У 1865 р. в Геттінгенському університеті він захистив дисертацію «Про пряму інсоляцію в різних місцевостях земної поверхні» й одержав ступінь доктора філософії. Після повернення в Росію у 1866 р. О.Воейков був обраний дійсним членом Російського географічного товариства. В 1908 р. його обрали почесним членом, а протягом 32 років вчений був головою його метеорологічної комісії. Багато подорожував, беручи участь у різних наукових експедиціях. О.Воейков вільно володів французькою, німецькою, англійською, італійською, іспанською мовами. В 1878 р. його нагородили золотою медаллю на всесвітній виставці в Парижі, з 1887 р. – ординарний професор Петербурзького університету.

У 1884 р. побачила світ фундаментальна праця О.Воейкова «Клімат земної кулі», яка була удостоєна Російським географічним товариством золотої медалі. В ній вперше зроблена спроба порівняльної кліматології земної кулі в тісному взаємозв'язку з усіма фізико-географічними факторами. Автор вперше описав клімат Росії. Щоб більш повно охарактеризувати розмах творчої діяльності О.Воейкова, згадаємо про його праці з розподілу населення Землі в залежності від природних умов, співвідношення його з кліматом та іншими природними умовами, нарешті, про вплив людини на природу. П.Семенов-Тянь-Шанський високо оцінив монографію Л.Воейкова: «Тут і клімат, і життєві продукти, і питання приросту населення, і різні природні багатства, і шляхи сполучення, і багато іншого, наочно представлені у порівняльних величинах всіх країн. Це саме життєва географія». Розглядаючи питання про розподіл населення, він вказує на невикористані можливості, закликає до заселення північних і південних районів. Аналіз даних про продукти харчування дає йому право зробити висновок щодо необхідності розповсюдження рослинної їжі як більш дешевої, доступної та корисної.

Література: Берг Л.С. Очерки по истории русских географических открытий. – Москва-Ленинград, 1946; Берг Л.С. Всесоюзное географическое общество за столетие. – Москва-Ленинград, 1946.

Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович (1863-1919) – російський історик. Народився в с. Вдале Верхньодніпровського повіту (сучасна Дніпропетровська область України) у дворянській сім'ї. В 1886 р. закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. З 1890 р. – приват-доцент, згодом професор цього університету. За своїми політичними поглядами був близьким до кадетів. У перші роки наукової діяльності О.Лаппо-Данилевський схилився до прихильників державницької теорії історичного процесу, поділяв погляди позитивістів. На початку ХХ ст., під впливом праць німецького філософа і соціолога Г.Ріккєрта, став на позиції неокантіанства, з позицій суб'єктивного ідеалізму виступав проти марксистського розуміння історії. Заперечуючи суспільно-історичні критерії цінності історичного джерела, О.Лаппо-Данилевський вважав головним вникнення у психологію автора джерела.

Погляди вченого на розвиток цивілізації висвітлені в праці «Ідея держави і головні моменти її розвитку в Росії з часів смути і до епохи перетворень». «В епоху перетворень ця ідея в Росії, - писав О.Лаппо-Данилевський, - ще не набула характеру безперервної і прогресивної еволюції: ланки цього ланцюга майже не входили одна в одну; кожна з них скоріше залежала від загального і відповідного руху європейських ідей, ніж від попередньої його ланки, і лише доволі слабо визначала наступну його ланку. Ця еволюція була, таким чином, не безперервною, а іноді навіть доволі випадковою, без достатньо чітко вираженого індивідуального характеру; але все ж вона була розвитком і навіть свого роду прогресом».

Література: Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. – М.: Эксмо; Санкт-Петербург: Терра фантастика, 2003. – С. 599-620; Памяти академика А.С.Лаппо-Данилевского // Русский исторический журнал. – 1920. – кн. 6; Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. 3. – М., 1963.

Трубецькой Євген Миколайович (1863-1920) – визначний російський релігійний філософ, суспільний діяч, правник і культуролог. Народився в аристократичній сім'ї, яка за походженням відносилася до литовського княжого роду Гедиминовичів. Батько – віце-губернатор Калуги. В 1881-1885 рр. навчався на юридичному факультеті Московського університету. В 1886 р. захистив дисертацію «Рабство в Стародавній Греції» і став приват-доцентом Демидівського юридичного ліцею в Ярославі. Згодом – професор Московського університету. Після Жовтневої революції Є.Трубецькой покинув Москву, ведучи боротьбу проти більшовиків на півдні Росії в лавах Добровольчої армії. У 1918-1920 рр. перебував на Україні. В Новоросійську захворів на тиф і 23 січня 1920 р. помер. Головна книга Є.Трубецького «Смисл життя» (1918).

Основну увагу Є.Трубецькой приділив співвідношенню історичного і географічного в політичному процесі. На його думку, цей вплив проявився в кількох аспектах: 1) рівнинність території сформувала у свідомості людей пріоритет рівності в суспільному розвитку; 2) труднощі в освоєнні великих просторів сформували в національному характері принцип «все або нічого», пріоритет стрибків замість поступового розвитку; 3) величезність території сформувала в Росії неагресивну самосвідомість, відсутність інтересу до подальшого збільшення території. Є.Трубецькой був переконаний, що політика захоплення нових територій може завдати Росії лише шкоди. Виходячи з цього постулату, необхідно не примножувати, а зберігати вже існуючу територію. Такий підхід він називав «територіальним консерватизмом». Мислитель стояв на позиціях месіанства, яке, на його думку, полягало в захисті малих і слабких народів.

Література: Сирота Н.М. Основы геополитики. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 50-51; Евгений Николаевич Трубецкой // Великие мыслители XX века. – М.: Мартин, 2002. – С. 347-353.

Трубецькой Григорій Миколайович (1873-1930) – російський суспільний і політичний діяч, дипломат і публіцист, брат Сергія і Євгена Трубецьких. Після закінчення історико-філологічного факультету Московського університету князь Г.М.Трубецькой поступив на службу в Міністерство закордонних справ і був призначений аташе в Константинополь. З 1901 р. він служить в чині першого секретаря посольства, займаючись до того ж дослідженням давнини Близького Сходу. В 1906 р. він залишив дипломатичну службу і переїхав до Москви, де разом з братом Євгеном видавав «Вестник Европы». В 1912 р. Г.Трубецькой повернувся служити в Міністерство закордонних справ радником по близькосхідним справам. На початку Першої світової війни був призначений посланником Росії в Сербію, а після окупації цієї країни, Трубецького відкликали в Росію. Григорій Михайлович не сприйняв Жовтневу революцію, опинившись згодом в білогвардійському таборі. Помер на еміграції.

В своїх працях розвинув думку М.Данилевського про те, що Росія не повинна бути прив'язана ні до європейських, ні до азіатських справ, але має впливати на проблеми обох континентів. У праці «Росія як велика держава» (1910) говорячи про співвідношення європейського і азіатського інтересів країни, Г.Трубецькой віддавав перевагу останнім. Він виступив проти втручання Росії в європейські конфлікти. З цих позицій Г.Трубецькой позитивно оцінював рішення адміністрації Олександра – III про будівництво трансибірської

залізничної магістралі, з якою була пов'язана перспектива розвитку російсько-китайських відносин.

Г.Трубецької був противником територіальних збагачень Росії, вважаючи, що необхідно зберегти те, що вже є. На його думку, «політика поступового імперіалізму повинна уступити місце політиці забезпечення і збереження того, що залишилося». Головне завдання Росії Г.Трубецької бачив у розширенні сітки трансконтинентальних шляхів.

Література: Трубецькой Григорий Николаевич. Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии // <http://ru.wikipedia.org/wiki/>; Стрижев А.Н. Еще один Трубецькой // <http://www.portal-slovo.ru>.

Вандам (Єдрихін) Олексій Єфимович (1867-1933) – російський вчений і військовий діяч. Народився 17 березня 1867 року в Мінській губернії в багатодітній солдатській сім'ї. Із сімнадцятирічного віку пов'язав своє життя з армією: піхотинець Серпухівського полку, юнкер Віленського піхотного училища, підпоручник Ярославського полку, слухач Миколаївської академії генерального штабу, командир роти Гренадерського полку. Військову кар'єру закінчив після ліквідації Північно-Західної армії. Помер генерал Вандам 16 вересня 1933 року і похований у Талліні на російському кладовищі при церкві Св. Олександра Невського. Його перу належать геополітичні та військово-теоретичні праці «Наше становище», «Огляд сучасного становища в світлі вищої стратегії», «Листи із Трансваалю».

В передмові до однієї із своїх праць Вандам писав: «У класифікації військових знань мистецтво вести бій називається тактикою, а мистецтво вести війну – вищою тактикою чи стратегією. Але як бій становить собою тільки один із скороминучих актів війни, яка триває іноді роками, так і війна є не що інше, як – короткочасний акт ніколи не припиняючоїся боротьби за життя. Звідси логічно витікає, що для ведення боротьби за життя необхідне особливе мистецтво – вища стратегія чи політика». Вандам був одним із прихильників теорії географічного детермінізму, тобто віддавав належне географічному розташуванню країни. «Незважаючи на великі розміри своєї території, - відзначав вчений, - російський народ, в порівнянні з іншими народами білої раси, перебуває у найменш сприятливих для життя умовах. Суворий зимовий холод і властиві тільки північному клімату роздоріжжя накладають на його діяльність такі ланцюги, важкість яких цілковито незнайома жителям помірною Заходу. Потім, не маючи доступу до теплих морів, що є продовженням внутрішніх доріг, він відчуває серйозні труднощі у вивезенні за кордон своїх виробів, що сильно гальмує його промисловість і зовнішню торгівлю, позбавляє його головного джерела народного багатства. Коротше кажучи, своїм географічним становищем Російський народ приречений на замкнене, бідне, а внаслідок цього і незадовільне існування». Виходячи з цього, російський народ завжди прагнув «до сонця і теплої води», він завжди рухався на південь.

Саме геополітичне становище Росії перетворювало її в головного супротивника англосаксів на шляху до світового панування. «Повна віддаленість його (російського народу – Авт.) від світових торговельних трактів, тобто моря, і суворий клімат країни прирікають його на бідність і неможливість розвинути свою ділову енергію. Внаслідок чого, підпорядковуючись законам природи, расовому інстинкту, він невтримно прагне до півдня...». Англія стала єдиним володарем морських шляхів і робить все для того, щоб зберегти своє панування на морі. Вандам радить сухопутним державам створити коаліцію проти морської держави – Англії. На його думку, деспотизм Англії набагато небезпечніший і витонченіший ніж наполеонівський. Вона висміює як прагнення росіян «до теплої води», так і бажання німців мати «своє місце під сонцем». Росія і Німеччина не повинні миритися з таким тлумаченням сучасної геополітики Англією.

Вандам належав до тих геополітиків, які виступали за розширення території своєї держави. «Подібно до того, як кожна нормальна сім'я, яка збільшується, не може весь час існувати на одній і тій же ділянці землі, так і кожний нормальний народ не може задовольнятися все тою ж, колись зайнятою його предками територією, і, в силу розмноження, змушений прагнути за межі своїх володінь». Так виникли Нова Іспанія, Нова Португалія, Нова Голландія і Нова Франція, тобто колонії вищеназваних країн. Закономірно, що й бажання росіян вийти за межі своїх теперішніх володінь, викликали супротив Англії. Вандам виступає за спільні зусилля Німеччини і Росії в майбутній зміні геополітичної карти світу: «Росія велика

і могутня, - констатує Вандам. – Моральні і матеріальні джерела її немає нічого рівного собі в світі, і якщо вони будуть організовані відповідно своїй масі, якщо завдання наші будуть визначені чітко і зрозуміло, і армія і флот перебуватимуть у повній готовності в будь-яку хвилину виступити на захист наших власних, правильно усвідомлених інтересів – у нас не буде причин боятися наших сусідів, бо найсильніший з них – Німеччина добре розуміє, що якщо її майбутнє залежить від її флоту, то існування останнього залежить від російської армії. З такою підготовкою необхідно спішити, не втрачаючи жодної хвилини, бо – подивіться уважніше, - і ви побачите вже, що на нас насувається новий період Історії». Ці думки Вандам висловив на сторінках своєї праці «Огляд сучасного становища в світлі вищої стратегії», опублікованій у 1913 році, тобто напередодні Першої світової війни.

Література: Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. – М.: Кучково Поле, 2002; Образцов И. Забытое имя // Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. – М.: Кучково Поле, 2002. – С. 7-26; Даниленко И. Высшая стратегия и судьбы отечества // Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. – М.: Кучково Поле, 2002. – С. 235-260.

Семенов-Тянь-Шанський Веніамін Петрович (1870-1942) – відомий російський географ і геополітик, син відомого географа і подорожувала П.П.Семенова-Тянь-Шанського. Після закінчення фізико-математичного факультету Петербурзького університету (1893), брав участь у багатьох географічних експедиціях в Сибір, на Урал і Кавказ, а також у першому переписі населення Росії 1897 р. Під його редакцією побачили світ 19 томів фундаментального видання «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни» та 12-ти томна праця «Торгівля і промисловість Європейської Росії по районах». В.П.Семенов-Тянь-Шанський – автор монографій «Місто і село Європейської Росії», «Типи місцевості Європейської Росії і Кавказу», «Район і країна», «Про могутнє територіальне володіння стосовно до Росії. Нарис політичної географії». Остання, опублікована в 1915 р., найбільше відображає геополітичні погляди вченого.

Відкинувши однокітність традиційного підходу щодо протиборства таласократії і телурократії, тобто Суші і Моря, В.П.Семенов-Тянь-Шанський доводить, що історичний розвиток йшов шляхом синтезу морських і континентальних частин земної кулі. На його думку, існували три великі океанські бухти: Середземне, Китайське і Карибське моря, які суттєво вплинули на розвиток світової цивілізації. Ним була сформульована концепція і виділені три типи територіальних систем політичної могутності: кільцеподібна система; пучковоподібна система; система «від моря до моря». Кільцеподібна система виникає на узбережжі внутрішніх морів, які поступово в боротьбі різних племен захоплюються яким-небудь одним народом, що просувається до материка (Стародавня Греція, Стародавній Рим). Ця система утворюється шляхом захоплення узбережжя різних континентів і островів морською державою (Іспанія, Голландія, Англія). Система «від моря до моря» виникає шляхом засвоєння внутрішніх просторів якого-небудь материка від одного його берега до іншого (Стародавня Персія, США, СРСР). В.Семенов-Тянь-Шанський вважав, що слабкістю пупкоподібної системи є безпосереднє співіснування з системою «від моря до моря», яка робить своєрідний натиск на різномірні, розкидані приморські анклав (пучки). Саме цим вчений пояснює і обґрунтовує утворення «буферних» держав між цими системами (Афганістан в ХІХ ст., Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Угорщина, Румунія в ХХ ст.).

В.П.Семенов-Тянь-Шанський запропонував поділити Росію на західну і східну частини з кордоном по річці Єнісей. Не відкидав він також ідею щодо перенесення культурно-економічного центру поближче до географічного. Це, на його думку, можна зробити двома способами: 1) скористатися методом Петра Великого і перенести столицю, в даному випадку до Єкатеринбургу; 2) утворити нові культурно-колонізаторські бази. Можливість федеративного устрою Росії мислитель рішуче відкидав як таку, що згубна для країни.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 211-214; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 154-156; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 108-110.

Струве Петро Бернгардович (1870-1944) – російський економіст, філософ і політичний діяч. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Був кореспондентом і

редактором ряду журналів («Нове слово», «Визволення», «Російська думка»). Спочатку належав до соціал-демократії, згодом до «легального марксизму» та партії конституційних демократів. П.Струве не сприйняв і рішуче засудив Жовтневу революцію, а тому не випадково, що в роки громадянської війни був членом Особливої Наради при генералі А.Денікіну та членом уряду генерала П.Врангеля. Проживаючи за кордоном, в Празі та Парижі, П.Струве належав до право кадетського напрямку. Основні геополітичні думки виклав на сторінках своїх праць «Велика Росія» і «Роздуми про російську революцію».

Стоячи на позиціях створення Великої Росії, П.Струве бачив один шлях до цього: «Спрямувати всі сили на ту область, яка дійсно доступна реальному впливу російської культури. Ця область – увесь басейн Чорного моря, тобто всі європейські й азіатські країни, які «входять» до Чорного моря... Основою російської зовнішньої політики повинно бути, таким чином, економічне панування Росії в басейні Чорного моря. З такого панування само собою витікає політична і культурна перевага Росії на всьому так званому Близькому Сході. Така перевага саме на ґрунті економічного панування здійсниться цілковито мирним шляхом. Якщо ж зміцнімося економічно і культурно на цій природній базі нашої могутності, нам не будуть страшні ніякі зовнішні труднощі, що можуть виникнути незалежно від нас. В цій області ми будемо мати чудовий захист в союзі з Францією і згідно угоди з Англією, яка у випадку необхідності може бути відповідним чином розширена і поглиблена...».

Якщо проблема Великої Росії зводиться до російського «військового розширення» в басейні Чорного моря, відзначав П.Струве, то «для здійснення цього завдання і взагалі для господарського піднесення Росії євреї становлять елемент цілком цінний. В тому економічному завоюванні Близького Сходу, без якого не може бути створена Велика Росія, віддані російській державності і прив'язані до російської культури євреї незамінні у якості піонерів і посередників. Таким чином, заради Великої Росії треба створювати таких євреїв і ширше ними користуватися. Очевидно, що єдиним способом для цього є послідовне і лояльне здійснення політики «емансипації» євреїв... По суті, серед всіх «іногородців» Росії – не дивлячись на всі антисемітські воплі – нема елемента, який би міг бути легше, ніж євреї, поставлений на службу російській державності і асимільований з російською культурою». «Польське питання» П.Струве теж вважав питанням політичним чи міжнародно-політичним. Належність Царства Польського до Росії є для останньої чистісінько питанням політичної могутності. Це є важливо і для «внутрішнього» спокою цієї частини імперії.

П.Струве був переконаний, що національною ідеєю сучасної Росії може стати спроба примирення між владою і самодіяльністю народів, які пробудилися, тобто держава і нація повинні органічно злитися. Влада і нація повинні знайти компроміс, піти на добровільне самообмеження з метою поєднання минулої історичної долі з новими ліберальними вимогами. Струве виступав за створення такої Російської імперії, в якій могутність держави буде співпадати з дисципліною праці, правовим захистом і релігійною ідеєю. «Ми ніколи не вважали Росію колосом на глиняних ногах, - писав П.Струве, - бо якщо б ми так вважали, то як би ми вірили у відновлення Росії? А це значить, що ми віримо в правдивість тієї могутності, якою володіла історична Росія. І нове життя Росії ми не відмежовуємо від її старої могутності».

Література: Струве П. Великая Россия // Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. – М.: Эксмо; СПб: Terra incognita, 2003. – С. 786-797; Струве П.Б. Великая Россия // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 480-482; Струве П.Б. Отрывки о государстве // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 483-485; Струве П.Б. Размышления о русской революции // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 485-490.

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870-1924) – російський політик і державний діяч. Народився в сім'ї директора народних училищ Симбірської губернії. По закінченні місцевої гімназії поступив на юридичний факультет Казанського університету, але був виключений з першого курсу за участь у студентських заворушеннях. В 1891 р. склав екстерном іспит в Петербурзькому університеті й працював у Самарі помічником присяжного повіреного. З 1893 р. присвятив себе політиці, за що був заарештований і висланий в с. Шушенське Єнісейської

губернії. Заснував РСДРП(б), яка брала участь у розповсюдженні марксизму, революціях 1905-1907 та 1917 рр. Після перемоги Жовтневого повстання 1917 р. В.Ленін очолював Раду Народних Комісарів.

Хоча, як відзначав російський геополітик Борис Ісаєв, Ленін «ніколи не вважав себе геополітиком і критично відносився до цієї науки», в той же час він не міг не звертати увагу на проблеми, які поставила і прагнула вирішувати геополітика. В праці «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» (1915) Ленін сформулював п'ять ознак імперіалізму: 1) концентрація виробництва і капіталу, утворення монополій; 2) злиття банкового капіталу з промисловим, виникнення фінансового капіталу, фінансової олігархії; 3) вивіз капіталу на відміну від вивозу товарів набуває особливо важливого значення; 4) утворення міжнародних союзів монополістів, що ділять світ; 5) завершення територіального поділу світу між великими капіталістичними державами. Російський політолог О.Мартишин відзначає багато спільного між трактуванням Леніна і англійського неоліберала Дж.А.Гобсона. Ленін, як і Гобсон, не зводить імперіалізм до колоніальних захоплень, виявляючи в ньому глибші соціально-економічні процеси. Якщо для Гобсона імперіалізм – не закономірне явище, це хвороба, «соціальна патологія», яку треба лікувати при допомозі справжньої демократії, то за Леніним, імперіалізм – неминучість, результат всього попереднього розвитку капіталізму. Він не підлягає реформуванню, його можна тільки знищити. Імперіалізм – епоха насильства і реакції. Війна за переділ світу – його закон. Перша світова війна саме така: це війна імперіалістична. Міжнародні конфлікти створюють кризові ситуації. Це нове джерело потрясінь. На таких міркуваннях базується кінцевий висновок Леніна: імперіалізм – остання стадія капіталізму, переддень пролетарської революції. Ленін висунув ідею про нерівномірність економічного і політичного розвитку капіталізму, назвавши це законом капіталізму. В статті «Воєнна програма пролетарської революції» (1916) В.Ленін однозначно заявив: «Соціалізм не може перемогти одночасно у всіх країнах. Він переможе спочатку в одній чи кількох країнах, а решта протягом деякого часу залишаться буржуазними чи дрібнобуржуазними».

Згідно з ленінською картиною світу, на земній кулі на початку ХХ ст. існували колоніальні, напівколоніальні країни та колонії. Ленін цілком обгрунтовано поділив колоніальні держави на великі (Англія, Росія, Франція, Німеччина, США, Японія) і малі. Колонії малих держав Бельгії, Голландії, Португалії та інших є «об'єктом можливого і ймовірного переділу». «Володіння колонією, - відзначав Ленін, - одне дає повну гарантію успіху монополії проти всіх випадковостей боротьби з противником – аж до такої випадковості, коли противник забажав би захиститися законом про державну монополію». Після перемоги Жовтневого повстання Ленін чимало зусиль доклав для підготовки і здійснення світової революції, яка повинна була радикально змінити картину світу і встановити безкласовий суспільний лад – комунізм у світовому масштабі. Виступаючи на III з'їзді Рад в 1917 р., Ленін наставляв на «повному розриві з варварською політикою буржуазної цивілізації, яка ґрунтувалась на благополуччі експлуататорів у не багатьох вибраних націях на поработінні сотень мільйонів трудящого населення в Азії, в колоніях взагалі і в малих країнах». З'їзд привітав політику РНК, що проголосила повну незалежність Фінляндії, почала виведення військ з Персії, оголосила свободу самовизначення Вірменії. Разом з тим, незабаром Ленін рішуче засудив проект «автономії» Сталіна.

Ленін був безкомпромісним у проведенні зовнішньополітичної діяльності. Він використовував будь-які методи в боротьбі з зовнішніми партнерами і опонентами. Дмитро Волкогонов наводить записку, власноручно написану Леніним в листопаді 1920 р. Е.Склянському, в якій він дає вказівки як «натиснути» на Латвію і Естонію за підтримку білогвардійських загонів генерала Балаховича: «1) Недостатньо надіслати дипломатичний протест. 2) Навіть краще відстрочити його, щоб спробувати краще спіймати Латвію і Естляндцю... 4) Прийняти воєнні міри, тобто спробувати покарати Латвію і Естляндцю воєнним чином (наприклад, «на плечах» Балаховича перейти де-небудь кордон на одну версту і повісити там 100-1000 їх чиновників і багатіїв)».

Не дивлячись на те, що Ленін піддавав нищівній критиці капіталістичний світ, він постійно отримував допомогу від тих, кому, здавалось би, більше за всіх було що втрачати в комуністичній Росії – від найбагатших американських капіталістів. Так, директор нью-йоркського федерального резервного банку Вільям Томпсон зробив більшовикам особистий

внесок в один мільйон доларів, а Якоб Шіфф дав Леніну 20 мільйонів доларів. За словами О.Керенського, Ленін отримав від німецьких банкірів 40 мільйонів марок золотом (близько 5 мільйонів доларів). Ще при житті Леніна з'явилася книга англійської дослідниці Нести Х.Вебстер «Всесвітня революція: Зговір проти цивілізації» (1921), в якій відзначалося: «Між Берліном і Москвою існує повне взаєморозуміння. Ленін не є мозком всесвітнього зговору. Робилося чимало спроб змалювати нинішнього диктатора Росії як «надлюдину» з обширними задумами. Власні твори Леніна відкидають цю теорію. У всіх його багаточисленних роботах нема й натяку на геніальність чи хоча б оригінальність думки... Здається, єдине, що його захоплює, це те, як всупереч опору народу, провести в життя свої ідеї... Так що Ленін не є ні демагогом, ні надлюдиною, а виступає в ролі агента великої німецько-єврейської компанії, що прагне до світового панування».

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 214-215; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. – М.: Мартин, 2002. – С. 217-226; Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет: В 2-х книгах. – М., 1999; Поцелуев В. Ленин. – М.: Эксмо, 2003; Сенченко М.І. Латентні структури світової політики: Нариси з конспірології. – К.: МАУП, 2003; История политических учений. Выпуск 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социальных революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального социализма» и формирования на Западе «социального государства» / Под редакцией О.В.Мартышина. – М.: Юристъ, 2000. – С. 392-423; Мирошникова В., Мирошникова Д. 100 знаменитых политиков. – Харьков: Фолио, 2004. – С. 277-282; Великие правители XX века. – М.: Мартин, 2002. – С. 191-198.

Троцький (Бронштейн) Лев Давидович (1879-1940) - російський політичний діяч і публіцист. З 1897 р. – в соціал-демократичному русі. Учасник революції 1905-1907 рр. Після лютневої революції 1917 р. Троцький повернувся з еміграції в Петроград і офіційно приєднався до більшовиків. Один з керівників і організаторів Жовтневого збройного повстання. В першому радянському уряді – народний комісар закордонних справ, згодом – наркомвоєнмор і голова Реввійськради (1918-1924). В 1926 р. виключений із політб'юро і виведений зі складу ЦК. В січні 1928 р. висланий в Алма-Ату, а в 1929 р. – за межі СРСР. В 1932 р. позбавлений радянського громадянства. З 1937 р. проживав у Мексиці. Загинув у 1940 р. під час здійснення терористичного акту Меркадером дель Ріо Ернандесом за вказівкою Й.Сталіна.

Л.Троцький розробив теорію перманентної революції, у відповідності з якою революції не в найбільш розвинених країнах, наприклад в Росії, покликані вирішувати завдання капіталістичного розвитку, побудову демократичного суспільства, тобто вони є буржуазними за змістом. В XX столітті вони набувають перманентний (постійний і безперервний) характер і врешті-решт переростають в соціалістичні, метою яких є встановлення диктатури пролетаріату. Завдяки цій диктатурі і відбувається прискорений перехід до комунізму. В праці «Перманентна революція» (1930) Л.Троцький прогнозував: «Вибухи громадянської війни і зовнішніх війн чергуються з періодами мирних реформ». В геополітичному плані це означало, що соціалістична революція, яка бере свій початок в СРСР, переросте у світову революцію. Нти атла запевняв: «Соціалістична революція починається на національній арені, розвивається на інтернаціональній і завершується на світовій. Таким чином, соціалістична революція стає перманентною в новому, більш широкому сенсі слова: вона не одержує свого завершення до кінцевого торжества нового суспільства на всій планеті».

В праці «Воєнна доктрина чи воєнне доктринерство» (1922) Л.Троцький підпорядкував воєнну стратегію внутрішній і зовнішній політиці. В книзі «Захід і Схід. Питання світової політики і світової революції» (1924) Л.Троцький виділив три етапи історії Комуністичного Інтернаціоналу: 1) Від жовтня 1917 р. до революції в Німеччині 1921 р. 2) 1921-1924 рр. – невдача із захопленням влади німецькими комуністами і загальний відкат революції в Європі 3) Починаючи з 1924 р. – економічна і політична стабілізація європейських країн (за винятком Італії) і зміцнення становища США, які в своєму розвитку значно випередили Європу.

Л.Троцький висунув ідею створення «Європейської Федеративної Радянської Республіки» і навіть спрогнозував передумови її виникнення: нова революція в європейських країнах створить об'єднану Європу, подібну до СРСР. Вони разом знищать капіталістичну Америку і відкриють шлях всім народам до комунізму. «Якщо відстала Росія не стала (та й не

могла) чекати революції в Європі, - вважав Л.Троцький, - тим більше Європа не стане і не зможе чекати революції в Америці... Ставши на ґрунт найбільш природного чергування історичних подій, можемо впевнено сказати, що перемога революції в Європі протягом не багатьох років розхитає могутність американської буржуазії». Л.Троцького мало цікавив той факт, якими будуть Європа і світ після світової пролетарської революції.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 215-220; Волкогонов Д. Троцкий. Политический портрет: В 2 книгах. – М., 1999; Мирошникова В., Мирошникова Д. 100 знаменитых политиков. – Харьков: Фолио, 2004. – С. 282-290.

Бердяев Микола Олександрович (1874-1948) – російський філософ і публіцист. Народився в Києві у дворянській сім'ї. По материнській лінії походив від польських магнатів Браницьких, по батьківській – від київських і харківських поміщиків. Батько віддав Миколу до кадетського корпусу, однак у 1894 р. він самовільно залишив його і поступив на природничий факультет, згодом перевівся на юридичний факультет (1895) Київського університету. За участь у соціал-демократичних акціях (1898) Бердяев був відрахований з університету, заарештований і висланий на три роки до Вологодської губернії. В 1904 р. він переїхав до Петербургу, а згодом до Москви (1908). Під час радянської влади Бердяєва двічі заарештовували, в 1921 і 1922 рр., а невдовзі вислали з Росії в Німеччину. Через деякий час мислитель переїхав до Парижу. Помер М.Бердяев за письмовим столом 23 березня 1948 р.

Микола Бердяев – автор численних праць: «Суб'єктивізм і індивідуалізм в суспільній філософії» (1901), «Філософія свободи» (1911), «Смисл творчості» (1916), «Смисл історії» (1923), «Філософія нерівності» (1923), «Про призначення людини» (1931), «Основна антиномія особи і суспільства» (1931), «Генеральна лінія радянської філософії і войовничий атеїзм» (1932), «Я і світ об'єктів» (1934), «Дух і реальність» (1937), «Людська особистість і надлюдські цінності» (1937), «Джерела і смисл російського комунізму» (1937), «Про рабство і свободу людини» (1939), «Самопізнання» (1949) та ін.

Свої геополітичні міркування М.Бердяев виклав у фундаментальній праці «Доля Росії». Аналізуючи Першу світову війну з філософської точки зору, мислитель слушно зауважив, що одним з її наслідків «буде філософія націоналізму і філософія імперіалізму». «Світову війну, - констатував вчений, - можна розглядати з різних точок зору. В одному із своїх аспектів світова війна повинна бути визнана незворотнім і роковим моментом в розвитку і діалектиці імперіалізму. Вона є результат зіткнення імперіалістичних воль до світової могутності і світового панування. Існування декількох світових претензій не може не породити світову війну». М.Бердяев вірно відмітив, що «імперіалістичні претензії Німеччини занадто пізно з'явилися в історії, коли земна куля вже в значній мірі була поділена, коли Англія стала вже великою морською державою, а Росія – великою сухопутною державою». Отже, Бердяев вважав, що «є три великі держави, які можуть претендувати на світове панування, - Англія, Росія і Німеччина». Однак, співіснування цих трьох світових імперіалістичних воль неможливе, бо «неминуче їх зіткнення і вибір».

Війна не омине жодну малу націю. Бердяев-геополітик слушно зауважує, що «всі національні організми хочуть облаштуватися в світі, хочуть увійти в свої природні кордони. Війна винищує слабкі національності і разом з тим вона пробуджує в них волю до автономного існування. Великі імперіалістичні організми розширюються і прагнуть до утворення світового царства. І паралельно цьому найменші національні організми прагнуть до самостійності, сподіваючись на покровительство великих держав». М.Бердяев побачив в імперіалізмі – початок універсалізації, тобто, в сучасному розумінні, глобалізації. Що стосується націоналізму, то для нього характерна індивідуальність. На думку Бердяєва, «імперіалізм по природі своїй виходить за межі замкненого національного існування, імперіалістична воля є завжди воля до світового існування. Через боротьбу, через розбрат імперіалізм все ж сприяє об'єднанню людства. Імперіалістична воля пролила багато крові в людській історії, але за нею прихована ідея світової єдності людства», яка переборює будь-яку національну відособленість, будь-який провінціалізм.

М.Бердяев дає геополітичну характеристику Росії. Вона, на його думку, «величніша в світі сухопутна держава, цілий величезний світ, об'єднуючий безконечне багатоміття, великий Схід-Захід, що перевищує обмежене поняття індивідуальності. І поскільки перед Росією стоять

світові імперіалістичні завдання, вони перевершують завдання суто національні. Так було в давнину в Римській імперії, так в Новий час стоїть питання в імперії Великобританській». На глибоке переконання Бердяєва, «будь-яка велика імперія, історично життєва, повинна мати національне ядро, з якого і навколо якого здійснюється її всесвітньо-історична робота». Що стосується Російської імперії, то вона є певний у світі організм, що має своє специфічне покликання. Мислитель закликав до необхідності змінити зовнішньополітичне обличчя Росії, яка повинна стати такою, що щедро дає, а не по-хижацьки відбирає. Російський імперіалізм тільки тоді матиме право на існування, коли насилля буде замінено силою. Залишаючись палким поборником прав і свобод громадян, Бердяєв стверджував, що «тільки вільні громадяни можуть бути опорою імперії», а «велика кількість безправних... становить небезпеку». Мислитель виділяє два основні завдання зовнішньополітичного курсу Росії: заволодіння затоками і виходом до морів; визволення пригноблених націй. Але ця благородна місія може бути виконана лише у тому випадку, якщо Росія ніколи не буде пригнічувати в себе всередині, якщо вона і в середині буде визволителем пригнічених народів. Бердяєв закликав до вирішення польського, єврейського, фінського, вірменського та інших питань. Вчений пророкував: «Якщо Росія не зуміє прищепити до себе любові, то вона втратить основи для свого великого становища в світі», бо її «імперіалізм не може бути агресивним. Її націоналізм повинен виражати російський загальнолюдський народний характер».

Вслід за О.Шпенглером, М.Бердяєв пророкує «кінець Європи»: «Могутнє почуття, викликане світовою війною, можна виразити так: кінець Європи як монополіста культури, як замкненої провінції земної кулі, претендуючої бути всесвітом. Світова війна вводить у світовий круговорот всі раси, всі частки земної кулі. Вона приводить Схід і Захід в такий близький дотик, якого не знала ще історія. Світова війна ставить питання про вихід в світовий простір, про розповсюдження культури на всю поверхню земної кулі». Хоча сучасний імперіалізм – явище суто європейське, однак «він несе з собою енергію, кінцеве розкриття якої означає кінець Європи». З «кінцем Європи» Бердяєв пов'язував «кінець провінційно-замкненого життя Росії і слов'янської раси». Вона виходить на світову арену як визначальна духовна сила. Попереду важкі часи, бо «сильний космічний вітер хитає всі країни, народи і культури. Щоб вистояти від цього вітру, має бути велика духовна зосередженість і поглибленість, необхідне релігійне переживання історичних катастроф».

На думку М.Бердяєва, Росія «має явити тип східно-західної культури, перебороти односторонність західно-європейської культури з її позитивізмом і матеріалізмом... У відомому сенсі європеїзація Росії необхідна і незворотня. Росія повинна стати для Європи внутрішньою, а не зовнішньою силою, силою творчо перетворюючою. Для цього Росія повинна бути культурно перетворена по-європейськи». Бердяєв переконаний, що нова слов'янська ідея прийде на заміну німецької раси і усвідомить свою єдність і свою ідею в кривавій боротьбі з германізмом.

У праці «Філософія нерівності» М.Бердяєв запропонував власну типологію війн. На його думку, «війни бувають дуже різноякісними за своїм характером. Бувають війни більш-менш рівних по своїй силі і по своїй культурі народів. В цьому випадку відбувається напружене змагання, яке повинно вирішити, кому повинно належати панування в світі... Бувають війни народів могутніх і висококультурних проти слабших і малокультурних. В такому випадку метою війни може стати колонізація, насадження і розповсюдження більш високої культури. Перший тип війни є змаганням імперіалістів. Другий тип війни становить здійснення імперіалістичних завдань. Бувають війни народів пригнічених за своє визволення, зовнішньо більш слабших, але внутрішньо ще зберігши свою духовну силу... Нарешті, бувають війни, в яких сильні, варварські, некультурні народи перетворюють в рабів народи вищої культури... Але який би характер не носила війна, вона є показником напруженого динамізму історії».

Література: Бердяєв Н. Судьба России. – М.: Эксмо-Пресс; Харьков: Фолио, 1999; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. – М., 2002. – С. 53-59; Всемирная философия. XX век / Автор-составитель А.П.Андриевский. – Минск: Харвест, 2004. – С. 135-138; Антология мировой политической мысли: В 5 томах. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 585-599; История политических учений. Выпуск 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социалистических революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального

социализма» и формирования на Западе «социального государства» / Под общей редакцией О.В.Мартышина. – М.: Юристъ, 2000. – С. 458-469.

Вишеславцев Борис Петрович (1877-1954) – релігійний філософ-персоналіст, який вміло поєднував психоаналіз Зигмунда Фрейда з християнською релігією та філософією. Народився в Москві у збіднілій дворянській сім'ї. В 1895 р. закінчив Третю московську гімназію і поступив на юридичний факультет Московського університету. Хоча, магістерська дисертація Б.Вишеславцева була присвячена не адвокатури, а філософській концепції Й.Фіхте. Через деякий час, під час наукового стажування в Майбурзі, мислитель завершив книгу «Етика Фіхте». Протягом 1908-1922 рр. працював спочатку приват-доцентом, а згодом екстраординарним професором Московського університету. Невизнання більшовизму змусило Б.Вишеславцева емігрувати за кордон. Проживаючи в Німеччині та Франції, він продовжував досліджувати філософські проблеми та викладав у Паризькому богословському інституті. В 1940 р. переїхав до Швейцарії, де прожив до останніх днів свого життя. Б.Вишеславцев опублікував ряд книг, серед яких заслуговують на особливу увагу «Гарантія прав громадян» (1917), «Російська стихія у Достоєвського» (1924), «Серце в християнській і індійській містиці» (1928), «Вічне в російській філософії» (1955), «Філософська злиденність марксизму» (1952), «Криза індустріальної культури» (1953).

В геополітичному плані цікавими видаються міркування Б.Вишеславцева про людську душу і характери народів. Проживаючи в Німеччині, мислитель неодноразово спілкувався з своїми західними колегами. Своїми роздумами він поділився на сторінках «Щоденника»: «Наша зустріч із західними філософами відразу запримітила різницю душевних і духовних початків. Різницю нелегко довести: філософія та ж, на якій виховані покоління російських освічених людей і професорів. Але відношення інше: в них вона приймається суто інтелектуально. У нас скоріше почуттям та інтуїцією. Нас вражав їх сухий, строго диференційований інтелектуалізм... їх вражав й іноді драгував наш абсолютизм, наша вимога завершальних рішень і зведення всіх проблем до завершального смислу всього існуючого...».

Вищезазначену проблему Б.Вишеславцев дослідив у статті «Російський національний характер». «Я переконаний, - писав мислитель, - що народний характер надзвичайно стійкий, можливо, він навіть завжди залишається таким, і найбільш неочікувані й неймовірні коливання долі відкривають тільки його приховані, але завжди присутні потенції; так що з глибокого розуміння характеру можна прочитати всю його долю». Вчений вважав, що для того, щоб зрозуміти душу народу, необхідно вникнути в його сни. Саме на їх основі написані російські казки, епос і поезія. Детально описавши сюжети головних російських казок, Б.Вишеславцев прийшов до висновку, що «вони викривають все, що живе в підсвідомій душі народу... Казка викриває... соціальну ворожнечу і жажду соціальної утопії». Казки, на глибоке переконання вченого, можуть пророкувати майбутнє, бо з людиною відбувається, як правило, те, чого вона найбільше хоче, особливо чого вона підсвідомо хоче. Ось чому казки так символічні для долі народу.

Характеризуючи російський характер, Б.Вишеславцев відзначав його національну скромність, самокритику і самозасудження. Це відрізняє росіянина від іноземця, розвиток історичного процесу в Росії та Європі. «Це не революція західноєвропейська з її здобуванням прав і боротьбою за новий лад життя, це стихійний нігілізм, який миттєво знищує все, до чого народна душа схилилась». Цим відрізняється російська революція від західноєвропейської. «В нашому мистецтві теж живе Ерос – в нашій музиці, в нашій поезії, в нашому танці. Ми теж творимо не з пуританського обов'язку, а лише тоді, коли ми захоплені, закохані в красоту. Тут наша схожість з вами, але тут же лежить і відмінність: наш Ерос жадає безмежного і сам безмежний, безформний, стихійний, позбавлений граней, а ваш Ерос радісно і впевнено здійснює шлях творчого сходження... Дисгармонія життя приводить нас у відчай, і ми починаємо руйнувати все і заперечувати все в пориві нігілізму; а іноді, в пориві святості, приймаємо і любимо все, все хочемо відновити і врятувати, все перетворити...». Б.Вишеславцев підсумував: «У нас з вами протилежні завдання: у вас – не дати Еросу завмерти і вичерпатися серед завершеності чудових форм, у нас: знайти форму для нашого хаотичного Еросу, знайти центр, оволодіти собою. Ви володієте в повноті тим, чого ми найбільше бажаємо».

Література: Вышеславцев Б. Русский национальный характер // Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. – М.: Эксмо; СПб: Terra incognita, 2003. – С. 621-640; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. – М.: Мартин, 2002. – С. 112-117;

Алексеев Микола Миколайович (1879-1964) – один з відомих ідеологів євразійства, видатний історик, філософ права і державознавець, автор найбільш повної і завершеної концепції євразійського державного ідеалу. Народився в Москві у дворянській сім'ї. В 1902 р. М.Алексеев був відрхований з юридичного факультету Московського університету за участь у студентських заворушеннях. Лише після амністії, закінчивши повний курс, склав магістерські випробування і в 1908 р. став приват-доцентом університету, а в 1911 р. захистив дисертацію. Брав участь у Першій світовій війні та громадянській війні в Росії, а після поразки білогвардійців емігрував за кордон. Проживав у Парижі, Берліні та Белграді. В 1946 р. взяв радянське громадянство, а в 1950 р. переїхав до Швейцарії, де й помер. Свою модель євразійської держави виклав у працях «Російський народ і держава», «Євразійці і держава» та «Сучасне становище науки про державу і її найближчі завдання».

М.Алексеев вважав, що право Росії повинно будуватися на принципах і передумовах, альтернативних західним ліберальним юридичним теоріям: «Не право важливо, але правда, держава правди». На становлення російського правознавства вирішальний вплив зробили православна правова монархія, ідея диктатури, козацької вольності та сектантське розуміння держави. Мислитель виділяє основні риси євразійської держави: 1) держава побудована на глибинних народних основах і відповідає «народній волі»; 2) держава є ідеократією чи державою стабілізуючої суспільної думки; 3) правляча партія є носієм оригінальної державної ідеї. Остання теза заперечує багатопартійність, яка культивувалася на Заході.

Майбутню державу М.Алексеев бачить як союз миру, правди і народів. Мета її – внутрішній і духовний розвиток людини. Майбутня Росія не може бути побудована інакше, як на основі широкої автономії земель і народів, які до неї входять. Разом з тим, роль центру, навколо якого об'єднуються народи, залишає за собою Росія. В економічній сфері повинна панувати державно-приватна система господарства. Держава має свою конституцію, в основу якої покладено «Декларацію зобов'язань держави». Замість опозиції, яку мислитель не сприймав, в державі М.Алексеева окреме місце належить гарантам, які забезпечують нормальне проведення в життя державної місії. «Гарантована держава» М.Алексеева не визнає жодних самодержавств – ні особистих, ні колективних. В деякій мірі вона є різновидом республіканської форми правління.

Література: Алексеев Н.Н. Теория государства: государственное устройство, государственный идеал // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 636-640; Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? – М.: Вече, 2003. – С. 145-158;

Карсавін Лев Платонович (1882-1952) – один із ідеологів євразійства, історик і філософ. Після закінчення історико-філологічного факультету Петербурзького університету захистив магістерську і докторську дисертації з релігійної культури Італії. З 1918 р. – професор Петроградського університету, член Вільної філософської асоціації. В 1922 р. висланий за межі Росії. Проживав у Берліні (1923-1926), а потім у Парижі (з 1926 р.). В 1928 р. очолив кафедру загальної історії Вільнюського університету. Його педагогічна і наукова діяльність були перервані арештом в 1949 р. Помер у табірній лікарні. Геополітична концепція Л.Карсавіна викладена в його праці «Схід, Захід і російська ідея» (1922).

Стоячи на позиціях євразійства, Л.Карсавін з докором зауважує: «Ми, росіяни, до цих пір були несхильними до самовизначення, наївно ототожнюючи свій національний ідеал з європеїзацією чи, не менш наївно, заперечуючи будь-яку цінність європейського. Багато з нас навіть у нинішній революції бачать або лише етап європеїзації нашої, що продовжує справу Петра, або прояв некультурного бунтівництва, давно пережитого Європою... Всі намагаються осмислити революцію з точки зору західних ідеалів, цілковито не вмючи проводити відмінність між ідеологією вождів і стихій...». Л.Карсавін був глибоко переконаний, що «не в європеїзації смисл нашого історичного існування і не європейський ідеал пропонується нам як

наше майбутнє. Якщо б було так, ми б були народом неісторичним, здатним лише для удобрювання європейського поля..., і ні про яку російську ідею не варто б і говорити. І не в «європейських» тенденціях російської думки, суспільності і державності треба шукати цю ідею».

Особливість російського ідеалу полягала в постійному взаємозв'язку візантійської і російської церков з державністю і національністю. Цю особливість Л.Карсавін бачив і в російській революції. «Не народ нав'язує свою волю більшовикам, і не більшовики нав'язують йому свою. Але народна воля індивідуалізується і в більшовиках; в них здійснюються деякі особливі суттєві її мотиви: жадоба соціальної перебудови і навіть соціальної правди, інстинкт державності і нти атлантич'я». В більшовицькій революції Л.Карсавін бачив не стільки комуністичну ідеологію, як російську душу: «Комуністична ідеологія лежить у найбільш поверховому прошарку історичного російського процесу. Її призначення і вплив перебільшувати не варто...».

Література: Карсавин Л.П. Восток, Запад и русская идея // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 677-680; Карсавин Л.П. Философия истории // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 681-689.

Ільїн Іван Олександрович (1883-1954) – російський релігійний філософ і політичний мислитель. Народився в Москві у дворянській сім'ї. Закінчив гімназію із золотою медаллю та юридичний факультет Московського університету з відзнакою. В 1909 р. склав іспити на ступінь магістра державного права і був затверджений у званні приват-доцента при кафедрі енциклопедії права і історії філософії права Московського університету. Жовтневу революцію 1917 р. зустрів вороже і назавжди залишився ідейним ворогом радянської влади. 26 листопада 1922 р. був висланий з Росії. Проживаючи в Берліні, І.Ільїн працював професором і деканом Російського наукового інституту. В 1934 р. за відмову вести заняття у відповідності з програмними засадами націонал-соціалістів Ільїну було заборонено займатися викладацькою роботою, а його праці були заарештовані гестапо. В 1938 р. він переїхав у Швейцарію. 21 грудня 1954 р. Івана Олександровича не стало. Іван Ільїн опублікував понад 30 книг, зокрема «Про супротив злу силою» (1925), «Шлях духовного оновлення» (1938), «Аксиоми релігійного досвіду» (1953), «Наші завдання» (1956).

Сучасний геополітик М.Нартов писав, що погляди І.Ільїна «пересікалися з «органічною теорією» батька терміну «геополітика» шведського вченого Рудольфа Челлена. Як і останній, Ільїн вважав, що держава, країна з її населенням – «живий організм». Росія як «живий організм» формувалася століттями не як «механічна сума території», а як «органічна єдність». Говорячи про державну форму, І.Ільїн вважав, що вона повинна рахуватися з територіальним розміром країни та з чисельністю її населення. Це стосується також клімату і природи країни. «Суворий клімат, - писав вчений, - затруднює всю організацію народу, всі зносини, все управління. Природа впливає на характер людей, на продовольство країни, на її промисловість; вона визначає її географічні і стратегічні кордони, її оборону, характер її війн. Все це має бути враховано у державній формі. Багатонаціональний склад населення представляє державній формі свої вимоги. Він може стати фактором розпаду і призвести до згубних громадянських воєн. Але ця небезпека може бути і подолана: природою країни і гірським вільнолюбством солідарних народів (Швейцарія); чи тривалим і вільним емігрантським відбором, заокеанським становищем країни і торгівельно-промисловим характером держави (Сполучені Штати); чи, нарешті, релігійно-культурною перевагою і успішним політичним керівництвом чисельно сильнішого племені, якщо воно відрізняється справжньою добротою (Росія)».

Виходячи з таких міркувань, І.Ільїн підсумував: «Кожний народ і кожна країна як жива індивідуальність зі своїми особливими даними, зі своєю неповторною історією, душею і природою. Кожному народові притаманна своя, особлива, індивідуальна державна форма і конституція, відповідна йому, і тільки йому. Нема однакових народів і не повинно бути однакових форм і конституцій. Сліпе копіювання... небезпечне і може бути згубним...».

І.Ільїн наводить найоптимальніші умови для повноцінного існування держави. До таких він відносить наступні: 1) територію і її розміри (чим більші ці розміри, тим необхідніша

сильна влада і тим важче створювати корпоративний лад); 2) густота населення (чим більше вона, тим легшою є організація країни); 3) державні завдання (чим грандіозніше вони, тим меншій кількості громадян вони зрозумілі й доступні, тим вищим має бути рівень правосвідомості, тим важче формування корпоративного ладу); 4) господарські завдання країни (з примітивним господарством маленької країни може легко впоратися і корпоративна держава); 5) національний склад країни (чим він однорідніший, тим легше народу нти атлантичн); 6) релігійна приналежність народу (однорідна релігійність має полегшує управління, різнорідна – утруднює; безліч протидержавних сект може перетворитися в безпосередню державну небезпеку); 7) соціальний склад країни (чим він первісний і простіший, тим легше дається народу солідарність, тим простіше управління); 8) культурний рівень народу (чим він нижчий, тим необхіднішим є керівництво держави); 9) народний характер (чим стійкішим і духовно-індивідуальним є особистий характер у даного народу, тим легше здійснити корпоративний лад; народ індивідуалізований не духовно, а тільки біологічно, до того ж безхарактерний, може управлятися тільки владною опікою). Висновок закономірний: «Єдиного мірила, єдиного зразкового ладу для всіх народів нема і бути не може».

Література: Антология мировой политической мысли: В 5 томах. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 663-672; История политических учений. Выпуск 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социалистических революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального социализма» и формирования на Западе «социального государства» / Под редакцией О.В.Мартышина. – М.: Юристъ, 2000. – С. 479-488; Мусский И.А. Иван Александрович Ильин // 100 великих мыслителей. – М.: Вече, 2004. – С. 619-627; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: Юнити, 2000. – С. 111-112.

Вернадський Георгій Володимирович (1887-1973) – російський історик. Народився у Петербурзі в сім'ї академіка Володимира Івановича Вернадського. Закінчивши московську 5-ту гімназію, Г.Вернадський поступив на історичне відділення філологічного факультету Московського університету, де йому читали лекції легендарні історики В.Й.Ключевський, А.А.Кізеветтер, Р.Ю.Віппер. Стажувався у Фрейбурзькому університеті в Г.Ріккєрта, а ступінь магістра здобув у Петербурзькому університеті. З 1917 р. – приват-доцент цього університету. За політичними поглядами Г.Вернадський був близьким до кадетів. Після Лютневої революції редагував видання міністерства внутрішніх справ «Сільський вісник», згодом очолював кафедру російської історії Пермського університету. В 1918 р. – професор Таврійського університету в Сімферополі, очолював відділ преси в уряді П.Врангеля. Після поразки білих сил емігрував у Константинополь, потім у Грецію. З 1922 р. працював професором Російського юридичного факультету в Празі. В 1927 р. Г.Вернадський одержав, завдяки рекомендації М.І.Ростовцева, запрошення в Єльський університет і переїхав до США. З 1931 р. викладав у ряді американських університетів, зокрема в Колумбійському і Чиказькому. В 1958 р. Колумбійський університет удостоїв його ступеня почесного доктора гуманітарних наук, а в 1965 р. – почесного президента Американської асоціації сприяння слов'янським дослідженням. Помер Г.Вернадський в Нью-Йорку 12 червня 1973 р.

Аналізуючи російську історію, професор Г.Вернадський визначає її географічний фон як співвідношення лісової і степової смуг, боротьбу лісу і степу. Цей процес ним поділяється на окремі періоди, умовно і схематично позначені як: 1) спроби об'єднання лісу і степу (до 972 р.); 2) боротьба лісу і степу (972-1238); 3) перемога степу над лісом (1238-1452); 4) перемога лісу над степом (1452-1696) і 5) об'єднання лісу і степу (1696-1917). Протягом всієї своєї книги автор прагне обґрунтувати і підкріпити документами свою схему.

Література: Вернадский Г. Два подвига св. Александра Невского // Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. – М.: Эксмо; СПб: Терра инкогнита, 2003. – С. 641-661;

Трубецькой Микола Сергійович (1890-1938) – російський філософ, теоретик євразійства. Народився в сім'ї відомого філософа, князя С.М.Трубецького. В 1913 р. закінчив Московський, а згодом Лейпцігський університет. В 1915-1917 рр. працював приват-доцентом Московського, а в 1918 р. – Ростовського університетів. Опинившись на еміграції, завідував кафедрою

славістики у Відні, а в 1930 р. став членом віденської Академії наук. Останні роки життя присвятив виключно науковій і педагогічній роботі. Євразійську концепцію історії Росії виклав у працях «Європа і людство», «Ми і інші», «Російська проблема», «Погляд на російську історію не з Заходу, а зі Сходу», «Про Туранський елемент в російській культурі» та ін.

Початком євразійського руху слід вважати книгу М.Трубецького «Європа і людство», яка вийшла в Софії у 1920 р. Сучасний російський геополітик В.Петров писав, що «ця невелика книжечка є тільки передвісником євразійських праць Трубецького, свого роду першим поштовхом, який визрівав у автора багато років. Тим не менше брошура виконала свою роль, так як привернула гостру увагу до проблем ареальної характеристики і приналежності російської культури і збрала в Софії коло майбутніх євразійців». Автор рішуче відкинув егоцентризм і ексцентризм, відстоюючи концепцію багато лінійності всесвітнього історичного процесу. Такий підхід, багато в чому близький до концепції М.Данилевського, виключав погляд на європейську культуру і цивілізацію як на універсальну і виняткову та ставив її в ряд з іншими цивілізаціями світу.

М.Трубецької піддає нищівній критиці твердження, що під «цивілізацією» розуміють ту культуру, яку в спільній праці виробили романські та германські народи Європи. Заперечення вкладу всіх інших народів у створення цивілізації мислитель вважає шовіністичним підходом. Приймати чи не приймати романо-германську культуру можна тільки після з'ясування цілого ряду питань, а саме: 1) чи можна об'єктивно довести, що культура романо-германців досконаліша за всі інші культури, які нині існують чи коли-небудь існували на землі? 2) чи можливе повне залучення народу до культури, виробленої іншим народом, притому залучення без антропологічного змішування обидвох народів між собою? 3) залучення до європейської культури є благо чи зло? 4) чи є всезагальна європеїзація неминучою? 5) як боротися з її негативними наслідками?

Довівши, як йому здавалось, що європеїзація є злом, М.Трубецької намагається дати відповідь на питання, як із цим злом боротися: «Якщо б людство – не те людство, про яке полюбляють говорити романо-германці, а справжнє людство, що складається в своїй більшості із слов'ян, китайців, індусів, арабів, негрів та інших племен, які всі, без різниці кольору шкіри, стогнуть під важким гнітом романо-германців і розпорошують свої національні сили на добування сировини, потрібної для європейських фабрик, - якби все це людство об'єдналося в спільній боротьбі з пригноблувачами-романо-германцями, то, слід вважати, йому рано чи пізно вдалося б скинути ненависне іго і стерти з лиця землі цих хижаків і всю їх культуру».

Звертаючись до інтелігенції європеїзованих народів, М.Трубецької закликає її змінити психологію, «зірвати з очей пов'язку», яку їй наклали романо-германці. Вона, врешті решт, повинна зрозуміти, що: її до цих пір обманювали; європейська культура не є щось абсолютне, не є культура всього людства, а тільки творення обмеженої і визначеної етнічної чи етнографічної групи народів, які мали спільну історію; тільки для цієї визначальної групи народів, які створили її, європейська культура обов'язкова; вона нічим не довершеніша, не «вища» за будь-яку культуру, створену іншою етнографічною групою, бо «вищих» і «нижчих» культур і народів взагалі нема, а є тільки культури і народи більш або менш подібні один до одного; тому засвоєння романо-германської культури народом, який не брав участь у її створенні, не є безумовним благом і не має ніякої безумовної моральної сили; повне, органічне засвоєння романо-германської культури (як і будь-якої чужої культури взагалі) можливе тільки при антропологічному поглинанні даного народу романо-германцями; без такого антропологічного змішування можливий тільки сурогат засвоєння культури..., народ, засвоївши сучасний стан європейської культури, стає нездатним до подальшого розвитку її й кожен нову зміну елементів цієї культури повинен знову переймати в романо-германців; при таких умовах цьому народу доводиться цілковито відмовитися від самостійної культурної творчості, жити відображеним світлом Європи, перетворитися в мавпу, яка безперервно подразнює романо-германців; внаслідок цього даний народ завжди буде «відставати» від романо-германців; таким чином, європеїзація є безумовним злом для будь-якого неромано-германського народу; з цим злом можна, а відповідно, і треба боротися всіма силами. Всі ці моменти необхідно усвідомити не зовнішнім чином, а внутрішньо. Причому, не лише усвідомити, але й відчути, пережити й перебороти. «Завжди треба пам'ятати, що протиставлення слов'ян германцям чи туранців арійцям не дає істинного вирішення проблеми і

що істинне протистояння є тільки одне: романо-германці – і всі інші народи світу, Європа і людство».

У статті «Ми і інші», опублікованій в 1925 р., М.Трубецької порівнює євразійство з більшовизмом. Мислитель стверджує: «Більшовизм є рух руйнівний, а євразійство – творчий. Обидва рухи полярно протилежні, і ніяке співробітництво між ними немислимо. Ця протилежність між більшовизмом і євразійством не випадкова, а корениться в глибинній суті обидвох рухів». М.Трубецької був переконаний, що більшовизм як руйнівна сила, обов'язково загине, а на заміну йому прийде творча сила. Якою вона буде? Чи здатне на таку місію євразійство? Мислитель залишив без відповіді ці питання.

У статті «Російська проблема» М.Трубецької рішуче засудив можливість іноземної допомоги у відбудові Росії після кривавої громадянської війни та інтервенції. «Ті романо-германські держави, - писав він, - які нададуть Росії допомогу, золблять це, звичайно, не з філантропічних почуттів і намагатимуться поставити справу так, щоб в обмін на цю допомогу одержати Росію в якості своєї колонії. Поки-що важко передбачити, яка саме із романо-германських держав виступить в цій ролі, буде це Англія, Німеччина, Америка чи консорціум держав, який поділить Росію на «сфери впливу». З впевненістю можна сказати тільки те, що про повне інкорпорування Росії до тієї чи іншої держави, про включення її цілком в офіційний список колоніальних володінь якої-небудь держави, не може бути мови. Росія перетвориться в тінь, їй буде надана видимість самостійності... Відбудова Росії можлива тільки ціною втрати її самостійності». Висновок напрошувався один: Росія повинна відмовитися від іноземної допомоги. «Ми повинні змиритися з думкою, - констатує М.Трубецької, - що романо-германський світ зі своєю культурою – наш злісний ворог... В той же час, вповні вільні від поклоніння перед кумиром західної цивілізації, ми повинні працювати для створення самобутньої національної культури».

Особливе місце в творчій спадщині М.Трубецького посідає його праця «Погляд на російську історію не з Заходу, а зі Сходу». Пояснюючи швидкі темпи утворення Чингізханом в Євразії Великої імперії, М.Трубецької визначив кілька моментів. Їх він назвав принципами: 1) поділ людей на підлих, егоїстичних з одного боку, і тих, які свою честь ставили понад усе; 2) глибока релігійність кожного – від хана до останнього дружинника; 3) особлива повага до кочівників, які в моральному відношенні переважали підкорені ними народи; 4) відсутність догматизму і віротерпимість. За сукупністю цих принципів влада хана опиралася не на якийсь панівний клас, правлячу націю чи офіційну релігію, а на відповідний психологічний склад людей. М.Трубецької доводив, що Росія за монголо-татарських часів була провінцією великої держави. Союз, який заключив Олександр Невський з ханом, був вимушеним, бо папа Римський оголосив хрестовий похід проти православних і татар. На думку вченого, Північно-Східна Русь зробила свій перший важливий геополітичний вибір між Сходом і Заходом на користь Сходу. Звільненням в 1480 р. Русі від монголо-татарського іґа відбулася заміна ординського хана московським царем з перенесенням ханської ставки в Москву.

Простеживши історичне минуле Росії, М.Трубецької закликає створити цілковито нову культуру, свою власну, неподібну на європейську цивілізацію. «Те, що сьогодні робиться в Росії, - пише він, - лише здається новим і своєрідним. Насправді це руйнування а не творення, і руйнування це проникнуто тим же старим духом, духом Петра I, Катерини II і всієї інтелігенції XIX ст., захопленої зовнішнім виглядом європейської цивілізації і європейських ідей». Росія повинна перестати бути кривим дзеркалом європейської цивілізації і повернути своє справжнє історичне обличчя. Лише тоді вона знову стане сама собою – Росією-Євразією, свідомим носієм і правонаступником великого наслідства Чингісхана. В статті «Про істинний і неправдивий націоналізм» М.Трубецької відмічає, що істинний націоналізм полягає не в запозиченні від чужих народів чи в нав'язуванні сусідам своїх навичок і уявлень, а в істині самопізнання, добре відомих по стародавнім афоризмам «пізнай самого себе» і «будь самим собою».

Література: нти атлан Н. нти а и человечество // Классика нти атлант. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 33-105; Трубецкой Н. Мы и другие // Классика геополитики. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 106-125; Трубецкой Н. Русская проблема // Классика геополитики. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 126-143; Трубецкой Н. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока // Классика геополитики. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 144-226; Трубецкой Н. О Туранском элементе в русской культуре // Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. –

М.: Эксмо; СПб: Terra инкогнита, 2003. – С. 738-765; Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? – М.: Вече, 2003. – С. 125-136; Сирота Н.М. Основы геополитики. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 50-51.

Устрялов Микола Васильович (1890-1938) – суспільствознавець, публіцист, видатний діяч партії кадетів. У 1916-1918 р. – приват-доцент Московського і Пермського університетів. У роки громадянської війни – голова Східного відділу ЦК партії кадетів, керівник бюро преси в уряді О.В.Колчака. Після поразки білої гвардії емігрував у Харбін, де працював професором місцевого університету (1920-1934). Після повернення в СРСР (1935) – професор економічної географії Московського інституту інженерів транспорту. В 1937 р. заарештований і засуджений за звинуваченням в антирадянській діяльності.

Свої геополітичні погляди Микола Устрялов виклав у праці «Елементи держави», в основу якої було покладено курс лекцій вченого про державу, прочитаний на юридичному факультеті Харбінського університету. До необхідних для визначення держави елементів М.Устрялов відносив територію, населення і владу. «Кожна з цих трьох ознак, - писав він, - неминуче присутня в будь-якій державі. Не може бути держави без людей, що її населяють, без території, яка її визначає, і без влади, в ній існуючій». Як і Р.Челлен, М.Устрялов вважав, що «державна.., явище складне, як саме життя. Вона є форма життя, жива синтетична єдність». Р.Челлен виділяв окремі самостійні дисципліни, які вивчають державу – геополітику, етнополітику, кратополітику, екополітику, соціополітику – «п'ять елементів однієї й тієї ж сили, п'ять пальців руки, працюючих у світі». М.Устрялов вважав, що люди залежать від землі, від земної поверхні; історичні форми витрат їх енергії в значній мірі пов'язані з географічними умовами їх існування. Вчений стверджував, що «одною з головних причин могутності Англії є характер її території: острівне становище і взаємна близькість заложей заліза і кам'яного вугілля. Загальновідома роль Нілу і його особливості в розвитку давньої єгипетської культури, Хуанхе і Янцзи в історії Китаю, Середземного моря в житті давньоєвропейських країн».

М.Устрялов розмірковував: «Відомо, скільки проблем створюють міжнародній політиці питання «природних кордонів» чи «виходу до моря» тієї чи іншої держави. Не менш цікава проблема сусідства в історії; кількість і якість сусідів має неабиякий вплив на характер народу і стиль держави. Географічна ізольованість Англії тривалий час дозволяла їй притримуватися в політиці системи «блискучої ізоляції». Навпаки, несприятливе в сенсі сусідства Польщі відіграло рокову роль в її історії...». Що стосується Росії, вважає М.Устрялов, то її географічне становище «не менш самотньо відображено на її житті та культурі: сусідство з монголами, перехресний вплив сходу і заходу – хіба можна зрозуміти російську державність без врахування цих факторів?»

М.Устрялов акцентує на тісному зв'язку географії з економікою, адже не випадково говорять про політику нафти, вугілля чи заліза. На переконання автора, «в міру зростання населення і розвитку продуктивних сил для господарської самодостатності соціально-політичного організму земельна площа повинна неминуче розширятися... Як не цікавитися географією сучасному державотворцю? Яка державна політика поза геополітикою?» Однак, не варто робити упереджені висновки, що М.Устрялов перебільшував роль географічного фактору. «Не тільки географія впливає на історію, - писав він, - але і навпаки: історія на географію. Люди залежать від землі, але і земля залежить від людей. Тут взаємний зв'язок, взаємозалежність. Людина трансформує земну поверхню своїми зусиллями, своїм генієм. Вона бореться з природою, інтерпретує її, втручається в її царство, користується її законами. Вона висушує болота, рие канали, приборкує пустелі, океани і саме повітря, зводить міста, перемагає відстані. Вона культивує природу, створює її «друге обличчя», ландшафт природи перетворює в культурний ландшафт і пасивні простори в активні».

Говорячи про другу ознаку держави – населення – М.Устрялов стверджував, що «від ступеня пристосування того чи іншого народу до умов клімату залежить іноді його історична доля. Про глибокі відмінності між південним і північним людством, а також між характерами західноєвропейських, євразійських і азіатських народів немало написано... Чи могли ці антропо-географічні відмінності бути відкинуті для побудови відповідних держав?» На думку вченого, «основними факторами національної формації є мова і держава. Націю створює або спільність мови, або спільність держави, або те і інше разом... Спільність традицій, потреб,

устремлінь – ось що таке нація. Спільність історичної долі, спільність спогадів, відчуття, а загалом і усвідомлена єдність волі до спільного життя. Факт спільного минулого, воля до спільного майбуття... Нація включає в себе співвітчизників як в просторі, так і в часі». На глибоке переконання М.Устрялова, нації надзвичайно динамічні, вони проходять етапи зрілості й розвитку, народ може бути нацією в меншій або в більшій мірі. Аналізуючи третю ознаку держави – владу – М.Устрялов констатував, що саме вона «перетворює людський натовп в організований народ, вносячи порядок у відносини між людьми. Це вона захищає рід людський від сумбурної анархії, від війни всіх проти всіх. Це в значній мірі завдяки їй поверхня земної кулі стає предметом планомірного впливу людини». Держава, як і людина, живе, вона перебуває в постійній динаміці.

Перу М.Устрялова належить праця «Італійський фашизм» (1928), в якій мислитель так охарактеризував Італію Беніто Муссоліні: «Культ Муссоліні – центр і пафос фашистської психології. Але під нього підводиться і теоретичний фундамент... Маса захоплюється ідеєю, перетворюючи її в пристрасть. Ідея-пристрасть стає дією, тобто життям, втіленим в особистість як центр духовного притягнення...». Подібне мало місце в гітлерівській Німеччині: «Національна диктатура – централістична: це диктатура єдиної ідеї...».

Література: Устрялов Н. Элементы государства // Геополитика. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 599-653; Устрялов Н.В. Patriotica // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 773-776; Устрялов Н.В. Итальянский фашизм // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 776-779; Устрялов Н.В. Германский национал-социализм // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 779-783.

Сувчинський Петро Петрович (1892-1985) – російський музикознавець, культуролог і публіцист. З 1920 р. перебував на еміграції, беручи участь у роботі першого євразійського збірника «Исход к Востоку» та журналу «Версты» (1926-1928). Опублікував ряд праць з історії і теорії музики. В публіцистиці звертався переважно до проблем російської історії культури. П.Сувчинський вважав, що російська культура «концентрично» відображає релігійні моральні основи міросприйняття російського народу. Криза петербурзької культури пов'язана, в першу чергу, з її «відривом» від національного культурного ґрунту. Жовтневий переворот мислитель вважав неминучим і необхідним. Не дивлячись на трагічні випробування, які випали на долю країни, Росія, на переконання П.Сувчинського, повернеться до витоків і усвідомить унікальність культурно-історичного шляху як Євразії.

У статті «Сила слабких» (1921) П.Сувчинський, аналізуючи наслідки Жовтневого перевороту, відзначав, що «Захід швидко збагнув, як у нього на очах росте і міцнішає колишня європейська провінція, з якою неминуче доведеться вступити в боротьбу...». На думку вченого, «російська інтелігенція здавна звикла сприймати європейську культуру не в свідомості рівності, а в переконанні її переваги, обов'язковості, винятковості і правоти. Ця підпорядкованість безперечно корениться в самій суті російської природи: якщо вже визнати себе нерівним, дозволити над собою яку-небудь перевагу – то необхідно і підпорядкуватися, змиритися, малодушно відректися від свого. Це свого роду... навіть само зрада...». Постійне співжиття з європейською та іншими культурами стало для Росії тим, що «російська інтелігенція виявилася інтернаціонально освіченішою, але обезличеною». Російська інтелігенція протиставила інтереси народу та інтелігенції, велика частина якої емігрували на Захід. Ті інтелігенти, що залишилися в Росії, проникнуті ідеєю комунізму. «Але було б великою помилкою вважати, - писав П.Сувчинський, - що мечом комунізму бореться російський народ з Європою і інтелігенцією. Навпаки, комунізм – це остання личина, яку прийняла інтелігенція в своєму фатальному відстоюванні принципу врівноваженості та нти атлантичності». На глибоке переконання автора, «більшовицька інтернаціоналізація є тільки вольовий наслідок космополітичних блукань: спокус російського безбожного, гріховного інтелігентського духу; гріховного, бо поза Церквою не може бути праведною мрія про істину. Це рано чи пізно буде зрозуміло всім, після чого вольова (остання?) диктатура інтелігенції буде стихійно зметена. Тоді здійсниться великий заповіт Росії, здійсниться пророча її таємниця: розумний і

заспокоєний народ і прозрівши інтелігенція примирливо об'єднуються під одним великим куполом Православної Церкви». Отже, як і інші представники євразійства, П.Сувчинський силу Росії бачив у її самотності, в єдності держави, церкви і народу.

Література: Сувчинский П.П. Сила слабых // Информационно-аналитический портал – Евразийская классика / <http://evrazia.org>.

Флоровський Георгій Васильович (1893-1979) – російський релігійний мислитель, богослов і історик. Народився в Єлисаветграді. У 1916 р. закінчив історико-філологічне відділення Новоросійського університету в Одесі. В 1919 р. – приват-доцент кафедри філософії і психології, а на початку 20-х років емігрував за кордон. Проживав у Софії, згодом в Празі. Разом з М.Трубецьким, П.Савицьким і П.Сувчинським брав участь у виданні євразійського збірника «Исход к Востоку» (1921). Після ідейного конфлікту з колишніми однодумцями, Г.Флоровський відійшов від євразійства і переїхав до Парижу (1926). Проживав у Югославії, Франції, США. Помер у Принстоні.

Особливої уваги заслуговує ґрунтовна праця Г.Флоровського «Євразійська спокуса» (1928), в якій він піддав нищівній критиці базові засади євразійства. У передмові мислитель писав, що на перших порах «євразійство намагалося бути закликком до духовного пробудження. Але самі євразійці якщо і проснулися, то для того, щоб марити наяву... Євразійство не вдалося. Замість шляху прокладено тупик. Він нікуди не веде. Необхідно повернутися до висхідної точки. І звідси, можливо, відкриються нові обрії, накреслять ся нові й вірні шляхи».

Оцінюючи наслідки російської революції, Г.Флоровський однозначно стверджує: «Необхідно зрозуміти і визнати: російська руїна має глибоке духовне коріння, це підсумок і фінал давньої і застарілої духовної кризи, хворобливого внутрішнього розпаду. Історичний обвал готувався давно і поступово. В глибинах російського буття вже давно існувала смута, що трясла російський ґрунт, виривалася на історичну поверхню і в політичних, в соціальних, і в ідеологічних судорогах і корчах. Тепер і криза, і розв'язка, і розплата. В своїх коріннях і витоках російська смута є перш за все духовним обманом і запамороченням, великим непорозумінням народної волі. В цьому полягає гріх і вина... На духовний зрив треба відповісти подвигом очищення, внутрішнього діяння і збирання... В революції відкрилася жорстока правда про Росію». Г.Флоровський не погоджувався з євразійцями в тому, що революція в повному сенсі закінчилася і завершилося виплавлення нової Росії. Насправді, «в середині Росії, в глибинах російського буття і духу, все ще продовжується смертельна боротьба...». «В євразійстві, - відзначав Г.Флоровський ще одну хибу цього руху, - знову оживає найгірша і найнебезпечніша риса старої інтелігентської психології – ділити все на «праве» і «ліве», на «благодійне» і «нти атлантич», під новими назвами «старе» і «нове», «європейське» і «євразійське». Євразійство, за своїм психологічним складом, є останній інтелігентський напрям, який сумістив у собі всі попередні пороки...». Мислитель відстежив навіть подібність євразійства і марксизму, особливо коли це стосується взаємодії органічної теорії і просвітнього раціоналізму (еволюційний фаталізм і революційний пафос).

Г.Флоровський піддав критиці ідеологів євразійства за апологетику «географічних особливостей Росії». Вони, на його думку, занадто «захоплюються морфологією Росії-Євразії, і на це витрачується вся їх увага. Географічна єдність і самотність «євразійської» території настільки вражають їх, що в їхніх уявах дійсним суб'єктом історичного процесу і становлення є територія, навіть не народи. Тому історія російського народу і розчиняється для них в історії Євразії, як своєрідному середовищі... Щоправда, територія змінюється в історичному бутті, під «психологічним і фізичним впливом» народів, які її заселяють. Але, разом з тим, саме територія є головним фактором історичного процесу.

Євразійці, на переконання Г.Флоровського, так і не визначили межі співвідношення між Росією і Європою. «Поворот до Європи, - стверджував Г.Флоровський, - був потрібний і виправданий не технічними потребами, але єдністю релігійних завдань і походженням. В цьому живому почутті релігійної пов'язаності і спів належності Росії і Європи, як двох частин, як Сходу і Заходу, єдиного «християнського матеріалу», була вища правда старшого слов'янофільства, пізніше з такою трагічною силою і яскравістю пережита і відображена Достоевським. В такому визнанні не тільки не стирається, але вперше чітко проводиться чітка і зрозуміла межа між православною Росією і неправославною Європою...». Флоровський-

оптиміст: «Віримо і знаємо, Велика Росія воскресне і відновиться тоді, і тільки тоді, коли воскреснемо, повстанемо ми в молитовній силі. Бо Росія – це ми, кожний і всі, хоча і більша вона за кожного і всіх. Адже кожний із нас в своєму подвизі збирає і творить Росію, і в своїй черствості і падінні руйнує і безчестить її. Адже кожне падіння розкладає твори мий народний дух... Ми повинні напруженням творчої волі будувати і творити нову Росію...».

Література: Флоровский Г.В. Евразийский соблазн // Библиотека «Вехи», 2003.

Савицький Петро Миколайович (1895-1968) – російський філософ, економіст, географ, один із засновників та найбільш відомих ідеологів євразійства. Народився 3 травня 1895 р. в Чернігові у дворянській сім'ї. В 1913 р. він закінчив чернігівську чоловічу гімназію і поступив на економічне відділення Петроградського політехнічного інституту. Під керівництвом професора П.Струве П.Савицький брав участь у семінарі з прикладної політичної економії. Після закінчення інституту дипломованого економіста-географа П.Савицького залишили на кафедрі історії господарського побуту для підготовки до одержання професорського звання. В 1917 р. П.Савицький на дипломатичній роботі в Норвегії. Працюючи секретарем посланника в Крістіанії, він написав дисертацію «Торгівельна політика Норвегії під час війни». Не прийнявши Жовтневий переворот, він, як і його вчитель П.Струве, опинився в лавах білогвардійців, ввійшовши до уряду П.Врангеля. В 1920 р. П.Савицький емігрував за кордон. З Константинополя він переїхав в Болгарію, де місцем свого осідку обрав Софію. Саме там і зародилося євразійство. В 1921 р. П.Савицький організував публікацію збірника статей «Нти к Востоку», а згодом брошури «Євразійство» (1926), «Євразійського збірника» (1929) та збірника «Тридцяті роки» (1931). П.Савицький редагував «Євразійський вісник» та «Євразійські хроніки». Піднесення нацизму та окупацію Чехословаччини П.Савицький пережив у Празі, працюючи викладачем гімназії. З приходом радянських військ у Прагу (1945), він був заарештований і засуджений в СРСР на 10 років за антирадянську діяльність. Після звільнення (1956), П.Савицький повернувся в Прагу, де залишалася його сім'я. В Чехословаччині, яка мало чим відрізнялася від СРСР, вчений не зміг знайти постійну роботу і жив за рахунок нерегулярних перекладів з чеської мови на російську і навпаки. В 1960 р. померла його дружина, а наступного року П.Савицький був знову заарештований, на цей раз чехословацькою владою. Лише завдяки активній підтримці Бертрана Рас села та інших всесвітньовідомих вчених, П.Савицький врятувався від нового ув'язнення. Однак, після перенесеної в 1967 р. операції він так і не оправився. Помер мислитель у квітні 1968 р.

У статті «Євразійство», яка носила програмний характер всього євразійського руху, П.Савицький пояснював мету і завдання очолюваного ним напрямку: «Євразійці – це представники нового початку думки і життя, це група діячів, які працюють на основі нового відношення до корінних, визначальних життя питань... Євразійці дають нове географічне і історичне розуміння Росії і всього того світу, який вони називають російським, або «євразійським». На відміну від своїх попередників, які під назвою Старого світу розуміли два материки – Європу і Азію, представники цього напрямку розрізняють ще третій – серединний материк Євразію. На глибоке переконання П.Савицького, «поняття Європи як сукупності Європи західної і східної беззмістовне і хибне».

«Росія, - писав П.Савицький, - займає головні простори земель Євразії. Той висновок, що землі її не поділяються між двома материками, але складають скоріше за все третій і самостійний материк, має не лише географічне значення. Оскільки ми надаємо поняттям Європи і Азії також деякий культурно-історичний зміст, розмірковуємо про якийсь конкретне коло європейських і азіатсько-азійських культур, назва Євразії набуває значення окремої культурно-історичної характеристики. Назва ця вказує на те, що в культурне буття Росії... ввійшли елементи різних культурних впливів Півдня, Сходу і Заходу, змішуючись, послідовно панували в світі російської культури». Південь, як правило, був представлений візантійською культурою, вплив якої на Росію був тривалим і головним. Що стосується Сходу, то він виступав головним чином у якості однієї з «азіатських» рис. П.Савицький мав на увазі культуру і побут монголо-татар, які «відіграли велику і позитивну роль в утворенні великої державності російської». Захід здійснював великий вплив на Росію починаючи з XVIII ст. Отже, довівши, що на Росію впливали різні культурні цивілізації, П.Савицький підсумував, що «кваліфікація російської культури як «євразійської» більше відображає суть явища, ніж яка-небудь інша...».

На думку мислителя, «третя велика євразійська культура вийшла у визначальній мірі з історичного правонаступництва двох попередніх». Завдяки впливам азіатського Сходу і європейського Заходу євразійська якість російської культури була суттєво підсилена і утверджена.

П.Савицький, характеризуючи російську культуру як євразійську, стверджував, що вона надзвичайно самобутня і неповторна. Яскравими представниками євразійства в культурі вчений вважав Гоголя, Достоевського, Хом'якова і Леонтьєва. Однак, він не погоджувався із слов'янофілами, що слов'янство є єдиним. Так, поляки і чехи відносяться до західного «європейського» світу, а приналежність болгар, сербів, хорватів і словенців визначиться згодом. Якщо слов'янофіли не змогли дати відповідь на кардинальні питання історичного розвитку, то «формула євразійства враховує неможливість з'ясувати і визначити минулу, теперішню і майбутню культурну самобутність Росії переважно зведенням до поняття слов'янства; вона вказує – як на джерело такої самобутності – на співіснування в російській культурі європейських і азіатсько-азійських елементів».

П.Савицький запропонував власну концепцію, яка «знаменувала собою рішучу відмову від культурно-історичного «європоцентризму»; відмову, яка витікала не з емоційних переживань, але з визначених наукових і філософських передумов. Однією з останніх є заперечення універсального сприйняття культури, яка панує в новітніх європейських поняттях. Саме ця універсальність сприйняття змушує європейців огульно кваліфікувати одні народи як «культурні», а інші як «некультурні». Мислитель категорично не погоджувався з такою типологією, бо «чітко визначити, чого досягло кожне культурне середовище, можна тільки при допомозі розкладеного по галузях розгляду культури. Культурне середовище, яке нижче стоїть в одних галузях культури, може виявитися значно вищим в інших».

П.Савицький стверджував, що не існує універсального прогресу. Заперечував він також сприйняття російської революції як віяння європейських «нових ідей». «З досвіду комуністичної революції, - констатував учений, - витікає для свідомості євразійців деяка істина, одночасно стара і нова: здорове соціальне співжиття може бути засноване тільки на нерозривному зв'язку людини з Богом, релігією; безрелігійне співжиття, безрелігійна державність повинні були відкинуті...». Враховуючи, що євразійці православні, то тільки «Православна Церква є тим світочем, який їм світить».

Ґрунтовною у всіх відношеннях є праця П.Савицького «Географічні і геополітичні основи євразійства». Як і в попередній, вчений знову переконує, що «Росія має набагато більше підстав, ніж Китай, називатися «Серединною державою»... Європа для Росії є не більше ніж півострів Старого материка, що лежить на захід від її кордонів, Росія на цьому материкау займає основний його простір...». «Росія – Євразія, - ствердує П.Савицький, - є центром Старого Світу. Відсторонить цей центр і всі його решта частин – все це система материкових окраїн (Європа, Передня Азія, Іран, Індія, Індокитай, Китай, Японія) перетворяться ніби в «розсипану храмину». Цей світ, що пролягає на схід від кордонів Європи і на північ від «класичної» Азії, є та ланка, яка зливає в єдине їх всіх. Це очевидно сьогодні, це буде ще відчутніше в майбутньому». Простеживши історичне минуле народів, П.Савицький підсумував, що «силою незаперечних фактів російський світ покликаний до об'єднуючої ролі в межах Старого Світу. Лише в тій мірі, в якій Росія – Євразія виконує це своє покликання, може перетворитися і перетворюється в органічне ціле вся сукупність різноманітних культур Старого материка, зникає протилежність між Сходом і Заходом...». Для Старого світу «культури Сходу не менш важливі, ніж культури Заходу...».

Особливість російської геополітики і культури полягає в рівномірності свого спрямування як на Захід, так і на Схід. П.Савицький ці напрями називає «двома рівноправними фронтами – західним і південно-східним». Заявляючи, що Росія не є ні Азією, ні Європою, але становить собою особливий географічний світ, П.Савицький аргументує: «Західні, південні і південно-східні окраїни старого материка відрізняються як суттєвою порізанистю свого узбережжя, так і різноманіттям форм рельєфу». Це не можна сказати про Росію – Євразію, яка складається із трьох рівнин (біломорсько-кавказької, західносибірської і туркестанської). Лісові місцевості змінюються степовими і пустельними областями та тундровими районами. Особливістю російської території є також широка протяжність гірських хребтів, окремі з яких (хребти на північній окраїні Тибету, Ін-Шань, поблизу Великої китайської стіни) оточують з

півдня рівнину, зайняту пустелею Гобі, яка, в свою чергу, сполучається з Туркестанською рівниною через посередництво Джунгарських воріт. І східна і західна окраїни материка (Далекий Схід і Європа) є лісними областями, чого не можна сказати про серединний світ – область степової і пустельної смуги, що протягується від Карпат до Хінгана. Цей світ євразійці й називають Євразією. П.Савицький акцентує, що цю територію не варто асоціювати з «Старою Євразією» О.Гумбольдта, що охоплює увесь Старий материк.

П.Савицький вважає, що Євразія завжди відігравала об'єднавчу роль у Старому Світі. Цю традицію Росія повинна перейняти, однак рішуче відмовитись від попередніх методів – насильства і війни. В сучасних умовах мова може йти лише про шляхи культурної творчості та співробітництво. Призначення євразійських народів – своїм прикладом привернути на ці шляхи всі інші народи світу.

У статті «Геополітичні замітки по російській історії» П.Савицький, як і його попередник Г.Вернадський, вводить історію Золотої Орди в межі російської історії. «Велике століття Золотої Орди може посперечатися з будь-яким в історії інших народів і країн, особливо якщо ми пригадаємо, що Золота Орда є лише частиною того цілого, в центрі та інших частинах якого діяли і Чингіз, і його полководці, і наступні великі хани XII ст., серед яких немало величних фігур». П.Савицький виділяє два етапи монгольського «відродження»: 1) тимуровий (кінець XIV- початок XV ст.) і 2) кримсько-османський (XV-XVIII ст.). Ідеалізуючи перебування руських земель у складі монголо-татарської держави, П.Савицький заперечує прогрес в часи Литовсько-польської держави. Його міркування однозначні: «Разючий контраст між долями руської культури, з одного боку, в умовах монгольського і, з другого боку, литовсько-польського панування. В умовах першого був підготовлений культурний розквіт Московської Русі XV-XVI століть. В умовах другої культура руського племені, що потрапила під литовсько-польську владу, врешті-решт майже зникла з поверхні історичного життя». Головна причина такого стану справ полягала в несприйнятті росіянами латинства, а останнє було нездатним до об'єднавчої місії.

Наприкінці XV ст. виокремилися головні риси геополітичного становища Москви, які мали суттєвий вплив на подальший хід історії. В захисті кордонів Русі від степу і Заходу, на думку П.Савицького, велику роль відіграли захисні лінії, спорудження яких вчений поділив на окремі етапи: 1) укріплені лінії в межах лісостепу (XVI-XVII ст.); 2) укріплені лінії в межах степу (від 1720 до 1840 р.); 3) укріплені лінії в межах пустелі (від 1840 р.). На думку П.Савицького, «Євразія як географічний світ якби створений для утворення єдиної держави. Але лише в конкретному історичному процесі реалізується ця єдність. До кінця XIX ст. в загальних рисах завершився процес створення Росії – Євразії як геополітичної єдності». В останні роки, на жаль, стверджує П.Савицький, «Росія – Євразія вступила в смугу «мутації»... Всі історичні цінності піддаються перегляду і переоцінці. Одні відпадають, інші одержують нове обґрунтування. Зароджується нове. «Мутація» ще не завершилася, але вона не перерве генетичної лінії, яка простягається з глибини віків. А тому, як було в минулому, так і залишається в сучасному: ключ до розуміння сучасності в значній мірі лежить у пізнанні історичному. Цим визначається життєвий інтерес вивчення як зовнішньої рамки, так і внутрішніх рушійних сил історичного процесу Росії – Євразії».

Оцінюючи внесок П.Савицького в розвиток геополітики, російський вчений В.Петров відзначав: «Порівняння ідей російських євразійців з теоріями німецьких геополітиків-континенталістів (Хаусхофер та ін.), які також намагалися побудувати власну геополітичну теорію як антитезу стратегії «Морської Сили», доводить, що в німців у цьому напрямі пройдено лише половину шляху, а в росіян (в першу чергу, в Савицького) ми маємо справу із завершеною і повноцінною картиною світу».

Література: Савицький П. Євразійство // Класика геополітики. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 655-676; Савицький П. Географические и геополитические основы евразийства // Класика геополітики. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 677-687; Савицький П. Степь и оседлость // Класика геополітики. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 688-698; Савицький П. Геополитические заметки по русской истории // Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. – М.: Эксмо; СПб: Терра инкогнита, 2003. – С. 823-859; Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? – М.: Вече, 2003. – С. 137-145; Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 215-220; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. –

М.: Мартин, 2002. – С. 289-295; Сирота Н.М. Основы геополитики. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 51-52.

Гумільов Лев Миколайович (1912-1992) – російський філософ, етнолог, історик і географ. Народився 1 жовтня 1912 р. в Царському Селі в сім'ї визначних російських поетів Миколи Гумільова і Анни Ахматової. Після розстрілу батька, звинуваченого в контрреволюційній діяльності, Лев Гумільов виховувався бабкою по батьківській лінії та тіткою в с.Слепньові. Там закінчив дев'ять класів місцевої школи, а в 1929 р. переїхав до матері в Ленінград, де завершив середню школу (1930). Вже в 1931 р. юнак взяв участь в геологічній експедиції на Памірі. Згодом він – учасник археологічної експедиції в Криму, яка досліджувала палеолітичну стоянку Аджі-Коба. В. 1934 р. Л.Гумільов поступив на східне відділення історичного факультету Ленінградського університету, в якому на той час викладав академік Євген Тарле. Після арештів 1933 і 1935 рр., Л.Гумільова відрахували з університету. Лише в 1937 р. йому вдалося відновитися, але в січні 1938 р. Л.Гумільова заарештували знову, на цей раз «за батька», і ув'язнили на п'ять років. Покарання він відбував у Норильську (1938-1943). Лише після довготривалих клопотань Л.Гумільов одержав дозвіл відправитися добровольцем на фронт. Війну закінчив у Берліні. В 1946 р., склавши всі десять державних іспитів за повний курс університету, він за один рік закінчив 4 і 5 курси, одержавши диплом зі спеціалізації по історії хунну і стародавніх монголів. Того ж року поступив до аспірантури Ленінградського відділення Інституту Сходознавства АН СРСР. Не провчившись і року, Л.Гумільов був відрахований з аспірантури нібито «за невідповідність філологічної підготовки вибраній спеціальності», а фактично, знову «за батьків». Після тривалих пошуків роботи, Л.Гумільова нарешті зарахували на посаду бібліотекаря в ленінградську міську психіатричну лікарню. В 1948 р. він зумів захистити кандидатську дисертацію з історії першого тюркського каганату, але через арешт 1948 р., диплому так і не одержав. На цей раз його вислали в концтабір поблизу Караганди – другої столиці ГУЛАГу. Через деякий час Л.Гумільова перевели в Кузбас, а згодом до Омської в'язниці. Лише в 1956 р., після XX з'їзду КПРС, який засудив культ особи Й.Сталіна, Л.Гумільов вийшов на волю і був реабілітований «за відсутністю складу злочину». Працював у бібліотеці Ермітажу, завершуючи роботу над докторською дисертацією про стародавніх тюрків, яку успішно захистив у 1967 р. До виходу на пенсію в 1986 р. Л.Гумільов працював у науково-дослідному інституті географії Ленінградського університету. Опублікував сотні праць, серед яких ґрунтовні книги «Етногенез і біосфера Землі», «Стародавня Русь і Великий степ», «Географія етносу в історичний період», «Кінець і знову початок» та ряд інших.

Автори ґрунтовної праці «Філософія політики» (Київ, 2002) відзначали, що в «рамках розробленої Гумільовим на методологічних засадах не стільки філософії, скільки – загальнонаукового системного аналізу та методології природничих наук (передусім біології й географії) теорії етногенезу вихідне поняття етносу тлумачиться двоюко – як а) соціоісторичне утворення; б) елемент внутрішнього середовища та обставин господарської життєдіяльності. Тому етногенез розглядається Гумільовим як нелінійний, поліцентричний, поліморфний і багатоваріантний процес виникнення, розвитку, занепаду і вмирання внутривидових локалізованих в просторі-часі формоутворень (субетносів, етносів та суперетносів), поява, своєрідність та існування яких зумовлюється поєднанням хорологічних (ландшафтних, біологічних й історичних) чинників. В якості природних явищ етноси, за Гумільовим, входять до глобальних динамічних систем, етноценозів, до складу яких крім людей, належать культурні рослини і свійські тварини, предмети природи і культури, природні й штучні ландшафти тощо. Мозаїчним є й «тіло» кожного з етносів, яке складають, як правило, різноманітні субетнічні угруповання, соціально-правові корпорації, стани тощо. Водночас етноси утворюють і масштабні системи – суперетноси, які можуть перебувати між собою в своєрідних опозиціях («Північ»- «Південь», «Схід»-«Захід», «Світ Ісламу»-«Християнський Світ» тощо)».

Л.Гумільов вважав, що розвиток будь-якого етносу проходить у визначеному просторі, з визначеним ландшафтом, кліматом, рослинністю і ґрунтом. Але головним досягненням вченого, ядром його теорії стала концепція пасіонарності. Її він розглядає як ознаку, яка виникає в того чи іншого етносу внаслідок пасіонарного поштовху. Його створюють пасіонарії – люди, що володіють підвищеним потягом до діяльності. Пасіонарії підкорюють сусідні племена, здійснюють тривалі й далекі походи, створюють великі імперії (Олександр

Македонський, Чингізхан, Наполеон). Кожний етнос після пасіонарного поштовху проходить у своєму розвитку окремі фази: піднесення (акматична фаза) – коли виділяється найбільша кількість етнічної енергії, яка виражається в устремліннях до успіху, перемогу, в разі пригнічення до опору. Як правило, вона закінчується громадянською війною; надлому – різке зниження пасіонарності, яке проявляється в розсіюванні енергії; інерції – коли етнос існує завдяки виробленим раніше цінностям; обскурації – коли в суспільстві домінують субпасіонарії – люди з пониженою пасіонарністю; при меморіальній фазі етнос зберігає тільки туманні уявлення про свою колишню героїчну історію.

На глибоке переконання Л.Гумільова, Київська і Московська Русь – два різні потоки російської історії, які відповідно орієнтувалися на Візантію та Монгольську імперію. Що стосується другого потоку, то в ньому пасіонарний поштовх пройшов кілька фаз: піднесення (1200-1500), коли сформувався російський суперетнос і об'єднання Великоросії; акматична фаза (1500-1800), коли Москва об'єднала під своєю владою інші євразійські народи; фаза надлому (1800-2000), яка характеризувалася нарощуванням внутрішніх конфліктів. Після 2000 р., по Гумільову, Росія вступила в інерційну фазу, в якій пасіонарство вичерпалося, а субпасіонарії живуть спокійно, насолоджуючись благами цивілізації.

Л.Гумільов виділяє три основні форми контактів етносів: 1) симбіоз – співіснування етносів, при якому кожний із них займає свою екологічну нішу, свій ландшафт, повністю зберігає свою самобутність; 2) ксенія – співвідношення, при якому один етнос – «гість», інший – «господар». Коли «гість» (наприклад, німці Поволжя в Росії) починають втрачати свою ізоляваність, проявляють активність, він частіше за все починає перетворюватися в химеру; 3) химера – об'єднання неможливого. В цих умовах неминучими є антагонізм, руїна, проливається кров, гине один або й обидва етноси (наприклад, євреї).

Російський вчений Микола Миро ненко, оцінюючи роль Л.Гумільова в розвитку російської геополітики, відзначав: «Хоча сам Гумільов в своїх працях геополітичні теми безпосередньо не піднімав, його теорія етногенезу і етнічних циклів має глибокий геополітичний смисл для формування російської геополітичної науки. Гумільов довів до кульмінації ідею старих євразійців (того ж Савицького) про те, що росіяни – це не просто вітка східних слов'ян, а особливий етнос, який сформувався на основі тюрко-слов'янського злиття. Татаро-монголи в його концепції виступають не в якості пригноблювачів, а в ролі захисників російської держави від католицької агресії Європи». Валентин Дергачов, який вважає Л.Гумільова «останнім євразійцем», на сторінках своєї праці наводить євразійський заповіт мислителя: «Треба шукати не стільки ворогів – їх і так багато, а треба шукати друзів, це найбільша цінність в житті» і «якщо Росія буде врятована, то тільки як євразійська держава і тільки через євразійство».

Література: Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? – М.: Вече, 2003. – С. 158-166; Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 326-329; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 165-167; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. – М.: Мартин, 2002. – С. 128-135; Кудряченко А.И., Рудич Ф.М., Храмов В.О. Геополитика. – К., 2004. – С. 43-45; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 114-128.

Дугін Олександр Гельєвич (р.н. 1962) – російський геополітик. Народився в Москві у сім'ї військового службовця. Після закінчення Московського університету працював редактором видавничого центру «ЕОН» (1988-1991), головним редактором альманаху «Милий Ангел» (1990), головним редактором журналу «Елементи» (1991), головою історико-релігійної асоціації «Арктогея» (1991), автором і ведучим Радіо 101-FM (1996-1997), автором і ведучим «Геополітичного огляду» (1997-1999), радником голови Державної Думи (1998), редактором «Нового Університету» в Москві (1998), головою секції «Центр геополітичних експертиз» експертно-консультативної ради з проблем національної безпеки при голові Державної Думи (1999). В 2001 р. О.Дугін обраний членом політради загальноросійського суспільно-політичного руху «Євразія», а в 2002-2004 рр. – лідер політичної партії «Євразія». В листопаді 2003 р. обраний лідером Міжнародного «Євразійського Руху».

Перу О.Дугіна належить майже 40 книг, опублікованих в Росії та за кордоном: «Шляхи абсолюту» (1991), «Гіперборейська теорія» (1993), «Конспірологія» (1993), «Консервативна

революція» (1994), «Містерії Євразії» (1996), «Основи геополітики» (1996, 1997, 1998, 2000), «Тампліери пролетаріату» (1997), «Кінець світу» (1997), «Наш шлях» (1998), «Євразійський шлях» (2002), «Основи Євразійства» (2002), «Філософія політики» (2004), «Проект Євразія» (2004) та ін.

На думку сучасного геополітика Б.Ісаєва, політична платформа євразійського руху Олександра Дугіна включає в себе наступні складові: ідеократію (обов'язок кожного громадянина і держави в цілому служити вищій духовній меті); євразійський відбір, який випливає з особливих ландшафтних умов Євразії і передбачає колективну відповідальність, взаємодопомогу, аскетизм, волю тощо; демотію, яка не копіює норми ліберальної демократії, що є шкідливими, а не виключає ієрархії й перегукується з «євразійським авторитаризмом». Необхідно погодитися з Б.Ісаєвим, що «геополітичні розробки, яким в 1990 р. Дуг ін приділяв так багато уваги, в наш час відійшли на другий план, головне місце в його творчості займає розробка ідеології неоевразійства, а євразійська геополітика бачиться ним як складова євразійської ідеології». Даючи оцінку сучасному етапу євразійського руху, О.Дугін стверджує: «Сьогоднішній стан євразійства на мій погляд оптимальний. Ми маємо в сучасному російському суспільстві майже монополію на ідеологію. Решта рухів, груп і сил сповідують або фрагментарні світогляди, або щось застаріле, або взагалі марять. Партії взагалі стали придатками до адміністративного апарату й ніякого інтелектуального життя в них нема. Євразійство ж, навпаки, займає нові й нові рубежі. Ми поза конкуренцією».

Література: Ісаєв Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 329-334; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 163-164;

Жириновський Володимир Вольфович (р.н. 1946) – російський політик, доктор філософських наук, лідер Ліберально-демократичної партії Росії. Народився в Алма-Аті в сім'ї юриста. З відзнакою закінчив Інститут східних мов при Московському державному університеті (1970) і вечірнє відділення юридичного факультету (1977). В грудні 1989 р. В.Жириновський був одним з ініціаторів створення ЛДП, а в 1990 р. обраний її головою. Балотувався на виборах президента РСФРР (1991, 1996). Очолює фракцію в Державній Думі Росії. В.Жириновський – автор книг «Про долю Росії» (1993), «Останній кидок на Південь» (1994), «Останній вагон на Північ» (1995), «Звичайний мондіалізм» (1998), «Геополітика і російське питання» (1998). Головними ознаками геополітичного становища в країнах близького зарубіжжя В.Жириновський вважає наступні: соціально-політична неоднорідність держав, які виникли в пострадянський час, що ускладнює їх відносини з Росією; політична нестабільність, яка може привести до встановлення авторитарних режимів; формування нових центрів сили, одним з яких він вважає Україну; спроби окремих держав скористатися слабкістю Росії; незначний вплив Росії на врегулювання військово-політичних криз в близькому зарубіжжі. В.Жириновський вважає, що світ має бути поділений на наступні регіони, кожний з яких має свої сфери впливу: США і Латинська Америка, Західна Європа і Африка, Росія і Південна Азія (з виходом до Індійського океану), Китай, Японія і Океанія.

Література: Ісаєв Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 334-338;

Івашов Леонід Григорович (р.н. 1943) – російський геополітик і геостратег. Народився 31 серпня в Киргизії. В 1964 р. закінчив Ташкентське вище загальновійськове командне училище і Військову академію ім. М.В.Фрунзе. Службу проходив у Туркестанському, Прикарпатському, Московському військових округах, в Німеччині, центральному апараті Міністерства оборони. Л.Івашов – доктор історичних наук, професор, віце-президент Академії геополітичних наук, генерал-полковник. В 1992-1996 рр. – секретар Ради міністрів оборони країн-учасниць СНД. Після звільнення в запас (2002) Л.Івашов активно включився в політику, очолив суспільно-політичний рух «Державний союз Росії». На думських виборах 2003 р. виступив одним із лідерів виборчого об'єднання «Велика Росія – Євразійський союз». Опублікував понад 400 наукових праць, серед яких монографії «Росія і світ в новому тисячолітті» (2000) та «Росія чи Московія? Геополітичний вимір національної безпеки Росії» (2002).

Леонід Івашов запропонував власну концепцію «нової геополітичної моделі світу», яка полягає в наступному: з перетворенням європейської політики в єдиний взаємопов'язаний

комплекс на європейському континенті склалася своєрідна рівновага центрів сили, які поділили світ на сфери впливу; головним фактором, які трансформували одну систему світопорядку в іншу, спочатку були великі війни, згодом і невійськові засоби; у міжвоєнні періоди в якості системоутворюючого фактору виступало утвердження «справедливого світового порядку»; біполярний світ, який виник після Другої світової війни, виявився достатньо стійким, однак розпад СРСР призвів до встановлення монополії США. На глибоке переконання вченого, США не в змозі утримати світову гегемонію; майбутнє світової системи полягає в поверненні до більш стійкої біполярності. При цьому місце другого полюсу все впевненіше займає Китай.

Характеризуючи сучасне геополітичне становище, Л.Івашов стверджує, що між Росією і Заходом сформувався подвійний буферний пояс із колишніх соціалістичних країн (Польща, Чехія, Угорщина, Румунія, Болгарія) і колишніх республік СРСР (Естонія, Литва, Латвія, Білорусія, Україна, Молдова). Як і інші російські геополітики, він вважає, що особливо негативно впливає на сучасний розвиток Росії з геополітичної точки зору становище України. Остання, на думку Л.Івашова, виявилася поділеною на Північно-Західну Україну (Галичина, Північна Буковина, Закарпаття), яка схиляється перед Європою, та Південну Україну, населення якої віддає перевагу Росії. В боротьбу за геополітичний вакуум, який виник в Закавказзі та Середній Азії, включилися Туреччина, Іран, країни Близького і Середнього Сходу, США. Л.Івашов, не дивлячись на той факт, що Туркменістан, Узбекистан та Киргизія поступово відходять від Росії, саме остання в майбутньому відіграватиме роль домінуючого центру в цьому регіоні. В монографії «Росія чи Московія?» Л.Івашов визнає, що «в системі геополітичних процесів центральне місце займає глобалізація. Процеси глобалізації носять суперечливий характер: окремі країни одержують суттєві переваги в розвитку, інші – все більше скочуються на узбіччя історії. Жодна країна сьогодні не може ухилитися від глобалізації, однак кожна держава повинна віднайти адекватну відповідь на глобальні виклики і небезпеки». Дослідник впевнений, що «активне включення в процеси інтеграції і регіоналізації можуть вважатися ефективною мірою на шляху подолання негативних тенденцій, викликаних глобалізацією». Якою буде нова геополітична структура світу в епоху глобалізації, на думку Л.Івашова, залежить і від Росії, від того, наскільки швидко вона вийде з кризи і посяде гідне місце на Євразійському континенті та у світі в цілому.

Література: Івашов Л.Г. Россия или Московия? Геополитическое измерение национальной безопасности России. – М.: Эксмо, 2002; Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 338-342;

Зюганов Геннадій Андрійович (р.н. 1944) – російський політичний діяч і геополітик. Народився в с.Мимрино Орловської області Росії. Закінчив фізико-математичний факультет Орловського педінституту (1969), тривалий час працював на комсомольській і партійній роботі. В 1990 р. обраний секретарем компартії РСФРР, а в 1997 р. – головою Комуністичної партії Російської Федерації. Балотувався на виборах президента Росії (1996, 2000). Геннадій Зюганов – доктор філософських наук, автор понад 150 праць з філософії та геополітики, серед яких заслуговують на увагу книги «Держава», «Вірю в Росію», «Моя Росія», «Росія і сучасний світ». На думку вченого, Європа символізує морську могутність, а Росія – сухопутну. Звідси автор робить висновок, що геополітичні інтереси Росії та Європи протилежні. Враховуючи той факт, що Росія має безпосередні виходи до Північного льодовитого, Тихого і Атлантичного океанів, до Балтійського, Чорного і Каспійського морів, то не виникає сумнівів, що Росія не тільки морська держава, але й велика морська держава, з якою необхідно рахуватися. Разом з тим, Г.Зюганов нехтує відомими фактами, що останнім часом Захід суттєво просунувся вперед у космонавтиці, в розвитку комунікацій та інформаційній сфері. Головними викликами Росії в ХХІ ст., на переконання Г.Зюганова, будуть військовий, сировинний, екологічний, ліберально-демократичний, демографічний, економічно-технологічний і духовний.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 342-345;

Кисельов Сергій Георгієвич (р.н. 1956) – сучасний російський геополітик, автор монографії «Головний інстинкт цивілізацій і геополітичні виклики Росії» (2002). Ввів поняття геочивілізації, під яким розуміє історико-культурне утворення, спільність людей, об'єднаних державами за фундаментальними ціннісними основами. Вчений твердить, що кожній

геоцивілізації притаманний певний головний інстинкт чи «властивості локальної цивілізації». Цей головний інстинкт є важливим стимулом геоцивілізаційної активності й еволюції. Розглядаючи геоцивілізаційні виклики Росії, С.Кисельов розрізняє три головні: на Заході (із західною геоцивілізацією), на Півдні (з ісламською цивілізацією) і на Сході (з конфуціансько-буддистською і японською цивілізаціями).

Сучасний російський геополітик Б.Исаев високо оцінює внесок С.Кисельова в уточнення складу геоцивілізацій. Так, до складу Західної геоцивілізації С.Кисельов включає США, Канаду, всі країни Західної і Центральної Європи за винятком тих, які ввійшли до православної цивілізації (всього 32 країни). Україна та ще 11 країн складають православну цивілізацію. 44 країни Балканської Європи, Центральної, Південно-Східної Азії, Близького Сходу і Північної Африки ввійшли до ісламської цивілізації. 12 країн Південно-Східної Азії становлять конфуціансько-буддистську цивілізацію, дві країни – Індія і Непал – індуїстську, 27 держав Латинської Америки – латиноамериканську локальну цивілізацію, 12 країн Чорної Африки утворюють африканську цивілізацію. Росію і Японію С.Кисельов виділив як окремі цивілізації. Недоліком такої типології геоцивілізацій є те, що державні кордони не завжди співпадають з етнічними і релігійними. До того ж майже 4 тисячі етносів не вписуються в жодну із запропонованих автором цивілізацій. В тій же Росії, яку автор відніс до окремої цивілізації, проживає велика кількість людей, що є носіями інших цивілізацій.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 353-357;

Сорокін Костянтин Едуардович (р.н. 1959) – російський історик і геополітик. Народився в Москві. Закінчив факультет журналістики Московського державного інституту міжнародних відносин (1981), аспірантуру і захистив кандидатську дисертацію в Інституті США і Канади РАН. Працював у Центрі вивчення проблем безпеки і розбросення Стенфордського університету (Каліфорнія, США) (1993-1994), а згодом – директором Центру геополітичних досліджень Інституту Європи РАН. Опублікував монографії «Геополітика сучасності і геостратегія Росії» та «Національний інтерес». Висвітлюючи проблематику стану сучасної геополітики, К.Сорокін виділяє чотири пріоритети її розвитку: 1) розширення і збагачення предметної частини цієї дисципліни; 2) врахування нових факторів при оцінці геополітичної картини світу (економічний, військово-технічний, інформаційний, науковий фактори); 3) зменшення впливу деяких характеристик ландшафту (великих просторів, лісів, гір, степів, річок тощо); 4) загострюються глобальні проблеми людства (демографічний вибух, голод).

Говорячи про головні риси сучасного світу, К.Сорокін виділяє наступні: анти атлантичний; конфліктність; зростання ролі ризику, раптовості в міжнародних відносинах; з'являються нові можливості для маневрування у міжнародних відносинах. Виходячи з вищенаведеного, класичне твердження геополітики про протиставлення хартленда всьому світу, на думку вченого, в сучасних умовах не витримують ніякої критики. Що стосується місця Росії в сучасних геополітичних відносинах, то їй К.Сорокін відводить роль анти атлантичної держави. Головними напрямками геостратегії Росії вчений вважає зовнішньополітичну діяльність у близькому, середньому і далекому зарубіжжі.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 364-369;

Гаджієв Камалудін Сераждинович (р.н. 1940) – російський історик, політолог і геополітик. Доктор історичних наук, професор Московського державного інституту міжнародних відносин. Основні напрями досліджень – геополітика і геополітичний аналіз сучасних міжнародних проблем, політична філософія, політичні системи і політичні процеси, політична культура, головні ідеологічні течії сучасності. Особливої уваги заслуговують монографії та посібники К.Гаджієва «Вступ до політичної науки» (1996, 1997), «Геополітика» (1997), «Політична філософія» (1999), «Геополітика Кавказу» (2001, 2003), «Політологія» (2002), «Вступ до політичної філософії» (2002), «Вступ до геополітики» (2002) та ін.

У ХХ столітті, вважає К.Гаджієв, світовий порядок зазнав суттєвих змін, основними з яких є наступні: відбувся безпрецедентний прогрес в науці, техніці й технологіях; продовжується процес розповсюдження ринкової економіки і ліберальної демократії; розпад держав-імперій і колоніальних імперій; поява зброї масового знищення і жорстоких тиранічних режимів – фашистського, нацистського і більшовицького; завершення освоєння світового

простору і об'єднання світу; залучення всіх держав незалежно від їх ваги і впливу до світової політики. Сучасна геополітика, на думку К.Гаджієва, є складовою політичної науки, але має власний предмет дослідження. Що стосується конкретного внеску вченого в розвиток геополітики, то проблематика його досліджень вражаюча: аналіз сучасного світопорядку, трансформація біполярної в багатополярну світову систему, трансформація євроцентристського в полі центристський світ, формування єдиного світового географічного та інформаційно-телекомунікаційного простору, інтеграція економічних систем країн, що розвиваються в світову економіку, особливості процесів глобалізації тощо. К.Гаджієв стверджує, що біполярний світ розпався, а новий перебуває в процесі формування. Ситуацію, яка склалася, К.Гаджієв характеризує терміном «турбуленція», для якого характерні непередбачувана динаміка, поява нових знань, технологій і комунікацій.

В монографії «Геополітика Кавказу» К.Гаджієв переконливо довів, що «протягом всієї історії кавказькі народи відчували різноманітні впливи з усіх боків – як зі Сходу, так із Заходу, як з Півдня, так з Півночі. Але всмоктуючи ці чужоземні впливи і по-своєму переробляючи їх, Кавказ не втратив своєї специфіки, можливо, навіть більше посилив її. Здається, ми маємо право говорити про кавказьке культурно-історичне співтовариство, яке характеризується наявністю багатьох і взаємопов'язаних, і в деяких аспектах суперечливих, і навіть конфліктних одна з одною субкультур. Кожна з них включає безліч груп з власною, специфічною тільки для неї індивідуальністю. В цьому плані воно відрізняється від близькосхідного чи центральноазіатського культурно-історичного співтовариства і, ймовірно, його слід характеризувати скоріше як фрагментарне і конфліктне, ніж як єдине і цілісне. На відміну від західної християнської, яка базується на єдиній для неї історико-культурній і релігійній інфраструктурі, багатоманіття і розриви коріняться в самій інфраструктурі кавказького культурно-цивілізаційного кола. Цим, ймовірно, в значній мірі визначається перевага в регіоні конфліктних, центр обіжних, дезінтеграційних і сепаратистських початків над потягом до консенсусу, інтеграції». К.Гаджієв вперше в Росії здійснив спробу комплексного дослідження важливих геополітичних проблем сучасності: становлення незалежних держав Закавказзя і стратегія зовнішньої політики Росії на пострадянському просторі (статус Каспійського моря, нафта і газ, каспійські трубопроводи); національна безпека Росії та її відносини з країнами регіону і сусідніми з ними країнами (Іраном, Туреччиною). Вчений проаналізував питання ідеології і релігії (націоналізм і іслам), їх вплив на політику держав.

Література: Гаджиев К.С. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002; Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. – М.: Международные отношения, 2001; Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 345-349.

Уткін Анатолій Іванович (р.н. 1944) – російський письменник і публіцист, футуролог, політолог, геополітик. Доктор історичних наук (1982). Народився 4 лютого в м.Балаково Саратовської області Росії. В 1968 р. закінчив історичний факультет Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова. Має загальноросійське та міжнародне визнання в якості експерта зовнішньої політики США. Анатолій Уткін – автор 21 монографії, співавтор численних колективних праць. Опублікував понад 150 статей на різних мовах у провідних наукових журналах і періодичних виданнях. Викладав у Босфорському інституті (Стамбул, 1991-1993), в Еколь Нормаль Суперіор (Париж, 1993-1994), в Колумбійському університеті (Нью-Йорк, 1998). Є радником Комітету з міжнародних справ Державної Думи. Геополітичні погляди виклав у ґрунтовній монографії «Світовий порядок ХХІ століття» (2001).

На думку А.Уткіна, сучасний перехідний процес, що приводить до глобальних змін, визначають сім факторів: 1) реалізація геополітичної могутності США – переможця в «холодній війні», що створює моноцентричну картину світу; 2) бурхливе зростання економіки в індустріальному трикутнику (Північна Америка, Західна Європа, Східна Азія); 3) руйнівний хаос, який виникає в результаті ослаблення держав-націй і зміцнення недержавних організацій; 4) звернення держав до нової ідентичності, яка базується на поверненні до традицій, релігії тощо; 5) поляризація бідної більшості й благоденствуючої меншості; 6) демографічний вибух; 7) розвиток науки, який прискорює ріст виробництва і створює зброю глобального знищення.

А.Уткін вважає, що одно полярний світ невдовзі буде змінений на біполярний. Для того, щоб це відбулося, існують п'ять можливостей: відхід Західної Європи від США і об'єднання її з Росією; Америко-європейському полюсу протистоятиме китайсько-японський; зближення Росії й Китаю на противагу США; союз Західної Європи з Китаєм; зближення Західної Європи і Японії. Три останні варіанти, на думку А.Уткіна, досить проблематичні. До середини XXI ст. новими центрами сили, крім США, можуть стати Китай, об'єднана Європа, Росія, Японія і Індія. Сучасну ситуацію відносин Росії та Заходу А.Уткін відображає в трьох сценаріях: утворення єдиної політичної і соціально-економічної системи; зближення по осі «Париж – Берлін – Варшава – Москва»; третій шлях Росії доведеться вибрати, якщо будуть заблоковані перші два – шлях в себе і на Схід. Це шлях самозабезпечення і розвитку відносин з південними і східними сусідами.

Стратегія США на XXI століття полягає в тому, щоб, по-перше, зберегти лідируючі глобальні позиції країни, закріпити місце головного учасника науково-технічної революції, яка контролює сили в Північній Атлантиці і Східній Азії. По-друге, не допустити появу неконтрольованого конкурента (чи, скоріше, союзу конкурентів), здатного до середини століття перехопити світову естафету блискучої плеяди лідерів Заходу – Іспанії, Франції, Британії, Німеччини, Сполучених Штатів і створити новий світ, в якому вперше за 500 років Захід не був би лідером. Головне питання лідерства, констатує А.Уткін, це питання ціни, питання готовності до самопожертви, заплатити матеріальними багатствами, життям громадян. Дати відповідь на питання, як довго проіснує Пекс Американка, може, перш за все, американський народ. І величезний світ, який кинувся навздогін за лідером. Так завершив свою монографію «Американська стратегія для XXI століття» Анатолій Уткін.

Література: Уткін А.И. Американская стратегия для XXI века. – М.: Логос, 2000; Уткін А.И. Мировой порядок XXI века. – М.: Эксмо, 2002; Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 349-352;

Мироненко Микола Семенович – російський географ і геополітик, завідувач кафедрою географії світового господарства географічного факультету Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, доктор географічних наук, професор. Опублікував понад 150 праць, зокрема в співавторстві з В.Колосовим посібник «Геополітика і політична географія». В 1992 р. йому присуджено премію імені Д.Анучина за кращу географічну працю. М.Мироненко розглядає геополітику не як конфронтаційне явище, а як «геополітику взаємодії». Вчений створив узагальнену картину геополітичного становища Росії, яке складається з чотирьох секторів: 1) держави Прибалтики, Білорусі, Західно-Чорноморський сектор, Кавказ, Центральна Азія; 2) Японія і Океанія, Східна і Південна Азія, Близький і Середній Схід, Центральна і Південна Європа, Фінляндія; 3) Західна Європа, країни Магрибу, африканські держави; 4) країни Латинської Америки, Англо-Америци і Карибського басейну. На думку М.Мироненка, в західному Чорноморському секторі важливими є такі проблеми: кому ж повинен належати Кримський півострів?; хто буде домінувати на Чорному морі?; яким буде статус Придністров'я?; яким буде статус Севастополя і якою є подальша доля російської частини Чорноморського флоту?; як зміцнити відносини Росії з Україною при умові наближення останньої до НАТО? На переконання М.Мироненка, об'єднання ГУАМ (Грузія – Україна – Азербайджан – Молдова) має відвертий антиросійський характер.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002; Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 352-353.

Колосов Володимир Олексійович – російський політичний географ і геополітик, керівник Центру геополітичних досліджень Інституту географії РАН, голова Комісії Міжнародного географічного союзу із політичної географії, доктор географічних наук, професор. Опублікував понад 200 праць, серед яких у співавторстві з М.Мироненком посібник «Геополітика і політична географія». Заслужують на увагу ґрунтовні дослідження В.Колосова «Геополітичне становище Росії: уява і реальність», «Примордіалізм» і сучасне національно-державне будівництво», «Етнічні ареали сучасної Росії: порівняльний аналіз ризику національних конфліктів» тощо. В.Колосов стверджує, що політична географія займається дослідженням взаємодії з інтегральним геопростором політичної сфери як однієї з чотирьох сфер діяльності

людей – економічної, соціальної, політичної та духовної. В.Колосов розрізняє чотири головні типи кордонів у сучасному світі: 1) відчужені – вони виникають тоді, коли прикордонні держави глибоко розбіжні в ідеологічному і політичному плані, коли мають місце територіальні претензії та спірні території, а держави проводять політику ізоляціонізму та автаркії; 2) напівпроникні – встановлюються у випадку договірної бази відносин з метою уникнення прикордонних конфліктів; 3) об'єднуючий кордон має місце тоді, коли налагоджені різноманітні добросусідські зв'язки, а прикордонні держави входять до спільних регіональних і міжнародних організацій; 4) інтегральний – виникає внаслідок процесу інтеграції прикордонних держав у всіх сферах життя і передачі значної частини державних функцій на міжнародній арені.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002; Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 357-358;

Неклесса Олександр Іванович (р.н. 1949) – російський економіст, політик, геополітик, футуролог. Закінчив Московський державний інститут міжнародних відносин при Міністерстві закордонних справ СРСР (1972), аспірантуру Інституту Африки АН СРСР (1978) і Вищі курси стратегічного аналізу (Інститут стратегічних досліджень, Каїр). Наукову діяльність розпочав в Інституті Африки АН СРСР (1978), з 1988 р. керує Синергетичною лабораторією НПО СІНЛА, з 1992 р. консультант, потім головний спеціаліст Головного управління стратегічного аналізу МВЕС РФ, член робочої групи з розробки Стратегії розвитку зовнішньоекономічних зв'язків Росії, Основних положень концепції зовнішньополітичної стратегії РФ і Основних напрямів і критеріїв забезпечення зовнішньоекономічної безпеки РФ. З 1995 р. – експерт, потім керівник Служби стратегічного аналізу МАПО «МІГ», консультант Директорату стратегічного планування ВПК МАПО, з 1998 р. – заступник директора Національного інституту розвитку Відділення економіки РАН, завідувач лабораторією гео економічного аналізу і проблем соціального розвитку Інституту Африки РАН, керівник міжгалузевого центру «Гео економіка». З 1999 р. – заступник директора Інституту економічних стратегій при Відділенні міжнародних відносин РАН. Завідувач кафедри гео економіки Академії геополітичних проблем / спецкурс «Гео економіка» (2000). Заступник директора по науковій роботі Інституту економічних стратегій, член Експертної ради зовнішньої політики при Комітеті Державної Думи з міжнародних справ, член робочої групи по врегулюванню криз в Центральній Азії («Партнерство заради миру») Консорціуму військових академій та інститутів, що вивчають безпеку, при центрі ім. Д.Маршалла.

Олександр Неклесса – автор більше 200 праць, серед яких «Пентаміно: Росія і новий мета регіональний контекст» (1994), «Перспективи глобального розвитку і місце Африки в новому світі» (1995), «Відповідь Росії на виклик часу: стратегія технологічної конверсії» (1997), «Кінець епохи великого модерну» (1999).

Розглядаючи головні тенденції розвитку людства і місце в ньому Росії, О.Неклесса звертає увагу на наступне: 1) зміна політичної карти світу в результаті розкладу біполярного балансу сил і поява на світовій арені нових акторів, початок формування нового світопорядку; 2) глобалізація, повний поділ і контроль світу, який завершився на початку ХХ ст.; 3) поступова економічна перевага східних цивілізацій над західними, зміщення центру економічного розвитку в Південно-Східну Азію; 4) суттєві зміни в Північноатлантичному світі, різке збільшення цін на сировину, зростання впливу ТНК, формування глобальної мета економіки і світового ринку; 5) формування всесвітнього громадянського суспільства, поділ глобалізованого світу на Захід і всіх решта; 6) різка відмінність між Новим Сходом (динамічно розвивається) і Глибоким Півднем (голод і бідність).

О.Неклесса запропонував власну періодизацію розвитку людства, виділивши наступні етапи: Протоісторія (аморфний стан суспільства); Стародавній світ (процес інтеграції системи); великі інтегрії (місто-держава, давньогрецький поліс); імперії (гомеостаз закритої системи); Середньовічний світ (система розпадається на співтовариство «колективних суб'єктів»); епоха Нового часу (становлення відкритої системи); епоха Нового світу (стійка, але нерівномірна, дисипативна структура). Історичний розвиток капіталізму вчений поділив на три фази: торгівельно-фінансову, індустріальну і гео економічну. На відміну від християнського універсалізму і гуманізму глобальна стратегія дуже далека від планів братерського єднання

народів, світового громадянства і об'єднання націй в глобальне громадянське суспільство. У світовому гео економічному просторі утворились три полюси (макрорегіони) економічного і технологічного розвитку – західноєвропейський, північноамериканський і азійсько-тихоокеанський.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 358-362;

Поздняков Ельгіз Абдулович – російський політолог і геополітик, керівник групи теорії міжнародних відносин, академік АЕ РАН, доктор історичних наук, професор. Після закінчення Московського державного інституту міжнародних відносин Міністерства закордонних справ СРСР (1964) і аспірантури (1967), успішно захистив кандидатську дисертацію «Молоді держави Азії і Африки в ООН» (1968), а згодом докторську – «Проблеми системного дослідження міжнародних відносин» (1978). Опублікував монографії «Нація, націоналізм і національні інтереси» (1994), «Філософія політики» (1994, 1996), «Геополітика» (1995), «Політика і мораль» (1995), «Філософія держави і права» (1995), «Безпека: теорія і практика» (1998), «Філософія культури» (1999), «Філософія злочину» (2001) тощо. Е.Поздняков, поділяючи концепцію американського політолога Г.Моргентау, виділяє два головні рівні національно-державного інтересу: 1) інтереси держави, пов'язані із забезпеченням її безпеки та цілісності; 2) специфічні інтереси, які охоплюють окремі, другорядні інтереси держави на міжнародній арені (наприклад, конфлікти, війни). В монографії «Геополітика» Е.Поздняков довів, що головна категорія цієї науки – безпека держави, а до тріади пріоритетів дослідник включив геополітику, національні інтереси та безпеку держави. Для того щоб панувала гармонія, необхідно притримуватися дотримання балансу сил.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 363-364;

Цимбурський Вадим Леонідович – російський геополітик, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії РАН, автор ряду геополітичних праць, які викликали великий резонанс: «Острів Росія. Перспективи російської геополітики» (1993), «Земля як великий лімітроф (Від «Росії-Євразії» до «Росії в Євразії»)» (1995), «Від великого острова Русії... До прасимволу російської цивілізації» (1997), «Геополітика як світобачення і рід занять» (1997) та ін. «Острів-Росія» В.Цимбурського – це окрема територія, відділена від Європи рядом лімітрофних країн Балтії та Східної Європи. На глибоке переконання вченого, Росія повинна відмовитись від глобальних пріоритетів, а звернути головну увагу на внутрішні, регіональні, місцеві пріоритети зміцнення російського федералізму. Піддаючи критиці головні євразійські концепції своїх попередників, В.Цимбурський доводить європейську і культурну ідентичність росіян. Оцінюючи сучасний стан і майбутнє російської геополітики, вчений стверджує: сучасна геополітика розвивається в умовах, які суттєво відрізняються від умов класичного періоду. З одного боку, відбулося «закриття ойкумени» - поділ світу між національними державами, але, з другого боку, ойкумена кінця ХХ ст. виглядає більш відкритою, ніж сто років тому. По обидва боки Атлантики утворюються «великі простори» НАТО, ЄС і НАФТА, в тихоокеанській зоні створюється американсько-японське товариство (Америпоніка). Вони роблять сучасний світ не «закритим», поділений, а напіввідкритим, чого зовсім не передбачала класична геополітика.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 369-372; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 169-170;

Исаев Борис Якимович – російський геополітик, дійсний член Академії гуманітарних наук, завідувач кафедрою політології гуманітарного факультету Балтійського державного технічного університету. Опублікував понад 100 наукових праць, серед яких «Геополітика» (2005). У статті «Національні пріоритети, національні інтереси і авторитет держав» Б.Исаев зробив спробу пристосувати схему національних інтересів Г.Моргентау до сучасної Росії. Виходячи з цього, постійними інтересами Росії дослідник вважає: 1) братерські, дружні й тісні відносини між етносами всередині російської нації; 2) забезпечення єдиної російської території, російської нації; 3) створення і підтримка умов для розвитку і зростання, а не послаблення нації; 4) різносторонній розвиток людини: інтелектуальний і моральний, індивідуальний і

соціальний; 5) розвиток відносин із сусідніми країнами, в першу чергу державами СНД; 6) підтримка миру, вирішення глобальних проблем, з якими зіткнулося людство. До перехідних інтересів Росії Б.Ісаєв відносить: забезпечення інтересів російськомовного населення в країнах СНД; підтримка дружніх відносин з народами України та Білорусі; зміцнення стратегічного союзу з Вірменією та Казахстаном, що дозволить контролювати Закавказзя і Середню Азію; покращення відносин з Китаєм, Монголією, Фінляндією, країнами Балтії, Середньої Азії. Виходячи з географічного принципу, Б.Ісаєв запропонував таку типологізацію національних інтересів Росії: 1) національні інтереси на території Росії; 2) інтереси Росії в СНД; 3) національні інтереси Росії в сусідніх країнах (Європа, Східна Азія, Арктика, Тихий океан, Близький Схід); 4) глобальні інтереси Росії.

Література: Ісаєв Б.А. Геополітика. – СПб: Питер, 2006;

Переслегін Сергій Борисович (р.н. 1960) – російський фізик, соціолог, історик, геополітик, критик, публіцист. Народився в Ленінграді (Санкт-Петербурзі). Закінчив фізичний факультет Ленінградського державного університету зі спеціальності «Фізика ядра і елементарних частинок». З 1989 р. досліджує питання теорії систем в Московському інституті системних досліджень. Протягом кількох років проводив інформаційні розробки для корпоративних систем: технологія інформаційних потоків та їх структурне забезпечення. В 1996-1997 рр. читав цикл лекцій із соціології в Казанському університеті та Ризькому соціологічному центрі. З 1985 р. – учасник Ленінградського семінару Бориса Стругацького. Дослідник і теоретик фантастики. С.Переслегін – упорядник і редактор серії книг «Військово-історична бібліотека». Автор коментарів до книг Б.Ліддел Гарта, М.Галактіонова, Е. фон Манштейна, Ф.Шермана. Опублікував ґрунтовне монографічне дослідження «Друга світова війна між реальностями» (2006). Автор більше 50 критичних і публіцистичних матеріалів, присвячених історії та теорії фантастичної літератури та понад 30 праць з питань теорії систем і теорії стратегії. Керівник теоретичного відділу Дослідницької групи «Конструювання Майбутнього». Експерт Центру стратегічних розробок «Північний Захід».

У 2005 р. С.Переслегін видав книгу «Самовчитель гри на світовій шахівниці», в якій стверджував, що «після 1960-х років геополітика – нова і навіть в деякій мірі трансцендентна теорія – змагається з геополітикою – прагматичною соціальною практикою. А.Шлезінгер, Г.Кіссінджер, З.Бжезінський заклали концептуальну основу праць нової американської школи. Але «культурно-історичні типи» росіянина М.Данилевського і модель взаємодії цивілізацій, розроблена англійцем А.Тойнбі, на які спирається доктрина С.Хантінгтона, не передбачали перетворення геопланетарної карти (єдність геополітичної, гео економічної і геокультурної категорій) в американській «Мідгард». Коли пощастить побудувати єдину понятійну систему, в межах якої можливе одночасне дослідження географічної, економічної, антропологічної, конфесійної, семантичної динаміки міжнаціональних і міжнародних конфліктів, з'явиться реальна надія створити нові галузі знання і рівноцінну їй міжнародну практику взаємодії Землі / Геї з єдиним людством.

Хоча ряд зарубіжних геополітиків вважають, що Росія – країна, яка зазнала важкої військово-політичної поразки, оточена базами ймовірного противника, внутрішньо розколота, в якій відсутня індустрія, слабка торгівельна спроможність, С.Переслегін переконаний: «існує ряд обставин, які змушують серйозно розглядати версію наявності в Росії глобального когнітивного проекту». До таких обставин вчений відносить наступні: 1) Росія вже пройшла той колапс індустріальних галузей економіки, який країнам Заходу ще тільки належить пройти в зв'язку з наближенням до постіндустріального бар'єру; 2) Росія надзвичайно вдало розміщена географічно: вона не тільки контактує з трьома світовими цивілізаціями, але й взаємодіє з глобальним проектним центром; 3) Росія одержала в спадщину від СРСР освічене населення, яке орієнтується на здобуття вищої освіти. Швидкість деградації освіти в Російській Федерації нижча, ніж на Заході, що може бути використано в різних геополітичних комбінаціях; 4) Росія – одна з не багатьох країн, яка зберегла в сучасному світі повну культурну самостійність: власні книги, театр, кінематограф; 5) в Росії склалася гедоністична еліта, здатна до інсталяції вищих контурів психіки; 6) населення країни не задоволено своїм становищем і перспективам, що може бути використано в якості енергетичного ресурсу когнітивного переходу. Додатковим

ресурсом є порівняно висока якість сучасного російського управлінського апарату, як на державному, так і на регіональному рівнях.

С.Переслегін вважає, що «незважаючи на колосальну військову перевагу Заходу, існує стратегія, яка дозволяє, як мінімум, змусити Захід перейти до стратегічної оборони (що, власне, і продемонстрував напад на «башні-близнюки»: при всій зовнішній активності стратегія США в конфлікті має оборонний характер, дії в Центральній Азії і на Близькому Сході будуть, ймовірно, припинені після зміни Президента, війська будуть виведені)». Стратегічну оборону, яку застосовують США, С.Переслегін вважає поразкою. На думку вченого, «практично неможливо відвернути появу в ряді великих міжнародних аеропортів смертників, отруєних інфекцією з тривалим інкубаційним періодом. Розповсюдження хвороби буде розпочато ще в мирний період, а випадки масових захворювань повинні з'явитися під час піку терористичних актів. Під час використання серйозних і важковиліковуваних інфекційних хвороб кількість жертв до кінця другого тижня «біологічної» стадії перевершить десятки тисяч. Наскільки можна припустити, цього достатньо для того, щоб у сьгоднішній Європі пішов у відставку будь-який уряд. Тоді наступить момент для переходу до третьої стадії – раптового удару резервними, спеціально підготовленими бойовими групами по військовим об'єктам – перш за все по аеродромам, диспетчерським центрам, транспортним вузлам, атомним електростанціям, культурним та історичним центрам». Такий апокаліпсис прогнозує Сергій Переслегін в найближчому майбутньому.

Література: Переслегін С. Вторая Мировая война между Реальностями. – М.: Яуза-Эксмо, 2006; Переслегін С. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. – М.: АСТ; СПб: Терра инкогнита, 2005; Переслегін С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: основные понятия геополитики // Классика геополитики. XIX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 680-700; Переслегін С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: законы геополитики // Классика геополитики. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 700-731.

Арін Олег Олексійович (Р. Ш-А.Алієв) – російський геополітик, філософ, історик, доктор історичних наук, академік Академії військових наук. Закінчив аспірантуру Інституту Далекого Сходу АН СРСР (1971-1974), працював молодшим (1974-1979) та старшим науковим співробітником Інституту світової економіки і міжнародних відносин АН СРСР (1979-1988), доцентом кафедри Світової політики і глобальних проблем Інституту суспільних наук в Москві (1988-1989), директором Інституту економічних і міжнародних проблем освоєння океану в Владивостоці (1989-1992), професором Ногайського університету (Японія, 1992-1993), професором політології (Канада, Ванкувер, 1995), директором Інституту Росії і Східної Азії (Канада, Ванкувер, 1995-1997), професором Міжнародного незалежного еколого-політологічного університету (1997-1998), головним науковим співробітником Центру міжнародних досліджень (1997-2001), провідним науковим співробітником Відділення історії і політичної філософії Інституту філософії РАН (2002-2003). З 2003 р. О.Арін – головний науковий співробітник Інституту російської історії Російського державного гуманітарного університету в Москві.

Олег Арін опублікував близько 250 наукових і публіцистичних праць в Росії, Японії, Індії, Кореї, Гонконзі, Канаді та Німеччині. Серед монографій заслуговують на увагу «Діалектика сили», «Росія: країна рабів, країна панів», «Двадцять перше століття. Росія: ні кроку вперед», «Японія: погляд на світ, на Азію і на Росію», «Стратегічні перспективи Росії у Східній Азії», «Зовнішня політика Японії в 70-х – на початку 80-х років (теорія і практика)» та ін.

О.Арін переконаний, що головною подією ХХІ століття буде геостратегічне протистояння між США і Китаєм, яке відновить біполярність світу близько до середини століття. Якщо під «Півднем» розуміти кілька країн Близького Сходу (Ірак, Іран, Сирія)+Афганістан, а під «Північчю» - США, то американці цей ісламський тероризм придушуть, де вогнем і мечем, а де своїми доларами. Росія, на думку О.Аріна, повинна не встрявати у ці конфлікти, а зосередитись на вирішенні «чеченської проблеми». Росія не повинна піддаватися на пропозиції США взяти участь «у процесі стабілізації», наприклад в Іраці, бо це призведе до послаблення її військової могутності.

Головною метою зовнішньополітичної діяльності Росії є відстоювання національних інтересів, які О.Арін поділяє на фундаментальні, важливі та вторинні. До фундаментальних інтересів Росії О.Арін відносить: 1) забезпечення територіальної цілісності країни, збереження політичного суверенітету держави; 2) гарантія національної безпеки, відвернення нападу з використанням ядерної, біологічної та хімічної зброї; 3) відвернення появи ворожих держав на кордонах Росії; 4) відвернення загрози економічної шкоди з боку іноземних держав, транснаціональних корпорацій та міжнародних фінансових організацій; 5) забезпечення національно-культурної самобутності.

До важливих інтересів Росії належать: 1) розвиток конструктивних, а по можливості, і союзницьких відносин з державами, політика яких відповідає або співпадає з цілями зовнішньої політики Росії; 2) попередження розповсюдження зброї масового знищення; 3) попередження регіональних конфліктів, у першу чергу, в районах, які межують з Росією; 4) участь в боротьбі з міжнародною злочинністю, тероризмом і наркобізнесом; 5) відвернення неконтрольованої міграції через кордони Росії; 6) відвернення розповсюдження релігійного екстремізму в будь-якій формі; 7) участь тільки в тих міжнародних організаціях, діяльність яких безпосередньо торкається національних інтересів Росії; 8) сприяння збільшення ВВП Росії за рахунок торговельно-економічної діяльності на світовій арені.

Вторинними національними інтересами О.Арін вважає: 1) поступове проведення сучасних економічних і політичних відносин з країнами СНГ в площину інтеграційних відносин; 2) нейтралізація «п'ятої колони»; 3) протидія культурологічній агресії з боку деяких західних і мусульманських країн при підтримці місцевих «західників» і «фундаменталістів»; 4) захист російськомовного населення від посягання їх громадянських прав у колишніх республіках СРСР.

Література: Арин О.А. Мир без России. – М.: Эксмо, 2002; Арин О.А. Россия: ни шагу назад. – М.: Эксмо, 2003;

Модестов Сергій Олександрович – російський геополітик, доктор філософських наук, професор. В статті «Системно-ресурсний підхід до геополітики XXI століття» С.Модестов стверджує, що в сучасних умовах відбувається перегляд основ традиційної геополітики, яка вже не відповідає баченню теперішнього структурованого простору. В новому геополітичному просторі, окрім природно-географічних ресурсів, все більше значення набувають інформаційний та інтелектуальний ресурси, що теж характеризуються певними фізико-географічними параметрами. За відсутності «єдиного людського співжиття» люди, як носії інтелектуального ресурсу, не можуть існувати поза конкретним географічним середовищем. До першої групи ресурсів С.Модестов відносить політичні можливості держави по управлінню власним розвитком і забезпечення національної безпеки, науково-технічний потенціал, військово-теоретичну думку і практичні результати її реалізації під час військового будівництва. Другу групу ресурсів становлять демографічний, морально-психологічний, інноваційний, освітній, кадровий, культурний, соціальний та економічний потенціали. Нарешті, третю групу ресурсів складає її територія із врахуванням розміщення і конкретного визначення кордонів, природно-кліматичні умови та корисні копалини. Ресурси другої і третьої груп формують геополітичний простір країни, роблять його структуру досить консервативною і стабільною. Геополітичний простір визначають як залучену до геополітичного процесу частину світового простору, в якому розміщується наявна сукупність ресурсів розвитку в просторово-часовій конфігурації, що склалася.

Моделюючи динаміку геополітичного процесу Росії, С.Модестов визначив три основні етапи її еволюції: 1) початковий етап природного розселення в незаселених (або малозаселених) просторах Східної Європи і Азії; 2) етап усвідомленої територіальної експансії, для якого було особливо характерним вирішення геополітичних проблем шляхом військово-силового протиборства; 3) відмова від колишнього екстенсивного геополітичного розвитку країни, заснованого на експансії. Аналізуючи третій етап, С.Модестов підсумовує: «Якщо держава надмірно захоплюється приєднанням (і, зрозуміло, утриманням) значних територій, втягується у виснажливі війни, то настає момент, коли витрати на це стають непосильними, особливо, якщо країна переживає період економічного занепаду».

Література: Модестов С.А. Геополитика ислама. – М.: Молодая гвардия, 2003.

Панарін Олександр Сергійович (1940-2003) – російський філософ і політолог. Народився в м.Горлівка Донецької області України. Закінчив філософський факультет (1966) і аспірантуру Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (1971). З 1984 р. очолював сектор соціальної філософії Інституту філософії РАН. З 1992 р. – професор філософського факультету МДУ, а з 1993 р. – завідувач кафедру політології цього університету. В 2002 р. О.Панаріну присуджена премія імені Олександра Солженіцина. Він був обраний членом Академії гуманітарних наук, Академії політичних наук, Нью-Йоркської академії наук. Опублікував монографії «Філософія політики» (1996), «Реванш історії: російська стратегічна ініціатива в ХХІ ст.» (1998), «Глобальне політичне прогнозування в умовах стратегічної нестабільності» (1999), «Росія в циклах світової історії» (1999), «Російська альтернатива» (2000), «Спокуса глобалізації» (2000), «Православна цивілізація в глобальному світі» (2001). О.Панарін був глибоко переконаний, що в майбутньому Росія – велика світова держава, а «слов'яно-романській» цивілізації належить відігравати історичну роль у відновленні багатополярного світу. Вченого необхідно вважати продовжувачем традиції російської філософії кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., яка значне місце відводила релігії. Російське православ'я О.Панарін називав «релігією творчості».

В монографії «Спокуса глобалізму» О.Панарін запропонував кілька сценаріїв майбутнього розвитку світу, серед яких віддавав перевагу альтернативному глобалізму. В межах цього сценарію глобалізація розглядалася як незаперечний вектор розвитку – альтернативи можна шукати в межах самого глобалізму, а не поза чи на протигагу йому. О.Панарін закликав оцінювати глобалізацію за культурно-антропологічним та соціально-психологічним критеріями. Мислитель мріяв, що на арену вийде новий тип особистості, який буде підготовлений до планетарної відповідальності. Для того, щоб оформився такий тип, має утвердитися велика духовна і політична влада – «школа нової аскетичної педагогіки». Ймовірно, вважав О.Панарін, вона буде саме глобальною., альтернативною теперішньому «ліберальному». Це передбачає нове зміщення центру світу з Атлантики в Євразію. Клімат аскези – це континентальний, в геополітичному сенсі, клімат, відмінний від океанічного. І лише в ньому може сформуватися людина, здатна на тривале планетарне існування в нашу епоху.

Література: Панарин А. Искушение глобализмом. – М.: Эксмо, 2002.

Петров Валерій Леонідович (р.н. 1947) – російський історик, стратег і геополітик. Народився в Могилеві (Білорусь). Закінчив Горьківське зенітно-ракетне училище протиповітряної оборони (1968), Московський педагогічний інститут (1977), Московський державний університет імені М.В.Ломоносова (1985). З 1982 р. – науковий співробітник Інституту військової історії Міністерства оборони Російської Федерації. Кандидат філософських наук, віце-президент Академії геополітичних проблем, автор монографії «Геополітика Росії: відродження чи загибель?» (2003). В ній В.Петров стверджує, що «вироблення геостратегії ХХІ століття без врахування положень російської геополітичної думки – свідоме і заздалегідь сплановане вбивство Росії». Росія, російсько-слов'янський світ – це особливий культурно-історичний тип, до якого Європа відноситься вороже. Сила Росії – в державній централізації, православній вірі та загальнослов'янському союзу. Російський народ, на думку В.Петрова, створив єдину євразійську державу і об'єднав всі народи в «Євразійське братерство», сформулювавши «Євразійську суперетнічну систему». Отже, Росія-Євразія – це самостійна духовно-історична і геополітична реальність – особлива цивілізація, якою керує Російська національно-православна ідея. В.Петров переконаний, що на східному євразійському напрямі для Росії перспективний антиатлантичний (антимондіалістський) активний зовнішньополітичний діалог, який повинен перерости в союз з Китаєм, Індією, Іраном. На заході Євразії стратегічно актуальний, і про це свідчать події в зв'язку з агресією проти Іраку, антиамериканський, антинатовський блок із самостійною Німеччиною.

Література: Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? – М.: Вече, 2003.

SUMMARY

Vehesh M. Russian geopolitical schools: from Petro Chaadaev till Volodymyr Petrov.

In the informational and biographical material viewing of different Russian geopolitical schools of XIX-XXI centuries is given. Author accents on the views of the most well-known representatives of the Eurasian and Western conceptions in the Russian geopolitics (P. Savytsky, M. Danylevsky, L. Gumiliov). Russian geopoliticians take an important place in the article.

I. ЗАДОРЖНИЙ (Ужгород)

ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ У ЗАХІДНІЙ ГЕОПОЛІТИЦІ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Врахування географічного фактору є важливим у відносинах держав, у формуванні їх геополітичних інтересів. Вміле використання важелів стратегічних географічних позицій, транзитних властивостей територій, їх природних ресурсів, без сумніву, є запорукою успішної міжнародної політики, зростання сили держави в світі. Підтвердженням значення географічних об'єктів у міжнародній політиці є конфлікти України та її сусідів, зумовлені територіальними претензіями щодо островів Зміїний та Тузла. Інший приклад – суперництво Росії та Японії навколо Курильських островів, яке триває вже більше століття, тощо.

Важливим джерелом з'ясування впливів географічних чинників у політичних відносинах є праці класиків європейської геополітики першої половини XIX – другої половини XX століть, а саме Ф.Ратцеля, К.Хаусхофера, А.Мехена, Х.Макіндера. Таким чином, об'єктом дослідження є геополітичні концепції другої половини XIX – першої половини XX століття. Предметом дослідження є аспект географічного детермінізму в працях перерахованих вище авторів.

У даній статті нашим завданням є проаналізувати спадщину класиків геополітики, виділити праці, в яких розглядається проблема впливу географічного фактору на формування державної політики, суспільства взагалі; дати характеристику геополітичним концепціям та визначити місце географічного фактору.

Питання географічного впливу мало місце у працях істориків, філософів, державних діячів усіх часів. Ідеї про обумовленість життя суспільства географічним середовищем висловлювали ще античні мислителі Страбон, Геродот, Фулідід, Полібій, Платон, Аристотель, Цицерон, Гіппократ [16]. Цілісні концепції географічного детермінізму розробили мислителі нового часу Шарль Монтеск'є [15], Жан Бодуен, Генрі Бокль [11].

У кінці XIX століття географічний детермінізм, поряд з теоріями військової стратегії та цивілізаційними концепціями, стає теоретичною основою геополітики, яка заснована на ідеї визначального впливу географічного простору на зовнішню політику держав. Традиційна геополітика розглядає кожну державу як географічний чи просторово-територіальний організм, що володіє особливими фізико-географічними, природними, ресурсними, людськими й іншими параметрами і який керується виключно власною волею та інтересами.

Висвітлення змісту геополітичних концепцій та біографічні дані авторів знаходимо у працях М.Вегеша [11], В.Дергачова [13], К.Гаджієва [12], Н.Нартова [18], вивчення яких допомогло сформулювати концептуальні основи даної роботи.

Фрідріх Ратцель (1844-1904) – німецький вчений, цікавився багатьма природничими та гуманітарними науками, зокрема географією та соціологією. (географ, зоолог, геолог, палеонтолог, етнограф і соціолог). Один із засновників геополітики. Закінчив політехнічний університет у Карлсруе, згодом в Гейдельберзькому університеті прослухав курс лекцій професора Е.Геккеля – автора терміну „екологія”. 1876 року захистив дисертацію на тему „Еміграція в Китаї”. З 1880 – професор вищої технічної школи в Мюнхені, згодом у Лейпцигу. Основні його праці – „Політична антропологія”, „Земля і життя. Порівняльне землезнаство”, „Антропогеографія”.

У творі „Антропогеографія” („Народознаство”) [6] вчений сформулював свої основні думки про зв'язок еволюції народів і демографії з географічними умовами життя, про вплив природного середовища на культурне і політичне становлення народів. Він переконаний у

необхідності вивчення онтогенезу поряд з історичним в однаковій мірі враховувати і географічний фактор.

Ратцель звертає увагу на розташування материків, їх фізичні відмінності у південній та північній півкулях. Він пише: „...видно, що північна півкуля дає притул більшій кількості людей, ніж південна, що вона надає їм більш просторі і різноманітні області, що дотикаються між собою з різних сторін...” [6, 60]. Завдяки такому розташуванню материків у північній півкулі є можливість ширшого розвитку людині, адже положення, форма і простір дає суттєві переваги для досягнення цілей розвитку людства. Зв'язок материків на півночі зумовив розповсюдження людей, так як рослин і тварин. „Якщо ми поглянемо на людство як на цілісне, ми побачимо, що північні його частини знаходяться в широкому взаємному зв'язку, а південні значно розділені між собою” – підкреслює автор [6, 60]. Звертаючи увагу на раси, вчений зауважує, що негроїди належать до півдня, а монголоїди й білі – до півночі. Вищі форми культурного розвитку зустрічаються на північ від екватора. Таку ж протилежність він виявляє в освоєнні знарядь праці: народи, які не знають лук, належать південним частинам світу, а в північних частинах „лук і стріли... розповсюджені... від Лапландії до Східної Гренландії і Мексики” [6, 60].

Щільність населення, на думку Ф.Ратцеля, залежить від ступеня культурного розвитку населення, який характеризується розвитком землеробства. Чисельність людей, вважає він, тісно пов'язана з ґрунтом, який значно впливає на їх внутрішній розвиток, розповсюдження і взаємовідносини. Так, мисливські народи, які зовсім не займаються землеробством або займаються ним тільки тимчасово, кочові скотарі – розселенні рідко. Щільність населення збільшується з поширенням землеробства у поєднанні з рибальством, землеробства і промисловості. Ратцель також наголошує, що землеробство у великій мірі залежить від сприятливих природних умов, є продуктом вищої культурної організації і зумовлює збільшення щільності населення.

Серед диких народів автор зауважує значну різницю в ступені обдарованості, причини цього він бачить у природних умовах їх проживання. „Потрібно мати на увазі, – зазначає Ратцель, – що протягом культурного розвитку лиш деякі більш обдаровані народи все більше і більше оволодівали засобами культури і надавали міцності своєму прогресу, тоді як менш обдаровані залишались позаду” [6, 84]. Але слід розпізнавати стримуючу та заохочуючу дії природних умов у яких перебувають народи. Так, місця проживання диких народів „переважно зустрічаються на зовнішніх окраїнах ойкумени, в холодних і жарких країнах, на далеких островах, в замкнених горах, в пустелях” [6, 84]. Їх відсталість зумовлена природно-кліматичними особливостями, які не сприяють розвитку землеробства і скотарства. У несприятливих джерелах існування Ратцель бачить „ланцюг”, який змушує дикі народи „рухатися у вузькому просторі” [6, 84]. Ці причини на його думку пояснюють незначну чисельність диких народів, незначні розумові та фізичні здібності, рідкість видатних людей. Всі дикі народи проникнуті духом кочового життя, тому, як пояснює автор, їхні політичні та економічні установи навіть при переході до землеробства недосконалі.

Відповідаючи на питання що ж сприяє розвитку матеріальних основ культури, Ратцель наголошує, що „...так як в користуванні ресурсами природи для цілей людини дається шлях до цього розвитку, найбільш високу цінність має не матеріальне багатство природи, а багатство її... стимулами, які мають вищу цінність” [6, 88]. Найдорожчими для людини він вважає ті впливи природи, які підбурюють її до тривалої діяльності. Вищість людського фактору над природним у формуванні культури Ратцель не піддає сумніву. Природні умови, родючість ґрунту мають суттєве, але другорядне значення у культуротворчому процесі.

Прояви стимулюючої сили навколишнього середовища Ратцель виявляє у процесі культурного розвитку різних народів. Так, хоча на плоскогір'ях Мексики і верхнього Перу менш родючі землі, менше тепла і вологи, ніж в оточуючих їх низовинах, проте американці досягли найбільшого свого розвитку саме у цій місцевості [6, 90].

Стан і розвиток виробництва Ф.Ратцель поєднує із характером клімату і родючістю землі. Вчений зауважує: „В жарких країнах, де людині менше потрібно їжі і де виробництво її легше, ніж в холодних краях, населення збільшується швидше” [6, 167]. Внаслідок цього людей багато, роботи мало, заробітна плата низька; життя – бідне, розруха – всезагальна. У холодному кліматі, констатує вчений, людина потребує поживнішої їжі, земля не здатна прогодувати таку

ж кількість людей, як у помірних поясах, тому кожен повинен працювати більше, і як наслідок – більше виробництво.

У народів на нижчій стадії розвитку, наголошує автор, відсутня об'єднуюча сила для боротьби з природними небезпеками. Сила, яка єднає людей, сприяє розумінню загальних інтересів, сприятливо діє на загальну культуру, спричинила те, що на берегах „Німецького моря в Германії і в Нідерландах загальна небезпека прориву гребель і затоплення... викликала згуртованість місцевих жителів, яка мала важливі наслідки” [6, 181].

Отже, можна сказати, що природний чинник в органічній теорії Ф.Ратцеля виступає стимулом розвитку цивілізації, причиною різноманітності видів діяльності, а отже і добробуту, серед народів, зумовлює відсталість диких народів.

Карл Хаусхофер (1869-1946) – один із засновників німецької класичної школи геополітики. Народився в Мюнхені в аристократичній сім'ї. Його батько був професором політичної економії в Мюнхенському технічному університеті. Після закінчення гімназії, всупереч сімейній традиції, вирішив стати професійним військовим. 1895-1897 – слухав лекції у Баварській військовій академії. Ставши у 1899 році офіцером, Хаусхофер більше двадцяти років прослужив в армії. Брав участь у Першій світовій війні. У 1908-1910 роках займав посаду німецького військового аташе в Японії, що дозволило йому близько познайомитися з проблемами далекого Сходу і Тихого океану. Його перше наукове дослідження „Дай Ніхон” (велика Японія) було присвячене геополітиці Японії, видане у Мюнхені в 1913 році. Японію Хаусхофер вважав „Прусією Сходу”. З 1921 року – професор географії Мюнхенського університету, де заснував Інститут геополітики та видавав журнал „Цайшриффт фюр геополітік”. 1934-1937 – президент Німецької академії також голова „Об'єднання на захист німців за кордоном” (Баварія). У цей час неодноразово зустрічався з нацистськими лідерами Р.Гессом, Й.Ріббентропом, Й.Гіббельсом, Г.Гімлером, рідше бачився з Гітлером. Треба відзначити, що членом НСДАП Хаусхофер ніколи не був. Під час Другої світової війни одержав ранг бригадного генерала. Після замаху на Гітлера (липень 1944), в якому брав участь його син Альбрехт, Хаусхофер заарештований і деякий час провів в концтаборі Дахау. Після краху нацистського режиму Хаусхофер був заарештований американськими окупаційними властями, так як потрапив до списку „видатних нацистів” і виступав на Нюрнберзькому процесі як свідок. У 1946 разом з дружиною Хаусхофер покінчив життя самогубством.

Займаючись науковою роботою, Хаусхофер опублікував біля 400 наукових та науково-популярних праць, а також сотні статей. Серед його робіт на особливу увагу заслуговують „Кордони в їх географічному і політичному значенні” (1927), „Панідеї в геополітиці” (1931), „Статус-кво і оновлення життя” (1939), „Континентальний блок”, „Геополітика Тихого океану”, „Японська імперія в її географічному розвитку” та інші.

Хаусхофер у монографії „Кордони в їх географічному і політичному значенні” [7] наголошує на важливості врахування географічних рельєфних особливостей території у встановленні кордонів. Кордон прокладений у відповідності з природними розмежуваннями набагато стабільніший, безпечніший, ніж проведений довільно. Факти утворення кордонів дозволяють Хаусхоферу констатувати, що у випадках виникнення і реорганізації кордонів зустрічається і відхилення від простої довільності, характерної для сучасної політичної влади. Перш за все починає домінувати схильність до повернення, до встановлення природних прикордонних форм при створенні й зведенні нових кордонів [7, 258].

Для пояснення переваг природного розмежування Хаусхофер використовує „вершину і перевал, плоскогір'я та ...пороги на річці... велику річку в її роз'єднуючій та об'єднуючій властивостях, високогірні долини... і витoki річок, які в кінцевому рахунку фіксують на льодяному покриві вершин Альп та Гімалаїв нав'язаний природою кордон водного господарства” [7, 241]. Або ж автор посилається на те, як відношення води і рослинності впливають на утворення кордонів чи стирають їх. Пояс боліт і тайга, джунглі, реліктові ліси і мангрові зарослі створюють природні кордони рослинного світу. Тваринний світ також утворює свої кордони. Він закладає, як стверджує Хаусхофер, „справжній організм кордону роями мухи цеце, сарани, малярійного комара... в районах можливого розповсюдження інших органічних живих істот” [7, 242].

Кордони, утворені анойкуменою, на думку Хаусхофера, володіють найкращими розмежувальними силами. У цьому відношенні він ставить їх на перше місце. Так, утворення в

середині анойкуменної зони дає слабшим культурам стійку силу спротиву і допомагає виживати (повстання індіців Перу і Болівії) [7, 288].

Провести чітку лінію між „анойкуменою” та „ойкуменою”, на думку Хаусхофера, майже не можливо, та й не потрібно, бо „простори які вважаються незаселеними майже повсюди проникні при великій волі до життя” [7, 249]. Позначена лінія для зон, які визнаються незаселеними довільна незалежно від того чи буде вона призначена для середовища, визначеного ґрунтом, чи для кліматичного середовища, визначеного опадами, нестачею чи надлишком води. „Кожна раса, кожен народ, кожен мандрівник і вчений, – переконаний автор, – проведуть цю лінію по-різному: росіянин, китаєць, японець, малаєць, тибетець: кожен по-своєму нанесе її, наприклад на карту Північної, Центральної чи Південно-Східної Азії” [7, 249].

Так, наприклад, загартований житель гірської країни, для якого сніг звичне явище, ще здатен вистояти в суворих кліматичних умовах, у той час як японець, що живе на узбережжі, житель романського Середземномор’я давно вже перестали б пасивно протистояти суворостям клімату. „Поселення якутів, житла мешканців Шпіцбергена, юрта тибетця... неприйнятні для поселенців, які звикли до м’якого клімату” – наголошує Хаусхофер [7, 249]. Для людини Південних морів, продовжує він, яка харчується морськими продуктами, – малайця повністю задовільні умови існування там, де для не малайця вони жахливі. Адже останній не зможе, ниряючи з ножем в зубах, добувати в рукопашній сутичці під водою із буруна атола велику хижу рибу.

Важливою у становленні геополітичних інтересів різних країн можна вважати, за Хаусхофером, чітку „градацію уявлень про незаселеність, що відділяє” у окремих рас і народів. Ці уявлення вагомі для визначення політичних кордонів, їх збереження у великих народів, які створили свою державність. Прикладом є різне ставлення до Південного берега Криму чи Понтійського узбережжя древніх греків, римлян („місце заслання римлянина”), європейців та правителів Російської імперії, яке останнім здавалося „раєм на Землі” [7, 281].

Беззаперечним доказом значення уявлень про межі ойкумени Хаусхофер вважає сприйняття Росією, Китаєм та Японією Приамур’я. З одного боку „нордична, континентальна”, з іншого „більш південна, океанська походженням та вихованням” точки зору. Сприймання Росією півночі Азії, згідно з вченим, дає відповідь на питання чому росіянам вдалося за відносно короткий період часу пройти через весь Сибір, досягнути Тихого океану, створивши імперське утворення, яке сягало американської бухти Сан-Франциско. Вирішальним, на думку вченого, був той факт, що росіянин, який просувався в північну Азію не вважав ці простори незаселеними, тому проникав туди. У цей час інші великі народи світу, в тому числі і східноазіатські, вважали їх непридатними для життя, тими, які не мають цінності як територіальні володіння [7,282]. Лише „степовий інстинкт” Маньчжурської династії закріпив кордон на Амурі, зупинивши просування росіян.

Значно пізніше ніж китайці загрозу росіян з Амура відчували японці. „Острівній державі, – зазначає Хаусхофер, – розташованій ближче до тропіків, до кінця XVIII століття здавалося, що північна анойкумена починається вже з протоки Цугару між Хондо і Хоккайдо...” [7, 283] і лише в кінці XVIII століття японці зробили ряд експедицій до Амура і Сахаліну для зустрічі натиску, який наближався з півночі. З того часу відбуваються численні сутички за цю територію і її остаточний поділ не відбувся по нині.

Наступним за силою розмежування Хаусхофер називає так званий „срібний пояс” – море як кордон. Роздільна сила води в усіх її проявах на земній поверхні – протоках і річках, озерах і морях, – також сприймається „людськими расами докорінно по різному”. Визначаючим для світогляду приморських народів, як вважає Хаусхофер, являється їх пантеїстичне відчуття єдності з блакитними просторами моря. „Море зв’язує такі раси, манить красою протилежного берега; для тих хто пробивається до моря з внутрішніх областей, воно стає природним кордоном” [7, 287]. Втрата китайцями контролю над своїм морським узбережжям у XIX – XX століттях один з прикладів цьому. Японська прибережна імперія, наголошує автор, „навпаки, розширює в той же час свою захисну опору на море небаченим розвитком узбережжя майже до 42 000 км...” [7,287].

На стику суші і моря, вздовж кордону між ними виникає своєрідна зона боротьби – узбережжя. Автор розрізняє привабливі узбережжя і узбережжя як зони оборони. До перших він відносить обривисті узбережжя з виступаючими рядами скель, з видимими островами,

узбережжя порізані бухтами і фіордами, шхери як вид узбережжя, які викликають спокуси переходу кордону в напрямку моря. „Монотонний плоский берег, а особливо якщо на нього набігає сильний приплив, повсюди скоріше ставав перепоною, до якого прилаштовується спільнота, яка сюди прагне...” [7, 295].

Особливі географічні локальні умови узбережжя відіграють, за Хаусхофером, велику роль для оцінки їх роздільної сили, а саме великі ріки, постійні вітри в напрямку суші, холодна вода, яка піднімається з глибин, біологічне середовище – все це повинно прийматися до уваги [7, 296]. Мінливий характер моря-кордону зміцнює сила припливів і відпливів, зміна русла річок, стану їх гирл, наприклад, приносить катастрофічні наслідки для портових міст, розташованих біля цих гирл [7, 298].

За володіння корисними копалинами завжди точилася боротьба. Тому Хаусхофер виділяє їх серед географічних факторів, які впливають на зміну кордонів, на їх стабільність. Так, корисні копалини спричинили окупацію деяких німецьких земель після Першої світової війни. Автор наполягає на правильному, отже за природними ознаками, встановленні кордонів. Нерозумний, беззмістовний розподіл кордонів по Саару, Руру та Рейну, Верхній Віслі у Верхній Сілезії привів до руйнування там чітко діючого механізму економіки [7, 305]. Хаусхофер наголошує на тому, що кордони надійніші і безпечніші тоді, коли вони повністю охоплюють області з сировинними ресурсами. Такі кордони зручні для прикордонних зносин, довго залишаються незмінними, не викликають спокуси порушення.

З географічної точки зору автором піддаються аналізу зв'язки між кордоном і атмосферою та її проявами, які виявляються у коливанні мусонів, періодичності злив та засух, їх зв'язках з голодом та захворюваннями населення у Східній Азії [7, 306]. Подібні природні явища, на переконання Хаусхофера, повинні бути позначені на картах. Визначені прояви має й вітер, який регулярно дме з точністю годинникового механізму зимою з гір, а влітку – в гори, і пов'язане з розподілом опадів появи мусонів. Межі опадів залежно від їх кількості Хаусхофер теж відносить до проявів кордону. Дощ, як кліматичне явище, дав ім'я „південно-китайській землі Юньнань: Хмарний Південь!” [7, 307].

Потреби у воді, як виявляє Хаусхофер, мають пряме відношення до виховання марнотратства чи бережливості води, що у великій мірі обґрунтовує установку людей по відношенню до кордону. Йдеться про розмежування через найчастіші природні, а тому найбільш прийнятні кордони: по водотоку [7, 309]. Виходець з Близького Сходу, середземноморець – грек і римлянин і всі, що пішли з їх кореня рано пізнають під час засухи в бідних опадах країнах хитромудре встановлення меж підходу до води. Для них, зазначає вчений, велика річка і просто річка як кордон – близькі поняття [7, 309-310].

Вододіл, за Хаусхофером, у своєму впливі на встановлення кордонів проявляється в трьох формах: „у висотній формі, у гірському гребені, підковоподібній окраїні плато, у зарослому лісом хребті, в трясовинах і болотах...” [7, 310]. Значення їх роздільного впливу тепер зменшують гірські залізні дороги, тунелі, гідротехнічні споруди тощо.

У вихованні політичного „відчуття кордону” геополітик бачить найважливішим вивіщення розуміння сутності кордонів і привабливе сприйняття природних і штучних кордонів індивідуумами, групами, нацією в цілому. Таке сприйняття повинно викликати сильніше почуття єдності всього народу. Тільки тоді народ здатен вносити свій вклад у світову культуру [7, 348].

Землі, особливо якщо вони одночасно являються вододілами, діють як установлювачі кордонів тим краще, чим більше вони ворожі життю, чим більше заважають зносінам. Райони ущелин, пояс боліт, на думку Хаусхофера, можуть розділяти більш дієво, ніж навіть високі хребти гір, що підступають до районів прохідних перевалів. „Котловинні ландшафти, – зауважує автор, – як Фергана, Богемія... Кашмір, будучи особливо стійкими, однорідними, недвозначно заснованими на системі річок і кордонів по вододілам з одним-єдиним, частіше за все глибоко прорізаним виходом, являються передбаченими політичними утвореннями” [7, 400].

Просторим областям лісів і боліт також притаманна властивість розділяти народи (кордони в мусонних країнах Амазонії, в Судані). „Супутній пояс заболочених рівнин і дрімучих лісів Гімалаїв – Тераї, все ще захищають сьогодні Непал та інші високогірні держави від повного поглинання Індо-Британською імперією... болота Прип'яті і Рокітно проявили себе

в древній і новій історії як політично діюча роздільна сила, якою володіє рослинний покрив” – констатує Хаусхофер [7, 409]. Лісові та заболочені області можуть утворювати симбіоз із кордонами по водотоку і вододілу посилюючи роздільну здатність, і навпаки приймати протилежні направлення і не допускати впливу останніх. Таким чином, рослинний світ, на думку вченого, також накладає важливий відбиток на розділення життєвих форм людства.

Вчений відзначає здатність гір, лісів, боліт захищати, зберігати залишки народів: „Так проявляє себе Кавказ, схили Алтаю і Тянь-Шаню... Так все ще зберігаються баски в Піренеях, вірмени в високогірних долинах ландшафту Арарату...” – пише він [7, 428]. Кожен народ бачить прикордонний природний захист по-різному. Італієць – перш за все в Альпах, тоді як для індуса сніговий покрив Гімалаїв – „кордон непридатного для життя, обитель страшних богів, а для тибетця високогірні північні долини – місце постійного проживання” [7, 287].

Карла Хаусхофера, як істинного патріота німецької держави, хвилює стан її кордонів. Крім питання проблеми втрати Німеччиною етнічних територій після Першої світової війни, яке він неодноразово порушував, його турбує ще й відсутність географічно сталих, забезпечених природою меж Німеччини: „Ми не можемо... як багато інших великих народів на Землі, пристосуватися головним чином до якогось одного або декількох... видів кордонів, таких, як срібний пояс моря у Великобританії та Японії; могутні гірські ланцюги Гімалаїв на півночі індійського життєвого простору; зони анойкумени, пояс пустель, гірські хребти, що сходяться, як це властиво китайському культурному ґрунту чи просторим частинам Радянського Союзу; оперезана порослими лісом горами Богемія, на дві треті захищений заболоченими лісами ареал Польщі” [7, 475].

Отже, Хаусхофер у творі „Кордони в їх географічному і політичному значенні” виявляє вплив географічних факторів на створення кордонів. Найбільше значення в цьому відношенні мають кордони анойкумени (непридатних для життя територій), „срібний пояс” моря, смуга узбережжя. Дещо меншою роздільною силою володіє водотік (кордони по річках), вододіли, гірські ланцюги, ліси і болота. Запорука непорушності, стабільності кордонів – їх відповідність природі. Розуміння населенням кордонів відрізняється, за Хаусхофером, в різних кліматичних поясах, по-різному сприймаються кордони по вододілу, межі земель придатних для життя, а, отже, потрібних для одержавлення тощо.

Алфред Таер Мехен (1840-1914) – видатний американський історик. У 1859 році закінчив Морську академію і одержав чин мічмана. Приймав участь у Громадянській війні в США 1861-1865 рр. Згодом слухав курс лекцій в Оксфордському та Кембріджському університетах. З 1885 року – викладач військово-морської стратегії і тактики Військово-морського коледжу у Нью-Йорті, який згодом очолив. Його численні наукові роботи присвячені морській стратегії та її політичному аспекту. Серед них однією з найпопулярніших є праця „Вплив морської сили на історію” (1889), а також „Вплив морської сили на Французьку революцію та Імперію” (1892), „Зацікавленість Америки в морській силі”, „Проблеми Азії та її вплив на міжнародну політику”, „Морська сила та її відношення до війни” та інші.

У монографії „Вплив морської сили на історію” [2] автор визначає морську потугу держави як одну з головних заporук її успішності і могутності на світовій арені. Мехен оцінює морську могутність, аналізуючи її елементи, і доводить їх дію емпірично. Не намагаючись вичерпати питання, суть своєї роботи він бачить у спробі пояснити наскільки суттєво географічне положення країни може впливати на її діяльність на морі.

Геополітична концепція „морської сили” А.Мехена базується на специфіці морів, на їх корінній відмінності від суші. Згідно неї, переваги океанічних держав над континентальними зумовлені географічно. Автор виділяє ряд умов, які найбільше впливають на морську силу країни. Ці умови він розподіляє у відповідні групи: географічне положення; фізична будова, яка включає природну продуктивність і клімат; розмір території; чисельність народонаселення; характер народу; характер уряду, включаючи в нього і національні установи. З географічного підходу найбільшу цікавість для нас становлять перші три групи чинників.

Географічне положення країни, наголошує Мехен, має досить різнобічний вплив, воно може вимагати зосередження морських сил, або змушувати їх розсіюватися. Положення Франції, яка прилягає і до Середземного моря і до океану, хоч і має свої вигоди, загалом є джерелом її слабкості на морі у воєнному відношенні. Причиною цього є те, що східний і

західний французькі флоти можуть з'єднатися тільки після проходження через Гібралтарську протоку, часто під час подібних спроб вони зазнавали значних втрат.

Наявність стратегічної переваги центральної позиції, можливість побудови військових баз зумовлені географічно та сприяють, як вважає вчений, зосередженню сил держави. Англія в цьому відношенні має відмінну позицію: „з одної сторони вона протиставлена Голландії і північним державам, з другої Франції і Атлантичному океану” [2, 208]. Коли Англії загрожували різні коаліції цих європейських держав то її флот без зусиль об'єднувався проти будь-якого з ворожих флотів, тоді як флоти ворогів-союзників для об'єднання повинні були пройти через протоку Ла-Манш. „Крім того на обох морях природа дала Англії кращі порти і береги, які дозволяють безпечно наближення до них” – що, за Мехеном, теж є досить важливим [2, 209].

Втрата Гібралтару не тільки позбавила Іспанію контролю над торгівлею, що йшла через протоку, але і вибудувала перепону для з'єднання двох дивізій її флоту. Вигідне географічне положення Італії нейтралізуються тим, що країна позбавлена контролю над островами, які їй „природно належать” – „Мальта в руках Англії, а Корсика в руках Франції”. Тому, зазначає автор, вірогідність можливості Італії в найближчому майбутньому стати в перші ряди серед морських націй є більш ніж сумнівною.

Обставини склалися так, що Середземне море в історії світу, як з комерційної, так і з військової точки зору, відіграло більшу роль, ніж будь-яка інша площа води подібного розміру. Як в минулому так і тепер точиться боротьба за панування над ним. Тому вивчення умов на які це панування спиралось колись і опирається тепер, а також і відносно військового значення різних пунктів на берегах цього моря, Мехен вважає більш повчальним, ніж подібне вивчення по відношенню до „інших театрів дій морської сили”.

Інше зауваження автора стосується географічного розташування Сполучених Штатів Америки відносно Панамського перешийка. Він розуміє – якщо будівництво каналу через перешийок відбудеться, то Карибське море, яке тепер має значення тільки для місцевої торгівлі, стане одним з головних світових торговельних шляхів. З торговими інтересами до берегів Штатів наблизяться, як ніколи раніше інтереси європейських держав. Тому, як вважає автор, положення країни відносно цього шляху буде нагадувати положення Англії відносно Каналу і середземноморських країн відносно Суецького каналу.

До фізичних факторів Мехен відносив особливості будови узбережжя. „В країні, яка володіє береговою лінією, хоча і великої протяжності, але зовсім без гавані, не могли б розвинути ні морське суднопластво, ні морська торгівля ні флот” [2, 214]. Чисельні і глибокі гавані, переконаний Мехен, складають джерело сили і багатства, особливо якщо вони лежать в гирлах судноплавних рік, які сприяють зосередженню внутрішньої торгівлі. На необхідності забезпечення їх оборони автор наголошує окремо [2, 214-215].

Мехен вважав, що фізичні властивості або звертають діяльність нації до моря або відволікають її від нього. Так, наприклад, Франція за правління Ришельє мала прекрасні гавані для зовнішньої і внутрішньої торгівлі морем і також сприятливі внутрішньополітичні обставини. Незважаючи на це французи не звернулись до моря з енергією і успіхом Англії та Голландії. „Головна причина цього, – переконаний Альфред Мехен, – лежала, напевне, в фізичних умовах, які робили Францію країною приманливою, з чаруючим кліматом і з продуктивністю, яка перевищувала потреби населення. Англія, з іншої сторони, отримала від природи лиш дуже небагато... Чисельність її потреб у поєднанні з безупинною діяльністю та іншими умовами... привели представників її населення далеко за кордони їх країни, і там вони знайшли землі привабливіші й багатші, ніж їх батьківщина” [2, 215-216].

Коли море не тільки омиває країну, а і розділяє її на дві або більше частин, то володіння ними робиться не тільки бажаним, але і суттєво необхідним. Мехен зауважує: „Така фізична умова або сприяє виникненню і розвитку морської могутності країни, або ж робить її безсилою” [2, 219].

Щодо розмірів території, то до питання розвитку морської сили має значення не загальне число квадратних миль, які займає країна, а довжина її берегової лінії і характер її гаваней. „При цьому слід зауважити, – наголошує Мехен, – що при однакових географічних і фізичних умовах, протяжність берегової лінії слугує джерелом сили і слабкості, дивлячись на те, багато

чи мало населення” [2, 222]. Яка б не була величина берегової лінії, вона повинна бути відповідною населенню країни.

Отже, серед природних умов, згідно з Мехеном, найбільше на морську силу країни впливає географічне положення, фізична будова (рельєф, ґрунт, клімат), розміри території. Значення дії цих чинників автор обґрунтовує на прикладах історичних подій.

Хелфорд Джордж Макіндер (1861-1947) – британський географ. Народився в місті Гейнсбург. Закінчив Оксфордський університет в якому пізніше заснував школу географії (1899). 1903-1908 – очолював Лондонську школу економіки, 1910-1922 – обирався депутатом парламенту від Шотландії. Оpubлікував багато наукових праць, зокрема „Британія і Британські моря” (1902), „Демократичні ідеали та реальність” (1919), „Кругла планета і завоювання світу” (1943) та інші.

Зацікавлює доповідь Макіндера „Географічна вісь історії” (1904) [1], з якою він виступив на засіданні Королівського географічного товариства. Пізніше вчений вносив до неї зміни в 1919 і 1943 роках, але зміст її суттєво не змінився. У доповіді наголошується на завершенні великої історичної епохи – „епохи Колумба” і початком з ХХ століття нової епохи в світовій історії. Автор запропонував формулу, „яка так чи інакше буде відображати географічну відданість історії”. За її допомогою „можна буде вирахувати перспективу розвитку деяких конкуруючих сил теперішнього міжнародного політичного життя”. Цю формулу він назвав „географічною віссю історії”. Оскільки, як твердить Макіндер, для будь-якої держави найвигідніше – серединне розташування, то з планетарної точки зору центром світу є Євразійський континент. У його ядрі у свою чергу знаходиться „серце світу” – Хартленд – ключова стратегічна територія Афро-Євразійського Світового острова. Через Хартленд і пролягає гіпотетична „географічна вісь історії”, володіння нею являється необхідною умовою світового панування. На баланс сил в світі суттєво впливають країни за межами Хартленду – так звані „внутрішній півмісяць” (Німеччина, Австрія, Туреччина, Індія, Китай) та „зовнішній півмісяць” (Британія, США, Південна Африка, Канада та Японія). Теорія Макіндера ґрунтується на географічних характеристиках Хартленду, як осьового регіону, що зумовлюють його відмінність від внутрішнього та зовнішнього „півмісяців”, їх географічне та історичне протистояння.

Автор пропонує поглянути на Європу і на європейську історію, як на явища залежні по відношенню до Азії та її історії, оскільки європейська цивілізація являється в значній мірі, результатом вікової боротьби проти азіатських вторгнень [1, 12]. З доісторичних часів з центру Євразійського континенту на його окраїни здійснювали набіги кочівники, приносячи страх і розруху їх мешканцям. Останній і найкращий приклад цьому – Монгольська імперія. Сила цих мобільних держав-кочівників була зумовлена самим степом і зникла в оточенні гір та лісів.

Найважливіший географічний контраст, помітний на політичній карті сучасної Європи, на думку Мехена, контраст між величезними просторами Росії, яка займає половину цього континенту, з одної сторони, і групою дрібніших територій, які займають західноєвропейські країни, – з другої. З фізичної точки зору явним є також контраст між неораними рівнинами Сходу і багатством гір і долин, островів і півостровів, які складають у сукупності західної „частини цього району земної кулі” [1, 12-13].

Описуючи природні характеристики так званого Хартленду, Макіндер зауважує, що центр Євро-Азії в цілому, є степовою місцевістю, яка представляє хоча бідні, але просторі пасовиська, де не так вже і мало оазисів, які живляться річками. Іншими словами, в цьому великому ареалі є всі умови „для підтримки рідкого, але в сукупності досить значного населення – кочівників, які пересуваються на конях і верблюдах. На півночі область їх проживання обмежена широкою смугою субарктичних лісів і боліт, де клімат, за виключенням західної та східної окраїн, занадто суворий для розвитку сільськогосподарських поселень” [1, 18-19]. На сході цієї території ліси простягаються на південь до Тихоокеанського узбережжя вздовж Амура – до Маньчжурії. Те ж на Заході: в доісторичній Європі ліси займали основну територію. Обмежені таким чином на північному сході, півночі і північному заході степи тягнуться, не перериваючись, протягом 4000 миль і, за винятком західної окраїни, їх не пересікають річки, які течуть у доступний для них океан.

Єдиний і просторий океан, який оточує розділені й острівні землі, являється, на думку науковця, безумовно, тією географічною умовою, яка привела до росту морської могутності і

корінним чином змінила характер політичних відносин між Європою і Азією. Адже, непотрібно забувати, наголошує Макіндер, що „...в середні віки Європа була затиснута між непрохідними пісками на півдні, невідомим океаном на заході, льодами і безкрайніми лісами на півночі і північному сході, а зі сходу і південного сходу їй загрожувала незвичайна рухливість кочівників” [1, 24]. Опанування моря, відкриття морських шляхів вивело Європу з цього становища, завданого їй природою. Європа розповсюдила свій вплив навкруг євразійських континентальних держав, які до цього загрожували її існуванню.

Із зростанням мобільності морських держав, зростає і мобільність держави Хартленду – Росії, це забезпечується активним прокладанням залізних доріг, всебічним закріпленням на територіях захопленої Середньої Азії та Сибіру. Автор переконаний, що простори Російської імперії та Монголії настільки великі, а їх потенціал щодо населення, зерна, бавовни, палива та металів настільки високий, що тут, без сумніву, розвине свій, нехай дещо віддалений, величезний економічний світ, недосяжний для океанічної торгівлі.

„Хіба не являється осьовим регіоном у світовій політиці цей просторий регіон Євро-Азії, недоступний для суден, але доступний в древності кочівникам, який сьогодні повинен бути покритим сіткою залізних доріг?” – запитує Макіндер [1, 27]. Росія в цьому світі займає центральне стратегічне положення, замінює монгольську імперію, може по всім напрямкам, за винятком півночі, завдавати, і одночасно одержувати удари. Інтенсивний розвиток її мобільності, пов’язаний з залізними дорогами, автор вважає питанням часу.

Таким чином, у органічній теорії Фрідріх Ратцеля природний чинник виступає стимулом розвитку цивілізації, причиною відмінностей переважаючого виду діяльності людини, відсталості диких народів. Для того, щоб зрозуміти єдність і цілісність людства, з’ясувати як воно стало таким як тепер і, в якій мірі, збереглися сліди його різноманітного минулого, необхідне, згідно з Ратцелем, глибоке вивчення географічного фактору.

Карл Хаусхофер яскраво обгрунтовує вплив географічних факторів на створення кордонів, а особливо роздільної сили природи. Найбільш значущими в цьому відношенні є кордони анойкумени (непридатних для життя територій), „срібний пояс” моря, смуга узбережжя. Дещо меншою роздільною силою володіє водотік (кордони по руслах річок), вододіли, гірські ланцюги, ліси і болота. Запорука непорушності, стабільності кордонів – їх відповідність природі. За Хаусхофером, по-різному в різних кліматичних поясах сприймаються кордони по вододілу, межі земель придатних для життя, а, отже, потрібних для одержавлення, що є причинами неоднакової експансивної політики держав.

Географічне розташування, як одну з головних заporук успішності і могутності держави на світовій арені розглядає у своїй таласократичній концепції Альфред Мехен. Аналізуючи елементи морської могутності, він намагається пояснити наскільки суттєво географічне положення країни впливає на її діяльність на морі. Формулюючи теорію „географічної осі історії”, Хелфорд Макіндер керується переконанням, що географічні фактори безпосередньо впливають на хід історичного процесу, а географічне становище визначає потенційну силу чи слабкість країни. Він виявляє паралелі історичного та географічного протистояння на земній кулі.

Отже, в класичних концепціях геополітики першої половини XIX – другої половини XX століть географічному фактору надавалося суттєве значення у формулюванні геополітичних концепцій, військово-стратегічних теорій, у визначенні зовнішньополітичного вектору діяльності держав.

1. Макіндер Х.Дж. Географическая ось истории // Классика геополитики. XX век. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 7-32.

2. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю // Классика геополитики. XX век. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 183-275.

3. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и империю (1793-1802). – Москва – Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. – 573 с.

4. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и империю (1802-1812). – Москва – Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. – 603 с.

5. Монтескье Ш. О духе законов // Избранные произведения. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – С. 159-733.

6. Ратцель Ф. Народоведение (антропогеография) // Классика геополитики. XX век. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 53-182.
7. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении// Классика геополитики. XX век. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 227-598.
8. Хаусхофер К. Континентальный блок / О геополитике: Работы разных лет. /Перевод с немецкого И.Г.Усачева. – М.: „Мысль”, 2001. – С. 371-418.
9. Хаусхофер К. Панидеи в геополитике / О геополитике: Работы разных лет. /Перевод с немецкого И.Г.Усачева. – М.: „Мысль”, 2001. – С. 254-352.
10. Хаусхофер К. Статус-кво и обновление жизни /О геополитике: Работы разных лет. /Перевод с немецкого И.Г.Усачева. – М.: „Мысль”, 2001. – С. 353-370.
11. Вегеш М. Західна геополітика в іменах. – Ужгород: Вид-во УжНУ, 2003. – 200 с.
12. Гаджиев К.С. Введение в геополитику /Издание второе дополненное и переработанное. – М.: Логос, 2002. – 272 с.
13. Дергачов В.А. Геополитика. Учебное пособие. – К.: ВИРА-Р, 2000. – 446 с.
14. Енциклопедія політичної думки / За ред. Девіда Міллера, Дж. Коулмена, В.Коноллі, Л.Райан. – К.: Дух і Літера, 2000. – 472 с.
15. Задорожний І. Концепція географічного детермінізму Ш.Л.Монтеск'є // Науковий вісник Ужгородського університету / Серія: політологія, соціологія, філософія. Випуск 3. – Ужгород: „Вісник Карпат”, 2006. – С. 3-9.
16. Задорожний І. Проблеми географічного детермінізму у працях античних авторів // Науковий вісник Ужгородського університету / Серія: політологія, соціологія, філософія. Випуск 1. – Ужгород: „Вісник Карпат”, 2004. – С. 7-23.
17. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера /Під редакцією Є.Причепія. – К.: ВК ТОВ „Тандем”, 2002. – 584 с.
18. Нартов Н.А. Геополитика /Под. ред. В.И.Старовойтова. – М.: Юнити, 2000. – 360 с.
19. Політологічний енциклопедичний словник / За редакцією Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – Видання друге, доповнене і перероблене. – К.: Вид-во „Генеза”, – 2004. – 736 с.
20. Усачов И.Г. Послесловие // Хаусхофер Карл. О геополитике: Работы разных лет. Границы в их географическом и политическом значении. Континентальный блок. Панидеи в геополитике. Статус-кво и обновление жизни /Перевод с немецкого И.Г.Усачева. – М.: „Мысль”, 2001. – 426 с.
21. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник /Автор-упорядник: Андрущенко В.П. та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.
22. Кто е кто в европейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник /Б.Кухта, А.Романюк, М.Поліщук. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.

SUMMARY

Igor Zadorozhny. Geographical aspect in the western geopolitics of the second half of the XIX – first half XX centuries.

This article studies geographical aspect of concepts of some authors of classical European geopolitics. In organic theory of Freedrih Ratcel the natural factor acts as stimulus of development of a civilization, the reason of domination of various kinds of activity. Karl Haushofer proves influence of the geographical conditions on an establishment of borders, their political value. Alfred Mahen the geographical position considers as one of the main conditions of sea power. Halford Makinder is confident, that geographical factors directly influence a course of historical process.

ТЕОРІЯ ПОЛІТОЛОГІЇ, СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

В. ГРИЦАНЮК (Львів)

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ: ОСНОВНІ ПАРАДИГМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Всі розвинені суспільства характеризуються нерівним розподілом матеріальних і символічних благ, винагород і можливостей як відносно окремих індивідів, так і між групами в середині суспільства. Нерівність виступає констатацією специфічного людського існування. Люди від народження є нерівними у фізичному, фізіологічному, психологічному, ментальному аспектах. Це закладено у природу людини і є біологічним, генетичним законом. Соціальна нерівність є наслідком включення людини до соціальних відносин, її породжує суспільне життя. Соціальна нерівність означає різний доступ індивідів, соціальних груп до соціальних ресурсів, якими володіє суспільство. Під соціальними ресурсами розуміються різні матеріальні й нематеріальні блага, у тому числі такі чинники, як влада, освіта, соціальні зв'язки, престиж. Нерівний розподіл цих факторів між населенням і створює соціальну нерівність. Узагальнюючим терміном, що описує стійкі ієрархічні структури соціальних нерівностей, є термін «соціальна стратифікація». Термін «стратифікація» дослівно перекладається як «утворювати шар» (лат. *stratum* - шар і *facere* - утворювати, робити). Він був запозичений з геології, де означає розшарування (неоднорідність) гірських порід, яке візуально, наприклад, спостерігається на зрізах скель.

Соціальна стратифікація – це природна і соціальна нерівність між людьми, яка проявляється в їх соціальному житті і має ієрархічний характер: вона підтримується і регулюється різними інституціональними механізмами, постійно відтворюється і модифікується, що є умовою впорядкованого існування будь-якого суспільства та джерелом його розвитку.

Найчастіше для складання загального уявлення про соціальну ієрархію суспільства є достатнім поділити громадян будь-якого суспільства відповідно до таких критеріїв як: - дохід (вимірюється в гривнях або доларах, які одержує окремий індивід або сім'я протягом певного періоду часу, скажімо, одного місяця або року), - освіта (вимірюється кількістю років навчання у школі, ліцеї, гімназії, технікумі, коледжі, університеті, отже, професор має за спиною більше 20 років формального навчання, інша ж людина може не мати і неповної середньої освіти), - влада (вимірюється кількістю людей, на яких розповсюджується прийняте вами рішення), - престиж (повага статусу, яка склалася в громадській думці).

Е.Гіденс виділив найбільш універсальні історичні системи стратифікації, які можна розглядати як типові наднаціональні форми соціального. Англійський соціолог відносить до них рабство, касты, стани і класи.

Рабство – це крайня форма нерівності, коли певні індивіди у прямому розумінні належать іншим людям як їхня власність. Легальні умови володіння рабами були дуже різні в різних суспільствах. Іноді закон позбавляв раба майже всіх людських прав, тоді як у інших випадках їхнє становище уподібнювалося до ролі слуги.

Каста асоціюється передусім з культурою Індійського субконтиненту. Сам термін «каста» не індійського походження, він запозичений з португальської мови і означає «раса» або «чиста порода». Категорично заборонявся перехід з однієї касты в іншу, а також - займатися невласивою роботою. Людина народжувалася, одружувалася й закінчувала свій вік у межах своєї касты. Кастова система надзвичайно складна і в різних місцевостях має різну структуру, причому ці відмінності настільки істотні, що йдеться, власне, не про одну «систему», а про різноманітність різних, досить слабко пов'язаних вірувань та звичаїв.

Стани були складовою європейського феодалізму, проте існували й у багатьох інших традиційних цивілізаціях. Феодальні стани склалися з різних страт (верств) і мали різні обов'язки та права стосовно один одного, деякі з них обумовлювалися законом. У Європі найвищий стан складався з аристократії та дворянства. Духівництво утворювало другий стан, нижчий за своїм статусом, але наділений багатьма певними привілеями. До так званого третього стану належав простолюд – кріпаки, вільні селяни, купці та ремісники. На відміну від каст, між станами до певної міри дозволялися змішані шлюби та індивідуальна мобільність.

Клас Е. Гіденс визначає як широке угруповання людей, які спільно розпоряджаються економічними ресурсами, що вирішальним чином формує стиль їхнього життя. Класові системи відрізняються в багатьох відносинах від рабства, каст і станів. Особливо потрібно було б відзначити чотири моменти:

1. Класи не створюються на основі правових і релігійних норм; членство в них не ґрунтується на спадкоємному положенні й звичаях. Класові системи більше рухливі, ніж інші системи стратифікації, і межі між класами ніколи не бувають ясно окресленими.

2. Приналежність індивіда до класу повинна бути «досягнута» ним самим, а не просто бути «даною» від народження, як в інших типах систем стратифікації. Соціальна мобільність у класовій структурі значно простіша, ніж в інших типах (у кастовій системі індивідуальна мобільність, перехід з однієї касты в іншу, неможливий).

3. Класи залежать від економічних розходжень між групами людей, пов'язаних з нерівністю у володінні й контролі над матеріальними ресурсами.

4. В інших типах стратифікаційних систем нерівність виражена насамперед на рівні міжособистісних відносин, що стосуються обов'язків між слугою й паном, рабом і хазяїном, представниками вищої й нижчої каст. Класові системи, навпаки, здійснюють в основному зв'язки безособового характеру.

Майнова власність, а також рід занять – ось головні підвалини класових відмінностей. Основні класи, що існують у західних суспільствах – це вищий клас, середній клас, робітничий клас і селяни [2, 290].

У доіндустріальних суспільствах нерівність й стратифікація вважалися значною мірою чимсь природним. Такі уявлення були пов'язані з космологічним або теоцентричним світоглядом, а справедливість матеріальної й соціальної нерівності розглядалася як похідна природного або надприродного порядку [4, 25]. Нерівність як природне явище у своїх працях розглядали Гомер, Платон, Арістотель. З 17 - 18 століть розвивається ідея природної рівності. Це означає, що ієрархія суспільства здобуває статус проблеми. Якщо люди рівні від природи, отже, соціальні нерівності не можуть бути природними, а виходить, вони є предметом змін. Отже, може бути й можливість усунення цих нерівностей. Дана логіка міркувань привела до створення й прийняття у Франції «Декларації прав людини й громадянина» (1789 р.) із ключовою ідеєю про те, що всі люди народжуються й залишаються вільними й рівними в правах. Соціальні розходження можуть бути заснованими тільки на загальній вигоді. Дійсно, якщо кожен індивід має природне право, чому ж деякі індивіди домінують над іншими, звідки виникають соціальні нерівності? Дане питання стало центральним у соціально-філософській думці. Залежно від того, як вчені відповідають на запитання про сутність і причини нерівності, можна виділити різні парадигми дослідження даного феномена.

Серйозний внесок в розробку проблеми походження соціальних нерівностей вніс французький вчений Е. Дюркгейм. Він показує такі негативні наслідки поділу праці, що проявляються з розвитком індустріального суспільства, як бідність, соціальна напруга. Однак, на його думку, «нормальні» форми поділу праці могли б привести до розвитку «органічної солідарності» як солідарності через взаємозалежність у складному індустріальному суспільстві. Дюркгейм звертає увагу на можливість організаційно-функціонального регулювання соціальних нерівностей, заснованих на поділі праці. В 1893 році у роботі «Поділ праці в суспільстві» Е. Дюркгейм зробив висновок, що в усіх суспільствах деякі види діяльності вважаються більш важливими, ніж інші. В одному суспільстві може високо цінуватися релігійний порятунок, в іншому – матеріальне багатство. Всі функції суспільства – закон, релігія, родина, праця - можуть утворювати ієрархію відповідно до того, наскільки високо вони цінуються. Відповідно до ієрархії цінностей вибудовується й соціальна ієрархія. Другий аспект теорії Дюркгейма пов'язаний з тим, що люди в різній мірі талановиті – деякі з них більше обдаровані, ніж інші. При навчанні ці розходження підсилюються. Він вважав, що в процвітаючому суспільстві саме талановиті повинні виконувати найважливіші функції. Для залучення найкращих й обдарованих суспільство повинне сприяти їхньому доступу до соціальної винагороди.

Американські вчені Т. Парсонс, У. Мур, К. Девіс – розглядали нерівність як необхідний і принципово важливий елемент організації суспільного життя. Свої теорії вони розробили на основі концепції Дюркгейма. К. Девіс разом з У. Муром у статті «Деякі принципи стратифікації» (1945) ініціювали довготривалу дискусію стосовно причин нерівності та її наслідків для суспільства. Американські вчені визнають позаісторичність й функціональну обумовленість стратифікації. Вона необхідна для нормального існування суспільства. Вони обґрунтовували, що нерівні соціальні й економічні винагороди є результатом «несвідомого» розвитку суспільства, за допомогою чого суспільство постачає талановитих індивідів мотивацією для соціально значимих дій і гарантує для себе ефективне виконання важливих соціальних ролей. Таким чином, найбільші винагороди йдуть до тих позицій, які

вимагають найбільшої підготовленості і є ключовими для функціонування соціальної системи. Головні тези цієї теорії можна сформулювати так:

а) розвиток суспільства пов'язаний із диференціацією його функцій, існують виключно важливі функції, від яких залежить доля суспільства; є другорядні й малозначущі функції, але усі вони висувають певні вимоги до людей, що мусять їх реалізувати;

б) з іншого боку, є люди, які значно різняться за своїми здібностями, професійною підготовкою, рівнем освіти, отже, виникає проблема пошуку і селекції (відбору) осіб, здатних виконувати ті чи інші функції;

в) механізм селекції полягає в тому, що суспільство створює нерівність соціальних статусів, віддає перевагу тим позиціям, що забезпечують найважливіші функції, мотивуючи суб'єктів конкурувати, боротися за входження до привілейованих груп;

г) довкола пріоритетних позицій створюється конкуренція, суспільство визначає спеціальні процедури добору, аби перемогли найбільш достойні особи. Останні, виконуючи функції належним чином, отримують винагороду в розмірі, пропорційному масштабу і важливості функцій.

Сам К. Девіс стисло визначав зміст теорії стратифікації так: «Кожне суспільство стикається з необхідністю розподіляти індивідів згідно з позиціями у соціальній структурі та спонукати їх до виконання обов'язків, що відповідають тим позиціям. Воно повинно, таким чином, вирішити проблему мотивації так, або, по-перше, викликати у відповідних індивідів бажання заповнювати визначені позиції, і, по-друге, спонукати індивідів належним чином виконувати обов'язки, притаманні даній позиції» [3, 108].

Р. Дарендорф розвиває теорії функціоналістів. Він опирається на дві фундаментальні ідеї: ідею Т. Парсонса про необхідність диференційованого соціального порядку як наслідок еволюції соціальної системи, і ідею Е. Дюркгейма про те, що кожне суспільство є «моральною спільністю». Із цього синтезу виникає ідея соціального контролю як інституту примусових соціальних норм, підтриманих відповідними санкціями. Логіка, заснована на даній ідеї, приводить Р. Дарендорфа до висновку про те, що нерівність походить із існуючих у людському суспільстві норм поведінки, які закріплюються санкціями. Таким чином норми закону й моралі є необхідною й достатньою умовою існування соціальної нерівності. Р. Дарендорф відзначає, що ця теза також справедлива й для суспільств, у яких рівність затверджена як конституційний принцип. Тобто, як тільки поведінка людей починає вимірюватися в термінах норм, слідом виникає ієрархічний порядок соціальних статусів, нерівностей і класів. Таким чином, вплив даного фактора залежить, насамперед, від відповідей на питання: звідки беруться норми, що регулюють соціальний порядок, і при яких умовах ці норми змінюються в конкретних суспільствах. На відміну від попередників Р. Дарендорф робить висновок про те, що нерівності виникають із конкретних рис людського суспільства, які пов'язані з диференціацією соціальних позицій, поділом праці. Диференціація, що розвивається, і впорядкування соціальних позицій, їхня стратифікація по шкалі престижу й доходу є результатом винятково санкціонування соціальної поведінки в термінах нормативних очікувань. А значить, на думку автора, влада й владні структури логічно передують структурам соціальної стратифікації [4, 36].

Прихильники теорії конфлікту не згодні з концепцією, що нерівність – це природний спосіб забезпечити виживання суспільства. Вони не тільки критикують прихильників теорії функціоналізму, але й стверджують, що функціоналізм – це не більш ніж спроба виправдати статус. Поділ суспільства на економічні класи стає неминучим наслідком розвитку виробництва, а власність розглядається як констатуюча характеристика сучасних багатьох нерівностей. К. Маркс поряд із власністю побачив також і інший фактор нерівності, а саме – поділ праці. Власність, згідно К. Маркса, формує найбільш сильний соціальний розкол у суспільстві. Марксова теорія виділяє три основних, внутрішньо неоднорідних класи капіталістичного суспільства: наймані робітники (чия власність – тільки робоча сила, а дохід – заробітна плата), капіталісти як власники капіталу (дохід у формі прибутку) і земельні власники (чий дохід визначається земельною рентою) Проте він визнає, що реальні класові системи набагато складніші, аніж зображує ця модель. Крім цих основних класів, існують також інші, що їх Маркс іноді називає перехідними класами. Це класові групи, що залишилися від

виробничої системи попереднього типу, як, наприклад, селянство в сучасних суспільствах. Маркс також привертає нашу увагу до розколів, що виникають всередині класів. Наприклад, існує розмежування інтересів між людьми, які володіють невеликим бізнесом, і тими, хто володіє або управляє великими корпораціями. І ті, й ті належать до класу капіталістів, але політика, яка сприяє розвитку великого бізнесу, не завжди відповідає інтересам малого. Марксове розуміння класу спрямовує нашу увагу на об'єктивно структуровані економічні нерівності в суспільстві. Належність до класу базується не на тому, що людина думає про свою позицію, а на об'єктивних умовах, які дозволяють одним мати більший доступ до матеріальних винагород, ніж іншим [2, 296].

Класова концепція М. Вебера цілком може бути розглянута як продовження теорії К. Маркса, але на іншому рівні узагальнення, у якому вже істотну роль відіграють індивідуальні відмінності. М. Вебер також розглядає класи з погляду їхнього економічного становища й можливості соціально спрямованих дій. Однак у своїх роботах він істотно модифікує підхід К. Маркса, формуючи самостійну точку зору на проблему класів. Вебер виділив три основних компоненти нерівності: багатство, соціальний престиж, влада. Він вважав їх взаємозалежними, але все ж таки в істотних відношеннях незалежними. Предметом його аналізу стають соціальні утворення, що мають економічні розходження відповідно до їхніх ринкових позицій, тобто, вводиться елемент конкурентності в розгляд класових відносин. Підставами ринкової позиції, згідно М. Вебера, є не тільки капітал, контроль над засобами виробництва (або його відсутність), але й кваліфікація та професійна освіта. Високі ринкові позиції можуть займати ті, хто володіє рідкою та цінною на ринку кваліфікацією, і внаслідок цього має високі заробітки. Дані економічні розходження породжують нерівності в життєвих шансах як можливостях мати частину економічного й культурного капіталу, який надається суспільством. Життєві шанси, визначаються різними ринковими позиціями, оцінюються людьми, стають підставою їхнього соціального стану [1, 147].

Багатство означає щось більше, ніж зарплата, багаті найчастіше взагалі не працюють, однак одержують великі прибутки за рахунок власності, капіталовкладень, нерухомості або акцій і цінних паперів.

Статус у теорії Вебера залежить від соціальної репутації або престижу, що його здобуває та чи інша група, відрізняючись цим від інших подібних соціальних груп. Статус характеризує об'єктивні можливості людини домогтися життєвого успіху. Специфічний стиль життя очікується від всіх тих, хто прагне належати до певного статусу. Чим більше привілейований соціальний статус, вважав М. Вебер, тим більше виражена є специфіка стилю життя. Відкриття М. Вебером феномену стилізації життя як важливого фактора зміцнення статусу, класової позиції відіграло важливу роль у наступних вивченнях культурних підстав стратифікаційних нерівностей, дало можливість більш глибоко показати специфіку класів і їх внутрішнє сегментування [4, 54].

У сучасних суспільствах, зазначає Вебер, формування партій є важливим аспектом влади і може вплинути на стратифікацію незалежно від класу й статусу. Мається на увазі здатність людини або групи втілювати в життя плани, вживати заходів або вести певну політику навіть всупереч запереченням з боку інших людей або груп [5, 283]. Згідно з Вебером, людина, завдяки величезному багатству й високому престижу або сполученню цих двох факторів, може досягти вершин влади, але володіння багатством або престижем саме по собі не ідентичне володінню владою.

Праці Вебера про стратифікацію мають велике значення, бо показують, що й інші виміри стратифікації, а не тільки класовий поділ. Більшість соціологів дотримуються думки, що схема Вебера дає гнучкішу й витонченішу основу для аналізу стратифікації, ніж теорія, яку пропонує Маркс.

Френк Паркін, британський учений, запропонував підхід, що ґрунтується більше на ідеях Вебера, ніж на теорії Маркса. Паркін погоджується з Марксом, як погоджувався і Вебер, що володіння власністю, засобами виробництва, є основною підвалиною класової структури. Проте власність, як вважає Паркін, це тільки одна форма соціального перекриття, яке може бути монополізоване меншістю і використане як фундамент влади над іншими. Соціальне перекриття визначається як будь-який процес, через який групи намагаються утримувати ексклюзивний контроль над ресурсами, обмежуючи до них доступ. Крім власності або багатства, для створення

соціального перекриття можуть бути використані більшість характеристик, що їх Вебер асоціював з різницями в статусі, такими, як етнічне походження, мова або віра [2, 299].

Особливу популярність на заході набула типологія класових систем, запропонована Е.О.Райтом. Згідно з Райтом, існують три виміри контролю над економічними ресурсами в сучасному капіталістичному виробництві, й саме вони допомагають нам ідентифікувати основні класи, що існують сьогодні: контроль над інвестиціями або грошовим капіталом; контроль над фізичними засобами виробництва (земля або фабрики та установи); контроль над робочою силою.

Ті, хто належить до класу капіталістів, контролюють усі ці виміри в системі виробництва. Робітничий клас не контролює жодного. Але між цими головними класами є групи, становище яких набагато двозначніше. Це ті утворення, які Райт називає суперечливими класовими утвореннями, бо вони мають вплив на одні аспекти виробництва, але не можуть контролювати інші. Наприклад, «білі комерці» та професійні службовці мусять продавати свою робочу силу підприємцям, щоб добути собі засоби до прожитку так само, як це роблять ті, хто виконує ручну працю. Проте водночас вони мають більший контроль над умовами праці, ніж люди «в синіх комірцях». Райт називає класове становище таких працівників «суперечливим», тому що вони не є ані капіталістами, ані робітниками, які виконують ручну працю, проте мають деякі спільні ознаки і тих, і тих [2, 298].

Унікальна теорія стратифікації була запропонована У. Ллойдом Уорнером. В 30 – 40-х роках Уорнер провів детальне дослідження класової системи в спільноті, яку назвав «містом Янки». Аналіз цієї системи здійснюється на основі відгуків членів спільноти один про одного. Таким чином, люди самі визначали класову приналежність тих чи інших жителів. Якщо власник бакалійної крамниці вважав, що банківський службовець вище його по соціальному стані, Уорнер «ловив його на слові». Це теорія «репутації», оскільки Уорнер визначав класову приналежність людей на основі оцінки їхнього статусу іншими членами спільноти, тобто їхньої репутації.

Уорнер виявив шість різних класів в «місті Янки». (1) Вищий клас включав багатих людей. Головним у ньому було «знатне» походження. (2) Нижчий вищий клас, сюди також входили люди високого статку, але вони не були вихідцями з аристократичних родин. (3) Вищий прошарок середнього класу складався з високоосвічених людей інтелектуальної праці й ділових людей, що мають високі доходи, - лікарів, юристів, власників капіталу. (4) Нижчий середній клас, його представляли головним чином канцелярські працівники й інші «білі комерці» (секретарі, банківські касири, діловоди). (5) Вищий прошарок нижчого класу становили «сині комерці» - заводські робочі та інші працівники фізичної праці. (6) Нижчий прошарок нижчого класу включав самих бідних і знедолених членів суспільства [5, 284].

Крім Уорнера, інші дослідники стратифікації зосередили свою увагу на аналізі оцінок престижу, але вони характеризують престиж на основі відношення людей до певних професій.

В 1977 році Дональд Дж. Трейман проаналізував 85 наукових праць учених з 53 країн про професійний престиж й зробив висновок, що оцінки престижу дуже схожі в усьому світі. На основі результатів цього аналізу Трейман розробив теорію, що пояснює, чому оцінки професійного престижу так подібні в різних країнах.

Теорія Треймана складається із чотирьох основних положень:

Перше пов'язане з тим, що основні потреби людей (у їжі, одязі й даху) однакові у всіх суспільствах. Крім того, для життя в сучасних суспільствах необхідні знаряддя праці, зброя, політичні й військові організації. В усьому світі проблеми, пов'язані з виробництвом цих речей, досить подібні. У результаті у всіх суспільствах існує приблизно однаковий поділ праці.

Друге положення теорії Треймана полягає в тому, що в умовах спеціалізованого поділу праці деякі люди в більшій мірі володіють матеріальними ресурсами й контролюють їхнє використання, ніж інші. Інакше кажучи, у результаті спеціалізованого поділу праці складаються різні ступені влади - лікарі мають більш високу кваліфікацію й мають більшу владу, ніж робітники на складальному конвеєрі; крім того, вони одержують більш високу зарплату й володіють більшою власністю.

Третє положення теорії Треймана передбачає привілеї для тих, хто має владу в будь-якому суспільстві. Люди, що займають високе положення, часто мають політичний вплив, що вони можуть використовувати з вигодою для себе. Наприклад, президент компанії по випуску

реактивних двигунів, імовірно, може впливати на твердження урядом норм безпеки на повітряних лініях, які будуть сприяти розвитку авіаційної промисловості.

Четверте положення теорії Треймана є наслідком трьох інших. Оскільки влада й привілеї всюди цінуються, пов'язані з ними професії у всіх суспільствах вважаються престижними [5,285]

У теорії Треймана сполучаються елементи декількох інших концепцій. Як і в теорії Девіса й Мура, у ній зроблений наголос на важливості різних професій; крім того, тут знайшла відображення точка зору Маркса, що підкреслювала роль поділу праці. Досліджуючи співвідношення між владою, привілеями й престижем, Трейман використовує деякі аспекти теорії «репутації» Уорнера.

Ідея багатомірної стратифікації набуває розвитку у працях П. Сорокіна. Соціальна стратифікація, на думку Сорокіна, – це диференціація якоїсь сукупності людей на класи в ієрархічному ранзі. Вона знаходить своє вираження в існуванні вищих і нижчих прошарків. Її основна сутність – у нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності й обов'язку, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади й впливу серед членів того або іншого співтовариства. Конкретні форми соціальної стратифікації досить різноманітні. Якщо економічний статус членів якогось суспільства неоднаковий, якщо серед них є як заможні, так і незаможні, то таке суспільство характеризується наявністю економічного розшарування незалежно від того, чи організоване воно на комуністичних або капіталістичних принципах, чи визначене воно конституційно як «суспільство рівних» чи ні. Ніякі етикетки, вивіски, усні висловлення не в змозі змінити або затушувати реальність факту економічної нерівності, що виражається в розходженні доходів, рівня життя, в існуванні багатих і бідних верств населення. Якщо в межах якоїсь групи існують ієрархічно різні ранги в змісті авторитетів і престижу, і почесностей, якщо існують керуючі й керовані, тоді незалежно від термінів (монархи, бюрократи, господарі, начальники) це означає, що така група політично диференційована, що б вона не проголошувала у своїй конституції або декларації. Якщо члени якогось суспільства, розділені на різні групи за родом їхньої діяльності, заняттям, а деякі професії при цьому вважаються більше престижними в порівнянні з іншими і якщо члени тої або іншої професійної групи діляться на керівників різного рангу й на підлеглих, то така група професійно диференційована незалежно від того, чи обираються начальники або призначаються, чи дістаються їм їхні керівні посади в спадщину або завдяки їхнім особистим якостям. Отже, як бачимо він виділяє три основні форми стратифікації, і, відповідно, три види критеріїв: економічні, політичні, професійні. Всі вони пов'язані між собою. Люди, які належать до вищих верств, у якомусь одному відношенні, як правило, належать до тих самих верств і за іншими параметрами. Представники вищих економічних верств належать одночасно й до вищих політичних верств. Ймовірно, складність і розмаїття сучасних соціальних утворень дійсно потребують при визначенні ієрархічної структури використання різних критеріїв стратифікації [6, 302].

Незважаючи на різку відмінність функціоналістської та конфліктологічної парадигм, кожна з них має специфічну цінність для науковців у відповіді на різні питання. З точки зору конфліктної парадигми основним аргументом проти функціоналістів є те, що вони не помічають ролі влади у формуванні та відтворенні системи стратифікації. Саме влада, а не функціональна необхідність формує відповіді на питання, хто виграє від стратифікації, хто займає вищі, а хто нижчі позиції, чому назриває конфлікт. Основним аргументом проти конфліктологічної парадигми є те, що всі суспільства стратифіковані. В кінці кінців, всі сучасні стратифікаційні системи індустріальних держав подібні, незалежно від того, на якій ідеологічній основі вони ґрунтуються. Влада може допомогти побудувати специфічну систему стратифікації, але відповідальність за неї в цілому несе все-таки система соціальних потреб (функціональна різноманітність). Звичайно, що підходи не є взаємовиключаючими, і в будь-якому суспільстві система стратифікації може складатися на основі сполучення цих різних наукових підходів.

1. Вебер М. Основные понятия стратификации // Социологические исследования. – 1994. – №5. – С. 147-156.
2. Гіденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726с.
3. Комаров М.С. Соціальна стратифікація й соціальна структура //Социологические исследования. - 1992. - №7. – С. 108-115.

4. Куценко О.Д. Суспільство нерівних «Класовий аналіз нерівностей в сучасному суспільстві». – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені Каразіна, 2000. – 316с.
5. Смелзер Н. Социология. – М.: Фенікс, 1994. – 687с.
6. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: 1992. – 373с.

SUMMARY

Hrytsanjuk V. Social stratification: the basic paradigms of research.

The essence of concept social stratification is considered. The analysis of the different point of view and different approaches to definition of social stratification is lead. The main theses of the basic paradigms of research of social stratification are formulated.

Ф. ВЛАСЕНКО (Київ)

СОЦІАЛІЗАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУСПІЛЬСТВА

У сучасному трансформаційному суспільстві, що характеризується змінами основних ціннісних орієнтацій та нормоутворень, від особи вимагається вміння не лише пристосуватись до мінливих обставин, але й набувати нових якостей, знань, розвивати здібності, які б допомагали встановлювати конструктивні відносини з природним довкіллям і соціальним світом. Новий характер відносин з навколишнім світом, потребує зміни мотивів праці і вчинків, утвердження нових ціннісних орієнтацій, що характеризують ставлення особистості до найважливіших цілей життєдіяльності та до способів їх досягнення. Навіть у стабільних суспільствах процеси розвитку та зміни поколінь зумовлюють протидію конкуруючих нормативно-ціннісних систем. Коли ж відбуваються стрімкі, революційні перетворення, то вони, як правило, супроводжуються суттєвими зрушеннями у масовій свідомості, зміною ціннісних пріоритетів, конфліктом між декларованими цінностями та реальною поведінкою. Існуюча система цінностей може бути фактором, що сприяє процесу розвитку суспільства, або ж деструктивним чинником, який протидіє тим змінам, що відбуваються в соціумі.

Сучасний період розвитку української держави визначається як період трансформаційних процесів, пошуку власного шляху розвитку. Сьогодні важко спрогнозувати, яких якостей вимагатиме майбутнє від людини, але чим складнішими стають процеси адаптації індивіда до соціуму, тим досконалішими повинні бути шляхи, форми, методи соціалізації особи, які враховували б особливості людини, її внутрішнього світу. Проблеми соціалізації людини досліджувалися в працях таких західних мислителів як: З. Фрейд, Е. Фромм, Ф. Гіддінгс, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Ж. Піаже, Р. Мертон та інші. Продуктивно вивчали ці проблеми й українські вчені (Г. Костюк, С. Максименко, В. Войтко, В. Москаленко, М. Лукашевич, А. Афіонов) та дослідники з країн, що утворилися на терені колишнього СРСР (Л. Виготський, І. Кон, Г. Андреева). Однак, реалії перехідного періоду зумовлюють необхідність подальшого глибшого аналізу означеної проблеми. Оскільки кожна людина є об'єктом соціалізації (статеворольової, родинної, професійної, політико-правової тощо), то важливо зосередити увагу на суб'єкт соціалізації, чинники соціалізаційного впливу суспільства на індивіда в сучасних умовах, що і є метою даної статті.

Е. Дюркгейм, розглядаючи процес соціалізації, вважав, що активне начало в ньому належить суспільству і саме воно є суб'єктом соціалізації. “Суспільство, — писав він, — може вижити лише тоді, коли між його членами є значна міра однорідності” [1, 254]. Тому воно прагне сформувати людину “за своїм взірцем”. Тобто, утверджуючи пріоритет суспільства в процесі соціалізації людини, Е. Дюркгейм розглядав останню як об'єкт соціалізуючих впливів суспільства.

На думку відомого німецького філософа Г.Гегеля, в процесі включення індивіда в суспільство, індивід стає особистістю в міру оволодіння накопиченою людством культурою саме у сфері духу. У свою чергу К. Маркс та Ф. Енгельс під входженням індивіда до

“всезагального” розуміли не лише духовну культуру, а й матеріальні та духовні результати засвоєння світу людиною. Отже, суспільство виступає суб’єктом формування у людині необхідних якостей індивіда для нормального його функціонування в соціумі. Розглядаючи процес соціалізації, як залучення індивіда до системи суспільних взаємозв’язків, як його становлення на шляху до особистості, слід наголосити, що суспільство “збагачує” індивіда надбаннями культури. Таким чином, процес соціалізації можна визначити як передачу суспільством (за допомогою соціальних інститутів) індивіду культурного досвіду.

У період розпаду первісно-общинного ладу відбувся розподіл і ускладнення соціальних функцій, суспільних відносин, змінився механізм відтворення суспільного життя. Саме з цієї епохи можна говорити про становлення механізмів соціалізації людини, оскільки її активність за таких нових умов проявляється в організації своєї діяльності не лише в межах існуючих традицій, звичаїв, норм, а й у спрямуванні своєї діяльності на зміну існуючих відносин в колективі, групі, спільноті, суспільстві.

Відомо, що суспільство не може існувати без певних норм, правил, цінностей, вимог до індивіда. Для ефективної соціалізації людини, суспільство за допомогою соціальних інститутів, регламентує правила поведінки і діяльності людини на всіх етапах її життєдіяльності. Сім’я, освіта та інші соціальні інститути, що виступають засобами соціалізації, формують у індивіда цінності та норми поведінки, діяльності, що відповідають суспільним потребам. Але успішна соціалізація передбачає, з одного боку, ефективну адаптацію людини в суспільстві, а з іншого – здатність, певною мірою, протистояти йому, а точніше – тим процесам, що заважають розвитку, самореалізації, самоствердженню людини.

В залежності від специфіки соціалізаційного впливу суспільства на особистість процес соціалізації має стихійний і планомірний характер. Стихійна соціалізація індивіда в суспільстві розглядається як взаємодія людини з різними суспільними інститутами, вплив на неї умов життя, що обумовлюється соціально-економічними, етнокультурними та іншими реаліями. Соціальні інститути виконують функцію підготовки індивіда для його нормального входження в систему суспільних взаємозв’язків та відносин. Соціалізаційний вплив суспільства на індивіда, таким чином, здійснюється через соціально-економічну, політико-правову та духовну сфери суспільного життя.

Від такого стихійного чинника соціалізації, як соціально-економічна система, залежить політичний устрій суспільства. Форми колективної організації, суспільна значимість результатів праці, технологічний процес праці і його вдосконалення, можливість для розвитку творчої індивідуальності можна розглядати як складові соціально-економічного чинника соціалізації людини (економічної соціалізації людини). В залежності від соціально-економічних умов вони носять подвійний характер впливу на соціалізацію індивіда. Так, якщо комплекс соціально-економічних умов сприяє збереженню або примноженню достатку людини, зміцненню її впливу, влади, тобто стимулює індивіда підтримувати існуючі умови суспільного життя, в такому випадку, соціально-економічна ситуація здійснює стабілізаційний вплив на світогляд особистості в цілому. Якщо ж ця ситуація гальмує розвиток особистості, не надає необхідного простору для реалізації її творчого потенціалу, чи навіть загрожує існуванню особистості, то виникає думка про необхідність реформування існуючого соціально-економічного та політичного устрою суспільства.

Незадовільне соціально-економічне становище людини в суспільстві формує у неї уявлення про неадекватну її оцінку суспільством. Найчастіше людина прагне дещо змінити в собі, виробити якості, які б сприяли підвищенню її соціального статусу. В іншому випадку вона вбачає причину своїх бід в особливостях соціально-економічного устрою і тому в неї можуть з’явитися ідеї реформаційного характеру. Таким чином, спостерігається нерозривний зв’язок між економічними процесами в суспільстві і духовною культурою людини. Так, К. Момджян відзначає дві форми зазначеного взаємозв’язку - *безпосередню* (через економічне виробництво) і *опосередковану* (через систему допоміжних ступенів або ланок детермінації) [2]. Тобто в даному випадку йдеться про дуалістичний характер соціалізації як духовного процесу. У першому випадку, духовний характер соціалізації індивіда детермінується системою власне матеріального виробництва, способом виробництва в цілому, а в іншому - історія і логіка соціалізації є іманентним духовним процесом.

Система матеріального виробництва може опосередковано діяти на процес соціалізації індивіда через різноманітні перетворені форми духовності як такої, чи суспільну свідомість. Суспільні процеси особливо суттєво впливають на ціннісні орієнтації і цілі індивіда, під час переходу до ринкової економіки. Саме за таких умов формується підприємницький тип особистості. Одним з перших дослідників, хто створив цілісну концепцію підприємництва, був австрійський економіст Й. Шумпетер. Сутність підприємництва він визначав його функцією реалізації нововведень у виробництві, створенні нових комбінацій факторів виробництва і запровадженні їх у економіку з метою забезпечення економічного росту. Й. Шумпетер виділяє три підприємницьких мотиви. Перший - потреба в пануванні, владі, впливові, яка матеріалізується у накопиченні майна. Другий - прагнення перемоги, успіху у боротьбі із суперником і з самим собою. Третій мотив - радість творчості, яку дає самостійне ведення справ [3]. Крім відповідних здібностей і певної мотивації особистості для здійснення підприємницької діяльності важливим є створення сприятливих умов для її розвитку. Утворення необхідного поля для вказаної діяльності особистості відбувається саме в умовах ринкової економіки, або під час переходу суспільства до неї.

Отже, соціально-економічний чинник соціалізаційного впливу суспільства у процесі залучення людини до суспільної праці, у набутті професіоналізму, надає їй можливість проявити свою соціальну сутність, виробити соціально-значущі якості. Водночас зазначимо: збанкрутілі соціально-економічні реформи в Україні, що призвели до погіршення всієї соціально-економічної ситуації в державі, можна оцінити як негативний вплив соціально-економічного чинника соціалізації людини. Тут простежується взаємозв'язок планомірної і стихійної сторони процесу соціалізації. Реформи свідомо, цілеспрямовано розробляли і здійснювали політичні лідери – це планомірний бік. Соціально-політичні перетворення обумовили появу існуючої соціально-економічної ситуації, що формує світогляд людини за принципом: „хто не встиг, той запізнився”. Це - стихійний аспект соціалізаційного впливу суспільства.

Політико-правовий чинник соціалізаційного впливу суспільства залежить від політичної системи. Політичні системи умовно можна розділити на два типи. Перший тип – демократичні політичні системи, де виробляється „культура співробітництва”, громадяни країни перетворюються в громадян - „партнерів”. Якщо держава дійсно демократична, вона прагне культивувати у свідомість особистості (за допомогою політичної інфраструктури) відповідні цінності та норми.

Другий тип представлений авторитарними системами, які зацікавлені у формуванні лише невеликого прошарку освічених особистостей. В даному випадку для збереження і ефективного функціонування держави створюються сприятливі умови переважно для окремих категорій населення, для яких відкриваються навчальні заклади, де індивід – представник еліти, отримує найкращу освіту, де йому „прищеплюються” домінуючі державницькі цінності й орієнтири лідера. Держава авторитарного типу не зацікавлена в соціалізації, розвитку всіх індивідів, вона прагне організувати соціалізацію „нижчих” прошарків населення так, щоб вони „знали своє місце”.

Соціальна політика також впливає на соціалізацію людини за допомогою встановлення певних взаємовідносин між представниками різних соціальних груп, класів, наприклад між членами різних етно-національних спільнот. Це відображається на розвитку ціннісних орієнтацій особистості, цілей та способів її діяльності. Крім того, конкретний зміст соціальної політики відображається і на політичних поглядах особистості.

Як зазначає В. Москаленко: „Політична соціалізація – це процес включення індивіда в політичну систему суспільства, в результаті чого у нього формуються особистісні якості, завдяки яким він адаптується до цієї системи” [4, 259]. Політична соціалізація на рівні індивіда являє собою втілення вимог політичної системи у внутрішню структуру особистості, сприйняття її основних політико-культурних елементів. Центральним моментом політичної соціалізації є формування адекватних уявлень про владу і владні відносини. В цьому контексті означена соціалізація є необхідною умовою функціонування суспільства. Вона є ефективним механізмом підтримки існуючої політичної системи, її зміцнення і стабілізації. В процесі політичної соціалізації відбувається відтворення інститутів політичної системи, здійснюється спадкоємність найважливіших політичних цінностей. Все це

відображається на подальшій соціалізації людини, зміцненні її традиційних поглядів. Пересічна особистість, яка не входить до будь-яких владних структур, нерідко буває схильна до зміни існуючої ситуації, щоб покращити своє становище. Такий чинник, як відсутність влади, здійснює суттєвий вплив на соціалізацію людини, на її діяльність в різних сферах і може сприяти виникненню радикальних політичних поглядів. У цілому відношення “панування-підкорення” суттєво впливає на характер і особливості подальшої соціалізації представників різних соціальних груп, зокрема:

1. Соціалізація людини, яка виступає носієм влади, може носити консервативний характер, оскільки правлячу еліту як соціальну групу, наприклад, об'єднують певні цінності, норми, що регулюють відносини між її членами;

2. Соціалізація осіб, які не мають влади, впливу може характеризуватися виробленням реформаторських і радикальних ідей для досягнення визначених цілей;

3. Соціалізація осіб, що належать до регіональних або національних меншин, відбувається під впливом таких цінностей, як вільний і автономний розвиток даних спільнот на засадах їхньої культурно - етнічної самобутності.

Політико-правовий чинник соціалізаційного впливу на людину спостерігається й у формуванні такої складової її внутрішнього світу, як політична культура особистості, в структурі якої є така цінність, як рівність всіх громадян перед законом, переконаність у необхідності представництва різних соціальних груп у владних структурах.

Політична культура виникає у процесі формування політичних цінностей і переконань індивіда, а також норм спілкування і поведінки, що сприяє адаптації до певної політичної системи. Остання закладає основи політичної культури особистості уже в ранньому віці через такі соціальні інститути як сім'я, система освіти тощо. У процесі життєдіяльності особистості формується соціальний простір, в якому потреби політичної системи “переносяться” у властивості особистості, формуючи її політичну свідомість. На відміну від політичної, правова культура особистості виробляється в процесі засвоєння людиною правових норм, їх перетворення в цінності й орієнтири індивіда. Як зазначає Г. Осипов: „Метою правової соціалізації є вироблення адекватних і гармонійних позицій людини по відношенню до права і закону, формування навичок законослухняної поведінки” [5, 479].

Діяльність політичних інститутів суспільства і соціального інституту права можна розглядати як планомірну сторону політико-правового чинника соціалізаційного впливу суспільства. Але вплив самої існуючої політико-правової ситуації на людину, в процесі її соціалізації, носить стихійний характер.

Отже, політико-правовий чинник соціалізації людини – це невід’ємна складова процесу і результату соціалізації в цілому: політико-правові погляди особистості є суттєвим елементом її світогляду, а знання специфіки правових відносин – необхідна складова культури особистості. З іншого боку, результати соціалізації відображаються на її політико-правовій і духовній культурі.

Духовний чинник соціалізаційного впливу суспільства на індивіда пов'язаний з розгортанням творчих здібностей людини в рамках свободи. Повнота або цілісність життя індивіда вимірюються ступенем розвиненості духовно значущого змісту його соціокультурної діяльності. На думку А. Афонова, процес духовної соціалізації поширюється на всі рівні людини: індивіда, рід, вид (соціум). На всіх цих рівнях людина повинна освоїти (тобто зробити своєю) всю історію духовного розвитку людства [6]. Таким чином, означений чинник соціалізації сприяє усвідомленню і сприйняттю людиною тих культурних цінностей, які накопичує і продукує суспільство, уможливлючи пошук сенсу особистого буття. Духовна складова процесу соціалізації характеризується виробленням у людини таких властивостей, як здатність (в разі необхідності) поступитись своїми матеріальними інтересами, співпереживати, співчувати, підтримувати ближнього, тобто сповідувати гуманістичні цінності.

Роль духовного чинника в соціалізації індивіда багато в чому залежить від характеру відношення людей до різного типу етичних, естетичних цінностей, їх формування, збереження і засвоєння. Людство завжди прагнуло пізнати навколишній світ, себе, стверджувало моральні норми, створювало мистецтво. При цьому під духовними цінностями мається на увазі перш за все моральні принципи, норми поведінки, уявлення про добро, істину, справедливість, красу. Духовний чинник соціалізації обумовлюється відповідною атмосферою у суспільстві,

специфікою взаємовідносин між людьми на буденному і професійному рівнях. Сьогодні соціально-культурна сфера залишається одним із засобів цілісного процесу соціалізації людини (і стає, крім того, важливим фактором соціального і економічного прогресу). Вона включає багатоманіття видів діяльності, які спрямовані на задоволення потреб та інтересів особистості у товарах, послугах культурного призначення.

Роль означеної сфери у процесі соціалізації людини залежить від багатьох факторів. Чим вищий рівень життя і освіти людини, тим вищі її духовно - естетичні потреби. Суттєве значення для збільшення попиту на “продукцію” соціально-культурної сфери, на даний час, відіграють поширення Інтернету, інформаційний, культурний взаємообмін. Процеси розширення культурної сфери, підвищення рівня художніх новацій та ідей, можливість доступу до культурних цінностей, засвоєння культурного багатоманіття світу суттєво впливають на особливості соціалізації людини в сучасних умовах.

Прихід нової епохи супроводжується появою нової чуттєвості, у творенні якої величезна роль належить мистецтву. Митець, художник створює свій світ, який впливає на самого митця, а, відтак, - і на соціальне середовище, у тому числі і на людину-споживача мистецьких форм. Таким чином, мистецькі форми виникають із внутрішнього стану митця, матеріалізують цей стан. При цьому виникає потреба передати свій стан іншим людям через художні форми, щоб викликати відповідну реакцію.

Таким чином, особистісний момент у мистецтві виявляється важливим засобом впливу на іншу людину, оскільки мистецтво - це перш за все вплив, бо така його природа, таким є його суспільне призначення. Суттєвим для стану сьогоденного мистецтва є вміння оперувати національними символами та використовувати ментальні архетипи для впливу на найглибші пласти людської свідомості. Саме це забезпечує реакцію особи на мистецьке явище.

Враховуючи соціалізаційні можливості мистецтва, держава завжди прагнула контролювати культурне життя суспільства. Якщо мистецтво сприяє соціалізації людини у напрямку зближення цінностей особистості з офіційно прийнятними цінностями та нормами, держава підтримує таке мистецтво. У випадку внесення мистецтвом у внутрішній світ людини багатоманітної палітри людських пошуків істини, добра, справедливості, держава здійснює контроль над даною сферою суспільного життя за допомогою засобів культурної політики, яка і виступає своєрідним інструментом цілеспрямованої соціалізації особистості.

Однак, слід підкреслити, що в дослідженні процесу соціалізації людини, потрібно аналізувати не лише суспільне буття, соціально-політичні, економічні та інші характеристики суспільства, але й такі компоненти суспільства, як мікросередовище особистості. Оскільки соціалізація - це включення людини в систему суспільних відносин, то вона обов'язково здійснюється через малу соціальну групу, найближче оточення. Мікросередовище, виступаючи ланкою загального соціального середовища, опосередковує вплив соціуму на внутрішній світ людини, а, отже, стає визначальним чинником її розвитку. Мікросередовище (сім'я, шкільний клас, різні соціальні групи) є першим рівнем соціалізації індивіда, другим – мезосередовище (сфери суспільства, регіони, держави). Третім рівнем являється макросередовище, (загальні характеристики суспільства).

Зазначений процес характеризується тим, що індивід упродовж всього життя потрапляє в різні соціальні умови, бере участь в діяльності різних колективів, груп людей, в кожній із яких перетинаються розглянуті вище чинники та види соціалізації. З одного боку, людина в процесі соціалізації поступово проходить у часі через різні спільності людей, з іншого - одночасно „функціонує” в різних соціальних групах, перебуваючи в тих чи інших соціальних взаємозв'язках. Соціальна група є не лише „транслятором” різних аспектів соціалізації індивіда, але являється тим полем, де особистість здійснює свою діяльність, формується, розвивається. В ній формуються індивідуальні погляди на життя, оскільки особистість нерідко співставляє оцінку свого життя не з суспільними явищами або громадською думкою, а з умовами існування соціальних груп, в які вона входить. Об'єктивні умови життєдіяльності соціальної групи суттєво впливають на відношення особистості до оточуючого світу і до самої себе. Важливість ролі малої соціальної групи обумовлюється також сучасними умовами, де на особистість під час її становлення звідусіль звалюється великий масив інформації економічного, політичного, правового, морального, релігійного змісту.

У перехідний період суспільство досить рухливе, відходить в минуле замкненість соціальних груп, розширюється коло життєвоважливих відносин людини, зростає динамізм спілкування, відбувається інтенсивне і глибоке знайомство з духовними цінностями різних культур, нівелюється географічна віддаленість, і, як наслідок, посилюється взаємодія представників різних народів. Сучасні умови вимагають мобільності життєвої позиції людини. У зв'язку з цим соціалізація в останні десятиліття відрізняється тим, що від особистості вимагається звернення більше уваги на суспільні зміни, щоб „іти в ногу” з часом.

Вся ця система чинників впливає на емоційний, інтелектуальний, ціннісний світ особистості, опосередковуючи вплив суспільного буття на конкретну людину, визначаючи тим самим характер її соціалізації. Соціалізація індивіда обумовлена не лише тим, який вплив він відчуває, але і тим, з якої причини все це відбувається. Крім того, не всі особистісні контакти являються для індивіда значимими, бажаними. Це залежить від їх змісту та форми здійснення.

Життєдіяльність особистості з роками розпочинає все більше визначати особливості її подальшої соціалізації. Уявлення, переконання, пріоритети індивіда, сформовані під час участі в суспільних відносинах, часто не співпадають зі „знаннями”, отриманими раніше, наприклад, в сім'ї, школі тощо. Процес соціалізації дорослої людини нерідко спонукає до рефлексії, самопізнання.

Підсумовуючи вище зазначене, можна сказати, що основними чинниками соціалізаційного впливу суспільства на індивіда виступають соціально-економічна, політико-правова, духовна сфери суспільного буття. У нестабільному, трансформаційному суспільстві соціально-економічний фактор домінує в процесі соціалізації більшості людей, стає своєрідним „кривим” дзеркалом, через яке переломлюється вплив інших чинників. В цілому соціалізація в нестабільному суспільстві носить суперечливий характер, породжує невизначеність у внутрішньому світі особистості, що негативно відображається на розвитку самого суспільства.

1. Дюркгейм Э. Социология. – М., 1995.
2. Момджян К. Х. Концептуальная природа исторического материализма. – М., 1982.
3. Шумпетер И. А. Теория экономического развития. – М., 1982.
4. Москаленко В.В. Соціальна психологія: Підручник. – К., 2005. – 624 с.
5. Российская социологическая энциклопедия / Под общ. Ред. Г.В. Осипова. – М., 1998.- 666 с.
6. Афионов А. П. Социализация индивида как субъективно – объективный процесс: Монография.- Донецк, 2001.- 232 с.

SUMMARY

Vlasenko F. Socializational potential of a society.

Author proves that the main aspects of the socializational influence of a society on an individual are social-economical, legal-political and spiritual social spheres. In general socialization in a destabilized society takes a contradictory character, leads to in-determination in the inner life of a personality.

М. ЛЕНДЬЕЛ (Ужгород)

ВИМІР ТА ОЦІНКА ВРЯДУВАННЯ: ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ

Поняття “врядування” належить до нових і, водночас, дуже популярних категорій, що використовуються західною системою соціально-політичних наук. В цілому, науковці розуміють під терміном “врядування” процес розпорядження владою відповідними публічними інститутами, до якого мають можливість залучитися зацікавлені сторони; тож так зване “добре врядування” є необхідним елементом демократичного політичного режиму. Водночас, існує розмаїття підходів до визначення усіх змістовних елементів врядування, зокрема - на локальному/регіональному рівні. Одним із аспектів, який є важливим для загальної оцінки врядування в національному масштабі, є місцева демократія; дослідження цього елементу демократичного устрою розпочалося у 80-х роках минулого століття. На початку ХХ століття

чекає на вивчення форми інституалізації і процес функціонування місцевої демократії в Україні. Аналіз цих явищ та процесів створить можливість для оцінки рівня консолідації демократії як політичного режиму в національному масштабі, а також сприятиме визначенню пануючого типу політичної культури українського суспільства. .

Ця наукова проблема супроводжується іншою – квантифікація соціальних наук у другій половині ХХ століття, а також застосування якісного підходу до аналізу явищ, зумовили потребу у розробку критеріїв виміру та оцінки врядування, зокрема на місцевому рівні.

В українській політичній науці, в цілому, є розроблений науковий апарат для аналізу різномірних, за географічною ознакою, політичних процесів. До нього належить, зокрема, поняття “залучення громадян”, яке використовується для означення можливого механізму взаємодії влади та жителів на рівні громад. Водночас, новітня західна концепція “врядування”, зокрема “місцевого врядування” чи “місцевого режиму управління” (*local governance*) ще не увійшла у широкий вжиток вітчизняної наукової аудиторії.

Автор визначає метою свого дослідження змістовний аналіз поняття “врядування”, зокрема в інтерпретації міжнародних організацій, які використовують цю категорію для розробки і практичного застосування методик виміру політичного розвитку країн світу. До завдань цієї статті також належить визначення індикаторів та критеріїв, відповідно до яких можна здійснювати вимір та оцінку врядування у різних політичних системах, зокрема показників діяльності місцевих органів влади.

Найбільшу увагу вивченню проблеми врядування у різних країнах, зокрема застосовуючи компаративістську методологію, приділяють міжнародні організації.

Так, Світовий банк визначає врядування (*governance*) як спосіб використання влади для управління економічними та соціальними ресурсами країни з метою її розвитку [2; 219].

Поняття “врядування” включає три види діяльності публічних органів влади:

Зміст владних рішень, що були прийняті, включно змісту законів, нормативних актів, інших політичних документів, зокрема тих, які впливають на розподіл бюджетних коштів, публічних капіталовкладень (*що роблять органи влади ?*).

Спосіб реалізації владних рішень та повноважень, зокрема використання можливостей соціальних та політичних структур, офіційних/неофіційних інституцій (*яким чином органи влади діють ?*).

Ефективність досягнення органами влади реалізації політичних рішень (*наскільки добре діє влада ?*).

Такий західний автор як Е. Родс вважає, що термін “врядування” (*governance*), на відміну від терміну “уряд” (*government*), наголошує на процесі здійснення урядових (владних) повноважень [1; 16-17]. На його думку, у сучасних політичних системах до процесу врядування залучаються самоорганізовані соціальні і політичні мережі, члени яких є взаємозалежними, зокрема щодо обміну ресурсами, спільно встановлюють правила політичної гри, а також є автономними від держави. Інституційною формою врядування є “партнерства”, основними формами функціонування яких є “партнерство публічної політики” і “багаторівневе партнерство”. У першому випадку – основним центром здійснення влади залишаються публічні органи влади, які прагнуть за рахунок включення у процес формування політики неурядових інститутів надати їй демократичного характеру. У другому - політичні рішення є результатом конкуренції – компромісу між різними центрами влади на відповідній території, а також неурядовими (приватними, громадськими) групами інтересу [1; 17-19].

Врядування складно звести до квантифікованого виміру. Водночас, існує багато підходів щодо оцінки впливу врядування на розвиток країни. Зокрема, найбільш поширеним є так званий економічний підхід, який оцінює вплив урядової діяльності на економічне зростання в країні.

Досить популярною тенденцією в сучасній літературі про врядування є оцінка впливу соціальних і політичних інститутів на спосіб діяльності органів влади. Зокрема, починаючи з 60-х років ХХ століття в середовищі західних політологів триває дискусія, чи сприяє становлення демократичних інститутів економічному зростанню. Позиції є досить відмінними. Якщо С. Ліпсет ще у 1960 році спробував довести пряму залежність між рівнем громадянських свобод та участі громадян в політиці, з одного боку, та доходами населення, з іншого, то значне число дослідників опонують йому, стверджуючи, що рух до демократії, а отже

збільшення кількості груп інтересу, політична конкуренція ведуть до макроекономічної нестабільності, а, отже, не сприяють економічному розвитку. Водночас, найновіші дослідження не знаходять безпосереднього і, так би мовити, безпосереднього зв'язку між демократією та економічним зростанням (А. Пшеворські) [2; 220-222]. Наводяться аргументи, що встановлення демократичного режиму має наслідком зростання капіталовкладень з бюджету в розбудову інфраструктури, людський капітал, запровадження відкритої торгівельної політики, захист прав власності. Водночас, існування демократичних інститутів сприяє процесу лобювання корпоративних економічних інтересів, гальмуванню непопулярних економічних реформ та проведенню популістської економічної політики.

Інша група західних авторів, яка працювала на замовлення Світового банку, виділила наступні змістовні аспекти та, додатково, індикатори врядування:

Врядування як процес, за допомогою якого органи влади обираються і заміщуються (показники виміру: підконтрольність влади; політична стабільність; відсутність/існування насилля).

Врядування як здатність влади формулювати та реалізовувати політичні рішення (показники виміру: ефективність уряду; якість нормативних актів, прийнятих органами влади).

Врядування як повага громадян і держави до інститутів, які регулюють відносини між ними (верховенство закону; контроль за корупцією) [3, 4].

Для оцінки регіонального/місцевого врядування важливим інструментом є вимір та оцінка ефективності діяльності місцевих урядів. Така методологія була розроблена Інститутом відкритого суспільства (м. Будапешт). Її теоретичною основою є організаційна теорія загального менеджменту, а також теорія ефективності діяльності політичних інститутів регіонального/місцевого рівня, розроблена сучасним американським політологом Р. Патнамом.

Відповідно до організаційної теорії критеріями виміру ефективності діяльності є здатність організації: ефективно досягати визначених цілей, незалежно від засобів, які використовуються; вибирати найбільш результативні засоби/інструменти досягнення цілей; спроможність задовольняти потреби основних зацікавлених сторін діяльності організації [5].

Для політології традиційно актуальною є проблема визначення так званого “доброго уряду”. Наприкінці ХХ століття з цією метою були розроблені індикатори, за допомогою яких можна оцінити окремі аспекти діяльності органів влади, а також політичної системи в цілому. Р. Патнам у 1993 році спробував визначити необхідні умови для функціонування сильного, відповідального та ефективного уряду на регіональному рівні. Насамперед, він вважає, що “добрі” урядові інститути повинні поєднувати у своїй діяльності принципи ефективності та відповідності запитам громадян. Таким чином, рівень діяльності урядових інститутів включає такі аспекти: визнання вимог громадян; прийняття рішень на основі цих запитів; реалізація рішень. Водночас, критики концепції Патнама стверджують, що ці критерії діяльності урядів не гарантують, що влада діє відповідно до демократичних норм і цінностей. Адже політолог не включає до критеріїв оцінки діяльності місцевих органів влади такі показники “близькості до *демосу*” як прозорість функціонування, політична конкуренція у прийнятті рішень, залучення громадян, активність неурядових організацій та інші [5].

Додатковими змінними для оцінки діяльності місцевих урядів, відповідно до підходу, запропонованого Інститутом відкритого суспільства (м Будапешт) є такі: Характеристика системи місцевого самоврядування в країні, зокрема: регуляторна роль національних органів влади: правова система, процедури подання позовів; горизонтальна звітність на місцевому/регіональному рівнях; податкова компетенція місцевих урядів.

Бюджет місцевого самоврядування, зокрема: доходи місцевого самоврядування; залежність від держави (державних ресурсів).

Демократичний характер діяльності місцевого самоврядування, зокрема: прозорість діяльності, доступ громадськості до урядових документів та інформації; PR та комунікаційні технології, які використовуються місцевими органами влади; однакове ставлення до інтересів та потреб громадян.

Інститути місцевого самоврядування, зокрема: розподіл повноважень між органами місцевого самоврядування (міським головою, радою, іншими); розмір і структура штатів виконавчих органів; інституалізована співпраця з іншими місцевими урядами; інституалізована співпраця з групами інтересу (неурядовими організаціями).

Місцеві інститути, зокрема: вплив місцевих осередків політичних партій; розмір і структура громадянського суспільства (неурядових організацій); організації меншин; місцеві та регіональні ЗМІ, інтерес національних ЗМІ до території; бізнес, організації приватного сектору.

Участь громадян у місцевій політиці, зокрема: участь громадян у місцевих виборах; офіційні запити до депутатів, комісій; роль тимчасових організацій, груп дії та інших низинних (grass-root) організацій; участь у політичних акціях, організованих місцевим урядом чи місцевими політичними силами: зацікавленість політикою та рівень ознайомлення з місцевими політичними питаннями; громадянська культура населення: толерантність, прагматизм, почуття рівності; повага до права і законів: легітимність політичної системи і системи місцевого самоврядування; політична довіра до місцевого уряду та політиків, представлених у ньому; взаємна довіра між громадянами; горизонтальна співпраця між громадянами на противагу вертикальному клієнтелізму; відчуття приналежності до єдиної громади; рівень диференціації та конфліктності у середовищі місцевого суспільства.

Характеристика обраних представників місцевого самоврядування (депутатів, мера), зокрема: етика урядової еліти; політична культура місцевої еліти; спадковість та зміна складу представницького органу; рівень фрагментації і загальна організація представницького органу; рівень довіри та політичної фрагментації у середовищі еліти; політичний склад депутатів; соціальний капітал депутатів; політичний досвід та походження політичної еліти; демографічні характеристики депутатського складу.

Розмір громади (кількість жителів). Соціально-економічні характеристики громади, зокрема: етнорелігійна гетерогенність; територіальна єдність громади (муніципалітету); рівень освіти жителів; рівень соціальної нерівності (диференціації); економічний розвиток громади.

Історія та географічне розташування громади, зокрема: історія формування громади (муніципалітету); географічне розташування громади (муніципалітету) [5].

Представники Токвілівського дослідницького центру (TOCQUEVILLE RESEARCH CENTER (T-RC) у 2001 році теж запропонували своє бачення індикаторів місцевого демократичного врядування [6]. Їх теоретична позиція полягає в тому, що вимір політичної діяльності місцевого самоврядування неможливо здійснити за допомогою одного чи, навіть декількох критеріїв, оскільки функціонування будь-якої організації оцінюється за допомогою набору різноманітних індикаторів, зокрема таких як: ефективність; продуктивність; економічність; доцільність; відповідність; доступність послуг, що надаються для клієнта; безконфліктність процесу прийняття рішень; якість послуг; задоволення інтересів безпосередніх клієнтів або основних зацікавлених кіл; відповідність; повага до політичних свобод громадян.

Тому найбільш вірогідні результати можна досягти, якщо здійснити вимір усіх індикаторів, що визначають діяльність місцевого самоврядування [6; 10]. Насамперед, мова йде про вимір діяльності місцевого самоврядування, яка спрямована на задоволення основних очікувань громадян від діяльності цього інституту публічної влади, а саме:

Органи місцевого самоврядування повинні визначати цілі розвитку громад та формулювати політику щодо їх досягнення.

Органи місцевого самоврядування повинні ефективно реалізовувати прийняті рішення;

Органи місцевого самоврядування повинні працювати на благо громади;

Органи місцевого самоврядування повинні дотримуватися принципів демократії у діяльності [6; 11].

Таким чином, можна стверджувати, що на початку XXI століття стан врядування є одним із показників рівня демократичності політичної системи країни. Зокрема, цей інструмент доцільно використовувати для оцінки демократичності та ефективності діяльності органів влади та, відповідно, стану розвитку громадянського суспільства на місцевому рівні, де є майже відсутнім досвід застосування методик оцінки політичного розвитку, що пропонуються міжнародними організаціями (Світовий банк, Програма розвитку ООН, "Дім Свободи"). Подібний дослідницький проект може бути здійснений у різних регіонах України, і його результати нададуть можливість порівняти процесуальні характеристики та результати діяльності органів місцевого самоврядування.

1. Armstrong H.W., Wells P., Woolford J.L. Evaluation, Governance and the Inclusion of the Third Sector in Regional Policy Partnerships: Department of Geography, University of Sheffield;

Policy Research Institute, Leeds Metropolitan University; Institute for Local Government Studies, University of Birmingham. // Paper to be presented to the Regional Studies Association Conference Evaluation and EU Regional Policy Aix-en-Provence, 31 May to 1 June 2002.

2. Isham J, Kaufmann D., Pritchett L.H. □ Civil Liberties, Democracy, and the Performance of Government Projects. // The World Bank Economic Review, Vol. 11, No.2: 219-42.

3. Kaufmann D., Kraay A., Mastruzzi M. Governance Matters III: Governance Indicators for 1996-2002: World Bank. - First Draft: June 30, 2003 (Revised Version: April 5, 2004).

4. Kaufmann D., Kraay A., Mastruzzi M. Governance Research Indicators Project Governance Matters III: Indicators for 1996-2002. - The World Bank Presentations at the World Bank, Harvard University, and the Center for Global Development May 10th-13th, 2003 (For data, full paper, further details, references and URLs see the second-last slide, or visit: <http://www.worldbank.org/wbi/governance>).

5. The Local Government and Public Service Performance Project: Open Society Institute, Local Government and Public Service Reform Initiative. // <http://www.osi.hu/lgi/>

6. Soos G. The Indicators of Local Democratic Governance Project Concepts and Hypotheses: Tocqueville Research Center (T-RC), Budapest, 2001.

SUMMARY

Lendel M. Measurement and valuation of governance and the question of methodology.

The article deals with the modern methodological approaches towards quantitative measurement and qualitative evaluations of governance that is the process of the stakeholders influence and power disposal. Author analyzes the criteria of so called “good governance”, methods of the local/regional governance evaluation, especially indicators of the local governments efficiency that were developed by international organizations and research centers.

A. ПАВЛЕНКО (Львів)

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК РІВНІСТЬ І ЯК ПРАВДА

Розглядаючи феномен справедливості ми звертаємось до різних філософських, політичних та правових категорій. Така необхідність виникає у зв'язку із різними поняттями та тлумаченням такого феномена. Так, справедливість як рівність виявляється розумовою категорією, що виконує функцію сумірності зусиль і винагород, порушень та покарань. Проте правова справедливість є таким типом рівності, при якому твердження особистого блага відбувається обов'язково з урахуванням рівності з “іншими”.

Більш глибокий зміст справедливості розкривається через категорію правди. Справедливість трактується при цьому як життя по правді або життя із правдою.

Таким чином, у розумінні справедливості можна виділити дві позиції - справедливість як рівність і справедливість як правда.

Ключові слова: справедливість, рівність, свобода, право, правда.

Категорія справедливості є однією з основних в етиці. Будучи однією із чотирьох кардинальних чеснот, що були виділені ще в античності, справедливість, як думав Арістотель, є повна чеснота, тому що здатна охоплювати всі інші - мужність, помірність, мудрість і т.д.

Для більшості етиків поняття справедливості пов'язане з ідеєю мірності, тобто сумірності блага і нещастя цього життя із чеснотою й порочністю конкретної людини. В етичному словнику, наприклад, справедливість визначається як поняття моральної свідомості, що виражає загальне співвідношення між цінностями та їхній конкретний розподіл між індивідами [8, с.333]. Е.В. Золотухіна-Аболіна визначає справедливість як мірну характеристику людських відносин. Справедливість, на її думку, означає такий належний порядок, при якому існує відповідність між діянням і винагородою, достоїнством і винагородою [5, с.144]. Походження справедливості як мірної характеристики П. Кропоткін пов'язував з ідеєю збереження цілісності. Справедливість - відновлення порушеної рівноваги, гармонічного цілого [6, с.59].

В етичних концепціях справедливості, що роблять акцент на мірній характеристиці даної категорії, автори розуміють справедливість як рівність. При такому розумінні справедливість виявляється розумовою категорією, що виконує функцію сумірності зусиль і винагород, порушень, і покарань. У даному аспекті вона є поняттям скоріше соціально-правового значення, ніж етичного. Така позиція представлена, наприклад, теорією справедливості Джона Ролза, професора Гарвардського університету.

Продовжуючи традиційну для європейської соціально-правової думки теорію суспільного договору, Дж. Ролз вважає справедливість першою чесною суспільних інститутів. Ніякі форми громадського життя не мають права на існування, якщо вони несправедливі. Кожна особистість володіє заснованою на справедливості недоторканністю, що не може бути порушена навіть процвітаючим суспільством. Справедливість не допускає, щоб втрата волі одними громадянами була виправдана більшими благами інших. Права, що гарантуються справедливостю, не повинні, на думку Дж. Ролза, бути предметом політичного торгу. Загальним для різних концепцій справедливості є прагнення забезпечити правильний розподіл вигід і тягарів соціальної співпраці. Як виражається сам автор, основною метою свого дослідження він вважає доведення до більш високого рівня абстракції теорії суспільного договору. У зв'язку із чим справедливість розуміється ним як ідея абстрактної, загальної й формальної рівності й волі.

В основу ідеї справедливості Дж. Ролзом покладений принцип чесності, на відміну від принципів утилітаризму, або перфекціонізму. Справедливість як чесність у свою чергу припускає такі принципи, "які вільні й раціональні індивіди, що переслідують свої інтереси, у вихідному положенні рівності приймуть у якості визначальні фундаментальні угоди із приводу свого об'єднання" [7, с.27].

Якщо вихідна ситуація буде чесною, то вільні й автономні індивіди в умовах раціонального вибору приймуть, за Дж. Ролзом, два принципи: 1. Рівність у приписуванні основних прав і обов'язків; 2. Соціальна й економічна нерівність, наприклад, у багатстві й владі, якщо тільки воно призводить до переваг, що компенсують, для кожної людини й, зокрема, для менш процвітаючих членів суспільства. Така схема розподілу переваг створювала б у всіх членів суспільства прагнення до співпраці. Наявність цих двох принципів дозволяє встановити соціальну систему, у якій ніхто не здобував би, і ніхто не втрачав би через своє довільне місце в розподілі природних дарувань.

Те, що люди з'являються на світ у певному конкретному положенні в суспільстві, тобто природна нерівність, Дж. Ролз не вважає справедливим або несправедливим, вважаючи ці обставини природними фактами. А от як ставляться до цих фактів суспільні інститути, буде оцінюватися справедливо або несправедливо. Справедливим, на думку Дж. Ролза, буде такий пристрій суспільства, при якому люди погоджуються бути підвладними випадкам природи й соціальних обставин тільки тоді, коли це йде в благо суспільства. Таким чином, Дж. Ролз намагається побудувати теорію справедливості як раціональної, упорядкованої й несуперечливої концепції, з якої випливає, що всі члени суспільства могли б одержати вигоди в найбільшій мірі.

Цікаво, що сам принцип чесності, що лежить в основі послідовно раціональної теорії Дж. Ролза, є інтуїтивною ідеєю. Під інтуїтивізмом він розуміє "доктрину про існування сімейства первинних принципів, які ні до чого не зводяться та зіставляються один з одним для того, щоб визначити найбільш справедливий баланс, оцінюваний з погляду наших обміркованих суджень" [7, с.44]. Інтуїтивна ідея справедливості як чесності бачиться ним у тім, щоб розглянути первинні принципи справедливості самі по собі як об'єкт первісної угоди певно, конкретної, вихідної ситуації" [7, с.114]. Це такі принципи, які раціональні сторони, зацікавлені в просуванні своїх інтересів, повинні були б прийняти в такому положенні рівності. Але звернення до інтуїції впливає в Дж. Ролза знову ж з послідовно раціоналістичної методології. Інтуїтивні судження про справедливість автор, увесь час намагається зм'якшити і як можна більш раціонально прояснити. Таким засобом виступає, наприклад, метод рефлексивної рівноваги. Його суть полягає в порівнянні різних моральних принципів і суджень. У результаті можуть бути встановлені деяка рівновага або екілібризм між тими й іншими порівнюваними положеннями стосовно до рішення якого-небудь конкретного питання, але не може бути обґрунтована остаточно істинність того або іншого морального судження.

Теорія справедливості Дж. Ролза є раціональною моделлю суспільної рівності як рівності чесних можливостей. Ця теорія, на думку американського мислителя, найбільше ефективно й оптимально може описати справедливість, яку можна встановити серед раціональних істот. Крім того, вона може служити "найкращою відповіддю кожного на відповідні вимоги інших" []. Хоча автор і відзначає, що справедливість як чесність є теорія наших моральних почуттів, все-таки останні повинні піддаватися рефлексивній рівновазі, щоб на них можна було опиратися. Те, що чесність є основа справедливості, виступає в Дж. Ролза інтуїтивним аргументом. Сама ж чесність є розумова категорія, підлегла "строгій моральної геометрії" розуму.

Ключову роль рівності в понятті справедливості підкреслює також С.П. Суровягін [11]. Рівність, на його думку, відповідає істинно родовому в соціальній природі людини, будучи основою єдності протилежностей особистого й суспільного. С.П. Суровягін розглядає різні співвідношення понять справедливості, моральності й рівності, виділяючи при цьому помилкові співвідношення: 1) зовнішнє еклетичне з'єднання справедливості й моральності, 2) справедливість повністю відводиться від моральності, 3) справедливість повністю зводиться до моральності.

Як зовнішнє з'єднання справедливості й моральності автор приводить теорію Д. Юма. По Д. Юму, справедливість є взаємне прийняття себелюбною рівності, коли інший визнається рівним мені заради того, щоб це правило поширювалося благотворно й на мене. Другий тип співвідношення С.П. Суровягін знаходить у Г.В. Гегеля. У тріаді щаблів розвитку особистості: "абстрактне право - мораль - моральність" - сутністю права Г.В. Гегель вважає справедливість, заповідь якої говорить: "будь особою й поважай інших як осіб", тому що в особистості різні особи рівні між собою. Третій вид, у якому справедливість зводиться до моральності, автор розкриває в поглядах Дж. Ст. Міля. Справедливість у Дж. Ст. Міля "є не що інше, як природне почуття помсти, що моралізувалась через прийняття в себе вимог суспільного блага" [11, с.58]. Всеосяжне почуття симпатії й розумний егоїзм припиняють, за Дж. Ст. Мілем, "скотське бажання помсти" у моральне почуття.

З перерахованих вище прикладів взаємозв'язку справедливості й моральності вимальовується проблема - чи відноситься справедливість до моральної категорії, і яка роль поняття рівності в рішенні цього питання. С.П. Суровягін міркує із цього приводу в такий спосіб. Справедливість є загальною ознакою, що виражає ідею рівності. Правова ж і моральна справедливість являють собою специфічні види цієї ознаки.

Правова справедливість є таким типом рівності, при якому твердження особистого блага відбувається обов'язково з урахуванням рівності з "іншим". Це своєрідне правило визнавати рівність інших із собою, щоб у свою чергу вимагати для себе блага не меншого, чим в інших. Така справедливість нейтральна в плані моральності як чесноти, але й егоїзмом, на думку автора, її також не можна назвати. Егоїзм порушення рівноваги, є перевага особистого, коли "я" побажав собі блага більшого, ніж є в іншого, а шкоди меншої.

Моральною же справедливістю буде вважатися таке прагнення поділитися порівно, що має на меті виняткове благополуччя іншого, на противагу прагненню поділитися порівно за рахунок іншого, маючи на увазі своє власне благополуччя.

Таким чином, розходження моральної й правової справедливості С.П. Суровягін вбачає в протилежній спрямованості вектора у встановленні рівноваги між своїм благом і благом іншого. Сутність же справедливості залишається в зрівняльності. Процедура зрівнювання дозволяє обмежити явища безкрайнього себелюбного егоїзму, з одного боку, а з іншого боку - відокремлює справедливість від моральної самопожертви, що повністю заперечує власну вигоду. В еволюційному розвитку моральності людини автор виділяє наступні етапи: 1) егоїзм як "підвалина" людського життя, що розвивається на "просторі" низинного суспільного устрою, 2) "перший поверх" людської соціальності - правова й моральна справедливість, 3) "другий поверх" – моральність [11, с.64].

Як у теорії Дж. Ролза, так і в концепції С.П. Суровягіна справедливість, в основі якої лежить принцип рівності, не є чисто моральною категорією. Це скоріше етико-правове поняття, що концентрує в собі спроби людського розуму обмежити прояви егоїстичних схильностей в організації громадського життя і якимось співвіднести їх з моральними ідеалами добра й доброзичливості. Зрозуміла в такий спосіб справедливість сама по собі не здійснює морального добра, але сприяє приборканню аморальності "зверху" через раціональний розрахунок, коли

людина, то прагне зробити краще собі за рахунок іншого, але в рамках справедливості, не впадаючи в егоїзм, то зробити краще іншому за рахунок себе, але до певної межі, не віддаючи іншому переваги перед самим собою. Як відзначає С.П. Суровягін, саме такі принципи будь-якої взаємної ввічливості, взаємної чесності, взаємної доброзичливості [11, с.64]. І там, де виникає порушення цієї взаємності або рівності, там природно, тобто причинно-наслідково або раціонально необхідно, з'являється почуття несправедливості - бажання відновити рівність, і найщиріша доброзичливість заміняється помстою, покаранням, осудом.

Подібну справедливість не можна вважати повністю морально нейтральною, оскільки в кожному випадку первинний імпульс до її ствердження є прагнення до якогось належного порядку й облаштуванню людських відносин. Проте зведення такого порядку до ідеї рівності вигід і винагород не дозволяє в той же час приписати їй чисто моральний статус. Чи можливо інше розуміння справедливості, при якому дана категорія мала б цілком моральне значення? Інакше кажучи, чи вичерпується справедливість розумовою ідеєю рівності?

Більш глибокий зміст справедливості розкривається через категорію правди. Справедливість трактується при цьому як життя по правді або життя із правдою. Під правдою ж мається на увазі якийсь вищий, зразковий порядок буття й людських відносин. Ідея правди виражає чисто моральний зміст - чи існує у світі моральний порядок, і якщо так, то в чому він виражається і як забезпечується. Саме в аспекті правдошукацтва справедливість може вважатися найважливішою етичною чеснотою.

Справедливість як життя по правді ґрунтується не на ідеї рівності, а на ідеї ієрархії. Так, на думку Н.Н. Алексєєва, "найглибшою основою ідеї справедливості є думка про той ієрархічний порядок, у якому стоять по відношенню один до одного цінності" [1, с.371]. Вище розглянута концепція рівності вигід і винагород відображає лише один строго визначений, але не зовсім моральний "порядок" - порядок індивідуалізму, де кожна людина є самодостатньою істотою. Якщо над людиною немає нічого вищого, тоді ідея рівності, як відзначає С.Л. Франк, впливає з абсолютної цінності людської особистості, з обожнювання кожної людини. Всі люди рівні, тому що вони мають рівні права й домагання. Рівні "самодержці" природно й справедливо вимагають дотримання й поваги своїх прав при взаємоповазі прав іншого. [13, с.118].

Принцип же ієрархії припускає супідрядність. Дотримання вищої правди є служіння їй. І тоді люди рівні не у своїх правах, і привілеях, а в праві на співучасть у загальному служінні правді. Кожна людина має рівне достоїнство, коли вона займає належне їй місце в ієрархічній градації й тому виконує "єдину основу рівності - певне йому служіння" [13, с.124].

Якщо Дж. Ролз як суб'єкт справедливості висуває раціональну особистість, що в умовах вільного вибору здатна оцінити переваги справедливого розподілу благ і нещастя, то джерелом служіння правди в людині є не розум, а релігійно-моральне одкровення людського серця. Правду людина не обчислює й не розраховує своїм розумом, вона її відкриває всією глибиною свого серця, відчуває її чи слідує їй, або пручається їй. Правду неможливо виразити в якійсь загальній формулі або концепції й нав'язати її людям як зовнішню волю, або організацію. Вона обирається людиною не в силу яких-небудь егоїстичних вигід, а в силу онтологічної її виправданості. Як вказує С.Л. Франк, "людина покликана робити не те, що вона хоче, а що по суті добре, що повинно бути" [13, с.121]. Визначається це духовно-інтуїтивним образом, і не вимагає побудови складних раціональних систем, і концепцій для об'єднання людей. "Справа не в єдності, - писав В. Соловйов, - а у вільній згоді на єдність" [9, с.305].

Відповідно Ф.М. Достоєвському, правда як вищий ідеал суспільного устрою не піддається логічному ряду мислення, але в ній відчувається надлогічна вища справедливість. В.С. Соловйов підкреслює, що наприкінці свого життя Ф.М. Достоєвський відкрив для себе наступні три істини: 1) окремі особи, хоча б і кращі люди, не мають права насилувати суспільство в ім'я своєї особистої переваги; 2) суспільна правда не висувається окремими розумами, а корениться в народному почутті; 3) ця правда має значення релігійне й необхідно пов'язана з Християнською вірою, з ідеалом Христа [9, с. 312]. На думку Ф.М. Достоєвського, у тім суспільстві, де панує правда як вищий моральний ідеал, будуть добродії й слуги, але не буде рабів. Слуги й добродії будуть, але добродії вже не будуть панями, а слуги не будуть рабами. "Були б брати, - зауважує він, - буде й братерство" [4, с. 167]. І навпаки, якщо немає братів, то ніякими установами не одержиш братерства.

Ідеал справедливого життєвого устрою Ф.М. Достоевський бачив у служінні. "Хто хоче бути вище всіх у Царстві Божім - стати всім слугою. От як я розумію російське призначення в його ідеалі" [4, с. 407]. Тільки розумом складно зрозуміти й прийняти таку позицію російського письменника, що серйозно вірив у все примирення народів, у союз Всеслужіння людству. Розум завжди обмежений власними інтересами. Бачення ж правди Христової вимагає розширення цих границь за рахунок інтуїтивного-морального досвіду іноді на шкоду власним інтересам, якщо дивитися з погляду розуму. Ф.М. Достоевський був переконаний у тім, що нації, як і окремі особистості, повинні жити безкорисливими ідеями й вищими цінностями, мати перед собою ціль служіння людству. Якщо ж вони будуть служити тільки своїм інтересам, то "загинуть безсумнівно, оклякнуть, знесиліють і вмруть".

Справедливість, що порівнює зусилля з винагородою, ще не є справді моральна справедливість. Як відзначає Ю.А. Шрейдер, у добрих справах такої співрозмірності бути не може [14, с.68]. Так, наприклад, зовсім безглуздим з погляду розважливої справедливості виглядає вчинок єпископа Бьєнвеню в романі Віктора Гюго "Знедолені". Будучи пограбованим швидким каторжником Жаном Вальжаном, єпископ не тільки не вимагає покарання для приведеного до нього жандармами злочинця, але говорить жандармам, начебто подарував Жанові Вальжану срібні прибори. Мало того, він дарує йому ще, і срібні свічки й відпускає з миром. Тут немає співрозмірної справедливості, тому що явно порушений баланс учинку і його оцінки. Можна навіть обвинуватити єпископа в захощенні злодійства й т.д. - замість того, щоб покарати злочинця, його нагороджують.

Такі міркування можливі, якщо не знати іншої правди - правди Христової, правди прощення. Дотримання цієї правди служить не ідеалу рівності, а порятунку людської душі. Це милість серця (милосердя), жаль, а не розумний розрахунок. Як писав Е.В. Спекторский, Христос проповідував не стягнення свого, відповідно до спеціальних юридичних чеснот, а прощення. Власним живим прикладом він показував, що вмилити прощенням можна відродити людину не тільки морально, але й фізично. На думку автора, і соціальна солідарність, і братерство людей скоріше можуть бути досягнуті таким прощенням, чим боротьбою за права, що веде до судової тяганини [10, с.344-345].

Правда Христова єдина й неподільна. Її не можна із чимсь порівнювати й вимірювати. У християнській етиці проблема співвідношення етико-правової справедливості й моральної правди виражається через антиномію закону й благодаті. Закон і благодать протилежні й не протилежні одночасно. Як говорив сам про себе Христос, він прийшов не порушити закон, а виконати. Це означало, що Він з'явився не боротися з існуючим до нього правопорядком, але анітрошки не прагнув і зміцнити його. Іноді Він зважав на нього й навіть підкорявся йому, коли це було неминуче. Це можливо в силу того, що правда Христова принципово інша правда. Вона не здатна суперничати із правдою закону, тому що в них немає загальних підстав. Закон заснований на розумі, благодать - на духовно-інтуїтивному баченні.

Як виразив цю думку Н.А. Бердяєв, "відомо, що євангельська мораль будується на протилежності моралі законності. Але християнський світ зумів жити, і будувати своє навчання так, начебто б етика євангельська й етика закону ніколи не зіштовхувалися. Ніхто не зможе заперечувати проти того, що християнська і євангельська мораль не є мораль норми й закону. Євангельська мораль є мораль благодатної сили, невідомої закону, тобто не є вже мораль". [3, с.161]. Останніми словами Н. Бердяєв хоче підкреслити особливий надхристиянський і над правовий характер справжньої моральності.

Аналогічної точки зору дотримується Б.П. Вишеславцев у своєму дослідженні антиномії закону й благодаті. В "Етиці перетвореного Еросу" - він міркує в такий спосіб. Ап. Павло найбільш концентровано виразив всю суть взаємини між дохристиянською етикою закону й християнською етикою благодаті. Його полеміка проти закону спрямована не на конкретний різновид законів Мойсея або ритуального закону, або законів держави й права, а проти закону у всіх змістах, у повному обсязі цього поняття, проти закону як імперативної норми, а отже, проти всіх тих форм як ритуальної й правовий, так і моральної регламентації людського життя, які засновані на вольовому проходженні норми. Тому правда Христова являє собою цінність надполітичний, надюрідичний і "що ще дивніше, - відзначає Вишеславцев, - цінність надморальну" [2, с.37].

Христос не приніс нового закону, нових моральних норм. Він приніс нову правду, що завжди буде здаватися "понад". Для тих, хто її не приймає й не розуміє, вона буде виглядати ірраціональною, парадоксальною, навіть божевільною, поза законом; для тих, хто її приймає - надраціональною, надзаконною. Вона вгадується не за правилами й нормами, а інтуїтивно, і тому може підкорятися правилам, а може й не підкорятися їм.

Таким чином, у розумінні справедливості можна виділити дві позиції - справедливість як рівність і справедливість як правда. Концепції справедливості - рівності акцентують увагу на мірній характеристиці розглянутої категорії. Різні види зрівняльної й розподільчої рівності дійсно мають велике значення для політичного й правового регулювання поведінки людини, обґрунтування демократичних прав і свобод і т.д. Вони мають потребу в ретельному зборі інформації, розумному зважуванні всіх обставин, але в них немає моральності як такої. Де проблему можна вирішити точним розрахунком, там уже немає потреби в чесності. Знання законів, інструкцій і правил поведінки замінює болісний, і не підвладний одному розуму моральний вибір.

Зовсім інша картина має місце при прагненні людини жити по правді. Справедливість у цьому випадку знаходить онтологічний статус - вона виражає відповідність способу життя однієї людини або цілого народу вищим цінностям буття. Заклик правди - це заклик онтологічної, а не гносеологічної істини. Однак розуму тут не досить. Тому тільки через серце, через духовно-інтуїтивний досвід досягається надраціональна природа справедливості. Знання доповнюється вірою, а прагнення до справедливості визначається вже не збурюванням скривдженого самолюбства, а щирим бажанням людини зрозуміти й виконати своє призначення у світі.

1. Алексеев Н.Н. Идея справедливости // Русская философия права. – СПб., 1997.
2. Вишеславцев Б.П. Этика преображенного Эроса. – М. 1994.
3. Гуревич П.С.. Мораль // Философский словарь. – М.1997.
4. Достоевский Ф.М. Полн. собр. соч. в 30 т. – Т.26. – Л. 1974.
5. Золотухина-Аболина Е.В. Курс лекций по этике. – Ростов, 1999.
6. Кропоткин П.А. Этика. – М. 1991.
7. Джон Ролз Теорія справедливості / Пер. з англ.. О. Мокровольський. – К: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. – 822с.
8. Словарь по этике // Справедливость. – М., 1989.
9. Соловьев Вл.С. Три речи в память Ф.М. Достоевского // Соч. в 2-х т. – Т. 2. – М., 1990.
10. Спекторский Е.В. Христианство и правовая культура // Русская философия права. – СПб., 1997.
11. Суровягин С.П. Нравственная целостность личности. Чувство добра. – Тюмень., 1994.
12. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М.1992.
13. Шрейдер Ю.А. Лекции по этике. – М.1994.

SUMMARY

Pavlenko A. JUSTICE AS EQUALITY AND AS A TRUTH

Examining the phenomenon of justice we take a notice of different philosophical, political and lawful categories. Such necessity springs up in the light of different ideas and different interpretations of this phenomenon. So, justice as equality is a mental category that fulfils a function of commensurability of energies and rewards, violations and punishments. But political justice is such of this equality type in witch statement of persons good is occurs necessarily considering the equality of "others". Most deep sense of justice opens through the category of truth. In this case justice is discussed as a true life or life with true. Thus we can pick out two positions in the understanding of justice - Justice as equality and as a truth.

БРЕНД І ЙОГО РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ОБРАЗУ ДЕРЖАВИ

В сучасних умовах посилення глобалізаційних процесів та бурхливого розвитку технологій значної ваги для реалізації стратегічних цілей держави набуває її інформаційна присутність у світовому комунікаційному просторі. Інформація перетворюється у своєрідний капітал для розвитку держав, а інформаційні технології у нових сучасних реаліях стали важливим інструментом формування позитивних іміджевих характеристик держави та створення її позитивного образу у міжнародному середовищі. Він має немалу вагу у конкурентних взаємовідносинах держав між собою та з великою кількістю недержавних акторів. Цю нову реалію характеризує Грег Міллс: “Так само як держави більше не містять у собі і не представляють нації у межах кордонів, так і уряди більше не виступають єдиними арбітрами політики і міждержавних відносин. Революція у мас-медіа та комунікації розширила коло недержавних акторів, які володіють впливом на міжнародній арені, тим самим розширюючи масштаб проблем для сучасної дипломатії”. Формування привабливого образу держави важливе для всіх держав в контексті процесів трансформації сили та могутності на міжнародній арені, але особливо актуальне для «молодих» держав, що постали на руїнах колишнього «соціалістичного табору», Радянського Союзу і, зокрема Української держави. Окрім того, як зазначає відомий спеціаліст зі створення міжнародних образів держав Уоллі Оллінс, становище та реалії багатьох держав постійно змінюються під впливом різноманітних факторів: зміни політичного режиму, впливу глобалізації, війни, переходу від однієї стадії економічного розвитку до наступної і т.п. Тому «важливо, щоб образ держави також змінювався і адаптувався до нових реалій. Це впливає не лише на сприйняття світовим співтовариством, а й на її підтримку суспільством всередині держави» [5,29].

Для створення образу держави, що відповідав би сучасним міжнародним реаліям, у політології використовуються маркетингові технології, іміджелогія та PR. Вперше можливість застосування маркетингових технологій для дослідження політичного ринку обґрунтував Філіп Котлер. Він вказував на важливість їх застосування для функціонування некомерційних (у тому числі політичних, державних структур) та проведення масових кампаній. Слід зазначити, що завданням комерційного маркетингу є одержання прибутку, а державний маркетинг виконує складніші функції – “досягнення більшої міри соціальної справедливості, формування у суспільстві нових ідеалів, формування і трансформація іміджу та образу держави в цілому” [6].

Важливим елементом внутрішньої та зовнішньої політики багатьох держав стає створення образу держави. Образ держави - це комплекс об'єктивних взаємопов'язаних характеристик держави, що сформувалися в процесі еволюції державності як складної підсистеми світового устрою, динаміка й ефективність взаємодії яких визначає тенденції розвитку соціально-економічних, суспільно-політичних, національно-культурних та конфесійних процесів та їхнє сприйняття у міжнародному середовищі. Це поняття визначає репутацію держави у світовій спільноті в процесі її взаємодій зі світом. Імідж як сукупність технологій спрямованих на формування привабливості певних аспектів життя всередині держави чи її зовнішньополітичної діяльності, виступає як складова образу держави (в контексті певної ситуації) та інструмент його трансформації. Крім іміджу важливою складовою образу держав у сучасному світі виступає бренд. Імідж визначає основні й унікальні привабливі характеристики певної держави, а бренд називає його, присвоює конкретне «ім'я», визначає індивідуальність та «особистість».

Спеціалісти з маркетингових технологій давно відзначили унікальну природу бренду, важливість його створення та функціонування для зміцнення позицій та авторитету товарів на світовому ринку. Досліджували бренд і його застосування у сфері державної політики М. Портер, Т. Гед, У. Оллінс, С. Анхольт. Існує також пласт наукової літератури, яка відображає критичне сприйняття процесів функціонування брендів, зокрема глобальних, та акцентує увагу на їх негативному впливі на життя людини (найбільш відомою є книга Наомі Кляйн «NO LOGO»). Серед російських вчених певні аспекти теорії бренду у політиці та зовнішній політиці аналізують П.Соловйов, Е.Комкова, С.Ліканов, І.Бахтіна, Б.Борісов, М.Ковриженко, А.Панкрухін, Л.Дорошенко. В Україні цій тематиці присвячено роботи переважно прикладного

або публіцистичного характеру, а також наукові праці з політичних зокрема виборчих технологій, політичного маркетингу, політичної реклами, PR (І. Слісаренко, В. Бебик, О.Шевченко, Г. Почепцов, В.Королько та ін.). Проте майже відсутні теоретичні розробки з проблем створення та функціонування національного та державного бренду.

Метою цієї статті є політологічний аналіз сутності бренду та брендінгу держави, особливостей його функціонування та ролі у формуванні образу держави.

Поняття «бренд» все частіше використовують в політичному дискурсі для визначення «образу-символу ситуації», що свідомо формується, [4]. Бренд (з англ. brand - клеймо, тавро, якість, торговий знак) виступає знаковим символічним відображенням певного товару, забезпечуючи його конкурентоздатність через впізнаваність серед аналогічних чи подібних об'єктів. Найчастіше це поняття використовували та досліджували в економіці, визначаючи його як – систематизований послідовний набір функціональних, емоційних, психологічних обіцянок, які орієнтовані на цільового споживача і є для нього значущими, унікальними та найкраще відповідають його потребам. Бренд володіє певними характеристиками, що впливають на його структуру: впізнаваність, актуальність, унікальність, повага (Валентин Перція) Вирізняють бренди локальні (створені для функціонування на порівняно невеликих територіях в межах району, країни чи певного регіону) та глобальні (ті, які орієнтовані на величезну аудиторію споживачів бренду, які транслюються у глобальному медіа просторі та розповсюджуються на величезні території, що практично охоплюють увесь світ). Брендінг (branding) є складним комплексом процесів розробки, створення бренду та запуску його у життєвий цикл; іншими словами, це діяльність, пов'язана з розробкою, моніторингом та управлінням брендом. Об'єктами брендінгу у сучасному світі стають товари, компанії, особи, політичні партії і - регіони та держави. Все частіше поняття «бренд» знаходить своє відображення і у політологічних дослідженнях, визначаючи значення, особливості та властивості політичного «товару». За твердженням І.А.Бахтіної, політичний бренд «лежить в основі сприйняття політичної структури держави, персоніфікує певну політичну ідею і... при цьому створює символічний простір, який сприяє сприйняттю цієї ідеї» [1].

Потреба створення бренду держави найчастіше зумовлена реаліями оточуючого світу, який постійно прогресує та змінюється, необхідністю проникнення індивідуального образу в свідомість його «споживачів» як зрозумілого і доступного для трактування та запам'ятовування. Концепція формування бренду держави у середині 1950-х років пов'язують з іменем американського спеціаліста з реклами Девіда О'Гілві. На замовлення уряду Пуерто-Ріко, О'Гілві за допомогою створеної ним стратегії репозиціонування держав, трансформував образ цієї країни з убогого острова, не привабливого для туристів, у прекрасну оазу, яка здатна забезпечити мандрівників відпочинком та сервісом на високому рівні. Він особливо відзначав необхідність створення ефективного бренду не лише для розвитку туризму, а й для промисловості, будівництва та політичної еволюції. Проведена у засобах масової інформації рекламна кампанія була надзвичайно успішною і згодом О'Гілві одержав замовлення від урядів Великобританії та США. Проведені рекламні кампанії стали зразками для спеціалістів з PR-технологій.

Поняття «бренд» відображає сутність складного явища, що і включає в себе щонайменше три обов'язкових елемента: 1) слоган – вербальні символи при позиціонуванні бренду; 2) ковер-бренд – тло, на якому розміщується бренд та слоган та 3) візуал-бренд - геометрична фігура, символ, знак, логотип. В сукупності вони створюються ідентичність бренду. Ефективними елементами просування ідентичності бренду виступають також візуальна мова, кольори, медіа та аудіо супровід та ін.

Процес створення політичного бренду безперервний, тривалий у часі та складається з кількох основних етапів: презентація об'єкту (особи, регіону, держави) у світовому комунікаційному просторі за допомогою доступної та зрозумілої для всіх інформації; конкретизація та уніфікація якостей, що притаманні лише цьому об'єкту, для його навантаження ознаками унікальності та необхідності; персоніфікація та закріплення методом повторення та смислового навантаження у свідомості «споживача» об'єкта за допомогою засобів (інструментів) бренду; створення сприятливих умов для продуктивного функціонування в оточуючому середовищі для забезпечення привабливості та впізнаваності бренду.

Аналогічно великим компаніям та корпораціям, сучасні держави залучені в безконечну і жорстку конкуренцію за політичний і культурний вплив, експорт, внутрішні та зовнішні інвестиції. Усі ці галузі дуже важливі, тому, що впливають на стандарти життя всередині держави, темпи росту економіки та авторитет на міжнародній арені. Держави потребують сильних, впізнаваних та ефективних брендів, адже без них є ризик «залишитися без інвестицій і туристів, політичного впливу і високих рейтингів, їх компанії – без клієнтів та покупців, ринків збуту і високих доходів, а їх громадяни – без національної гордості та поваги від інших держав» [3].

Бренд несе у собі смислове навантаження структури іміджу держави. Для досягнення позитивного результату та існування стабільного бренду держави необхідний постійний моніторинг його стану, та своєчасне втручання в процеси перетворень. Зміна ситуації (політичної, економічної) у державі чи у світі виступає мотивом для ребрендингу (трансформації існуючої ідентичності). Стрижнем бренду держави є національна ідентичність, яка формує мотиваційну основу для створення бренду, дозволяє окреслити відмінність однієї держави від іншої та формувати на її основі імідж та образ. Національна ідентичність не є прерогативою влади, вона викристалізовується в процесах історичного розвитку та комунікації, які існують в соціумі. Формування національної ідентичності та визначення її основних цінностей дозволяють виробити єдину чітку доктрину позиціонування держави, створити основу образу держави та її бренду, забезпечити їх стабільне та адекватне сприйняття іншими державами та (що дуже важливо) - суспільством.

Найважливішою властивістю бренду держави є його спроможність за допомогою короткого слогану, логотипу, аудіо матеріалу, чи будь-якого іншого знакового елементу, що виражає його сутність, представити, нагадати, викликати в пам'яті потрібний образ, що може асоціюватись лише з певною державою, тобто один окремий символ акумулює значну кількість інформації про неї. Наприклад, логотип – \$ – грошовий знак, який є прообразом «твердої валюти», диференціює США, як країну з розвинутою ринковою економікою, фінансово та соціально привабливу, яка гарантує усім громадянам рівні можливості у досягненні добробуту. Іншим відомим прикладом є створення бренду Індії. Слоган «Incredible India», який був створений іміджмейкерами з метою подолання негативного сприйняття Індії, як бідної та відсталого країни «третього Світу і трансформації його у образ, який привертатиме увагу до її культурного, національного та природного розмаїття, та репрезентуватиме її серед світового співтовариства як сучасну технологічно розвинену державу з стабільною економікою, залучаючи потенційних інвесторів і партнерів. Бренд в цьому випадку асоціативно поєднує усю інформацію про певну державу (Індія). Ініціативу "Індія повсюди" було реалізовано Конфедерацією індійських промисловців, яка забезпечила підтримку провідних бізнесменів та представників уряду. Кампанію у 4 млн. доларів США було профінансовано за рахунок внесків 22 індійських компаній. Індійський уряд витратив ще 2 млн. і дуже тісно співпрацював з Конфедерацією над організацією кампанії, символічною основою якої став новостворений бренд. При створенні позитивного та ефективного бренду держави виникають певні труднощі, що пов'язано з складністю об'єкта брендингу - держави. Це зумовлено безліччю «учасників», які є дотичними до створення бренду держави, конфліктом інтересів «зацікавлених» у певних аспектах бренду, відсутністю єдиного координаційного центру (адже не існує єдиного власника чи керуючого брендом), безліччю неконтрольованих джерел інформації, які впливають на його формування та функціонування.

Бренд держави як і будь-який бренд іншого об'єкта, володіє здатністю «нав'язувати» певний вибір «споживачам» - міжнародному співтовариству - при значному переважанні інформаційного ринку. Ефективне управління брендом переважно спрямоване на те, щоб споживачі пов'язували його з певними цінностями, які роблять саме цей бренд привабливим та необхідним для соціуму. Бренд держави підкреслює та посилює три аспекти цінностей товарів та послуг, які виробляються на її території: функціональні, етичні, емоційні. Привабливий національний бренд формується рекламними агентствами за допомогою стратегій брендингу, що викликають асоціації продукту з країною виробником. Правильно позиціонований національний бренд може стимулювати експорт, розвиток туристичного сектору і сприяти збільшенню закордонних інвестицій в економіку країни. До процесів створення, трансляції, моніторингу бренду та розробки концепції застосування бренду держави залучені безліч

структур та суб'єктів: дипломатичні служби й організації за кордоном, недержавні маркетингові рекламні агентства та компанії, діаспорні організації, засоби масової інформації (їх можливості стали практично необмеженими з впровадженням досягнень науково-технічної революції, цифрових технологій та Інтернету). Значно зміцнює позиції бренду на світовому рівні участь держави у міжнародних організаціях, проектах, виставках, презентаціях та інших видах міжнародної комунікації. Така участь дозволяє при правильному проведенні представницьких заходів та застосуванні ефективної стратегії позиціонування товарів, послуг, а в кінцевому результаті і держави в цілому, презентувати національний державний бренд потенційним партнерам та інвесторам для активного включення її у світові комунікаційні та економічні процеси і отримання дивідендів у майбутньому.

Національний брендінг, незважаючи на створення потужних транснаціональних компаній, що формують свої глобальні бренди, все більше стає важливою сферою діяльності державних та недержавних інститутів у багатьох державах, символізуючи і певною мірою цінність та значення локального у глобалізованому світі. Якщо транснаціональні актори сприяють стиранню стирання будь-яких ідентичностей, то національний брендінг, навпаки, акцентує увагу саме на відмінностях одного національного продукту від іншого. На створенні позитивного бренду держави у сучасному світі певною мірою базується експорт товарів, ідей та послуг, а також імпорт закордонних інвестицій.

Процес створення національного бренду держави відповідальний і одночасно суперечливий, оскільки вимагає значних фінансових затрат, залучення багатьох фахівців та ніколи не гарантує позитивного результату на 100%. Тому перед початком розробки концепції національного бренду слід реально оцінити шанси на його реалізацію та визначити пріоритети, які держава отримає після реалізації кожної конкретної брендінгової програми. Створення стратегії національного брендінгу засновується на позитивній оцінці певних аспектів, передусім ступені унікальності національних характеристик, потенціалі конкурентноздатності держави в категорії окремих товарів чи послуг, що нею експортуються і який залежить від бізнес-середовища на національному ринку та від його операційного та стратегічного потенціалу. Структурні недоліки у цій галузі не можуть бути компенсовані за рахунок бренду держави; національний брендінг, як вже було зазначено, є довгостроковим проектом, який потребує постійних значних капіталовкладень, та залучення компетентних фахівців, що повинні проводити регулярний моніторинг його стану і координувати процес розвитку. За відсутності цих умов, лише при винятково сприятливих ситуаціях національний бренд зможе стати фактором, що буде стимулювати експорт продукції, послуг та ідей, а у результаті - імпорт у країну інвестицій. Національний бренд повинен бути захищеним від негативного впливу факторів, що можуть загрожувати його розвитку та стабільності (війни, корупції, порушення прав людини та ін.). За допомогою лише потужної рекламної кампанії створення сильного національного бренду є неможливим, щоб набути реальної цінності і ролі у створенні образу держави; йому необхідні унікальність, якість, співзвучність інформації про нього та власне його властивості, індивідуальність. Будь-який бренд обов'язково створюється з врахуванням досягнень психології сприйняття знаків та символів, базується на філософії.

Основою для появи дійсно довговічного національного бренду виступає його запам'ятовуваність та впізнаваність. Якщо реальний образ держави та імідж, який створюють для неї ЗМІ, викликають негативне сприйняття у аудиторії, то ніякі штучні прийоми не зможуть забезпечити існування позитивного та яскравого бренду держави. Основними методами дослідження стану бренду держави є соціологічні опитування, результатом проведення яких є складання різноманітних рейтингів популярності товарів, послуг та визначення на їх основі цінностей та настроїв, що є пріоритетними для суспільства на даний час. Найчастіше створенням, розповсюдженням, популяризацією, моніторингом бренду держави займаються недержавні рекламні агенції, дипломатичні служби, міждержавні неурядові організації та ЗМІ. Участь держави повинна бути опосередкованою через поєднання владними функцій замовника та виконавця. Фахівець з державного брендінгу Томас Гед, стверджує: «чим менше політики займаються національним брендінгом, тим краще. Уряд, безумовно, повинен приймати участь у такому важливому для країни процесі, але його роль – роль посередника та організатора. Основну справу все одно повинні зробити недержавні комерційні організації». [2]

Імідж держави, який вона формує за допомогою значної кількості політичних та маркетингових технологій, стає визначальним для її сприйняття громадянською та закордонними партнерами, на ньому базується образ держави, що дозволяє її ідентифікувати серед інших та тим самим надати їй певної переваги. Отже, національний брендинг держави – це стратегічний підхід до розвитку та еволюції цієї переваги та визначення перспектив подальшого існування держави та присутності у глобальному конкурентному просторі, відсутність яких може стати перешкодою для розвитку та інтеграції у світове співтовариство. Міжнародний образ, а отже і бренд держави, який є його елементом, також має здатність консолідувати націю, суспільство спільним почуттям осмисленості прямування до єдиних ідеалів та цілей.

1. Бахтина И. А. Политический бренд в аспекте современной имиджологии // URL: <http://www.rasso.ru/128/html?PHPSESSID=a3687a97fbed2debd4ca55a29b1b36a0>

2. Гостев О. Е-executive // Ward Howell International Original article// URL: http://www.e-xecutive.ru/publications/scenarios/article_2780/

3. Касенов А. Бренд «Казахстан» // URL: <http://www.arba.ru/comment/articles/2005281-1.html>

4. Ликанов С. О "бренде" в политике // Московский психологический журнал. - 2004. - №5 // URL: <http://magazine.mospsy.ru/nomer5/s9.shtml>

5. Уолли Оллинс, Бренддинг в Европе // Бизнес в Оксфорде. – 2005. – №7. – С.29 – 35.

6. Kotler Ph. Marketing for Non-Profit Organisations. – Englewood Cliffs, 1975.

SUMMARY

Shchurko O. BRAND AND HIS ROLE IN FORMATION OF AN IMAGE OF THE COUNTRY

Political aspects of the definitions “brand” is high lightened in this article. The essens of concept and feature of functioning national branding is opened. The functions of his components and their influence on formation of an image of the country are allocated basic elements of the brand.

О. СОРБА (Львів)

ПРИНЦИПИ ПОЛІТИЧНОЇ «МЕЖЕВОСТІ» ЯК КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВОГО ВИМІРУ ПОЛІТИКИ НА РІВНІ ІНТЕРСУБ'ЕКТИВНИХ СТРУКТУР

Одвічна проблема політичної теорії – нагромадження величезної кількості незліченних досліджень за відсутності чітко визначених основ: починаючи від природи політики і закінчуючи предметом політології. Ми не закликаємо до створення декалогу політичної теорії, який би увібрав у себе одкровення вищих авторитетів, пресвітлий образ яких спонукав би кожного сліпо дотримуватись встановлених догм. Але необхідність розробки науковим товариством концепцій покликаних впорядкувати знання про політику, підпорядкувавши визначеній системі принципів та законів, є очевидною. Науковий концепт політичного простір-часу поправу може претендувати на статус наріжного каменя довершеного архітектурного ансамблю майбутнього монументу політичної науки.

Цим ми обґрунтовуємо актуальність нашого дослідження, яка поглиблюється додатково ще й тим, що розглядаючи принципи реалізації просторово-часових вимірів політики на рівні інтерсуб'єктивних структур, ми, по-суті, піднімаємо питання про самопричинність процесу (само)-розгортання політики. Це дозволить зробити висновки про межі та умови детермінованості політичного процесу і внести деяку ясність в питання незмінних законів та внутрішніх принципів політики, як особливого виміру буття людини, або можливо і з позиції її власного онтологічного статусу.

Отже, об'єктом нашого дослідження визначено політичний простір-час.

Предметом даного дослідження є принципи реалізації простір-часу політики на рівні інтерсуб'єктивних структур.

Методологія дослідження в основі своїй складається з теоретичного узагальнення пізнавальних практик постструктуралізму та постмодернізму. Дане формулювання максимально неконкретної означеності вжито зовсім не з причини недовірко-вибіркового використання дослідницького інструментарію доступного даним методам, а з обережності, адже сукупність досліджень покладених в основу визначення методології постструктуралізму та постмодернізму не завжди і не обов'язково вирізняються сутнісною та змістовною єдністю і, більш адекватним для них означенням є певна наукова традиція чи парадигма в основі якої є більше або менше чітко означені хронологічні рамки (після 1968 року) та визначений стиль, який прочитується в тексті проведених досліджень, або навіть особиста згода автора на визнання приналежності його досліджень до того чи іншого напрямку сучасної наукової традиції. Подолати притаманний постструктуралізму та постмодернізму еkleктизм можливо лише в межах конкретного авторського концепту, в рамках якого дослідник пропонує низку принципів основоположних для даної наукової моделі на основі яких впорядковує дослідницький інструментарій у системній єдності завершеної теоретичної конструкції; остання і дозволяє вживати категорії постструктуралізму та постмодернізму, як пізнавальних методів й методологій.

В одній зі своїх попередніх публікацій ми розглянули евристичні можливості концепту політичного простір-часу в межах політико-аналітичного дискурсу, визначивши принципи реалізації політичного простір-часу у гносеологічному вимірі політики, позначеного категорією «політичне поле». Реалізація просторово-часових вимірів політики на даному рівні визначається принципом розрізнення об'єктивоване / необ'єктивоване, в дусі методології постструктуралізму. Саме ж розрізнення як принцип об'єктивується в межах наукового концепту політичного простір-часу, сформульованого в ході реалізації дослідження.

Наступним кроком було вирішення проблеми визначення принципів просторово-часових вимірів політики, як специфічної кодифікованої системи символізації дійсності, що «переживається» в акті вольової самоактуалізації індивіда, тобто йшлося про праксеологічний рівень пізнання (творення / відтворення) політичного простір-часу. Визначальним принципом даного виміру вважаємо принцип розрізнення персоніфіковане / деперсоніфіковане.

Кульмінацією інтелектуальних пошуків втілених у попередніх роботах повинно стати завершення авторського концепту політичного простір-часу, стислий виклад якого пропонується в тексті даної статті, присвяченій дослідженню принципів просторово-часових вимірів політики на рівні інтерсуб'єктивних структур. Така постановка питання дозволяє підняти проблему самопричинності політики та внести деяку ясність у проблему онтологічних основ політики.

Власне дослідження теоретичних основ політичної онтології мало місце і раніше, але в тому випадку йшлося про просторово-часову визначеність індивідуального переживання політики, тоді як тепер ми ставимо питання про власне природу політики в чистому вигляді, тобто на рівні інтерсуб'єктивних структур, абстрагуючись від індивідуальних її вимірів в результаті реалізації принципу деперсоніфікації.

Запорукою отримання правильної відповіді є правильно поставлене питання. Ми повинні ввести поняття у визначенні якого міститиметься операціоналізація метафізичної процедури множення політичного виміру буття людини і механізм детермінації цього виміру енергією політичного часу¹. Для цього ми повні зречтисся сутностей окремих речей (під чим розуміється будь-який предмет пізнання неполітичної природи включений в систему політичних взаємодій, реальних чи потенційно можливих). По проведенні такого зречення (абстрагування) залишається лише «межевість». Під якою слід розуміти не лише розрізнення сутностей

¹ На цю ідею нас наштовхнув фрагмент тексту Хосе Луїса Борхеса «Сад доріжок, що розходяться»: «Тільки-но герой будь-якого роману опиняється перед декількома можливостями, як він обирає одну із них, відкидаючи всі інші; у нерозв'язаному романі Цюй Пена він обирає все разом. Цим самим він творить різноманітні майбутні часи, які в свою чергу множаться та розгалужуються» [цит. за 2, 216].

зведених у політичній взаємодії, але й ідеальний виразник самої взаємодії, звільненої від «тілесної» наповненості ідеального «між»-відношення, або інакше алгоритму чистої «ме(і)жовості». Така «межевість» ніби привласнює, вбирає в себе означення розмежованих / межових / суміжних сутностей, виступаючи розрізненням вищого порядку, тобто розрізненням розрізень.

Втім, ми застерігаємо проти розуміння «межевості» як одного з означень буття, ієрархічно підпорядкованих основному поняттю. Така «межевість» не підпорядкована просторово-часовій визначеності, це не «сущє поля політики» (під яким розуміємо будь-який можливий предмет політико-аналітичного дискурсу), не «стан», що утворюється в результаті переживання символу у власному досвіді самоактуалізації в акті вольового напруження. Ця «межевість» не емпірична подія чи ситуація, визначена в просторі і часі і не тотожна тотальності із жорстко заданими зовнішніми і внутрішніми рамками. «Межевість» – власне і є тою критичною граничністю, з позиції якої «внутрішнє» і «зовнішнє» мають місце, а політичний вимір піддається формулюванню, набуваючи власних ознак і відкидаючи ознаки йому непритаманні. При цьому важливо розуміти, не лише те, що: по-перше, «межевість» не є сутністю, а є розрізненням розрізень, а також і те, що, по-друге, помилковим слід вважати будь-які спроби «емпірично» уподібнити «ідеальну межевість» із її просторово-часовим втіленням в актуальному стані на кожному можливому рівні політичної субстанції.

Також стверджуємо, що буття розрізнених «межевістю» сутностей, якраз і розкривається через представлені у ній потенційні можливості бути присутнім (явленням у вигляді подій «політичного поля» чи стану актуальності вольового напруження) «при» та «у реалізованій» «межевості». При цьому власний онтологічний статус «межевості» визначається на вістрі розрізнення референтність / самореферентність.

Потрібно також зазначити, що множинність часу (що описується в рамках моделі дискретності), рівно як і розчеплення зазору між моментами дискретного часу (для утворення вольового напруження) можливе лише при застосуванні «межевості», як принципу пізнання та пояснення політичного простір-часу.

Відзначимо, що в процесі пізнання, в переважній більшості випадків, нам доводиться стикатись не з концептуальним простором і часом, а з його втіленням у дійсності (чи її моделі) сконструйованої за випадковою комбінацією його принципів. Концепт політичного простір-часу відмовляється від власної ідеальності на користь емпіричних явищ, їх відношень та послідовностей. В результаті мисленню подається, пасується його ж власна історія, тобто концептуалізація сукупності досліджень узагальнюючих емпіричні данні. Політичний простір-час в чистій концептуальності залишається не відрефлектованим.

Проведемо певне співставлення, яке, з одного боку, допоможе роз'яснити останню тезу, з іншого, дозволить зробити наступний крок на шляху розгортання та поглиблення думки. Якщо механізм творення / відтворення політичного простір-часу в акті самоактуалізації людини у політичному вимірі, як специфічної кодифікованої системи символізації дійсності, можливо описати як буття-попереду-себе (тобто наявність самототожних достеменностей *відтворення* яких через *розпредмечення* себе у вольовому напруженні є підставою *творення* простір-часу політичного виміру, тобто його *опредмечення*); надалі, вже-буття-у-світі як чиста фактуальність є принципом існування політичної дійсності, а точніше реальності (остання категорія містить більший семантичний наголос на актуальності існування, і скоріше розкриває не онтологічну, а онтичну природу політики); тоді чиста (ідеальна, концептуалізована) онтологічність політичного простір-часу є буттям-при-внутрішньополітичній сутності, останню, в рамках робочого концепту, ми позначили терміном «межевості», тобто в результаті отримуємо – *буття-при-політичній внутри-межевості*. Така орієнтація на актуальну протяжність теперішнього підпорядковує собі як минуле, так і майбутнє, розриваючи традиційну часовість і трансформуючи її в неперервну континуальність дискретних станів актуального «тепер». Така часовість виявляється таким чином умовою можливості чистої актуальності до «тілесної» визначеності в реальній явленості сущих політики. Така часовість розгортається в своїх власних межах, причому в даному випадку виникає спокуса підпорядкувати просторовість тотальній часовості, де були б лише час і часовий простір. Втім, в даному випадку піти протореним шляхом означає зробити помилку. Адже діалектика простору і часу політики на

онтологічному рівні знімається поняттям «межевості», остання у своїх власних межах, в якості власних означень містить просторову темпоральність і часову топологію.

Просторово-часова визначеність «межевості» політики може бути сформульована як свого роду інтервал чи темпоральний об'єм всередині якого суцільності можуть являти себе і, одночасно, той відкритий простір, який гарантує доступ до них, тобто відкритість для можливих взаємодій та відносин, все це може бути об'єднане в поняття вищого порядку виражене в рамках концепту терміном «вікно переломлення» (як певний «зазор», що виникає між моментами дискретного часу і заповнюється вольовим напруженням людини, яке визначає конфігурацію простір-часу політичного виміру буття людини). Лише це «вікно переломлення» дає притулок перманентно розгортаній відкритості, яка забезпечує вихід «вільної гри» і дозволяє теперішньому мати місце, забезпечуючи таким чином суцільності можливість явити себе, набути просторово-часової визначеності, тобто включитись у взаємодію творення / відтворення політичного виміру.

Лише потрапляючи у таке «вікно переломлення» політичного простір-часу, ми можемо самоактуалізуватись у цьому вимірі, через творення / відтворення себе у ньому, і його навколо себе (тобто опредмечення / розпредмечення). Тільки потрапивши в таке «вікно переломлення» ми із необхідністю відчуваємо вольове напруження, що є єдино істинним, відкритим, і тому пізнаваним, усвідомлюваним. Тільки так можливо освоїти «межевість» політики, лише так можна пережити своє «Я-символічне» від-своєне від «межевості», залишаючись її невизначеним «є», її прафеноменом (вживаємо слово від-своєне замість, скажімо, відторгнене із тим, щоби уникнути небажаного семантичного відтінку dokonanoї відокремленості, втрати одного для іншого, адже йдеться лише про переживання одного в іншому («Я-символічного» у політичній «межевості»), іншого через одне (політичної «межевості» через «Я-символічне»).

Політична «межевість» пережита (чи пізнана) через «вікно переломлення» розкриває універсальну цілісність політичної онтології, проектує тотальність останньої на унікальне існування окремої людини; одночасно універсалізує унікальність окремої людини в творенні / відтворенні політичного простір-часу в акті вольового напруження. І перше і друге є одночасною дією яка є можливою тільки в рамках політичної «межевості», лише її енергією втримується єдність та одночасність двох дій. Тепер ми можемо впевнено стверджувати, що саме поняття «межевості» дозволяє концептуалізувати одну з центральних проблем політичної теорії – механізм до-визначення законів політики втручанням окремої людини. Так стверджуємо що закони політики не відкриваються (будучи наперед даними десь у трансцендентному), а встановлюються людиною, політична межевість тут виступає не над-законом, а формою законів. Такий статус форми чи межі закону не руйнує сутнісного зв'язку політичної межевості із законами саморозгортання політики, а навпаки наділяє останні смислом «Лишь в своей границе и благодаря ей нечто есть то, что оно есть. Нельзя, следовательно, рассматривать границу как лишь внешнее наличному бытию; она, наоборот, проникает все наличное бытие» [1,190].

Цікавим видається нам проведення експлікації поняття «межевості» політики в контексті її («межевості») концептуалізації. Маємо на увазі наступне: по-перше, «межевість» політики об'єктивується лише у концепт, що її висловлює; по-друге, «межевість» не може бути осмислене поза межами свого концепту, втім «межевість» не зливається із концептом, що її визначає, а скоріше «упирається», неохоче відкриваючи лише окремі свої аспекти, залишаючи цілісну картину не лише прихованою, але й протиставленою завершеному концепту чи ряду концептів, зберігаючи за собою властивість принципової відкритості та не пізнаності; наступне, «межевість» належить розрізнити із її об'єктивацією в рамках концепту через те, що концепт втілює суб'єктивність авторського досвіду переживання чи осмислення, тоді як «межевість» повною мірою знаходить себе на вістрі розрізнення суб'єктивного / позасуб'єктивного (об'єктивне, інтерсуб'єктивне, безсуб'єктне). І, нарешті, «межевість» постає в якості атрибута не суцільності, а концептам, тобто виступає в ролі предиката, який не є буттям, не визначає буття, він над-буття (інакше, розрізнення розрізненень).

Політична «межевість» не є феноменом, бо вона не «дана», а «є». «Межевість» політики не феноменологізується в традиційному смислі: традиційна термінологія родо-видових відносин зовсім не пояснює необхідності формулювання політичної «межевості». Політична «межевість», сама будучи межею, границею буття суцільності політики, маргіналізує останню,

артикулюючи, як не парадоксально, проблему політичної онтології взагалі. Політична межевість позбавлена власного онтологічного статусу і в якості «межі»: онтологічний статус якої не визначається, а заміщується розрізненням, принципом тощо, розраховуючи лише на об'єктивізацію в рамках наукового концепту.

Ідеальність політичної межевості не можна змішувати ні з особою, яка самоактуалізується в акті вольового напруження, отримує місце в політичному дискурсі, ні з індивідуальністю стану речей (конфігурацією просторово-часової організації політичної дійсності), ні з універсальністю поняття яким позначається, що виражене знаком або словом. Це є порожня та розгорнута форма часу, який множить та змінює виміри дійсності або її нереалізовані варіації.

Дуже важливо при цьому розуміти, що суцї (тобто елементи політичної дійсності виділені мисленням в якості предметів пізнання) обоснуються як суцї (набуваючи власного онтологічного статусу) через посилку до «межевості» в якості референта і якщо «межевість» як «трансцендентальне означуване» не вичерпує цю референційну функцію, значить, «межевість» дозволено трактувати (в стилістиці феноменологічних теоретичних конструктів) як певну «інтенційність без інтентума», «референційність без референта», наділену великою силою формалізації, оскільки відношення до Іншого (розрізнення) слугує пояснюючою матрицею можливості референціальності та інтенційності як поверхневого ефекту. Бо суще у власній онтичності явлене у політичному вимірі (тобто визначене в категоріях політичного простір-часу), неодмінно прагне підтвердження й свого онтологічного статусу, і тому завжди звертається до розрізнення розрізень, вимагаючи визначеності не лише в актуальному політичному простір-часі, а й шукає визначень у структурах політичної «межевості».

Але це звернення ніколи не вичерпується співставленням та співвіднесенням із референтом. Референтом в рамках категоріально-понятійних сіток робочого концепту виступає сама політична «межевість». Референційність останньої утверджується, як вже було сказано, через розрізнення із Іншим та (або) із самою собою, тобто власним смислом на межі його втрати. Таким чином референційність політичної «межевості» не виходить за її власні рамки навіть на межі її самозаперечення. Вона виступає референтом сама для себе. Інакшими словами головним принципом реалізації «межевості», як онтологічної основи політичного простір-часу (онтології чистої, ідеальної, а значить звільненої від свого просторово-часового здійснення), виступає принцип розрізнення референтності / самореферентності.

Тут ми зачепили дуже важливий і складний аспект політичної «межевості», а власне аналізуючи принцип самореферентності політичної «межевості» ми виходили з твердження про можливість розрізнення на межі протиставлення об'єкта із самим собою, вживали при цьому поняття самозаперечення. Цей доволі складний механізм потребує детальнішого розгляду, адже в такому вигляді загальної, тезової означеності викладені положення видаються доволі суперечливими.

Отже, в своєму аналізі самореферентності ми посилаємося на парадоксальний елемент «без-межності» (як заперечення чи відсутність «межевості», який проникає всюду як смисловий «нонсенс» або як випадкова точка, що діє при цьому як квазі-причина і забезпечує повну автономію ефекту. «Без-межність» виступає як відкрита можливість або принципова невизначеність політичної «межевості», з одного боку, з іншого, як трансгресивний прорив із актуальної «межевості» в у її «без-межну» трансгресію.

Йдеться про протиставлення актуальної континуальності політичної «межевості» (де минуле і майбутнє виводяться лише через їх відношення до актуалізованого вольовим напруженням теперішнього) її (політичній «межевості») потенційній нескінченності, її «безмежної безобразності» вільній від будь-яких просторово-часових означень. Таке потрясіння підвалин реальної політичної дійсності – політичних інтерсуб'єктивних структур, суцїх політики тощо, явлених у політичній «межевості» актуальної просторово-часової визначеності призводить до втрати її референційності. Таким чином суцї політики і весь політичний топос утворений системою їх відносин та взаємозв'язків втрачають власні онтологічні основи. Наступає ситуація реального колапсу чи політичної «без-межності».

В такій ситуації політична «межевість» втрачає свою внутрішню визначеність, виявляючи суцільну залежність від константи свого просторово-часового виміру. Звичайна ситуаційна екземпліфікація об'єкту витісняє онтологічні основи його самовизначеності. В цій

ситуацій виявляється ірраціональний (оснований на апараті віри та бездоказової переконаності) та / або афективний бунт проти соціокультурно обумовленої просторово-часової організованості політичного процесу. Таке відбувається коли все складносплетіння суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних політичних відносин виходять за рамки політичної системи кодифікації дійсності і переводиться на інший не політичний дискурсивний простір. І як результат, політична «межевість» стає зовнішньо нав'язаною своїй просторово-часовій організації, остання, таким чином, реалізує певну неозначену «без-межність», яка залишаючись у єдиних рамках із політичною «межевістю» уподібнюється до ситуації смислового прочитання «нонсенсу».

Досліджуючи реалізацію політичної «межевості» через принцип розрізнення референтності / самореферентності пропонуємо виходити із «правила зовнішнього», яке полягає в тому, щоби іти не від зовнішньої означеності об'єкту до його нібито наявного внутрішнього смислу, а від умов його (смислу) можливості до його проявів у реальному об'єкті.

Дослідити цю ситуацію нам допоможе розчленування політичної «межевості» на два різних поняття. Розчленування проводиться штучне і виправдане лише проблемою розуміння та пояснення такого складного феномена як самореферентність політичної «межевості». В означенні політичної потенційної – «від'ємної-межевості» (вдамося до тимчасової зміни написання терміну «політична межевість» і в частині тексту присвяченій дослідженню проблеми самореферентності та ситуації політичної «без-межності» будемо вживати терміни «позитивна-межевість» і «негативна-межевість» на позначення політичної «межевості» у першому і другому значеннях (актуальної і потенційної) відповідно. У випадках коли вживається поняття «політичної межевості» без жодних додаткових означень, будемо наділяти цю категорію значенням традиційним для нашого дослідження) йдеться про конекції, що створюють зв'язок внутрішньої цілісності, певний синтез послідовностей, що накладаються на окремі серії станів та рівнів просторово-часових вимірів, про кон'юнкції, завдяки яким здійснюється синтез співіснування та координації між кількома розрізненими такими серіями, і які безпосередньо несуть в собі відносний смисл цих послідовностей станів та рівнів просторово-часових вимірів політичної «позитивної-межевості».

В середині «негативної-межевості» відбувається організація позицій просторово-часових станів та вимірів політичної «позитивної-межевості» (як типової екземпліфікації, конкретно-ситуативного втілення «негативної-межевості»). Така організація просторово-часових вимірів «позитивної-межевості» здійснюється у відповідності до певних законів чи принципів, які зумовлюють ту чи іншу організаційну конфігурацію. Така глобальна структура, з одного боку, наділяє смислом як «позитивну-межевість» так і конкретні просторово-часові її виміри, з іншого, забезпечує циркуляцію смислів в рамках «негативної-межевості», в середині якої і відбувається синтез прото-смислів сингулярних (революційних, біфуркаційно заряджених) подій у просторово-часовому вимірі «позитивної-межевості» в єдину семантику (макросмисл), що втручається і змінює логіку «негативної-межевості» політики.

Таким чином, інтегральна «негативна межевість» це унікальна політична «межевість» просторово-часовий вимір якої складає взаємодія реальних просторово-часових вимірів. Завдяки такій інтегральній властивості, що забезпечується головним принципом розрізнення референтності / самореферентності політична «межевість» проявляє себе як ціле, реагуючи на виклики окремих станів політичного простір-часу як свій внутрішній момент.

Дію цього механізму можна представити шляхом операціоналізації поняття смислової «без-межності». Її креативна функція проявляє себе за межами просторово-часової визначеності, відкидаючи її у свого роду зазор між рухом (часом) та спокоєм (простором), що в побутовому мовленні виражається як «раптовість», яка на відміну від «тепер» позбавлена просторово-часової вкоріненості і є принципово випадковою. Операціоналізацією такого поняття в політичній науці (в рамках робочого концепту) може бути афективний струс вольового напруження (коли йдеться про простір-час політичного виміру буття людини) або зміна парадигми (якщо досліджується політичний простір-час на рівні політико-аналітичного дискурсу) або втрата тонкого балансу розрізнення референтності / самореферентності політичною «межевістю» (якщо ставити питання про принципи політичного простір-часу на рівні інтерсуб'єктивних структур).

В такому змістовому наповненні «межевість» реалізована через принцип референтності / самореферентності набуває не лише центрального значення в логічних схемах пояснення природи політичного простір-часу, а й є умовою структурування політичної дійсності, формування ціннісного до неї ставлення, розкриття механізмів реального політичного процесу тощо.

Коли ставити питання про евристичні перспективи використання концепту політичної «межевість», в ході розв'язання теоретичних й емпіричних проблем політології, слід зазначити, що такий зв'язок забезпечується за рахунок жорсткої прив'язки політичної «межевість» до проблемного поля в площині якого відбувається вибір рішення здатного зняти проблему. Власне політична «межевість», як пізнавальна конструкція, і розгортається в цьому проблемному полі, структуруючись у своїй просторово-часовій означеності навколо цієї проблеми. Коли ж рішення знімає проблему, вона залишається в якості «межевої» Ідеї, яка зв'язує проблему з її умовами та організує процес прийняття та впровадження її розв'язку. Без цієї ідеї рішення не мало б смислу в рамках просторово-часової організації політичного виміру, випадала б як випадковість. Проблематичне в концепції політичної «межевість» являє собою, таким чином, – і об'єктивну категорію пізнання, і об'єктивний вид буття. Рішення не нівелює проблему, а, навпаки, відкриває в ній, через «межеву» означеність проблемного поля, притаманні їй умови, без яких проблема не мала б смислу. Проблема не пригнічується і не зникає, а вперто залишається у всіх відповідях знаходячи своє належне місце у смисловій конструкції політичної «межевість». Що красномовно свідчить на користь високого евристичного потенціалу концепції політичної «межевість» для політичної науки загалом.

1. Гегель Г. Наука логіки. Т.1. – М.: Мысль, 1970, с.190.
2. Денисенко В.М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. – Львів. 1997. – 274с.

SUMMARY

Sorba O. The principles of the political “inter-boundaring” as a conceptualizing space-time’s measuring politics regarded on the level of intersubjective structures.

In the text of the research politics are regarded on the level of intersubjective structures. Clarifying the principles of space-time’s measuring politics is realized on the boundary of discerning reviewing / self-reviewing. The discerning as a principle is conceptualized in the notion – “political inter-boundaring”.

Г. ШИПУНОВ (Львів)

ГІБРИДНІ ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ТА ІНДИКАТОРИ ВИЗНАЧЕННЯ

Однією з головних особливостей трансформаційних процесів на пострадянському просторі стало формування у більшості країн цього регіону гібридних політичних режимів. Необхідність адекватного дослідження даного феномену вимагає наявності певної теоретико-методологічної бази. Виходячи з цього, у статті проаналізовано основні підходи до концептуалізації гібридних режимів, подана власна дефініція цієї категорії, а також визначені основні індикатори, які дозволяють ідентифікувати приналежність того чи іншого політичного режиму до розряду гібридних.

Останнє десятиріччя ХХ століття ознаменувалося утвердженням та широким розповсюдженням у світі нового типу політичних режимів, особливістю якого стало химерне поєднання (в тих або інших пропорціях) системоутворюючих ознак демократії та авторитаризму. Для позначення цього нового різновиду режимів, які неможливо класифікувати за допомогою існуючих типологій, тобто однозначно назвати їх авторитарними чи демократичними, у політичній науці використовується поняття «гібридний політичний режим».

Основним «ареалом» подібного роду режимів стала переважна більшість країн колишнього СРСР, у тому числі і Україна. В цьому контексті необхідно зазначити, що крах комуністичних режимів у Східній Європі та падіння Радянського Союзу викликали у дослідників стан ейфорії, пов'язаний з переконанням невідворотності перемоги ліберальної демократії в масштабах цілого світу. Однак, досвід вже перших років перетворень в посткомуністичних країнах поставив під сумнів можливість лінійного руху від авторитаризму до ліберальної демократії та спростував безальтернативність останньої. Наприклад, в 1996 році відомий американський політолог Л. Даймонд констатував кінець «третьої хвилі» демократизації, свідченням чого, на його думку, став перехід низки країн не до ліберальної демократії, а до проміжних форм політичних режимів [22]. Це змусило дослідників звернутися до осмислення феномену гібридних режимів та розробки їх класифікації.

Саме приналежність політичного режиму України до розряду гібридних (принаймні ще до кінця 2004-початку 2005 року його визначали, наприклад, як режим «змагального авторитаризму» [26], «демагогічної демократії» [23]) обумовлює, з нашої точки зору, необхідність дослідження основних теоретичних підходів щодо окреслення суті гібридних режимів, а також встановлення індикаторів їх визначення. Це дасть можливість не тільки адекватно аналізувати актуальні суспільно-політичні процеси в Україні, але й дозволить теоретично обґрунтовано оцінити ті зміни, що відбулись (чи, скоріше, відбуваються) у структурі політичного режиму нашої країни протягом посткучмівського періоду.

Визначена нами проблеми є мало дослідженою українською політичною наукою. Водночас необхідно зауважити, що для більшості вітчизняних дослідників характерною є констатація факту своєрідності, феноменальності політичного режиму України (в тому сенсі, що його не можливо однозначно окреслити як демократичний чи автократичний). І саме в контексті намагання пояснити цей феномен українські дослідники звертаються до визначення сутнісних ознак такого різновиду політичних режимів. Серед найбільш характерних в цьому плані досліджень, з нашої точки зору, слід виділити низку наукових публікацій в рамках журналів «Політична думка» (наприклад, Є. Бистрицького [7], О. Дергачова [8], В. Полохала [16]), «Людина і політика» (наприклад, В. Шевчук [18], О. Долженкова [9]), розробки А. Колодій [12], колективні розвідки «Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств» [3], «Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби» [4], а також монографію О.Долженкова [2].

Більш ґрунтовні в теоретичному плані дослідження гібридних політичних режимів здійснені російськими науковцями. Цілу низку наукових публікацій присвячених даній проблематиці ми знаходимо у таких російських журналах, як «Политическая наука», «Pro et Contra», «Свободная мысль», «Политические исследования» («Полис»), «Общественные науки и современность» Серед російських дослідників, які займаються проблематикою гібридних режимів, виділимо Л. Шевцову [25], В. Гельмана [1], І. Клямкіна [11], А. Мельвіля [13].

Великою різноманітністю відрізняються розробки присвячені аналізу гібридних політичних режимів здійсненні західними дослідниками. Серед них виділимо Г. О'Доннелла, Ф. Шміттєра, Ф. Закарія, В. Меркеля, Л. Даймонда, Г.Гілла. Проблематика пов'язана з дослідженням гібридних режимів достатньо широко висвітлена на сторінках таких журналів, як *Journal of Democracy*, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, *Communist and Post-Communist Studies*.

Актуальність даної проблеми та її недостатня розробленість в рамках вітчизняної політичної науки зумовлює необхідність визначення та дослідження основних теоретичних підходів до осмислення суті гібридних політичних режимів, що дозволить нам окреслити основні індикатори даного типу режимів, які б були придатні для проведення теоретично адекватного аналізу актуальних суспільно-політичних процесів на пострадянському просторі, зокрема і в Україні.

Перш, ніж перейти до аналізу виділеного різновиду політичних режимів, зауважимо, що для їхнього означення в сучасній політологічній літературі вживається велика кількість назв. Це, з нашої точки зору, відображає, зокрема, неоднорідність всередині даного типу режимів, яка визначається співвідношенням в них авторитарних та демократичних елементів. Водночас, попри існування таких субтипів, усі вони належать до одного феномену, який, власне, і позначається як гібридний політичний режим.

Одним із перших це поняття вжив угорський соціолог Е. Ханкіш для позначення системи, що була сформована в комуністичній Угорщині в період правління Я. Кадара, і яка поєднувала часом несумісні інституційні та ідеологічні принципи [5, с. 21]. Однак найбільшій популярності воно набуло в контексті аналізу посткомуністичних перетворень в країнах Східної Європи та, особливо, колишнього СРСР.

На сьогоднішній день усі підходи до концептуалізації гібридних режимів, на нашу думку, можна умовно поділити на три основні групи. Вчені, які представляють першу групу, вважають, що ті політичні режими, які, з одного боку відповідають процедурному мінімуму демократії (тобто регулярно проводяться відносно чесні та конкурентні вибори), а з іншого – в рамках яких відбуваються регулярні порушення (в тій або іншій мірі) прав та свобод людини та нехтується конституційними обмеженнями влади (як за авторитарного режиму), слід вважати «неповними» або «обмеженими» демократіями.

Для позначення одного із різновидів гібридних режимів подібне означення вжили Г. О'Доннелл та Ф.Шміттер у своїй праці «Переходи від авторитарного правління. Попередні висновки про непевні демократії». За їхніми словами, в тих випадках, коли авторитарні правителі поводять демократизацію без лібералізації (коли відбуваються вибори, але за умови гарантованої перемоги правлячої влади, виключення певних громадсько-політичних груп з участі в них, або при позбавленні обраних громадян справжнього управління) виникає гібридний режим, який можна окреслити як режим «обмеженої демократії» або *демокрадура* [20, с. 9].

Серед багатьох інших окреслень гібридних режимів в стилі «неповних демократій» слід згадати концепції «делегативної демократії» Г.О'Доннелла [24], «неліберальної демократії» Ф.Закарія [28], «дефектної демократії» В.Меркеля [14], «авторитарної демократії» Р. Сакви [17], «фасадної демократії» Г.Гілла [19] (грунтовний аналіз тлумачення гібридних режимів як «демократій з прикметниками» здійснено в статті Д. Колліера та С. Левіцкі «Демократія з прикметниками: концептуальне нововведення в порівняльному дослідженні»[21]).

Окреслення гібридних режимів у стилі «демократії з прикметниками» відкидають представники другої групи підходів до осмислення цього феномену, які вважають, що називати політичні режими-гібриди демократіями, хоч і з додаванням таких прикметників, як «дефектна», «неліберальна» тощо, є концептуальною помилкою. Замість цього було запропоновано розглядати ці режими у якості нового, лібералізованого або демократизованого авторитаризму. Наприклад, американська дослідниця М. Оттауей використовує поняття «напівавторитарний режим». За її словами, ці режими є політичними гібридами, які поєднують у собі атрибути демократії та риси авторитаризму: в них одночасно існують деякі демократичні інститути, громадянські та політичні свободи, але водночас зберігаються неліберальні і навіть авторитарні методи правління. Особливу увагу в цьому контексті слід звернути на те, що Оттауей не вважає напівавторитарні режими недосконалими демократіями, які прагнуть досконалості, оскільки, за її словами, вони навмисне створюють демократичний фасад, за яким приховують бажання уникнути ризиків, пов'язаних з реальною політичною конкуренцією [15, с. 14-16].

Згадувані вже Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер поряд із поняттям *демокрадура* («обмежена демократія»), для позначення іншого типу гібридного режиму впроваджують ще один неологізм – *діктабланда* («лібералізований авторитаризм»). Цей тип режиму виникає в тому випадку, коли авторитарні правителі з тих або інших причин погоджуються на проведення лібералізації без демократизації (тобто, коли вони поступаються декотрими індивідуальними правами без згоди на підзвітність громадянам, яка виражається, зокрема, у проведенні регулярних, конкурентних та чесних виборів) [20 с. 9]. Таким чином, ми бачимо, що специфіка підходу О'Доннелла та Шміттера полягає у тому, що вони ніби об'єднують перші дві групи підходів до концептуалізації гібридних режимів, поділяючи їх на два підтипи: «обмежені демократії» та «лібералізовані авторитарні режими».

До другої групи підходів, з нашої точки зору, слід також віднести наступні концепції: по-перше, «нового авторитаризму» Ф. Роедера, який стверджував, що у випадку пострадянських країн взагалі нема сенсу говорити про перехід до демократії, оскільки на зміну комуністичному правлінню в більшості з них прийшов «новий авторитаризм» («авторитаризм є правило, а демократія – виключення») [1, с. 48].

По-друге, «змагального авторитаризму» Л. Вея та С. Левіцкі. За їхніми словами, цей режим, який представляє собою одну з найпоширеніших в сьогоднішньому світі форм гібридів, є цивільним недемократичним режимом, в якому регулярно відбуваються конкуренційні, але надзвичайно несправедливі вибори. В таких режимах існують демократичні інститути, які розглядаються як засоби для отримання та реалізації влади, однак порушення демократичних норм та правил збоку можновладців є настільки частою практикою, що не дозволяє назвати ці режими демократичними. Зокрема, опозиційні лідери регулярно потерпають від утисків влади, яка впроваджує цензуру в ЗМІ та намагається фальсифікувати результати виборів. Водночас вибори регулярно відбуваються та лишаються конкуренційними – опозиційні кандидати мають можливість для перемоги і іноді перемагають [27, с. 131].

По-третє, концепцію «електорального авторитаризму», яка є близькою до попередньої, оскільки описує країни, де регулярно відбуваються вибори, але водночас порушуються права та свободи громадян [26, с. 146-147].

Розглянувши деякі підходи до трактування суті гібридних режимів в дусі «авторитаризму з прикметниками», можемо констатувати, що з точки зору виділення істотних характеристик гібридів ці концепції практично не відрізняються від окреслення подібного роду режимів як «демократій з прикметниками». Наприклад, достатньо важко встановити чим відрізняється «неліберальна демократія» від «електорального авторитаризму». У багатьох випадках єдина істотна відмінність між ними полягає лише у суб'єктивному підході дослідника до оцінок перспектив та попередніх результатів перехідного процесу. Це означає, що один і той самий політичний режим один дослідник може окреслити як «електоральний авторитаризм», підкреслюючи тим самим, що попри певні реформи та зміни він усе ж таки лишається авторитарним (чи регресує в бік авторитаризму), а інший – як «неліберальну демократію», фіксуючи тим самим, що попри певні недоліки, порушення прав та обмеження свобод громадян, сам факт проведення регулярних виборів дозволяє назвати цей режим, хоч і «неліберальною», «дефектною», але демократією.

Подібні оціночні підходи, на наш погляд, можуть створювати певну методологічну плутанину пов'язану з визначенням та окресленням суті того чи іншого політичного режиму. На цьому, зокрема, наголошує американський політолог Х. Балзер, за словами якого ці окреслені в різний спосіб варіанти демократії та авторитаризму створюють концептуальну плутанину. До того ж вони є телеологічними, оскільки передбачають, що подібні суспільно-політичні системи розвиваються, відповідно, в напрямку демократії, або авторитаризму [6, с. 46].

Виходячи з цього, низка дослідників, яких можна віднести до третьої групи підходів до осмислення гібридних режимів, запропонувала взагалі відмовитись від вживання слів «демократія» або «авторитаризм» щодо режимів-гібридів. Так, за словами Балзера, очевидним є той факт, що деякі з новосформованих політичних систем чимось відрізняються як від демократії, так і від авторитаризму. Загальне для таких режимів – настійливі твердження про «особливий шлях» нації та неоднозначна реакція на різноманітність, яка супроводжує глобалізацію – вони намагаються одночасно і підтримувати, і обмежувати цю різноманітність. Ці режими Балзер визначає як «керований плюралізм». При цьому він наголошує, що це поняття надає істотні переваги, які виправдовують його впровадження. З одного боку, численні варіанти «демократій з прикметниками» не тільки не наділені певною чіткістю, але і прищеплюють необґрунтований оптимізм з приводу консолідованої демократії. З іншого – навіть таке близьке, за словами Балзера, до його концепції керованого плюралізму поняття як змагальний авторитаризм також передбачає свою власну недемократичну телеологію, тоді як керований плюралізм залишає майбутні напрямки розвитку відкритими.

Основними характеристиками режиму «керованого плюралізму» є: відсутність єдиної державної ідеології – держава навіть обмежує ідеології, які занадто виділяються або загрожують владі. Партійна система не є однопартійною, але держава намагається обмежити участь у політичному житті лише тими партіями, які можуть поставити під сумнів певні політичні рішення або бюджетні пріоритети, але нездатні ефективно протистояти керівництву. В засобах масової інформації відсутня пряма цензура, але існуючі механізми змушують їх «розуміти свою відповідальність» – вони можуть критикувати владу, але існують засоби економічного та фізичного тиску для обмеження свободи слова у ЗМІ. Режим керованого

плюралізму одночасно підтримує та обмежує громадянське суспільство – керівники держави визнають, що діяльність профспілок, асоціацій бізнесменів, неполітичних організацій та інших суб'єктів громадянського суспільства є необхідною для країни, але водночас влада прагне одночасно сама організувати та обмежувати цю діяльність [6, с. 47-48].

Серед інших представників даного підходу, на наш погляд, слід також згадати американського політолога Т. Карозерса, який відкидає можливість опису гібридних режимів в стилі «неповної демократії». За його словами, більшість подібних термінів використовується для того, щоб охарактеризувати країни як такі, що «застрягли» на одному із передбачуваних етапів демократизації, переважно на початку стадії консолідації, тоді як позиція між повноцінною демократією та відвертою диктатурою, як підкреслює політолог, в дійсності є найбільш типовим станом посткомуністичних країн. Замість «демократії з прикметниками» дослідник виділяє наступні два типи політичних режимів (або як він їх називає – політичних патернів (зразків)): режим «безплідного плюралізму» та режим «домінуючої влади» [10, с. 50-52].

Таким чином, виділивши та розглянувши три основні групи підходів до концептуалізації гібридних політичних режимів, з нашої точки зору, можна констатувати, що дані підходи не тільки не є такими, що повністю заперечують один одного, а, навпаки, в значному ступені є комплементарними, оскільки в комплексі дають можливість адекватно та різносторонньо осмислити суть гібридних режимів та скласти у результаті більш повний каталог індикаторів, які сигналізуватимуть нам про те, що той чи інший політичний режим перебуває в одній із точок на умовному континуумі «авторитаризм-демократія».

На основі аналізу цих трьох груп підходів видається можливим дати власне визначення даного типу режимів. На наш погляд, гібридний політичний режим – це такий спосіб функціонування політичної системи, який поєднує у собі певний набір демократичних процедур та інститутів з авторитарним стилем організації та функціонування цих інститутів, а також взаємодії між владою та громадянським суспільством.

Головна особливість цього типу режимів, яка і відображає його суть, на наш погляд, полягає у тому, що демократичний процес перебуває тут під контролем правлячої еліти, і якщо їй дуже складно, або вона взагалі не в змозі змінити результати цього процесу *post factum* (як це відбувається в умовах авторитарного режиму), то вона має усі можливості для впливу на його перебіг з метою запобігання негативним для себе результатам. Демократичні процедури та інститути перетворюються в такий спосіб на інструменти, які правляча еліта утилітарно використовує для утримання влади та реалізації своїх інтересів. Це означає, що ці інститути та процедури або не діють, становлячи лише фасад, який еліта використовує для своєї легітимації як в середині країни, так і поза її межами, або функціонують у повну силу, якщо це сприяє досягненню певних цілей правлячої групи.

З метою конкретизації даного визначення виділимо основні індикатори, які дозволять віднести той чи інший політичний режим до розряду гібридних. Цими індикаторами, на наш погляд, є: 1). проведення регулярних виборів, чесність та справедливість яких викликає певні сумніви в силу а). позбавлення частини суспільства права участі в них, наприклад, на підставі етнічного походження; б). позбавлення або обмеження права участі у виборах (на різних формальних підставах) тих опозиційних партій і/або кандидатів, які можуть скласти реальну конкуренцію партії і/або кандидату від влади; в). нерівності умов проведення передвиборчої кампанії (зокрема, це виявляється у намаганні максимально обмежити доступ опозиційних кандидатів до основних ЗМІ, які представляють останніх лише в негативному світлі); г). використання адміністративного ресурсу та фальсифікації результатів виборів для забезпечення перемоги провладної партії або кандидата; 2). у системі державної влади домінуючу позицію посідає виконавча влада, персоніфікована переважно в особі президента країни, який намагається підпорядкувати собі законодавчу та судову гілку влади і/або діяти в обхід них, паралельно послаблюючи їх розвиток. Однак, на відміну від авторитарних режимів, в яких ці дві останні повністю підпорядковані виконавчій владі, парламент становить важливий центр опозиції режиму, а суди можуть виносити вердикти, які обмежують неконституційні дії представників виконавчої влади всіх рівнів; 3). слабкість формальних демократичних інститутів, місце яких займають нелегітимні неформальні правила та зразки поведінки (клановість, корупція, «телефонне право» тощо), які підпорядковують перші своїй

функціональній логіці; 4). армія, правоохоронні та судові органи формально перебувають під громадським контролем, однак правляча еліта має можливості для їх використання (хоч і не такого явного, як в умовах авторитарного режиму) у якості інструментів для боротьби зі своїми опонентами; 5). партійна система є формально багатопартійною: партії є активними, беруть участь у виборчому процесі на регіональному та загальнодержавному рівні, однак держава обмежує діяльність тих партій, які здатні ефективно протистояти керівництву країни. Окрім цього, партії не мають ефективного впливу на формування та діяльність уряду, який є псевдопартійним та псевдокоаліційним. Потрапити до нього мають можливість лише представники так званої «партії влади»; 6). існування громадських організацій при паралельному прагненні держави встановити контроль над їх утворенням та діяльністю з метою нейтралізації тих з них, діяльність яких може становити реальну загрозу збереженню владних позицій правлячої еліти; 7). діяльність опозиційних партій та груп не переслідуються, але їхні можливості для здобуття влади є значно обмеженими; 8). держава формально гарантує право громадян на отримання альтернативної інформації, в ЗМІ відсутня пряма цензура і вони можуть критикувати владу, однак насправді центральні засоби масової інформації перебувають в прямій чи опосередкованій залежності від виконавчої влади, яка сама визначає ступінь та напрямок критики на свою адресу, а також врегульовує можливість доступу до ЗМІ опозиції. Окрім того існує низка механізмів (економічного, юридичного, фізичного характеру) для тиску на незалежні ЗМІ.

Тож, даний каталог індикаторів дозволяє ідентифікувати приналежність того чи іншого політичного режиму до розряду гібридних, однак, як про це вже йшлося вище, ці останні також можуть достатньо істотно відрізнятись між собою в залежності від того, в якому пропорційному співвідношенні перебувають між собою елементи так званих «чистих» типів. Тобто, якщо в даному гібридному режимі авторитарний елемент превалює над демократичним, то на континуумі «авторитаризм-демократія» цей режим буде розташований ближче до авторитаризму і, відповідно, навпаки.

Тому у разі необхідності більш точного визначення місця даного гібридного режиму на цьому умовному континуумі, на наш погляд, слід скористатись додатковими критеріями. В цьому контексті слід також зауважити, що саме в даному випадку, тобто для уточнення того, з яким саме гібридним режимом ми маємо справу, теоретично виправданим та адекватним буде застосування таких означень, як «змагальний авторитаризм», «неліберальна демократія» чи «безплідний плюралізм». Водночас використання кожного з цих понять для позначення всього масиву гібридних режимів розташованих на умовному відрізку «авторитаризм-демократія», на наш погляд, є помилковим.

Нарешті, ми можемо також констатувати, що визначальною рисою гібридних політичних режимів є їхній перехідний характер. Тобто формування режимів-гібридів відбувається в процесі переходу (транзиту) політичних режимів від авторитаризму до демократії. Це значною мірою і зумовлює, з нашої точки зору, їхню специфіку: відмова від авторитаризму та впровадження демократичних інститутів і процедур тут поєднується із залишками авторитарної політичної культури, зокрема, на рівні політичної еліти. За таких умов нові демократичні інститути наповнюються авторитарним змістом, перетворюючись в такий спосіб у нову, гібридну суміш.

В цьому контексті відкритим залишається питання і про майбутнє таких режимів: нейтралізація авторитарних залишків робить можливим їхній подальший розвиток в напрямку до створення стійкої демократичної інституціональної структури. Водночас превалювання авторитарного елементу може призвести до утворення нового авторитарного режиму. Однак найбільш ймовірним варіантом, про що, зокрема, свідчить приклад деяких пострадянських країн (наприклад, Білорусі та Росії), з нашої точки зору, є подальша інституціоналізація (консолідація) гібридних режимів, перетворення їх з проміжної стадії на результат переходу від авторитаризму.

Отже, проведений аналіз основних теоретичних підходів до осмислення феномену гібридних політичних режимів, в контексті якого ми дали власне визначення цього явища, а також виділили індикатори, за допомогою яких можна встановити приналежність того чи іншого режиму до розряду гібридних, на наш погляд, дає можливість здійснити у наступних

дослідженнях теоретично адекватний аналіз політичних режимів, що були сформовані в колишніх республіках СРСР, в тому числі і в Україні, протягом останніх 15 років.

1. Гельман В. Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция. – М.: МОНФ, 1999. – 241с.
2. Долженков О. Україна-Білорусь: Досвід політичної трансформації. – Одеса: Астропринт, 2003. – 264 с.
3. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств//В.Полохало (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1995. – 368 с.
4. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби//С. Макєєв (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1997. – 494 с.
5. Россия: десять вопросов о самом важном//Под общ. ред. Л. Шевцовой. – М.: Моск. Центр Карнеги, 1997. – 79 с.
6. Балзер Х. Управляемый плюрализм: формирующийся режим В. Путина//Общественные Науки и Современность. – 2004. – №2. – С. 46-59.
7. Бистрицький Є. Політична філософія посткомунізму: горизонти методології//Політична думка. – 1995. – №1. – С. 3-12.
8. Дергачов О., Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади//Політична думка. – 1996. – №1. – С. 3-11.
9. Долженков О. Чи є пострадянські країни перехідними суспільствами?//Людина і політика. – 2001. – №2.//<http://www.lp-ua.info/2001/204.php>
10. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита//Политическая наука. – 2003. – №2. – С. 42-65.
11. Клямкин И. Посткоммунистическая демократия и её исторические особенности в России//Полис. – 1993. – №2. – С. 5-24.
12. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні (спроба транзитивного підходу)//Сучасність. — 1999. — № 7-8. — С. 84-96.
13. Мельвиль А. О траекториях посткоммунистических трансформаций//Полис. – 2004. – №2. – С. 64-75.
14. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I)//Полис. – 2002. – №1. – С. 6-15; Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (II)//Полис. – 2002. – №2. – С. 20-28.
15. Оттауей М. Демократия: только наполовину//Трудности перехода: демократия в России. – М.: Центр Карнеги, 2004. – С. 14-16.
16. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії: (До методології політ. аналізу)//Політична думка. – 1998. – №2. – С. 9-22.
17. Саква Р. Режимная система и гражданское общество//Полис. – 1997. – №3. – С. 61-83.
18. Шевчук В. Посткомуністичне владоформування у контексті веберівської теорії патримоніалізму//Людина і політика. – 2000. – №2. – С. 7-13.
19. Gill G. Democracy and Post-Communism. Political change in the post-communist world. – London and New York: Routledge, 2002. – 272 p.
20. O'Donnell G., Schmitter P. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.
21. Collier D., Levitsky S. Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research//World Politics. – 1997. – Vol. 49, №3. – pp. 430-451.
22. Diamond L. Is the Third Wave Over?//Journal of Democracy. – July 1996. – Vol.7, №3. – pp. 20-37.
23. Korosteleva E.A. The Quality of Democracy in Belarus and Ukraine//Journal of Communist Studies and Transition Politics. – March 2004. – Vol. 20, № 1. – pp. 122-142.

24. O'Donnell G. Delegative Democracy//The Global Resurgence of Democracy. – Second Edition. Edited by L. Diamond and M.F. Plattner, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. – pp. 95-108.
25. Shevtsova L. Russia's Hybrid Regime//Journal of Democracy. – October 2001. – Vol.12, №4. – pp. 65-70.
26. Way L.A. The Sources and Dynamics of Competitive Authoritarianism in Ukraine//Journal of Communist Studies and Transition Politics. – March 2004. – Vol. 20, № 1. – pp. 143-161.
27. Way L.A. Kuchma's Failed Authoritarianism//Journal of Democracy. – April 2005. – Vol.16, №2. – pp. 131-145.
28. Zakaria F. The Rise of Illiberal Democracy//Foreign Affairs. – Nov./Dec.1997. – Vol. 76, №6. – pp. 22-43.

SUMMARY

Gennadiy Shipunov. Hybrid political regimes: main approaches to conceptualization and indicators for definition

One of the main peculiarities of transformation processes on post-soviet territory was formation of hybrid political regimes in most countries within this region. The necessity to adequately research this phenomenon requires certain theoretical and methodological basis. Therefore in this article we analyzed the main approaches to the conceptualization of hybrid regimes, gave our own definition of this category and determined the main indicators, which allow relating a political regime to the hybrid class.

А. ХОМА (Харків)

РОЛЕВЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ТРУДОВОМ КОЛЛЕКТИВЕ И ПРОБЛЕМА НЕФОРМАЛЬНОСТИ

Редко какое исследование трудовых отношений постсоветского общества обходило вниманием проблему **неформальности**. В поле зрения оказывались и неформальные практики субъектов трудовых отношений, и неформальные правила (нормы) в трудовых коллективах, и неформальные отношения персонала организаций. Анализ неформальности в большинстве случаев сводился к одному и тому же вопросу: какова природа неформальности? Само же видение проблемного поля выглядит не всегда целостным, а подход - продуктивным. Сказывается и разница эпистемологических уровней, с которых ведется анализ, и особенности когнитивных стилей исследователей, и, в немалой степени, научные традиции исследования сферы труда в постсоветских обществах. Так, социальные отношения в трудовых коллективах можно рассматривать сквозь призму четырех основных подходов: классификаторского, детерминистского, операционалистского и анализа видения динамики отношений [2]. Каждый из подходов заслуживает на внимание, однако продуктивным в свою очередь можно назвать не каждый. На примере анализа социально-трудовых отношений сквозь призму ролевой теории мы попытаемся подойти к проблеме неформальности с позиции динамического видения.

Анализ социальных отношений в трудовых коллективах начинают, как правило, с определения основных субъектов отношений, т.е. руководителей и подчиненных (государство как субъект трудовых отношений тоже имеет смысл выделять, но в данном контексте исследования это не представляется необходимым). Вместе с тем в «тени» остается очень важная, с нашей точки зрения, **проблема видения субъекта** в различных системах знания. Модели субъекта социально-трудовых отношений выглядят иначе в позитивистской системе, с позиций утилитаризма, эмпиризма и аналитического подхода. Это имеет принципиальное значение для исследования трудовых отношений, поскольку за отправную точку берется либо модель «рационального эгоиста» (человека, максимизирующего пользу и стремящегося к достижению рационально поставленных целей), либо модель «атрибутивного субъекта» (т.е. человека как «набора личностных черт, способностей и атрибутов»), либо модель «социально

детерминированного субъекта» [4]. В свое время еще Т.Парсонс указывал на важное различие между изучением действий любого *отдельного актора*, т.е. **системой личности**, и изучением взаимодействий множества акторов, т.е. **социальной системой**. «Социальная система не есть множество личностей» [1, с.422]; в той мере, в какой трудовой коллектив включает взаимодействие акторов, он является социальной системой, а потому субъектом трудовых отношений является не личность как отдельное лицо, а **социальный актер** (как член коллектива), т.е. социально детерминированный субъект. Важным следствием этого утверждения является постановка вопроса об аспекте **сочленения** личности и социальной системы. Таким аспектом сочленения является **роль**. «Выделение роли актора из всей системы его личности делает возможным анализ сочленения личности с социальными системами. Принимая, что именно роли, а не личности являются единицами социальной структуры, мы можем понять необходимость некоторого элемента «люфта» («loosenes») в отношениях между структурой личности и исполнением роли» [1, с.448]. Отметим, что именно присутствие в ролевом механизме элемента «люфта» привносит в систему социальных отношений гибкость и динамику, которые так часто связывают с проявлением неформальности.

Важной характеристикой большинства социальных ролей является то, что действия, необходимые для их выполнения, не предписываются во всех подробностях, а допустимым считается некоторый **диапазон вериальности** [1, с.449].

Природа ролевых отношений в коллективе - невозможность полной формализации трудовых и деловых отношений. А диапазон вериальности при выборе модели поведения и существующий «зазор» между функциональными (формализованными) отношениями и формами ориентации в условиях вакуума официальных (прозрачных) правил – «почва для произрастания» неформальности (неформальных практик, правил, отношений).

Роли руководителя и подчиненного не являются полностью «прописанными». В некоторых случаях субъекты вынуждены импровизировать. Это происходит не всегда удачно, если не осознана до конца система социально-трудовых отношений, имеющих место в данной конкретной ситуации, место субъекта в данной системе и перспективы ее развития [2].

Диапазон такой «импровизации» сдерживается ожиданиями со стороны других участников коллектива, которые своей реакцией на действие актора выражают в этом случае свое неодобрение. В свою очередь, система потребностей-предрасположений субъекта может склонять его как к конформности по отношению к этим ожиданиям, так и к неконформности (существует, конечно, много сложных возможностей в диапазоне между предрасположенностью к полной конформности и к резкому отчуждению, т.е. к избеганию конформности, к самоустранению или к бунту; существует также масса возможностей в диапазоне между предрасположенностью не быть конформным в тех или иных формах и степенях и заинтересованностью в том, чтобы избежать санкций, которые может повлечь неконформность). Больше того, реакции типа отчуждения или конформности по отношению к ролевым ожиданиям не исчерпывают всех возможностей. Некоторые акторы обладают возможностями для модификации ожиданий и, добавляя к ним нечто новое, добиваются собственных целей и осуществляют собственные стандарты.

Круг проблем, сосредоточенных вокруг конформности, отчуждения и преобразования (творчества), является одним из наиболее важных при исследовании трудовых отношений в силу его связи с проблемами социальной стабильности и социального изменения [1, с.442-443].

Важным моментом в социально-трудовых отношениях является освоение участниками коллектива той или иной роли. Взяв на себя роль, руководитель или подчиненный обязаны не только исполнять ее во всех ситуациях, но и быть понятными в исполнении. Непонимание, как и непоследовательность равнозначно осуждается как лицемерие, высокомерие, предательство или какое-либо иное негативное качество [2].

Когда мы говорим о ролевом механизме в трудовой сфере, нам следует четко различать два аспекта в поведении субъекта социально-трудовых отношений: профессиональный и ролевой. Например, профессия «хирург» и роль «хирурга». Профессия хирурга – это определенный социальный статус, который обычно определяется как ранг или социальная позиция субъекта трудовых отношений в обществе. Что же касается роли «хирурга», то она может характеризоваться следующим образом: когда в своих внешних отношениях субъект ориентируется преимущественно на те ролевые ожидания, которые руководят его поведением

как члена определенного коллектива, то эта ориентация определяет **репрезентативную роль**; когда в своих отношениях субъект свободен (ориентирован независимо) в своих ролях как член коллектива, то эта ориентация определяет **автономную роль** [1, с.518]. То есть роль может с одной стороны являться моделью *нормативных ожиданий*, а с другой стороны моделью *актуального поведения*.

Выбор конкретной модели поведения участником трудовых отношений не производится единожды и окончательно, но может актуализироваться вновь с моментом перехода субъекта из одной роли в другую. Этот момент перехода связан с выбором субъектом стратегии поведения в социальной системе координат: бессознательное подчинение правилам игры, сознательная адаптация к правилам, игнорирование, жесткое навязывание новых правил, преобразование правил корпоративной игры под более широкий социальный контекст [4].

Так, мы можем говорить, например, о таких наиболее типичных ролях руководителей, как: всемогущий и всезнающий организатор производства (в условиях НТП превращается в циничный тормоз всему новому); демократичный посредник внутриколлективного диалога (в условиях недостаточной компетентности исполнителей трансформируется в рассадника анархии); фатально-требовательный «законник»; рикованно-пронырливый «хозяйственник» или о следующих ролях исполнителей: уверенные в своих способностях «стахановцы»; пассивно-равнодушные «пофигисты»; несправедливо обиженные «работяги»; несправедливо обойденные, но не унывающие «жулики» [2].

Следует отметить, что роли, наделенные властью и престижем, непосредственно влияют на процесс распределения льгот и вознаграждений в коллективе. То, какой характер будут носить такие отношения распределения, сказывается и на поведении самих подчиненных. Чувство несправедливости в отношениях распределения является движущей силой перехода исполнителей из одной роли в другую. Например, в какой-то момент привилегии одной группы исполнителей превышают привилегии второй части. Первая группа исполнителей, не осознав сиюминутность перемен, начинает переход из одной роли в другую, что вызывает «справедливое» возмущение второй части исполнителей по поводу «внутренних штрейкбрехеров» [2].

Возникает ситуация, при которой неформальные практики и правила поведения могут оказаться единственным приемлемым способом исправить такое положение.

Стимулом для освоения определенной роли руководителя может быть конъюнктура в сфере «номенклатурных» руководителей, потребности производства и общий социально-экономический фон ситуации. Возможности для непоследовательности и непонимания игры руководителей еще больше, чем у подчиненных. Руководители менее социальны, чем исполнители, более «свободны» и конфликтогенны. Например, «неперестроившиеся» руководители в начале 90-х годов могли вызывать неудовольствие как со стороны вышестоящего руководства и более расторопно-конъюнктурных коллег, так и со стороны разных групп своих подчиненных [2].

Обратим внимание на еще один существенный момент в трудовых отношениях. Ролевое поведение руководителей и подчиненных определяется не только взаимными ожиданиями, но и нормативными (ценностными) ориентациями, которые выступают в качестве эталонов поведения, социальных паттернов.

Эталоны и социальные паттерны могут носить характер универсальных образцов (понимаемых и разделяемых всеми членами общества) или быть специфичными для конкретных общностей и коллективов. Тут мы сталкиваемся с крайне важной социальной проблемой: при одновременной ориентации на различные разновидности эталонов всегда возможен конфликт. Один из эталонов или ряд эталонов должен быть акцентирован, получить преимущество; он будет доминировать, остальные должны уступить ему дорогу.

Когда функциональные обязанности членов коллектива четко не определены, возникает ситуация неопределенности, в которой участники могут ориентироваться как на универсальные эталоны (правовые, моральные нормы), так и на более узко-специфические социальные паттерны (культурные нормы конкретной общности, неформальные правила). Если интересы субъектов трудовых отношений не могут быть удовлетворены в «прозрачном» нормативном поле, их ориентации будут направлены на «теневую» сторону социального взаимодействия, в которой самым распространенным средством для достижения целей являются скрытые **игры**.

Вот характерный пример, описанный в статье российского исследователя Прохорова В.В. «В Ленинграде до реформ [перестройки – прим.автора] существовало объединение «Ленэлектронмарш». Дела шли плохо и новым генеральным директором назначили Радченко П.И., человека весьма решительного. Он начал наводить порядок на производстве, в центр документооборота положил электронную машину, через которую шли заявки цехов и служб на выполнение работ друг друга. [...] Подобная система позволяла ввести четкую взаимную ответственность служб и подразделений, эффективно стимулировать хорошую работу, пресекать неисполнительность. Механообрабатывающий цех знал, что инструментальный его не подведет, а последний мог быть уверен, что если он подал заявку снабженцам на заготовки, они будут к точно указанному сроку. Казалось бы, подразделения должны были только приветствовать новый порядок. Однако вместо этого они стали искать возможность обойти жесткую систему, смягчить ее действие, стали подавать друг другу заявки втайне от начальства. Фактически, создавалась параллельная система обеспечения производства для того, чтобы не подвергать риску наказания не выполнившего заявку смежника» [3].

Заметим, что роль и ролевое поведение – это не единственная форма выражения моделей поведения субъектов трудовых отношений в социальном пространстве организации. Существует альтернатива понятию роли. Это – функциональные обязанности членов коллектива. Там, где они строго выполняются – нет места театру. Но формализовать трудовые отношения полностью невозможно. Поэтому в тех странах, где уровень формализации выше (например, в Западной Европе) игр меньше, в странах, где ниже (в Украине, России) игры «процветают».

В заключение будет полезным обозначить основные направления дальнейшего исследования социально-трудовых отношений.

Через понимание отношений к социальным технологиям.

Переход из одной социальной роли в другую создает возможность для социальных флуктуаций. Важно при этом регулировать социальное напряжение, которое может вылиться в конфликт. Целенаправленное трансформирование социальных ролей возможно с помощью социальных технологий. Переход членов трудового коллектива в новую роль рано или поздно трансформирует и их личные качества. Не обязательно «перевоспитывать» личность, как этого требует традиционная педагогика, достаточно дать ей возможность выполнять ту или иную роль в коллективе.

1. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 ст.
2. Пелин А.В. Конспект лекций по социологии труда. – Ужгород, 2001
3. Прохоров А.П. Солидарность подчиненных на предприятиях при различных режимах управления//Социологические исследования, 2002
4. Тамаш П. Неформальность в постсоциалистической экономике. – www.indepsocres.spb.ru/library/neform_soder.htm
5. Хома А.М. Роли и отношения в трудовом коллективе: бакалаврская работа. – Ужгород, 2002

SUMMARY

Khoma A. Role relations in the working collective and the problem of informality.

The article is focused on analysis of informal working relations from perspective of role's theory. In the context of formal relations' vacuum, members of working collective direct their behaviour to the role model of behaviour and informal rules. Moving from one role to the other is cause of social fluctuations. From analysis of the dynamics of social relations in working collective to social technologies.

ЛЕГІТИМАЦІЙНА СИТУАЦІЯ: СУТЬ І ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ

Ю. Габермас вказував, що держава – інституція, яка замикається на собі, прагне відмежуватися від суспільства; держава - це один із інститутів політичної системи, суттю якої є влада. Чим вищим стає рівень складності політичної організації суспільства, тим більш закритою стає політична еліта. Її діяльність все більше орієнтується передусім на власні інтереси, політична еліта стає респектабельною, домагається власної апологетизації. Ця група прагне автономності та закритості, щоб мати можливість здійснювати розподіл благ у суспільстві. Суспільство у свою чергу, намагається контролювати владу, звідси і виникає за Габермасом потреба політичної відкритості, а за Г. Москою від цього бере початок пошук формули політичного успіху. П. Бергер та Т. Лукман вказують на необхідність легітимності. Т. Бернат у цьому ж вбачає розвиток легітимісної ситуації, коли легітиміція є відповіддю на виклики політичної системи. Це є особливо актуально у постіндустріальному суспільстві, на що наголошує Ж. Ліотар, адже тут більш важливим стає питання „подвійної легітимності”, „реверсії”, що робить очевидним що знання і влада є двома сторонами однієї проблеми. Виникнення легітимісної ситуації пов'язано з пошуком впливу на політику та мотивів покори владі, що здійснює управління суспільством. Із розвитком суспільства та демократії значно розширилися можливості у кожного індивіда для самовираження та реалізації своїх можливостей, а тому питання легітимності політичної системи та влади стоїть ще більш гостро, легітимісний процес стають мало не перманентними, що супроводжується постійною присутністю легітимісної ситуації.

Легітимісна ситуація – ситуація політичної дійсності, що виникає в разі зменшення ступеня легітимності політичної еліти і характеризується появою нових можливостей для подальшої легітимізації, зміною в системі цінностей та нормативно-регуляторній базі, зміною політичної еліти, конкуренцією між формальними та неформальними політичними інститутами. На думку Т. Берната, власне легітимність походить від легітимісної ситуації, що є перехідним станом до практичної легітимності. Легітимісна ситуація включає в себе широкі можливості легітимності, знання, що необхідні для її здійснення, при чому знання ці стосуються підстав легітимності, її суб'єктів та об'єктів для даного суспільства. Така ситуація дає можливість обмежити можливості легітимності, забезпечує поступовість легітимісних процесів, не допускає можливості нелегітимності політичної системи та влади. Виникнення легітимісної ситуації детермінується появою політичної дійсності та потребою індивідів ідентифікувати цю дійсність.

Легітимісній ситуації своєрідний лакмусовий папірець, який відслідковує зміни в суспільстві, що відразу відображається в вимогах легітимності. Розв'язання ситуації залежить від діяльності групи, що, як писав П.Бурд'є, володіє монополією на діяльність в політичному полі, - політичної еліти. А так як в демократичних суспільствах зміни в складі еліти можуть відбуватися періодично – залежно від періодичності виборів, то легітимісна ситуація має місце і в цих випадках. Звідси робимо висновок, що легітимісна ситуація має циклічний характер, а процес її розгортання залежить від динаміки легітимізації у тому чи іншому суспільстві.

До причин легітимісної ситуації можемо віднести:

1) відмінність системи ціннісних орієнтацій, що притаманна політичній еліті та суспільству. Це відзначають дослідники американського та пострадянських суспільств. Можемо відзначити більш високий рівень толерантності політичної еліти, підтримку громадянських прав. Свого часу представники теорій демократичного елітизму твердили, що не маса, а еліта краще зберігає та дотримується ліберальних демократичних цінностей, а тому від неї залежить успіх даних цінностей серед простого населення. Цінності повинні бути своєрідним ядром суспільства, політична еліта повинна віднайти саме ті цінності, що здатні врегулювати суспільство. Як казав Грушевський, масові настрої є вітром для парусника – держави, що ним керує еліта.

2) потреба адаптації та модернізації існуючих політичних інститутів відповідно до нових умов. І не обов'язково тут має йти мова про так звані перехідні суспільства. Яскравим

прикладом є легітимаційна ситуація на початку 30-тих років XX ст. у США. Прийняття Нового курсу (New Deal) Президентом США Ф.Рузвельтом стало наслідком адаптації існуючих політичних інститутів до нових вимог. Наслідком цього був новий економічний і політичний курс, зміна політичної еліти країни – входження до неї представників лідерів від робітників та бізнесу, які підтримали Новий курс.

3) конкуренція між формальними та неформальними інституціями. Адже, відомо що формальні інститути можна замінити за один день, неформальні обмеження – ні. Несумісність формальних правил і неформальних обмежень (що може бути результатом глибини культурної спадщини, в рамках якої було напрацьовано традиційні способи вирішення основних проблем обміну) породжує тертя, які можна послабити шляхом перебудови всіх обмежень в обох напрямках, і тоді досягнута нова рівновага буде менш революційна, ніж риторикам змін.

4) розходження між обіцянками швидкого успіху і реальними досягненнями, тобто між проголошеними принципами і реальністю. Таке розходження „звужує легітимну основу”, легітимність поновлюється через проходження ситуації. В.Васович називає це протиріччям між „накопиченням і вимогами легітимації” [1, с. 31]. Постійні зростаючі потреби населення та й самої економіки вимагають значних фінансових надходжень для розвитку економіки, що нерідко відбувається за рахунок системи соціального захисту. Таким чином зменшення соціальних пілг та виплат сприяє загостренню проблем легітимності.

5) протиріччя між громадянськими і політичними правами з одного боку та економічними і соціальними правами з другого боку. Деякі з соціальних прав – право на працю, безкоштовну освіту тощо - громадяни вважають законно отриманими, а тому не розуміють коли в обмін на урізання цих прав пропонуються ширші політичні права. В.Васович вважає, що звужувати основу легітимації можуть і суперечності в середині групи соціальних прав: „... потреби молодого покоління в освіті суперечать потребам старшого покоління щодо соціальної допомоги і пілг в сфері охорони здоров'я” [1, с.31].

6) одвічна дилема: правління закону чи правління людей? З одного боку, політика постійно раціоналізується і структурується у чітко визначених інститутах та їх функціях, з іншого боку – і далі спостерігаємо сильну тенденцію до персоналізації влади. Таким чином виникають постійні питання: то хто прийняв те чи інше рішення?, хто відповідальний за той чи інший результат: інститут чи людина?

Легітимаційна ситуація відрізняється посиленням конфліктності у середовищі політичної еліти, збільшення протистояння між правлячою та опозиційною елітою, інтереси якої часто є партикулярними, або між групами, що мають вплив а владу, а які називають кланами чи клієнтелами. Джерелом конфліктності і конкуренції є розкол еліт. У цьому контексті потрібно відзначити особливу роль еліти впливу – інтелігенції, представників сфери культури, ЗМІ. Вони хоча і безпосередньо не володіють владою, в їх руках є важливий ресурс, що може забезпечити легітимність змін. Цю особливість культурної еліти відзначав ще А.де Токвіль, у книзі „Давній порядок і революція” він писав: „...літератори, які не мали ні почесних привілеїв, ні багатства, ні відповідальності, ні влади, зробилися фактично головними державними людьми свого часу, й не тільки головними, а навіть єдиними, бо якщо інші здійснювали урядові функції, то авторитетом володіли лише вони самі” [6, с.25].

Легітимаційна ситуація тлумачиться політичною елітою, як початок нового: „новий курс”, „новий етап”, „нове життя”, „нове суспільство”. Таким чином, легітимаційна ситуація – це ситуація, де створюється бар'єр між минулим і майбутнім, бар'єр, який буде запобігати у майбутньому проблем, що мали місце в минулому. П.Коннертон писав: „Теперішнє має бути відокремлене від того, що йому передувало, недвозначним актом демаркації, який позначив такий перехід” [4, с.23]. Демаркаційною лінією може бути прийняття нової програми, акт про засудження старих порядків, анулювання політичних інститутів, прийняття нових політико-правових норм. Та найчастіше демаркаційний бар'єр персоніфікується в особах політичної еліти, які прагнуть „будувати нове” та політичних діячів, яких пов'язують з минулим. При чому досить часто, політичні лідери минулого мають зазнати „покарання”, адже головне питання легітимаційної ситуації – питання справедливості.

Однак, не кожна легітимаційна ситуація завершується зміною еліт. До прикладу, травень 1968р., Франція, безумовно можна назвати легітимаційною ситуацією, однак вона не привела до заміни режиму, лише похитнула, а згодом укріпила легітимність тогочасної політичних

лідерів. Зміна еліти також не обов'язково відбувається саме за умов стресових легітиміаційної ситуації, адже остання має місце при зменшенні легітимності, тобто за умов ціннісного сум'яття. Наприклад, Англія протягом майже двох століть, США з їх спадковістю 16 політичних династій від Адамсів до сімейства Кеннаді.

Т.Карл та Ф.Шміттер досліджували ситуації транзиту і виділили чотири моделі поведінки еліти: 1) договірна – *by Pact* – коли еліти домовляються поміж себе щодо багатостороннього компромісу, 2) примусова – *by Imposition* – коли еліти односторонньо і ефективно використовують силу для змін, 3) реформаторська – *by Reform* – коли маси мобілізуються знизу і нав'язують компромісний вихід без застосування сили, 4) революційна – *by Revolution* – коли маси піднімаються зі зброєю в руках і завдають поразки правителям [3, с. 108].

Російський дослідник О.Мясников виділяє два можливих варіанти розвитку цієї ситуації. Перший варіант – консолідація. Вона відбувається шляхом формування та стабілізації блоку господарська – політична – партійна еліта, через встановлення тісних зв'язків (навіть родинних) у трьох секторах. Домінувати при цьому буде господарська еліта. Умовами реалізації варіанту є наявність згуртованої команди на рівні супереліти, включеність представників правлячих угруповань у всі ланки влади на різних її рівнях. Другий варіант – „вічна боротьба”. Правлячі угруповання будуть прагнути до консолідації та постійно розпадатися, шукати підтримку у підприємців, фермерів, укладати союзи і відразу ж їх порушувати [5].

Ситуації транзиту також є легітиміаційними ситуаціями, адже мають місце зміна цінностей та норм, конкуренція між формальними та неформальними інститутами. Отже, ситуація зміни режиму завжди є легітиміаційною, однак не кожна легітиміаційна ситуація призводить до зміни режиму.

Легітиміаційна ситуація містить в собі умови для легітимності двоякого характеру, а саме формальні – нормативні, та неформальні – ціннісні. Нормативні умови пов'язані із певними владними структурами, що існують у суспільстві, владними організаціями та інститутами, а також системою права, яка регулює застосування примусу та насильства у державі. Нормативний аспект легітиміаційної ситуації повинен включати в себе норми, які регулюють контроль за здійсненням влади, за застосуванням апарату примусу, визначення сфери владних повноважень, передбачати специфічні ситуації щодо здійснення влади, що регулюють поведінку суб'єктів та об'єктів влади. Відсутність таких правових норм означає, несформованість політичної системи, політичних організацій, відсутність норм, що регулюють відносини влада – суспільство. На думку Дж.Лінча, Т.Берната нестача відповідних норм кожного разу буде приводити до виникнення легітиміаційної ситуації. Особливо важливою є легітиміаційна ситуація, в умовах якої твориться Конституція.

Конституція як узагальненої системи принципів політичного буття з її змістом, відповідністю до практики вважається головним доказом легітимності влади. Підготовка проекту конституції здійснюється різними способами. Інколи для прийняття конституції спеціально скликаються Установчі збори (Італія при підготовці Конституції 1947 р., Індія у 1950р.) або головний документ держави приймає парламент. У будь-якому випадку провідну роль відіграє спеціальний конституційний комітет, який формується представницьким органом. В Україні Конституція приймається Верховною Радою при участі відповідного комітету, важливу роль у прийнятті української конституції відіграв Президент України Л.Д. Кучма, який регулював терміни прийняття цього документа. У багатьох постсоціалістичних країнах (Болгарія, Угорщина, Польща, Чехословаччина) при розробці нових конституцій або змін до них важливе значення мали „круглі столи”, „громадянські асамблеї” представників державних органів, різних політичних партій, профспілок та громадських рухів. Така широка участь представників громадськості забезпечує більшу довіру до прийнятого документа, підвищує ступінь її легітимності. У більшості країн проект нової Конституції розробляє конституційна комісія, яка створюється представницьким органом, президентом, урядом. Проект Конституції Франції 1958р. (окрім цього тексту в Конституцію Франції входять ще два документи – Декларація прав людини і громадянина 1789р. і преамбула Конституції 1946р.) був підготовлений конституційною комісією, що її призначив уряд, і був винесений на референдум, оминувши парламент. В Алжирі проект конституції 1989р., який підготували радники президента, було винесено на референдум. Після військових переворотів проект постійної

конституції нерідко розробляється комісіями, що їх призначив уряд, після чого вони обговорюються на Установчих зборах, частину делегатів на яких обирає населення, а частину призначають військові. Саме так приймалися конституції в Туреччині 1982р., у Нігерії в 1989р.

У соціалістичних країнах конституції приймалися за іншою процедурою. Проект конституції розроблявся за ініціативою центрального комітету комуністичної партії (політбюро), цей же орган створював конституційну комісію, встановлював основні принципи майбутньої конституції, схвалював проект і представляв його на для прийняття парламентом або виставляв на референдум. В країнах соціалістичної орієнтації (Піденний Ємен, Ефіопія та ін.) проект до його прийняття виносився на всенародне обговорення.

У цих державах зазвичай проводилося багато зборів, обговорення висвітлювалося у засобах масової інформації. Фактично результати таких обговорень були, як правило, незначними, оскільки в принципі конституція визначається політичною елітою. Хоча у деяких країнах, зокрема СРСР, Куба, Ефіопія, за результатами обговорення в проект вносилися суттєві поправки.

Процес розробки, прийняття конституції є дуже важливим для наступної легітимації влади. В умовах легітимаційної ситуації конституції створює нормативні умови легітимності. В цій ситуації є важливою роль політичної еліти, що повинна володіти потенціалом державотворення, реалізувати свій потенціал у головному документі, що закладає нормативний фундамент держави. Адже саме від неї залежить прийняття Основного закону, як бачимо зазвичай його розробку довіряють людям, що мають певні керівні посади у суспільстві або є спеціально обраними для цього. Т. Дай та Л.Зіглер, зважаючи на прийняття конституції в США, заявляють про її елітаристський характер [2, с.75]. Цей документ прийнято як компроміс для суспільства, він став основою легітимності політичної систем та влади і залишається до сьогодні. Всенародні обговорення є важливими для наступної легітимності політичної системи, саме з метою підвищення ступеню легітимності, деколи конституції приймаються на референдумах, щоб підсилити у громадян почуття спільноти, учасника подій. Так були прийняті конституції Франції 1958р., Єгипту 1971р., Куби 1976р., Філіпін 1967р., Росії 1993р. Однак на практиці референдум може бути використаний по-різному. Без попереднього обговорення проекту в парламенті, населенню буває важко розібратися у такому складному документі як конституція. Важливим у прийнятті нормативних документів є орієнтація на зразки міжнародного права. Такими є Декларація прав людини, Пакти про права людини тощо.

Та нормативна база не обмежується лише конституцією, її складають закони прийняті парламентом та правові норми суспільства, що закріплені у правових традиціях. У Великобританії не існує писаної конституції, її правову систему складають закони прийняті парламентом, правові звичаї та прецеденти. Головна вимога до нормативно-правової бази – відповідність її соціальній реальності.

Нормативний аспект легітимаційної ситуації визначає можливості політичної еліти для інтерпретації правової бази. У неї є можливість намагатися транслювати існуючі норми на рівень суспільної свідомості, а також може вільно тлумачити її, неточно застосовувати, посилаючись на благо суспільства чи «уявну волю влади», і цей другий спосіб поводження з нормативною базою породжує ще більше сумнівів у оцінці нормативної бази, а значить і у легітимності влади та політичної системи.

Інший аспект легітимаційної ситуації – неформальний, ціннісний. Вже неодноразово зазначалося, що явища соціальної свідомості, культури мають більший вплив на різноманітні аспекти соціального буття, зокрема на політику та легітимацію політичної влади, аніж нормативні документи. Тому в легітимаційній ситуації важливими постають позанормативні засади панування, способи здійснення влади, організації її структур. Власне, мова йде про культурний контекст політичної легітимності. Роль політичної еліти тут ще важливіша, адже культурні норми піддаються більш вільній інтерпретації, аніж правові норми, а тому їх можна витлумачити на свою користь. З іншого боку, ціннісний аспект є більш залежними від суспільства, рівня його політичної культури. Культурний контекст легітимаційної ситуації створює можливі варіанти подальшого розвитку політичних процесів, зокрема легітимаційних, адже саме в культурній сфері політична еліта створює символічні універсуми, що базуються на політичних цінностях та ідеологіях. Цінності, які пропагуються політичними програмами, ідеологіями (утопіями) є такими, що за них варто боротися, однак вони не можуть гарантувати,

що людству всемогутності всевідання. Результат діяльності людини таким чином вислизає з-під її контролю. Тут звичайно можна заявити, що досягнутий результат – це саме те, що хотіли досягнути, починаючи боротьбу. Ми боролися за свободу і справедливість. Очевидно те, чого ми добилися і є свободою і справедливістю. Так ідеології (утопії) переростають в апологетику. Як правило, знаходяться люди, які починають судити з точки зору ідеалу вже нову дійсність. Ми не за те боролися! Не зате проливали кров! Не зате страждали і голодували! – кажуть вони. Революція збилася з правильної дороги, вона зраджена або продана! Замість свободи ми отримали нове рабство; замість рівності – нову аристократію. Дійсність завжди залишається далекою від ідеалу.

Отже, легітимаційна ситуація – ситуація у якій фіксуються зміни легітимності, розпочинається новий етап легітимаційних процесів. В українській політичній практиці можемо виділити три легітимаційні ситуації, що відповідають усім її критеріям: 1989 – 1991 роки: прийняття Декларації та Акту про державну незалежність України, введення інституту Президента; 1994 – 1996 роки: формування еліти після виборів 1994 року, Конституційний договір та Конституція України, 2002 – 2004 роки – Помаранчева Революція та прийняття змін до Конституції. Важливою в легітимаційній ситуації є роль політичних еліт, які є суспільно значимими групами, адже вони одні з перших знаходять шляхи розв'язання легітимаційних ситуацій (отже, нові підстави, засоби і способи легітимності), а також політичні еліти першими здобувають легітимність і транслюють її на інші елементи системи.

1. Васович В. Переход к демократии в посткоммунистических странах (парадоксы перехода - демократизации) // Вестник Московского Университета. – Сер.18 Социология и политология. – 1998. – № 2. – С.19 – 48.
2. Дай Т.Р. Зиглер Л.Х. Демократия для элиты: введение в американскую политику / Под общ. ред. А.А. Мишина и В. А. Савельева. – М.: Юридическая литература, 1984.
3. Доган М., Хигли Дж. Роль политического класса в смене режимов власти // Международная Экономика и Международные отношения. – 1998. – №2. – С.101 – 108.
4. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / пер. з англ. С. Шліпченко. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
5. Мясников О. Г. Смена правящих элит: «консолидация» или «вечная схватка»? // Полис. – 1993. – №1. – С. 52-60.
6. Токвиль де А. Давній порядок і революція / Пер. з фран. Г.Філіпчук. - К.: Юніверсум, 2000. – 224 с.

SUMMARY

Dashchakivska O. LEGITIMATING CASE: ESSENCE AND IT'S ORIGINS

The definition of legitimating case, it's essence and origins are described in this article. There is an especial attention to rolle of political elite in such kind of situation.

О. КАРПОВ (Київ)

ТЕЗИ ПРО КРАТОЛОГІЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ПОНЯТТЯ „ФОРМА ПОЛІТИЧНОГО ПРАВЛІННЯ КРАЇНОЮ” КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

У цивілізованих країнах світу з середини ХХ ст. стало творчою традицією розглядати політичну систему у двох об'ємних сенсах звучання цього поняття: у вузькому сенсі, – як легітимовану конституційним правом сукупність державних, політичних і громадських інституцій, що практично урядовують суспільними справами у даній країні; у широкому сенсі, – як сукупність соціально-владних сил, в координатах взаємодії яких фактично відбувається реальне політичне життя у даній країні. У будь-якій сучасній країні обидва зрізи політичної системи концептуально єднає та

„скріплює” – звичаєвим або ж конституційним правом – феномен політичного правління країною.

У нас же цієї традиції ще не вироблено, і досі бодай не висунуто імпульсної ідеї, яка „конструкційно” з’єднала б усі владарні зрізи та політико-впливовні ієрархії політичної системи, внаслідок чого б і саме політичне життя у країні освічувалося єдиноцілісною науковою концепцією. Кілька років тому – за імпульсом, що отримано від дослідників І.М. Варзаря (1986 р.) [1, 150 – 151] та В.Ф. Халіпова (1991р.) [9, 3-4; 9, 18-19], на роль ерзац-подібної ми висунули політолого-кратологічну ідею, яка, у свою чергу, лягла у теоретичний фундамент нової наукової дисципліни – політичної кратології.

В аплікаціях до теми статті та суто стосовно названої наукової дисципліни – кілька сенсопрояснювальних зауваг вступного характеру. Крізь її ідейно-методологічну призму перед пізнаючим суб’єктом у значно оновленому світлі постають як загальні проблеми конструкції і практичної життєдії політичної системи, так і частково-атрибутивні системологічні проблеми, – такі як: форми політичного правління країною, види державно-політичного устрою, типи політичного режиму, моделі державного управління суспільними справами та ін. У політолого-кратологічному світлі чіткіше за попереднє можна побачити і прозоріше розтлумачити собі такі специфічні політико-системологічні явища, як політико-розпорядчі, адміністративно-територіальні, праволегітимацийні, нормативно-інституціональні, геополітико-регіональні, муніципально-самоврядницькі тощо. Зрештою, в арсеналі цієї наукової дисципліни багато методолого-світоглядного матеріалу і стосовно політики взагалі, і стосовно політичної системи зокрема, – та й такого нонконформістського матеріалу, який, за словами Дж. Ст. Мілля, надихає дослідника, та й взагалі мислячу людину, на те, щоб „у питаннях поточної політики не схилити коліна перед деспотизмом звичаїв” і свідомо „протистояти тиранії пануючої хибної точки зору” [6, 159; 6, 162]. Кілька теоретичних нонконформізмів ми дозволимо собі і в даній публікації.

1. Чи відають у нас про девіаційні пари „правління/управління” та „політичне мислення/політична воля” у побудові та функціонуванні політичної системи? Самий по собі даний політологічний феномен відкрито досвідом урядування Францією кардиналом Рішельє у другій чверті XVII ст.; понятійно феномен сконструйовано в епоху „Щасливої революції” в Англії середини XVII ст. (нагадаємо максиму, яку приписують О. Кромвелю: „Віднині в Англії король править, але не управляє”) і, зрештою, кратологічно чітко зартикульовано О. Бісмарком в об’єднаній Німеччині 70 – 80-х років XIX ст. Кратологічний концепт розшифровано у хрестоматійному діалозі Ф. Лассалья і „залізного канцлера”: – Княже, імперією ви правите чи управляєте? – Поки мужніе або ж є відсутнім імператор, я правлю, повсякчас же перманентно управляю господарством. – Чим та як це вам вдається? – Здебільшого, я правлю і управляю головою, а коли ж нових ідей не винаходжу, – напружую волю і руки...

Наші вітчизняні суверенні політичні думка і практика цю політологу ще не опанували. Хіба що зовсім недавно до неї здійснено ерзац-девіаційний підхід. Так, відгукуючись на мас-медійну постановку питання про „безпрецедентну специфіку” березневих (2006 р.) парламентських виборів, Ю.В. Тимошенко нещодавно зазначала: на тих виборах фактично змагатимуться команда экс-прем’єрки і діюча президентська команда, – але люди в масі „не ідеологію будуть обирати, а будуть обирати між руками, які нічого не крали, та мізками, які ніколи не думали” [8]. А чи бачать цю дивергенцію у глибинних народних низах? Що там знають взагалі про політику і діючу правлінську та управлінську влади? Чому в тенетах народно-буденної свідомості безсило ототожнюють політичні фігури президента і прем’єра, депутата і міністра, „зливаючи” усіх їх в одноцілісне „начальство”? Політична кратологія б’є на сполох: у країні немає

ані мініморумної системи політпросвіти населення; соціально-політичні науки – як у вузівській ойкумені, так і на суспільній арені, – у занепаді; років сім – вісім поспіль нахабно стверджується безпардонне правило, коли на будь-яких виборах змагаються гроші і бізнес-послуги, а не ідеї і програми. На даному невеселому фоні та у дослідницькій призмі нашої теми зацентруємось на кількох політико-кратологічних проблемах, в яких один концептуальний концентр: форма політичного країною правління – серцевина феномену „влада”.

2. Що то є взагалі влада як явище? Це – імпульсна воля одного суб'єкта, адресована іншому суб'єктові з метою корекції мислення та дії останнього на свою користь. Влада багатолика і полісенсова: це – влада батьківська, жіноча, педагогічна, традиційна, релігійна, авторитетна, ідейна, натовпна, бюрократична, елітарна і т.п. Найсуттєвішим сенсовим рівнем влади є влада політична, – особливо ж у силу того, що в неї на озброєнні завше були засоби цілеосмисленого насилля, юридичні норми інституціалізації, органи правового примусу тощо. Сенсових же різновидів політичної влади – тьма-тьмуца: тільки у нашому „кратологічному гнізді” В.Ф. Халіпов нарахував понад 70 споріднених понятійно-термінологічних одиниць [9, 21; 9, 57].

Одним з рівнів та різновидів політичної влади є правлінська (у нас – президентська) влада. Однак у нас – ані на рівнях буденної та теоретичної свідомості, ані в науково-публіцистичній літературі, – вона ... відсутня, попри те, що президентологічних праць вистачає (Ф. Бурчак, А. Кудряченко, Н. Плахотнюк, А. Гулієв та ін.). Чому б це? „Справжнє значення має не лише те, що саме роблять люди, але й те, до якого типу належать ті люди, які це роблять” [6, 153]. На фоні цієї Міллевої аксіології самооприлюднюється „секрет” нашої ситуації: в суверенній Україні ще не відкрystalізувався тип республіканського правителя країни. У нас до цього часу на посаду президента народ – за ментальною інерцією століть – обирав авторитарного гетьмана, головного господарника країни, наставника-Генсека ЦК КПРС, а не інтелектуально-етичного лідера країни. А тому й соціогуманітарні науки так досі й не спромоглися той політико-владарний тип сайєнтологічно виокреслити. Гадаємо, це завдання лягає у креативне лоно предмета політичної кратології.

3. Скільки політичних влад має бути у механізмі республіканської держави? – зовсім уже не риторичне запитання. В його концептуальному контексті – один з „секретів” тернистого шляху політичної реформи в нашій країні, а в теоретичних підвалинах його – „найгостріша кратологічна проблема сучасності, – поділ і врівноваження політичних влад у механізмі правової держави” [1, 261]. Що це – дійсно доленосна кратологічна проблема, – показують міжлідерські конвульсії у квадраті „Президент – парламент – уряд – судово-правова система”, які щомиті розігруються починаючи з 1 січня 2006 р., коли – нехай, і з формально юридичної точки зору, – кардинально зміненою стала саме форма політичного правління країною.

Повернемось до вже поставленого теоретичного запитання: Так скільки ж політичних влад має бути в країні взагалі? Посилання на Ш.-Л. Монтеск'є не переконує: у „Дусі законів” (1748 р.) він називав „три влади”: законодавчу, урядову і судійську, ставлячи владу правителя поза сумніву та у статусі, не підпорядкованому пересічному народному волевиявленню, – бо ж у монархічному політичному устрої вона – від Бога, а не від людей. Отже, не підлягає сумніву: в республіканському устрої має бути чотири влади (та без „влади ЗМІ”, – це позаконституційний елемент політичної системи в широкому, а не у вузькому розумінні цього поняття), з правлінською або ж президентською у тому ж числі. Досі дискусійним залишається питання про „локалізацію” правлінської (президентської) влади в інституційному контексті самої політичної системи. Етатолог А. Гулієв вважає, що президент розгортає свою діяльність „не стільки „на чолі” політичної системи, скільки всередині

неї...”[4, 19]. Політична кратологія відкрystalізує тут таку позицію: яка з чотирьох політичних влад є „провідною”, яка за якою йде у „кратологічному ранжирі” чи яка якій субієрархічно підпорядковується, – усе це є колізійна специфіка правоконституційного устрою конкретної країни. Схоже на те, що цим колізійним „шліфуванням” політико-конституційного устрою країни у нас займаються лише після березневих (2006 р.) виборів.

4. Ким або чим належно „правити” та „управляти” у демократично облаштованій країні? – це не екзистенціальне гамлетівське, але й не дріб’язкове запитання. Обидва поняття буденна свідомість (почасти, – й теоретична) „синтезує” в одне – „політичне керівництво”. Науковим же синтезом мало б бути поняття „політичне урядування”. Але яким „у принципі” є співвідношення між цими політологічними поняттями? Показово, що під час „теледебатів” у жовтні 2004 р. на це запитання не змогли зрозуміло відповісти обидва фаворити „президентських перегонів”, – і В.Ф. Янукович, і В.А. Ющенко. Не адекватна науковій істині відповідь на це ж запитання міститься і в наступній констатації экс-Президента Л.Д. Кучми: ставши Прем’єром, Ю.В. Тимошенко „керувала країною, як своєю комерційною структурою...”[5, 23]. Отже, напрошується висновок: почасті через те, що – ще до і після прийняття Конституції – наші президенти та прем’єри у цих „тонкощах” не розібралися, а також через домінування у суспільній свідомості прадавньої східнослов’янської звички на ототожнення „країни” і „держави”, – через усе це в ідеологічній надбудові суспільства панує хаос і біблійна „зелена нудьга”.

На концептуальне дезавування цього безладдя політична кратологія пропонує наступну експлікацію питання: „правити” слід „країною”, в якій існує громадянське суспільство певного рівня цивілізаційної зрілості, – та й таке, що саме у міру своєї розвиненості спромагається „делегувати наверх” відповідного рівня правової зрілості політичну державу; правити має президент, – якщо у тій країні конституцією встановлено президентську форму правління; якщо ж форма правління інша, – іншим має бути й правлінець, одна політична фігура чи дві, – визначає конституція. За логікою конституційної реформи від 8 грудня 2004 р., з 1 січня 2006 р. у нас двоє співправлінців – парламент і Президент. „Управляти” ж країною ніколи не потрібно, – управляти слід її народно-господарським комплексом, чим, зазвичай, має займатися Прем’єр-міністр Уряду. І ні до чого тут „чисті руки”, – аби в тих правлінців і управлінців були етичні та мислячі голови професіоналів.

5. Чим та як слід „правити країною” та „управляти народним господарством країни”? Щодо „правління” існують дві містки та апробовані всесвітньою політичною історією максими: 1) усе у людськiм світі урядовується мудрою думкою та гуманним правом (Сенека) і 2) світом людей правлять мудрі ідеї, а не вольові особи (П. Гольбах). Політичній кратології на цьому фоні залишається лише розставити деякі акценти. У контексті будь-якої форми політичного правління урядувати країною слід не „вручну” або авторитарним повелінням, а (а) професійно місткими та етично витонченими ідеями, а також (б) системологічно засадованими програмами соціального поступу країни. Суто у рамках президентської форми правління усі поточні та перспективні пріоритети правлінець (президент) втілює, як правило, у щорічні та ситуаційні Послання парламенту (а не як в Україні протягом усього 2005 року, – у спорадичні радіозвернення); у рамках же парламентсько-президентської форми (яка у нас стала реалією з 1 січня 2006 р.) оті пріоритети і проблеми будуть позначені, слід гадати, у Зверненнях і парламенту, і Президента до народу. У будь-якому випадку кінцевим адресатом отих послань і звернень має бути народ – „носій суверенітету і єдине джерело політичної влади” в країні (ст.5 Конституції). За всіх же умов і форм правління народним господарством країни Уряд повинен управляти програмним, а не

волютарним чином: на концептуальному рівні – щорічними, затвердженими парламентом „Програмами дій Уряду”, та профільно-галузевими і проблемно-ситуаційними програмами, а на праксеологічному рівні – поточними політико-управлінськими рішеннями, які щоразу приймаються на фонових засадах зазначених програм, своєчасно апробованих парламентом.

В Україні – хитко та перипетійно, – але все ж таки триває політична реформа. Потрібно радикально перебудувати усю сферу політичного життя, – особливо ж її інституційний сектор. Політична кратологія застерігає: при цьому слід акцентуватися не на периферійних сегментах політичної системи у вузькому значенні поняття (адміністративно-територіальний устрій; не Адміністрація Президента, а – Секретаріат; держсекретар – замість першого заступника міністра; прокурор – наглядач, а не апробатор правової системи і т.п.), а цілитися треба у саму серцевинну матерію політики, – у форму політичного правління країною! Доленосну політичну реформу слід рішучіше здійснювати з огляду на таку загальнолюдську заковуку: долю цілої країни треба передати з-під влади одної – нехай і геніальної! – людини в руки колективу – нехай і пересічних! – осіб, у руки парламенту. Чому?

Унітарна (одноосібна) форма правління таїть у собі психологічне прагнення правління до авторитарного єдиновладдя і ... беззаконня. Кілька років тому інформаційним простором країни мало ходіння мудре спостереження екс-Президента Л.М. Кравчука: із подібними конституційними повноваженнями, як в Україні після 1996 р., будь-яка людина на посту Президента об'єктивно тяжіє до диктатури. Однак, виявляється, що оте „тяжіння” має й політико-психологічні та ментальні засади. Ось до того спостереження мудрих учених різних часів: а) Дж. Віко (1725 р.): Усі люди та особливо лідерські особи „спочатку намагаються вийти з-під підпорядкованості і прагнуть рівності... Затим вони намагаються перевершити рівних собі... Зрештою, вони хочуть поставити себе вище законів...”[2, 99]; б) Ш.-Л. Монтеск'є (1748 р.): „Відомо ж бо з досвіду століть, що будь-яка людина, маючи владу, схильна зловживати нею, і вона йде у цьому напрямку, аж поки не досягне належної їй межі...”[7, 289].

Навіть у найдемократичніше облаштованих країнах політичний процес виводить на поверхню дві лідерські фігури, які об'єктивно тяжіють до авторитарного урядування, – президента і прем'єр-міністра. Новітній всесвітній політичний досвід засвідчує: кратологічне протиріччя між ними, як правило, має подвійну розв'язку, – вибухоподібну, у революціонарній формі, і „мирне гасіння” у надрах плюралістичної за своєю природою парламентської системи. Останнє й реалізується у феномені зміни форми правління, – у переході, скажімо, від президентської форми до парламентської, парламентсько-президентської та іншої кратологічної варіації. Це – об'єктивна вимога самої логіки протікання у даній нестабільній країні політичного процесу. Ось щодо цього роздуми нашого сучасника, американського політолога Хуана Дж. Лінца (1989 р.): „...Парламентаризм додає політичному процесу певну гнучкість, тоді як системі президентського правління властива твердість”. І президент, і парламент спираються на волю народу, а „прем'єр-міністр виступає від імені тимчасової правлячої коаліції і не претендує на те, аби говорити від імені народу”. Саме у цьому сенсі „система президентського правління викликає великі сумніви, оскільки вона працює за принципом „переможець одержує все”, що саме по собі робить демократичну політику грою з нульовою сумою. Але ж подібні ігри, як відомо, небезпечні конфліктом”[3, 182; 3, 183]..

1. Варзар І. Із контекстів минулих літ. Вибране. Книга 1: Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. – Київ, 2003.

2. Вико Д. Основания новой науки об общей природе наций / Пер. с итал. – Москва – Киев, 1994.
3. Глобальне відродження / За ред. Ларрі Даймонда і Марка Ф. Платтнера / Пер. з англ. – Львів, 2004.
4. Гулієв А. Д. Особливості інституту президентства в Україні та Азербайджанській Республіці: державно-управлінський аспект. Автореф. дис. ... канд. наук з державного управління. – К., 2005.
5. Кучма Л. Меня невозможно выбросить из обоймы / Власть денег. – 2005. – №38.
6. Лібералізм. Антологія / Упорядн. Олег Проценко і Василь Лісовий. – К., 2002.
7. Монтескьє Ш. Избранные произведения / Пер. с франц. – М., 1955.
8. Скачко В. Разрывы без отрывов // Киевский телеграф. – 2005. – 9 – 15 декабря.
9. Халипов В. Кратология – наука о власти. Концепция. – М., 2002.

SUMMARY

Karpov O. Theses of the crathological loading of the definition “form of the political governance” inthrough the theory of the political system.

Article is dedicated to the theoretical problems of functionizing of the political system. Author elucidates the political-crathological content of the definition “political governance”, analyses different forms of the construction of the political governance institute in Ukraine.

К. БОРЩ, О. СТЕЦЮРА (Ужгород)

НЕБЛАГОПОЛУЧНЫЕ СЕМЬИ КАК СОЦИАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА И ИСТОЧНИК СОЦИАЛЬНОГО СИРОТСТВА

Семья во все времена постоянно находилась в центре внимания передовой общественной мысли, прогрессивных политических деятелей и ученых, начиная от древних философов и кончая современным реформаторами. И это неудивительно. Семья представляет собой сложную систему социального функционирования человека, один из основных институтов общества. Сегодня в России свыше 40 млн. семей. Семья, по определению А.Г. Харчева, - это малая социальная группа общества, основанная на супружеском союзе и родственных связях (муж, жена, родители, дети и другие родственники), на совместном ведении общего хозяйства и взаимной моральной ответственности.

Как малая социальная группа семья: реализует естественные (витальные) потребности своих членов, создает условия для непосредственных контактов, не имеет жестко структурированной системы взаимоотношений на вертикали, социализирует своих субъектов чувством родства, любви, привязанности и ответственности друг за друга, накопленным социальным опытом.

Семья находится в движении, меняется не только под воздействием социально-политических условий, но и в силу внутренних процессов своего развития. Вот почему она является одной из важных сфер и одним из главных объектов социальной работы.

Наиболее крупный вклад в исследование проблем семьи внесли: А.Г. Харчев (теория), М.С. Мацковский (методология и методика), А.И. Антонов (рождаемость), В.А. Сысенко (устойчивость брака), И.С. Голод (стабильность семьи), В.А. Борисов (потребность в детях), Д.Я. Кутсар (качество брака), Н.Г. Юркевич, М.Я. Соловьев, С.С. Седельников (мотивы и причины развода), Л.А. Гордон, Э.В. Клопов (жизненный цикл семьи), И.А. Герасимова (демографическая типология семей), В.Л. Ружже (типология семейных групп), Г.А. Вишневецкий (исторические типы рождаемости), И.В. Бестужев-Лада (прогнозирование семьи), А.Г. Волков (ожидаемая продолжительность брака), Н.В. Малярова (типология супружеских конфликтов), Т.Ж. Гурко (молодая семья), Э.К. Васильева (типология видов жизнедеятельности)

семьи), В.Б. Голофаст (функции семьи), И.С. Кон (сексуальное поведение), З.А. Янкова (городская семья) и др.

Современная семья переживает сложный этап эволюции – переход от традиционной модели к новой. Существенно меняется роль семьи: 67% составляют простые семьи, состоящие из супружеской пары с детьми или без них. Число родившихся в таких семьях не позволяет обеспечить простое воспроизводство численности населения. Растет число детей, родившихся вне брака. С 1996 по 1998 г. оно возросло с 13,5 до 23%. Сокращается число заключенных браков, большинство разводов приходится на молодые семьи. Число семей, где расторгнуть брак, но есть дети, составляет почти 70% от общего числа. Изменяются виды семейных отношений, иными становятся система власти и подчинения в семейной жизни, роли и функциональная зависимость супругов, положение детей. С 1987 по 1996 г. родилось почти на 6 млн. детей меньше, чем за предыдущие 10 лет. Количество молодых людей в возрасте до 16 лет сократилось на 3 млн. т. е. почти на 10%. Детское население страны составляет в настоящее время около 37 млн. человек. В ближайшие 2-3 года детей в школах станет на 33 % меньше. В 2009 г. число выпускников составит 1,3 млн., а количество мест для приема в вузы и учреждения профтехобразования – 1,7 млн. отпадает необходимость во вступительных экзаменах и платном образовании. Многие ученые характеризуют нынешнее состояние семьи как кризисное. Это обусловлено объективными процессами изменения брачно-семейных отношений во всех экономически развитых странах, и особенно в Европе, в сторону автономизации семьи. Что неизбежно повлекло за собой снижение рождаемости, рост числа разводов и увеличение числа одиноких людей.

Социологические исследования репродуктивного поведения семей в последние 30 лет определили печальную закономерность: более состоятельные классы общества испытывают гораздо меньшую потребность иметь детей, чем менее состоятельные. В 1991 г. в стране родились 1,8 млн. детей, в 1992 г. – 1,6 млн., в 1993 г. – всего 1,4 млн. если прирост населения в России будет оставаться таким, то через тысячу лет от 148 млн. россиян останется менее 150 человек. Самостоятельно регулируя семейные отношения, семья несет огромную ответственность за собственное выживание и воспитание полноценных граждан. И если на Западе этот процесс происходил постепенно, эволюционно, то в России его революционный характер привел к тому, что с 1980 по 1990 г. количество людей, состоящих в браке, на 1000 человек населения уменьшилось на 1,7 пункта, а с 1990 по 1992 г. – на 1,8. То есть всего за два года сократилось больше, чем за последние 10 лет, и процесс этот стремительно набирает скорость.

Наряду с традиционными функциями, связанными с рождением и воспитанием ребенка, с решением повседневных проблем, семья призвана быть надежным психологическим «укрытием», помогающим человеку выживать в трудных, быстро меняющихся условиях современной жизни.

Семья как фундаментальный социальный институт сталкивается с непониманием тех сил, которые формируют сегодня процесс ее развития. Семья выступает в качестве социального института в последней инстанции, обеспечивая своим членам экономическую, социальную и физическую безопасность, заботу о малолетних, престарелых и больных, условия для социализации детей, молодежи и, что важнее всего, объединяя своих членов чувством любви, общности и давая возможность делить с другими трудности и радости жизни.

Под структурой семьи понимается совокупность отношений между ее членами, включая помимо отношений родства и систему духовных, нравственных отношений, в том числе отношения власти, авторитета, и т. д. Выделяют семьи авторитарные (патриархальные, матриархальные) и демократические (эгалитарные и демократические (эгалитарные)). Эгалитарные семьи в настоящий момент занимают лидирующее положение в развитых странах.

Внутрисемейные отношения могут быть как персональные (отношения между матерью и сыном), так и групповые (между родителями и детьми или между супружескими парами в больших семьях). Сущность семьи отражается в ее функциях, структуре и ролевом поведении ее членов. Важнейшими функциями семьи являются репродуктивная, хозяйственно-потребительская, воспитательная и восстановительная. Средняя величина семьи за последние три десятилетия сократилась и составила 3,2 человека в городах и 3,3 в сельской местности. Как показали исследования, сокращение величины семьи за последние три десятилетия

обусловлено следующими факторами: ростом числа малодетных семей, приростом числа молодых семей вследствие снижения возраста вступления в брак, тенденцией к отделению молодых семей от родительских (нуклеаризация), увеличением доли семей с одним родителем в результате разводов, смерти одного из супругов и рождения детей одинокими матерями.

С потерей или снижением потенциала общечеловеческих и духовных ценностей выявляет себя феномен развития социального сиротства.

Редукция социального сиротства к социально-экономическим причинам накладывает стереотип на характер социальной работы с этой категорией детей. Стереотипы восприятия сиротства «подсказывают» социальным работникам методы работы с сиротами, аналогичные социальной работе с бедными и одинокими людьми. Стереотипная цель социальной работы с сиротами - компенсировать то, чего сироты лишены. Компенсация родительской опеки, возможная на физиологическом или гигиеническом уровне, абсолютно невозможна на уровне духовно-инициального. Именно этот аспект, с одной стороны, значительно усложняет социально-правовую защиту сиротства, с другой стороны, делает ее по настоящему продуктивной.

Согласно современному видению, сиротство - “социальное явление, объяснимое присутствием в обществе детей, родители которых умерли или лишены родительских прав, признания их в судебном порядке недееспособными, или без вести пропавшими..” [3, 124]. При существующем в Украине уровне смертности каждый седьмой ребенок становится сиротой до совершеннолетия. Количество сирот значительно увеличивается при помощи толкования сиротства как социального явления. Выделяется понятие социального сиротства как явления “отстранение или неучастие значительного круга людей от исполнения ними родительских обязанностей (деформация родительского поведения). Социальные сироты – это особенная группа детей, которые остались без родителей из-за социально-экономических причин, то-есть сироты при живых родителях” [3, 124].

Сложность социальной защиты сиротства на духовно-инициальном уровне заключается в необратимости потерь, которые несет сирота. Вакуум, который испытывает ребенок, лишенный семейных историй, семейных мемуаров, не может заполнить никто, кроме родителей или самого ребенка. Государство, пытаясь помочь сиротам преодолеть этот вакуум и барьер отчужденности в обществе, отдает предпочтение методам воспитания сироты в условиях приемной семьи, удочерения, усыновления, опекуна или попечительства. Однако такой метод может приносить как положительные, так и отрицательные результаты. Вероятность того, что ребенок может «не прижиться в приемной семье» – так же высока, как и в условиях интерната. Семейный сценарий, предложенный сироте в новой семье, способен вызывать еще больший протест и агрессию, чем его полное отсутствие.

Компенсировать сироте необратимую потерю невозможно и не нужно. Необратимая потеря сама по себе является носителем высокой энергетики, которую социальным работникам необходимо научиться использовать. Недостаточно зная природу энергетики необратимой потери сиротства, мы хорошо знаем о двух возможных результатах – надломе и мобилизации. Результатом неудачной или правильной работы с детьми-сиротами является их моральный или психологический надлом, склонность к девиациям, а в конечном результате асоциальное или криминальное поведение. Мобилизирующий фактор сиротства подтвержден еще в семидесятых годах XX столетия английскими социологами. При помощи оригинального метода ими было установлено, что объем биографий выдающихся людей, внесенных Королевскую Энциклопедию, находится в устойчивой корреляции с их семейным статусом. Большинство выдающихся людей были либо сиротами, либо выходцами из неполных семей.

Можно быть сиротой, а можно чувствовать себя сиротой, находясь в рамках неприемлемого семейного сценария. Так, с точки зрения Эрика Берна, поведение ребенка может находиться либо в пределах родительского сценария, либо вне его. Социальной сиротой можно считать всех детей, которые находятся вне пределов родительского сценария, независимо от уровня их материального благополучия или места жительства. Жить за пределами родительского сценария – не выполнять один из аспектов формулы, в которую четыре элемента: раннее родительское влияние (РРВ), программа (Пр.), склонность следовать программе (Сл.) и важнейшие поступки (ВП) [4].

Сироту необходимо воспринимать либо как итог отсутствия раннего родительского влияния, либо как итог отсутствия склонности следовать какой-либо родительской программе. Для профессионального социального работника не должно существовать бродяжек, попрошаек, детей улиц, детей групп риска или других ярлыков, обижающих, унижающих и разделяющих общество на альтернативные группы. Есть дети, находящиеся в рамках одного из многочисленных родительских сценариев, не принимающие сценарий (находящиеся на границе) или вышедшие из него, дети-сироты, которым не было предложено ни одного из родительских сценариев.

Стереотипное понимание сиротства в качестве продукта социально-экономических отношений подталкивает социальных работников на стереотипные решения. Это разного рода рекомендации по развитию системы государственных учебно-воспитательных учреждений, домов семейного типа, авансирование и поддержка благотворительной деятельности общественных организаций. Все стереотипные решения относительно детей-сирот лежат в рамках объектно-ориентированного подхода к социальному проектированию. Поэтому преодоление стереотипного взгляда на социальное сиротство невозможно без субъектно-ориентированного или тезаурусного подхода [5, 27].

Для применения социальными работниками тезаурусного подхода в работе с сиротами необходим высокий уровень подлинной спонтанности. Только с помощью подлинной спонтанности «здесь и сейчас» социальный работник способен преодолеть патологическую спонтанность юных девиантов и их разочарование от стереотипной спонтанности непрофессиональных воспитателей. Для этого необходимы способности легко переходить от явных акцентов сирот к их скрытым пресуппозициям, быстро перемещаться между детскими фантазиями и реальностью. Очень важно быстро ориентироваться в ценностно-нормативной системе ребенка, безошибочно определяя, кто в ней «свой», кто «чужой», а кто «чужой, но хороший».

Таким образом, социальная работа с сиротами состоит не только в компенсации потерь, а в предложении выбора программ и Важных Поступков из нескольких родительских сценариев. «Если ребенок скитается от одного временного дома к другому, меняя приемных родителей, значит его РРВ противоречивы, а программа неопределенна (Пр. отсутствует); он может стараться следовать ей изо всех сил, но может никогда не жениться, не поднять своих детей, не принять важных решений и не совершить Важных Поступков (ВП отсутствует)» [4]. Ребенку – сироте необходима не столько новая семья, сколько специальная литература с множеством простых семейных историй [6] и воспитатели, способные рассказать о разнообразных семейных драмах.

Семейные истории создают «родовую автобиографию», которая, согласно концепции Ю.М. Лотмана, представляет собой «средний тип» истории, находящийся между мифами об акте творения и историческим повествованием [7, 337]. Потеря этого уровня мировосприятия означает необратимую потерю дидактико-воспитательного характера. В результате ребенок, лишенный родительской опеки, оказывается в ситуации глобального выбора между ролью Адама и Голема, между ролью «первопредка» своего собственного рода и глиняной куклой, управляемой внешними силами. Сироте оптимально подходят сценарии с достижением проектной цели - роли «первопредка». В соответствии с этиологической традицией родоначальником рода, как правило, является либо сирота, либо переселенец [8, 635]. В таком доступном, и вечном сценарии оживляется мощная сакральная энергетика, которая не компенсирует необратимую потерю, а мобилизует на Важные Поступки, необходимые для нового сценария.

Семиотический смысл понятия «сирота», «сирый» близок к восприятию серого цвета. Согласно теории Макса Люшера: «Серый не является ни цветным, ни светлым, ни темным. Он не вызывает никакого возбуждения и свободен от какой-либо психической тенденции. Серый - это нейтралитет, это не субъект и не объект, он не внешний и не внутренний, не напряжение и не расслабление. Серый, вообще, не территория, на которой можно жить, это только граница; граница как ничейная полоса, граница как контур, как разделительная черта, как абстрактное деление для расчленения противоположностей [9].

Одной из противоположностей, на которые разделяют этот мир сироты, являются родительские сценарии, второй – собственные креативные сценарии. Активация и мобилизация

сирот – намного актуальнее, чем активация детей из благополучных семей. «Матовое стекло» родительских сценариев чаще мешает развитию спонтанных устремлений детей, заставляя их играть строго по правилам родителей, мешая принимать самостоятельные решения. Этому лишены дети-сироты, которые очень часто помощь, которую предлагают им объектно-ориентированные социальные проекты, принимают за попытку манипулирования.

Социально-правовая защита неблагополучных семей, детей, воспитывающегося без одного или обоих родителей, имеет древнейшие корни и очень высокие приоритеты. Библия полна нормативных правил поведения с пришельцами, сиротами и вдовами. «Поучение» Владимира Мономаха ставит вопрос милосердия к убогим, сиротам и вдовам на вторую позицию, сразу после необходимости помнить о Боге, возносить молитвы и избегать греха. Владимир Мономах в назидательном тоне поучает, проявляя милость к убогим, сиротам и вдовам, не позволять «сильным погубить человека» [1, 81]. Таким образом, исторически сиротство рассматривалось как пограничное состояние, близкое к небытию. В философских школах древнего Китая (конфуцианстве и даосизме) семья и мать ставились превыше всего, и иерархия общества была сходна со структурой расширенной семьи: император-отец и императрица-мать.

Социальные изменения, которые сейчас происходят в Украине, экономические и политические кризисы, духовное и политическое обновление общества вызывают необходимость в изучении улучшения всех звеньев жизни, в том числе обучение и воспитание подрастающего поколения, молодежи и ее социальной адаптации.

Современная семья находится сейчас в сложных материально-экономических, жилищно-бытовых, социально-психологических условиях. Она является наименьшим звеном общества и постоянно чувствует на себе изменения, которые происходят в обществе и соответственно к этому сама накладывает отпечаток на его развитие.

Часть проблем связана с прохождением семьи через разные стадии жизненного цикла. Любое "нормальное", "природное" явление в жизни человека в жизни человека создание семьи, рождение ребенка, поступление ребенка в школу, чья-то смерть, болезнь, изменения в семье или ее структуре, вызванными этими явлениями вызывают в семье необходимость принятия необходимых решений, мобилизации необходимых ресурсов.

Для характеристики таких проблемных ситуаций, рожденных саморазвитием семьи, переходом из одной стадии жизненного цикла в другой, американская исследовательница Рона Рапопорт в 1963 г. ввела понятие "нормативного стресса", или "нормального кризиса". Она определила, что при нормальном развитии семьи существуют моменты так называемые

“точки необратимости”, которые являются границами между стадиями жизненного цикла и имеют критическое значение для развития семьи, в том смысле, что они ведут или к разрешению конфликта и развитию или к семейной дезадаптации и локальному разрушению семьи. По мнению Р. Рапопорт, "способ, которым разрешается и копируется этот “нормальный кризис” определяет, и его результаты, речь идет про духовное здоровье индивидов или про сплоченность семьи.

Необходимо подчеркнуть, что нормативные кризисы жизненного цикла связаны с изменением семейной структуры. Как внутренней – характеризующей численность и структуру семьи, взаимоотношения ее членов (ролевая структура, структура власти, структура интеракций); так и внешней, которая характеризует взаимоотношения семьи, как единого целого, так и ее членов с окружающей социальной средой (родственниками, друзьями, соседями, социальными институтами и организациями). В эти моменты семья как бы теряет свою адекватность и перед ней постаёт вопрос о необходимости новой самоидентификации себя как целостности, смени старой модели на новую модель. Причем “новое равновесие” должно устанавливаться в семье на уровне ее возможностей.

Другие проблемы и кризисы, с какими приходится сталкиваться семье, создаются не в процессе ее развития или случайными семейными обстоятельствами типа болезни, смерти, долгой разлуки, развода, потери работы, которые могут случиться в семье.

Эти внешние по отношению к развитию семьи случаи и кризисы что рождаются ними, проблемные ситуации, так же как и “нормативные стрессы” некоторым образом структурируют семью, нарушают ее адекватность и целостность и вызывают необходимость их разрешения. Как и в случае нормативного кризиса, семья должна измениться ради самосохранения и в

интересах ее членов. Но многие семьи не в состоянии самостоятельно справиться с проблемами и кризисами, не способны изменить себя ради своей сохранности. Семьи различаются по критерию детности (присутствие или отсутствие детей, их количество). В наших условиях такое явление можно интерпретировать, как кризисное стремление минимизировать семью: мужчины не считают необходимым связывать свою жизнь с женщиной и своим ребенком, хотя иногда соглашаются зарегистрировать себя в качестве отца и долгий период материально помогают им. Нередко женщины, которые воспитывают ребенка вне брака, относятся к социально ущемленным слоям населения: работники-мигранты, беженцы, безработные или особы из семьи безработных.

В основе проблем всех типов семей лежит вопрос о роли семьи в современном обществе. Возникшая как основная форма организации жизнедеятельности, семья сначала концентрировала в себе все основные функции по обслуживанию человеческой деятельности. Постепенно освобождаясь от ряда этих функций, разделяя их с остальными социальными институтами, семья столкнулась с тем фактом, что сегодня тяжело выделить определенный специфический вид деятельности, который может выполнять только семья. По сути, все функции, которые когда-то принадлежали в основном семье, сегодня могут реализовываться вне ее границ. В связи с этим возникает вопрос, остается ли семья фундаментальным социальным институтом, за пределами которого существование человека невозможно.

Эта теоретическая проблема поддерживается нарастающей нестабильностью семейного способа жизни, увеличением количества кризисных явлений присущих и нашей стране и для нашей страны, которая переживает социально-экономические трудности, и для экономически развитых стран, где за последний период не было такого резкого падения уровня жизни населения.

Для семей, особенно молодых, процесс перехода к рыночным отношениям сопровождается наличием социальных проблем. К таким проблемам можно отнести: омолождение браков; экономическая, психологическая, моральная неподготовленность молодых людей к самой семейной жизни; нежелание иметь детей вообще, или ограничиться одним ребенком; ухудшение материально-бытового уровня; значительное количество разводов; увеличения количества неполных семей и детей, которые воспитываются без одного из родителей; увеличения количества внебрачных детей.

Говоря про семейное благополучие, В. О. Сухомлинский подчеркивал: “У хорошій сім’ї, де батько і мати живуть у злагоді, де панують тонкі відносини чутливості до слова, до думки і почуття, до погляду і найменшого відтінку настрою, у відносинах добра, злагоди, взаємної поваги батьків — перед дитиною якраз і розкривається все те, на чому утверджується її віра в людську красу, її душевний спокій, рівновага. Бережіть цю дитячу віру, в ній — осереддя моральної цілісності людини, її непримиренності до всього аморального, антигромадського. Якщо ця віра зруйнована, — в дитячу душу вриваються трагедія, горе. Немає нічого найнебезпечнішого для сім’ї, для школи, для моральної повноти життя нашого суспільства, ніж дитина — стражденна, нещасна — на руїнах своєї віри” [10, 537]

В научной, социологической, психолого-педагогической литературе, существует определение семейного благополучия его сути. Семейное благополучие определяется не материально-экономическим уровнем достатка, ее доходами, а высоким уровнем внутрисемейной моральности, духовности, удовлетворения эмоциональных запросов всех членов семьи.

Изучая взаимоотношения между супругами, специалисты отмечают, что абсолютно неконфликтных семей не существует, но в разных семьях конфликты между мужем и женой, между супругами и детьми, между супругами и родственниками отличаются глубиной, имеют разный характер и приводят к различным последствиям. Взаимоотношения в семье и уровень конфликтности выступают как показатель стабильности семьи. Деструктивный характер общения, отсутствие взаимопонимания, грубое, жестокое поведение членов семьи один с другим, пессимистическое настроение дает возможность утверждать, что в данной семье неблагоприятная ситуация, что она нестабильная. И наоборот, взаимопонимание уважительное отношение, умелое выход из конфликтной ситуации, говорит про нормальный благополучный семейный климат, про стабильность семьи. Ребенок в такой семье чувствует себя

равноправным членом семейного коллектива, где его любят, приобщают к работе по дому, относятся к ее нуждам с пониманием, объясняют, почему надо делать так, а не иначе.

Таким образом, не только социально-экономические, но и когнитивные причины лежат в основе социального сиротства. Вакуум необратимых потерь может стать мобилизирующим началом для сироты, а «полная чаша» желаний не сироты – пустотой отчуждения. Не только отсутствие родителей превращает ребенка в сироту, но подозрение в попытках манипулирования толкает детей на серую границу между старым родительским сценарием и собственным, часто ошибочным. Этот тип социального сиротства можно отнести скорее к духовному, душевному сиротству. Не исключено, что именно духовное сиротство является основной причиной, как необратимых потерь, так и социального сиротства.

1. Афанасьева Т.М. «Сім`я: проблеми навчання. Посібник для учнів середніх навчальних закладів.» -2 видання. Рад. Шк.. 1988 р. – 208 с.
2. Шакурова Ш.Р. «Мужское дело творите...» (древнерусский князь по произведениям XI – XIII веков) // «Мужское» в традиционном и современном обществе. РНИИ культурного и природного наследия им. Д.С. Лихачева МК РФ и РАН Институт этнологии и антропологии РАН им. Н.Н. Миклухо-Маклая 2003. <http://www.mujskoe.lodya.ru/Konftez2.htm>
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 томах. По второму изданию (1880-1882 гг.) http://www.krotov.info/slovari/S/I/wrd_37342.htm
4. Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи: Уклад. І.В. Козубовська, І.І. Мигович, В.В. Сагарда та ін. – Ужгород: УжНУ, Видавництво “Мистецька лінія”, 2001. – 152 с.
5. Берн Э. Люди, которые играют в игры. Перевод А.А.Груздбергa Berne E. What Do You Say After You Say Hello? The Psychology of Human Destiny N.Y.: Grove Press, 1972; Екатеринбург: ЛИТУР, 1999 Терминологическая правка В.Данченко К.: PSYLIB, 2004. <http://psylib.org.ua/books/berne03/>
6. Основы социальной работы : Учебник / Отвеств. Ред. Павленок П.Д. 2 изд. Исправленное дополненное. М-ИНФРА – М.,2002.-395 с.
7. Луков В.А. Социальное проектирование. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Моск.гуманит.-социальн. Академии: Флинта, 2003. – 240 с.
8. Козубовська І.В., Керецман В.Ю., Товканець Г.В. «Роль і функції соціально-психологічної служби у роботі з сім`єю». Монографія. Ужгород, УжДУ,1998 р. – С143.
9. Разумова И.А. Семейные рассказы // Русский школьный фольклор / Предисл. и публ. И.А. Разумовой. М., 1998. С. 618-650.
10. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек—текст—семиосфера—история. М., 1996.
11. Морозов И.А. Отрок и сиротинушка (возрастные обряды в контексте сюжета о «похищенных детях») // Мужской сборник. Вып. 1. Мужчина в традиционной культуре / Сост. Морозов И.А. М., 2001. С. 58-70.
12. Люшер М. Четырехцветный человек, или путь к внутреннему равновесию. М. 1994. <http://www.aquarun.ru/psih/ct/ct4p7.html>
13. Сухомлинский В.О. Сто порад вчителю // Твори. В 5-ти т. К., 1979. Т. 2. С.537-538.

Summary

Borshch K., Stetsiura O. Unfavourable families as the social problem: source of the social orphan hood.

Orphan hood is analyzed as the social and spiritual phenomenon, and as the phenomenon requiring for social support and mobility a beginning. The irreversible losses, that characteristic orphan hood needs to be require application subject-focused or thesaurus approach in social work.

**ЕТНОСОЦІАЛЬНА КОМПОНЕНТА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ
БАГАТОНАРОДНОЇ КРАЇНИ У МЕТОДОЛОГІЧНІЙ ПРИЗМІ
ДОСЛІДНИЦЬКОГО „ПРИНЦИПУ CASE – STUDY”**

У світовій політичній науці здавна застосовують „принцип case – study” (інакше – „неповторний окремий випадок”), засадуваний американським політологом Д. Істоном (1953 р.), – і саме у колізіях аналізу перехідної політичної системи суспільства, а в її рамках – в аплікаціях до „етнополітичного феномену як специфічного її елемента...” [11, 38 – 39]. Інший американський політолог, С. Верба (1967 р.) радив застосовувати даний принцип у якості методологічного інструменту виявлення у життєдії політичної системи колізій, коли „за формальними інститутами приховані політичні процеси і політичні функції...” [7, 12]. Сучасний російський дослідник Л.В. Сморгунов (2002 р.) обстоює думку про застосування даного принципу суто в аплікаціях до етносоціальних інституційних реалій, здебільшого, в поліетнічній країні [9, 56]. У подальшому викладі матеріалу ми концептуально долучаємось до останньої позиції.

У праксеологічному сенсі, „принцип case – study” до феномену „політична система” нами аплікується у подвійному сенсі, – із завданням виявлення її факторної структурності і міри ефективності функціонування. А тому принцип застосовується в аналізі як політичної системи у вузькому розумінні поняття (як врегульованої правом сукупності політичних, державних і громадських інституцій, що урядовують справами суспільства), так і політичної системи в широкому розумінні поняття (як сукупності політико-владних сил, у межах та координатах якої фактично відбувається політичне життя у даній країні). При цьому, на думку американського політолога Р. Макрідіса, як до аналітиків, так радше до керманічів політичної системи висувається центральна вимога цього принципу: перед будь-яким пізнавальним, апредікативним, аксіологічним чи діяльнісним актом „чітко визначити типи і компоненти системи, операційні наукові поняття та категорії, фактори й індикатори соціальної та політичної ситуацій, які пов’язані з проблемою, що аналізується” [12, 49].

У статті плекаємо такий творчий намір: за допомогою „принципу case – study” виявити місце і ролі етносоціальної компоненти у політичній системі суверенної України на романтичному, прагматичному та помаранчевому етапах її (системи) еволюції. Виявляючи оті місце і ролі, за застереженням С. Верби, маємо реалістично вказувати на – об’єктивно чи суб’єктивно – „приховані політичні процеси і політичні функції” в життєдії та еволюції соціально-політичного устрою країни з урахуванням міри прозорої вирішуваності так званого „національного питання” та його серцевини – політико-правового облаштування етнічних меншин.

Дана проекція проблеми має і внутрішньополітичні, і зовнішньополітичні реалізаційні аспекти. Найсучасніша до цього ілюстрація: у той час, як Президент В.А. Ющенко беззастережно констатує, що „Україна є типовою європейською країною, в котрій не може бути національного питання” [5], американський політолог І. Валлерстайн, порівнюючи Україну і Туреччину в аспекті їхніх „паралельних перспектив влиття до лав Євросоюзу”, реалістично зауважує, що оті перспективи не є надто близькими в силу того, що „для майбутнього ЄС одним з найважливіших питань є врегулювання статусних прав національних меншин” в усіх країнах, – нинішніх і гіпотетичних членів союзу [2]. Вдамося до короткого аналізу проблеми у методологічній призмі „принципу case – study” та наведеної праксеологічної поради Р. Макрідіса.

Якою ж виявилася етносоціальна компонента політичної системи України у п’ятнадцятилітній ретроспекції? У розглядуваному сенсі Україні просто повезло у тому, що на самому суверенізаційному старті її романтичному політикуму початку 90-х років етносоціальна компонента політичної системи бачилася у досить реалістичних та близьких до наукової істини параметрах. Це – по-перше. По-друге, позитив полягав ще й у тому, що новаційне бачення проблеми у незвично оперативних темпах було засадовано державним правом і легітимоване парламентом у „Декларації про державний суверенітет України” (від 16 липня 1990 р.), Законі „Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування” (від 7 грудня

1990 р.), „Декларації прав національностей України” (від 1 листопада 1991 р.) та Законі „Про національні меншини в Україні” (від 25 червня 1992 р.). Це й досі – безпрецедент на усьому постсоціалістичному просторі.

Позитивний ситуатив романтичного бачення проблеми синтезується у трьох пунктах: (а) було зазначено, що Україну населяє понад сто національностей, „які разом з українцями складають ... народ України” (Декларація від 16 липня 1990 р.); (б) сама по собі етносоціальна компонента мала наступну ієрархічну структуру; „титульна нація”, „корінні народи”, „національні меншини”, „етнічні групи” і „національності”; (в) Декларацією від 1 листопада 1991 р. та Законом від 25 червня 1992 р. усім етноменшинським людом надавалися політико-правові можливості для створення на відповідних своїх етноокуменних теренах різносенсових автономій, – етнодержавної, адміністративно-територіальної, етнокультурної та етнопersonальної. Тож і не дивно, що світ став екзальтовано визнавати самий факт появи на політичній мапі такої незвичної країни з етноплюралістичною політичною системою і демократичною державою у надбудові.

Втім, у романтичній етнонаціональній концепції було й досить багато негативів. Найбільш рельєфні з них – три: (а) усі не-українські етнолюди презумувалися як такі, що вже досягли соціоцивілізаційного рівня зрілості нації, – тоді, як це аж ніяк не є істиною: Всеукраїнський перепис населення від грудня 2001 р. виявив існування в країні представників не тільки націй, а й багатьох репрезентантів донаціональних стадій, наприклад, стадій родової (цигани, кіпчаки), племінної (караїми, асирійці, турки-месхетинці), народовської (кримські татари, гагаузи). Найдивніше „відкриття” виявилось у тому, що й на периферіях українського етносу збереглися донаціональні утворення – русини, бойки, лемки, гуцули, берестейці, литвини, поліщуки, україно-білоруські тутейші тощо; (б) замість диференційованого підходу до цього етносоціального розмаїття романтики – вустами Л.М. Кравчука – усіх „вмістили” в одну, нібито „нову політичну спільноту” – в „єдину політичну націю – український народ”[1]; (в) на вимогу кримських татар і русинів (на початку і влітку 1992 р.) надати їм державну автономію київські романтики відповіли неадекватно: кримським татарам (а реально – росіянам) дозволили лише адміністративно-територіальну автономію, а русинів взагалі ... остракували за кордон, де вони – як самоорганізована і ніким не визнана етнополітична спільнота, „Незалежна республіка”, й досі перебувають на території Словаччини.

З літа 1994 р. на теренах України стала матеріалізуватися модель прагматичної політики, коли, як зазначають політичні сатирики, „говорити слід одне, думати друге, а робити третє” [8]. Але суто етносоціально-політична аспекція проблеми почала реалізуватися з цілісного позитиву. Україна, зазначав 19 липня 1994 р. новообраний Президент Л.Д. Кучма, – „це рідна мати для всіх її громадян, незалежно від того, якої вони національності, якого віросповідання, яку мову вважають рідною [3, 9]. В інтерпретаційній призмі зазначеної етносоціальної компоненти політичної системи протягом наступних п’яти – шести років стався метаморфозний парадокс: процитовану інаугураційну промову Президент назвав „Присягою на вірність народові України”, а на порозі ХХІ ст. вже клявся у вірності одному лише титульному народові: „Вірю в український народ”, – так було названо збірник виступів і статей экс-глави держави у 2000 р.

На тому ж прагматичному етапі розігрався ще один показовий акт еволюції політичної системи: поліетносемізм романтиків початку 90-х років влітку 1996 р. (в момент прийняття нової Конституції) зредукувався до трійки, – залишилися лише „український народ”, „корінні народи” і „національні меншини”. Майже під завісу двох своїх правлінських каденцій экс-Президент замріявся над „реалізацією ідеї творення модерної української політичної нації, де мають знайти відображення ... природні права як українського етносу, так і національних меншин” [6, 14]. Природно, постають запитання: а чому йдеться лише про природні права народів-етносів, куди поділися права політичні, соціальні, громадянські та інші? Але, з точки зору теоретичної, тут, усе ж таки, є певна адекватність задуму і очікуваному результату: титульний народ-етнос у творчій взаємодії з меншинськими народами-етносами синтезуються у єдинокраїнову політичну націю – у вищий синтез політичної суб’єктності усіх народів-співвітчизників і найвищий виразник макроструктурної міцності політичної системи суспільства.

Однак, в момент переходу від прагматичного етапу до помаранчевого було дезавуєвано усі позитиви, негативи й ситуативи попередньої етнополітичної історії багатонародної країни. „...Усі суверенні роки, – говорив В.А. Ющенко 31 грудня 2004 р., – ми були незалежні, але ми не були вільні...”[4]. Найприкрішою тут є констатація того, що буцімто усі роки Незалежності в нас не було цивілізованої політичної системи. Аж раптом, через три місяці, – усе виявляється навпаки: „Ми, українці, є різними, – говорив Президент 6 квітня 2005 р. у конгресі США. – Ми розмовляємо різними мовами, сповідуємо різні релігії, маємо різні політичні погляди. Але ми визнаємо право кожного бути самим собою... Усі громадяни України, якого б вони не були походження, будуть рівними у суспільстві, де можливості відкриті для всіх”[10]. Отже, у нас є сучасна політична система, – та ще й у вищій мірі етноплюралістична. Втім, підкреслені нами слова „будуть” і „відкриті” оприлюднюють більш глибинний сенс констатації: сучасна політична система існує, переважно, у механічно-структурному і „нерозгорнутому” вигляді, а дійово „працюючою”, істинно плюралістичною та ще й із державотворчою етносоціальною компонентою, – такою вона ще має колись стати, усе це – ще гіпотетика прийдешнього часу. Та й те добре. Бо ж, виявляється, працює певна політологічна закономірність: тільки пройшовши ряд етапних „case – study”, можна об’єктивно „просунути” себе до очікуваної гіпотетичної перспективи. Колись-то і в нас запрацює бутійна закономірність: дорогу подолає той, хто вперто йде до своєї мети.

1. Виступ Президента України Л.М. Кравчука на засіданні Кнессету Держави Ізраїль // Еврейские новости. – 1993. – №2(22). – 12 январа.
2. Власова О. Результат, обратный желаемому. Беседа с Иммануилом Валлерстайном / Эксперт. Украинский деловой журнал. – 2005. – №19. – 23 – 29 мая.
3. Кучма Л. Вірю в український народ. Вибрані статті, виступи. 1994 – 2000. – К., 2000.
4. Ми незалежні і вільні // Урядовий кур’єр. – 2005. – 5 січня.
5. Обов’язок влади – захистити права громадян будь-якої національності // Урядовий кур’єр. – 2005. – 7 грудня.
6. Послання Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році”. – К., 2003. – С.14.
7. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів, 2004.
8. Скачко В. В поисках победного расклада // Киевский телеграф. – 2005. – 1 – 7 июля.
9. Сморгунув Л. Современная сравнительная политология. – М., 2002.
10. Україна – США: час реальних кроків назустріч. Виступ Президента України Віктора Ющенка на об’єднаному засіданні палат конгресу США 6 квітня 2005 року // Урядовий кур’єр. – 2005. – 8 квітня.
11. Easton D. The Political System: An Inquiry into the State of Political Science. – N.Y., 1953.
12. Macridis R. A Survey of the Field of Comparative Government. – Comparative Politics / A red. by H. Eckstein and D.E. Apter. – N.Y. – L., 1967.

SUMMARY

Drin O. Ethnosocial component of the political system of the country with the national plurality inthrough the “case-study principle”.

Author proves that modern political system is ethnopluralistic. Politological regularity can be noticed: after passing a number of “case-study” stages we can reach a hypothetical perspective.

Г. ПОПОВИЧ (Ужгород)

ВІТЧИЗНЯНИЙ БРЕНД СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Професія, яку прийнято називати соціальною роботою і яка почала формуватися на європейському континенті на рубежі XIX-XX ст., в Україні і сьогодні досить виразно відображає проблеми, притаманні періоду становлення. Суспільна свідомість продовжує

пов'язувати з соціальною роботою уявлення, які не відповідають дійсності, але тим не менше дуже живучі. Серед науковців (особливо тих, які не мають спеціальної фахової підготовки), також побутують наступні міфи: “це щось зовсім нове для України, що запозичується із-за рубежа”, “ця діяльність (як практична, так і наукова) достатньо проста і не потребує спеціальної підготовки”, “основне призначення соціальної роботи полягає у допомозі (переважно матеріальній у вигляді пенсій, пільг і т. ін.) знедоленим верствам населення”, “розвиток соціальної роботи в межах соціології необґрунтований”, “як навчальна дисципліна соціальна робота не має чітко сформованого переліку курсів, що можна компенсувати іншими дисциплінами” і т. ін.

Теоретичні розробки українських вчених (І.В.Полтавець І.І. Мигович, М.П. Лукашевич, Т.В. Семигіна, І.М. Грига та ін.) пропонують багато цікавих ідей і концептуальних сюжетів, які свідчать про наполегливу роботу з розвитку соціальної роботи як науки. Пропонована стаття жодною мірою не претендує на подолання означених вище та багатьох інших міфів щодо соціальної роботи. Скоріше, лише підтвердить, що процес розвитку соціальної роботи все ще супроводжується ними і не завжди виходить за рамки авторських переваг і пошуків та, можливо, дещо затягнувся. Очевидно, це цілком необхідний і важливий етап, який готує перехід даної професії (так само науки, навчальної дисципліни) в статус самостійної. Отже, спроба теоретичного аналізу окремих необґрунтованих суджень щодо соціальної роботи може бути цілком корисною.

У вітчизняній науковій літературі та дискусіях присутні неодноразові апелювання до тези, що соціальна робота – наука міждисциплінарна. І це не викликає заперечень. Проте ця обставина жодною мірою не може служити підставою для штучного розривання соціальної роботи, “розтаскування” її по галузям наук і, відповідно, для визнання соціальної роботи мімікруючим науковим напрямом. Такі судження часто намагаються обґрунтувати тим, що для самостійного статусу потрібна наявність власного предмету (тобто сфери соціальної дійсності, потребуючої вивчення і пояснення) і методу (способів, прийомів пізнання предмета). Такий підхід не можна визнати беззаперечним. Нині далеко не завжди вдається обґрунтувати самостійність науки, опираючись на ці критерії.

Справа, звичайно, не лише в тому, що розвиток сучасної науки залишає все менше підстав для висновку, ніби кожна наука для набуття самостійності повинна окреслити свій предмет і розробити свій метод. Загальновідомо, що людина у співвідношенні з її соціальним і природним оточенням служить об'єктом вивчення більше двохсот наук і кожна знаходить свій предмет. Філософія вивчає співвідношення “людина і світ”, соціологія “людина і суспільство”, соціальна психологія – “особистість і група”, соціальна екологія – “людина і природа” і т. д. Соціальна робота прагне дослідити людину у співвідношенні з продуктом її власної та суспільної діяльності – соціальною проблемою. Таким чином, вона являється носієм більш точного знання ситуації людини (груп, громади) в контексті таких явищ, як маргіналізація, нерівність, стигматизація, пригнічення, соціальне виключення, бідність, бездомність, інвалідність і т. ін. І як прикладна соціальна наука, яка має справу з людською поведінкою і спрямована на вирішення соціально-практичних проблем, використовує арсенал власних класичних (індивідуальна, групова, в громаді) та інноваційних (мобільна соціальна робота) методів та соціологічних, педагогічних і психологічних підходів.

Багато наук розвивається в якості самостійних, хоча націлені на одну й ту ж сферу соціуму і використовують багато в чому однакові прийоми і способи пізнання предмета. Справа не в предметі як такому, а в тому, які його грані, з яким результатом вивчаються і пояснюються. Нові факти, закономірності та ін., які встановлюються, пояснюються в межах соціальної роботи як науки, мають не меншу важливість, чим інші.

Прагнучи розібратися в статусі тієї чи іншої науки, необхідно опиратися не лише на теоретичні критерії (предмет і метод), а й на практичні. До числа таких критеріїв можна віднести наступні. По-перше, наявність корпусу професійних вчених, які ведуть дослідження в галузі соціальної роботи і досягають наукових результатів. По-друге, регулярні наукові публікації, в яких представлені результати наукових пошуків (статті, монографії), ведуться наукові дискусії і т. ін. По-третє, наявність кафедр, де готують наукові кадри. По-четверте, наявність профільних науково-дослідницьких інститутів, проведення наукових конференцій і симпозіумів. Очевидно, використання сукупності згаданих критеріїв дозволяє скласти більш

повне уявлення про статус соціальної роботи. Якщо ж вчений звертається лише до одного або декількох критеріїв, його оцінку навряд чи можна визнати виваженою.

Нерідко можна почути твердження, що ця діяльність (як практична, так і наукова) достатньо проста і не потребує спеціальної підготовки. Цю проблему відчувають не лише українські фахівці, а й зарубіжні колеги, які знайомі з проблемами розвитку соціальної роботи за кордоном і на пострадянському просторі. Зокрема, Шуламїт Рамон, професор кафедри міждисциплінарних соціальних досліджень в охороні здоров'я (політичний університет "Англія", Кембрідж) відмічає наступне: "Соціальна робота і соціальна політика представляють собою ті галузі або сфери діяльності, які постійно відчувають посягання з боку неспеціалістів. Сформувався думка, ніби тут не потрібно особливої компетентності. Нерідко вважають, що представники інших "допомагаючих" професій, а також неформальні помічники і учасники різноманітних благодійних акцій ніби займаються тим самим, що і соціальні працівники [1]". Професійні історики, медики, журналісти, юристи, педагоги, біологи та представники інших, навіть технічних професій, вважають себе цілком компетентними як в питаннях розробки питань соціальної політики або напрямів її реалізації, так і практичної соціальної роботи чи підготовки фахівців у даній галузі. В результаті вони розглядають її в контексті власних «професійних міфів і вимог» [2], формуючи викривлене уявлення про зміст і призначення.

Окрім цього, приходиться долати надто значне різноголосся у розумінні призначення професійної соціальної роботи. Продовжує побутувати думка, що основне призначення соціальної роботи полягає у допомозі (переважно матеріальній у вигляді пенсій, пільг і т. ін) знедоленим верствам населення. Для узгодження питань змісту професійної соціальної роботи на національному рівні (за відсутності таких на міжнародному рівні) кожна з країн використовує власні концепції, виходячи з реальних соціальних умов, ustalених цінностей і законів. При цьому універсальне розуміння її призначення (допомога, розвиток, зміни) зберігається. Тому визначення професійної соціальної роботи можна подати наступним чином: це діяльність, спрямована на допомогу тим, хто в силу різних обставин не в змозі самостійно справитися зі своїми проблемами, а також на розвиток їх внутрішнього потенціалу та необхідні зміни в суспільстві в інтересах цих людей. При цьому в арсеналі соціальної роботи для надання допомоги використовуються одні способи, розвитку внутрішнього потенціалу клієнтів – інші, забезпечення суспільних змін – відмінні від перших двох.

Відсутність концептуальних моделей і стандартів професійної підготовки на основі комплексу професійно орієнтованих дисциплін, закладених у державних стандартах, вносить багато труднощів у становлення соціальної роботи як академічної дисципліни. Це ускладнює процес формування навчальних планів і, що гірше, формування професійної ідентичності студентів. Згадуючи цю проблему, яка неодноразово висловлюється у фахових періодичних виданнях і на конференціях, автор враховує власний досвід навчання соціальної роботі у Школі соціальної роботи національного університету "Киево-Могилянська Академія" та викладання професійно орієнтованих дисциплін у державних і недержавних вузах. Не вдаючись до предметного аналізу навчальних планів вузів, які готують соціальних працівників в Україні, зауважимо, що вони мають значні відмінності. Можна висловити припущення, що в одних випадках за посиланнями на міждисциплінарність та багатоплановість соціальної роботи втрачається саме ядро професійної підготовки спеціалістів даного профілю. В результаті відсоток професійно орієнтованих дисциплін складає незначний відсоток, а "венігрет" суміжних навчальних дисциплін нівелює специфіку професії. В інших випадках її поглинає ухил до соціальної педагогіки. В кінцевому результаті випускники, отримуючи диплом за спеціальністю "Соціальна робота", губляться у суті і призначенні соціальної роботи.

Сьогодні неможливо ігнорувати той факт, що для усвідомлення доцільності і необхідності тих чи інших принципів оволодіння професією, західним країнам знадобилися десятки років. Їх досвід цінний для всіх, хто займається проблемами освіти у галузі соціальної роботи в Україні. Зрозуміло, що в багатьох країнах внаслідок соціальних і культуральних відмінностей навчання соціальної роботі має свої особливості. Разом з тим, завдяки проведенню конференцій і семінарів, реалізації різноманітних програм співробітництва (в т.ч. міжнародних проєктів) основні концепції навчання мають тенденцію до зближення і уніфікації. Тому підготовка соціальних працівників, по суті, має інтернаціональний характер і ґрунтується на базових програмах, які включають предмети з теорії і методології соціальної роботи, а також

курси психології, соціології, педагогіки, права, медицини та ін. Враховуючи, що в практиці соціальної роботи реалізуються три основних напрями: індивідуальна робота з клієнтами, групова робота та узагальнена робота в громадах, в програми навчання включаються курси з індивідуальної і т. зв. колективної соціальної роботи. Такий підхід забезпечує вміння вивчати і сприяти вирішенню соціальних проблем на мікро-, мезо- і макрорівнях. Враховуючи нинішню дискусійність доцільного ядра професійно орієнтованих дисциплін у вузах України, вважаємо за доцільне навести перелік спеціальних дисциплін у окремих (реальних) навчальних планах підготовки спеціалістів соціальної роботи за освітньо-кваліфікаційними рівнями: бакалавр (соціології), спеціаліст (соціальної роботи). Економічні, педагогічні, психологічні, правові дисципліни (“Менеджмент і маркетинг у соціальній роботі”, “Психотерапія в соціальній роботі”, “Право соціального захисту населення” і т. ін.) не включені.

Звісно, що кожен з цих варіантів забезпечує різну можливість сформувати як ядро професійної компетентності (знання, вміння, цінності), так і професійної ідентичності у студентів. Адже підготовка фахівців повинна передбачати послідовність вивчення дисциплін відповідно до структурно-логічної схеми у межах змістових модулів, необхідних для виконання вимог нормативної частини освітньо-кваліфікаційної характеристики. Для цього навчальні плани важливо уніфікувати на державному рівні і зробити складовою державного стандарту. Така система дасть змогу здійснювати перехід студентів у межах даного напрямку підготовки.

Вітчизняний бренд соціальної роботи, значно відмінний від зарубіжних зразків, можна розцінювати як наслідок радянського періоду, коли практична соціальна робота виконувалася фахівцями суміжних професій, а необхідність її розвитку як науки і навчальної дисципліни взагалі заперечувалася, виходячи з того, що у суспільстві, яке пододало соціальні проблеми, нема необхідності такої професії. За таких ідеологічних підходів діяльність різноманітних органів, служб і закладів, розпорощених в межах міністерств соціального забезпечення, охорони здоров'я, освіти, внутрішніх справ та ін. ставала в кращому разі надбанням “передового досвіду”, а не наукової теорії.

Таким чином, ми розглянули соціальну роботу в контексті окремих живучих міфів, які супроводжують її сучасний розвиток, Логічно буде завершити оцінкою реальних перспектив, а це, в першу чергу, наполеглива робота фахівців з соціальної роботи для подолання різноманітних стереотипів, які утруднюють її повноцінне функціонування на вітчизняному просторі.

1. Рамон Ш. Социальная работа – новый вид профессиональной деятельности в современной России //Социальная работа: инновационные и компаративне исследования. – М.: Изд-во МГСУ “Союз”, 1998. – С.13-23.

2. Фирсов М. В. Введение в теоретические основы социальной работы (историко-понятийный аспект). — М. — Воронеж: МОДЭК, 1997. — 192 с.

SUMMARY

Popovych H. Native brand of a social work.

Author looks through the social work in the context of the separate live myths, which accompany it's social development. Author proves that a native brand of a social work is different from the foreign examples, which took many rices from our communist past.

ПОЛІТИКА ЗА КОРДОНОМ

О. БЕРТОЛОН (Ужгород)

СИСТЕМА ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ МІКЛОША ГОРТИ В УГОРЩИНІ (1920-1939 рр.)

Авторитарний політичний режим, характеризується зосередженням державної влади в руках однієї особи чи групи осіб або в одному її органі.

Прикладом авторитарного режиму можна вважати політичну систему яка утворилася в Угорщині з обранням 1920 році парламентом регентом Міклоша Горті, який став загальнонаціональним харизматичним лідером. Наслідком утворення в Угорщині авторитарного правління стала політична нестабільність яка охопила країну після поразки в Першій світовій війні. На основі якої утворилася демократична республіка яка зазнала краху і перетворилася в радянську, продержалась вона 133днів. Налякані після комунізму правлячі кола Угорщини, вимагали становлення сильної влади здатної забезпечити суспільний порядок, швидко здійснити реорганізацію суспільних структур, сконцентрувати зусилля й ресурси на вирішенні актуальних конкретних завдань. Форма правління залишилася перед воєнним королівством, хоча трон залишився вакантним. Фактично всі функції короля були зосередженні в руках регента Горті, який за своїми поглядами відстоював відверто праві, консервативні ідеї.

На середину 20-х років вдалося втриматись системі яка багато в чому була схожа на попередню яка існувала до 1918 року. Владу контролювали традиційні правлячі кола – аристократія, землевласники, великі капіталісти. Завдяки впливу революцій і Тріанону змінилася форма побудови влади, суттєво знизилась роль Парламенту. В країні існувала багатопартійність, але виборча система забезпечувала постійну перемогу про владної партії. У режимі була наявна цензура, посилювались анти ліберальні риси.

В сучасній політичній науці аналіз політичних режимів залишається однією з актуальних тем дослідження. Сьогодні коли на теренах колишнього Радянського союзу відбувається трансформація політичних режимів від авторитарного до демократичного, важливим є аналіз позитивних і негативних рис політичної системи Горті. Сьогодні багато експертів продовжують надавати перевагу авторитарному стилю правління вважаючи її стабільним і надійним. Така форма правління тій чи іншій мірі існує в таких державах як Білорусь, Вірменія, Казахстан, Туркменістан. Впливовою була думка за Радянського Союзу ототожнювати режим Горті з фашистською диктатурою, постала мета проведення не заангажованого аналізу. Проблема політичних режимів залишатиметься одною з найбільш гостро дискусійних питань .

Мета статті – охарактеризувати основні риси і методи авторитарного правління в Угорщині за часів регентства Міклоша Горті; проаналізувати будову політичної системи та роль в неї Регента; визначити чинники які призвели до трансформації режиму до фашистського, а також розкрити головні ідеї та принципи політичних партій режиму їхній вплив на розвиток суспільної думки. При підготовці дослідження було розглянуто широке коло джерел та наукової літератури як вітчизняної так і угорської з даної тематики, на основі чого вдалося сформувати цілісний образ політичного режиму Міклоша Горті. Була розглянута праця відомого угорського історика, політолога Габора Бенчіка “Northy Miklos”, а також відомого історика Пушкаша Андрій Івановича. Досліджувались праці які розглядають період від 1920 до 1945 років в історії Угорщини. Політична система цього періоду досліджувалися такими відомими вітчизняними і іноземними істориками, політологами як М. Александров, Г. Бенчік, Е. Гергей, І. Гранчак, Д. Немеш, А. Пушкаш, Б. Мелецей та іншими науковцями.

Після закінчення війни Австро - Угорська монархія припинила своє існування. На її теренах утворилось кілька незалежних незалежних держав. Вперше після битви під Могачом 1526 року, Угорщина стала цілком незалежною державою. Спочатку вона була проголошена народною республікою, але в результаті несприятливих умов уряд країни подав у відставку. Після угоди між лівими силами Угорщина була проголошена Радянською республікою, протрималась вона 133 днів, була силою подавлена за допомогою сусідніх держав і Антанти. Після Бурхливих політичних змін країні,

лідери держав Антанти, а також аристократична еліта Угорщини, зажадали в державі владу “сильної руки”. На цій основі був створений контрреволюційний режим ототожнюється із іменем лідера держави в цей період, колишнім контрадміралом Австро – Угорського військово-морського флоту Міклошом Горті.[15,131]

Королівство було відроджено як форма державного правління, хоча престол залишався вакантним. Основним мотивом відродження монархії стало, те що більшість політичної еліти Угорщини вважало Сан-Стефанську корону єдиною можливістю для правового претендування на відокремлених, внаслідок Тріанонського мирного договору, земель, а також значна частина еліти залишалася прихильна до Габсбургів і традицій.[10,111]

Переможці заборонили Угорщині реєстрацію Габсбургів на троні, тому була ведена “тимчасова” регентська посада, на яку і було обрано Міклоша Ніколас Ніебене Горті.[9,78] Утворилась специфічна для зовнішнього світу політична система, яку тоді з гумором називали “королівством без короля”, на чолі з “моряком без моря”. [15,132]

За своїми правовими функціями Регент став фактичним королем держави, він володів усіма королівськими правами крім, надання шляхетського титулу. Суттєво було знижено роль законодавчого органу Національних зборів. За структурою парламент був двопалатним, з нижньою і верхньою палатою. Основна законодавча функція відводилась нижній палаті. Регент мав право накладати вето на всі без винятку, без його підпису жоден закон не вступав у дію.[17,93]

Нижня палата обиралася виборами в країні, але виборче законодавство забезпечувало перемогу правлячої партії. Існував майновий ценз на право голосу, а також тривалий час голосування було відкрите, що в жодному випадку не могло забезпечити вільні і демократичні вибори. Верхню палату, крім обраних членів, входили духовні і світські представники і особи яких делегував сам Горті[15,135]. Виконавчу владу кабінет міністрів, призначала парламентська більшість нижній палаті Національних зборів. Кандидатуру прем'єр - міністра вносив Регент, яка в обов'язковому порядку і проходила затверджувалася[13,187]. Уряд формувався безпосередньо прем'єр міністром, із узгодженням кандидатур на голів міністерств з Регентом. Кабінет за свої дії звітував перед Горті. У відставку уряд ішов, при указі Регента або за рішенням Національних зборів. За період між 1920-1939 рр. працювало вісім кабінетів, особливо почастишали зміни урядів у другій половині 30-х років у зв'язку з посиленням в Угорщині фашизму[15,135].

За режиму Горті, Угорщина була жорстко централізованою державою. Країна за адміністративно-територіальному плані поділялася на регентські комісаріати. На чолі їх стояли комісари призначені на цю посаду особисто Міклошом Горті. Комісаріати поділялися на експозитури, а вони свою чергу на округи. На селах виконавча влада очолювалась дільничним нотаріатом, що практично означало голову села[15,104]. Із обранням регента і підписанням мирного договору нова ера розпочинається в угорській політичній системі 1920-1931 “консолідація”. Ця ера пов'язана з двома трансильванськими графами які очолювали уряди в цей період, Палом Телекі і Іштваном Бетленом[13,140]. Після Радянської Угорщини, Телекі і Бетлен першочерговим завданням вважали, повернути законність і становити порядок. Конкретними законами було обмежено діяльність розповсюджених крайніх організацій, сам регент Горті негативно відносився до будь яких крайнощів, незважаючи на те в яку сторону були спрямовані. Члени крайніх правих організацій основному влилися військові частини або повернулися проти консолідуючої системи і критикували з права уряд[13,142]. Комуністична партія Угорщини була заборонена, вона вважалася найбільшим ворогом угорської нації, свою діяльність продовжувала нелегально. Соціал-демократи ж домовилися з

Бетленом, який очолював уряд між 1922-1931 рр. про свою легальну діяльність, також діяли профспілки та інші робітничі організації, хоча всі вони були зосереджені в певній рамці своїх дій. Цими поступками на користь робітничих організацій, режим створити про себе на міжнародній арені образ ліберальної системи [15,146]. Між 1920-1939 рр. порівнюючи з дуалізмом в Угорщині значно зросла кількість організацій які ототожнювали себе політичними партіями. Парламентською партією стали порівняно мало з них, а також часто представляли себе одним або двома мандатами, і не витримали більше одного парламентського циклу [16,6].

Основною про владною партією була “Християнсько- національно єднальна” або коротко партія “Єдності”. Вона була утворена в 1922 році в результаті об’єднання двох найбільших партій які були обрані в Національні збори. Партія служила оплотом більшості для уряду Іштвана Бетлена в роки “консолідації”. Двома найважливішими ідеями які були задекларовані партією стали, по-перше виконувати свою роботу в дусі християнства, мораль, мислення і дух повинні бути закладені в законах, врядуванні і економічну політику. По-друге, усіма своїми діями служити на користь угорського народу, щоб їхня робота стала продуктивною, життя і власність була в безпеці, матеріальне забезпечення гуманізм. Програмі партії були наявні відверто антисемітські лозунги, які вимагали відсторонення євреїв із шкіл і університетів. Вони пояснювали свою позицію тим, що кількість євреїв в одному навчальному закладі не повинна перевищувати загальну кількість населення єврейства в державі, тобто не більше 7 % [16,47].

Опозиційні політичні партії при режимі Горті легально існували, чим підкреслювалося ліберальний характер системи перед заходом, але ці партії були зажаті певні рамки своєї діяльності. За виборчим законодавством фактично опозиційна парія немала змоги прийти до влади [19,156]. Незважаючи, на те що політична система за своєю ідеологією була настроєна відверто правий бік, робітничий клас з 1922 року був постійно представлений у парламенті країни, Угорською соціал-демократичною партією, яка на основі домовленості з главою уряду Бетленом дістала право на легітимну діяльність. Соціал-демократи найбільшою підтримкою користувалися в столиці Будапешті, до середини 30-х років була найбільшою опозиційною силою [16,87]. Соціал-демократи вимагали загальне, рівне, таємне виборче право для громадян Угорщини, які досягли 20 років. Надання більшого значення місцевому самоврядуванню, щоб усі основні проблеми вирішувалися на місцях. Політиці пріоритетне місце має зайняти робітництво. В законах має бути забезпечено мінімальна заробітна плата, мінімальну кількість годин праці на день, надання широких прав профспілкам, яким треба стати основним представником робітничого класу [16,110,111].

Найпопулярнішою партією в кінці 30-х років стала фашистська партія “Схрещених стріл”(Нілашисти), на чолі стояв її “харизматичний лідер” Ференц Салаші, який пізніше під час радянського наступу, буде проголошений вождем (Везир) угорської нації. З 1939 року партія стала найбільшою опозиційною силою у Національних зборах [16,424]. Основною метою партії було скинення тріанонських кайданів, відновлення наявної від Бога, національної сили Сан-Стефанської імперії, геополітичну єдність якої неможливо знищити. Потрібно за їхніми ідеями потрібно утворити союз із народами які проживають на території Сан – Стефанівської корони. На цій території лідируючою нацією виступає, яка майбутньому обов’язково відродить свою історичну велич засновану, ще королем Стефаном [16,424]. Фашистський напрям партії особливо яскраво відображався в “єврейському питанні”. Партія вимагала визнати єврейство окремою расою, а також заборону членам угорської нації одружуватися з євреями. Програмі зазначено про утворення “Робітничої держави”, яка заставить єврейство покинути країну [16,430].

Під час прем'єрства Бетлена, почалася реалізація земельної реформи. Близько 1,2 мільйона голдів землі розділили між 400 тисяч бідних селян. Одній родині в родині в середньому дісталось 1-2 голдів, часто слабо якісної землі, що було дуже мало для повноцінного життя[14,14]. Зважаючи на те, що земельна реформа торкалася тільки 8 % земельних площа дів країни, серед центрально - європейських земельних реформ, найбільше ділянок залишало великим земельним господарям і найменше давало селянам. Але основну мету все таки реформа досягла, більшу частину селянства на деякий час вдалося повернути на бік режиму[14,14].

На середину 20-х років закріпилася система яка, багатьох своїх рисах була схожою на попередню до 1918 - го року. Влада знову зосереджувалася в руках традиційних правлячих кіл – аристократії, землевласників, великих капіталістів. За рахунок революції і Тріанону змінилися методи провадження влади : знизилась роль парламенту, появилася цензура в пресі, посилювалися анти ліберальні риси. На передові ролі висуваються групи які були відверто правий бік настроєні, у більшості з них вони представляли крайній націоналізм[15,142]. Офіційна ідеологія режиму “християнсько-національна”, теж позичало праве обличчя системі Горті. Її склад так і точно не було встановлено: “ християнське”, під цим поняттям фактично малося на увазі, що вона “неєврейська і не ліва “, а “національна” означало вимогу повної ревізії, відтворення історичної Угорщини[15,142]. Консолідуєча система на середину 20-х років вивела економіку з кризи якій опинилися після закінчення війни. В 1930 році “ Велика депресія” досягла і Угорщину, Бетлен змушений був подати у відставку. Так закінчився період стабільності, консолідації, розпочинається поступовий рух на право політичного режиму[13,163].

Правлячі кола Угорщини були занепокоєні з пожвавленням робітничого руху під час економічної кризи, вимагали політику “твердої руки”, що Горті теж підтримав призначивши новим прем'єром Дюлу Гомбоша, відомого своїми відверто ультра правими ідеями. Гомбош своїм прикладом державної моделі вважав фашистську Італію. Своїй програмі під назвою “Національний робітничий проект” всім суспільним класам приділялось покращення життєвого рівня, вона практично була популістською. Під лозунгами скрилася страшна ідея перетворення Угорщини в фашистську диктатуру[17,211]. Прем'єр міністр ставив перед собою дві основні цілі : розгромити соціал-демократів і профспілки, також помінати стару гвардію Бетлена, які залишалися на ключових посадах, на віданнях йому людей. При цьому йому не вдалося втілити свої ідеї, наštовхуючись на серйозний опір з боку консервативних кіл, організованого робітничого руху, але основною причиною невдачі перетворити Угорщину в фашистську державу, була не підтримка регентом Горті політики Гомбоша[17,269]. Після Гомбоша дороги назад не було, Угорщина все більше рухалася на право радикальному напрямку. Цьому багато в чому сприяло успіхи на міжнародній арені Німеччини та Італії в союзі тільки з якими Угорщина змогла задовольнити свої ревізійні цілі [13,169].

На кінець 30-х років “єврейське питання”, все більше висувається на перші ролі серед невирішених проблем. Це було пов'язано з появою на політичній сцені багатьох крайньо-право настроєних політичних партій, серед яких найвпливовішою стала партія “Схрещених стил” [Нілашисти]. Їхніми основними вимогами позбавлення євреїв їхньої позиції в суспільстві, також власності, прав, життєвих можливостей. Щоб зупинити збільшення популярності “ Нілашистів “, влада прийняла двох “законів про євреїв”. Перший обмежував діяльність тільки тих, які сповідували єврейську віру в економічному культурному житті , другий поширювався не тільки на тих які належали до єврейської релігії, але й на тих хто за походженням єврейське коріння, тому цей закон можна назвати “расовим”. Влада вважала, що “єврейське питання”, те поле простору, де можна піти на поступки намаганням

“нілашистів” і німців [15,172,173]. З проривом крайніх правих, ліві партії відтіснилися на задній план. Комуністична партія Угорщини, хоча 1935 році на Комінтерні заявила про об'єднання анти фашистських сил, але партія ніякої політичної сили не мала [4,16]. Соціал-демократи не змогли зберегти свій вплив. Найбільш значною силою на лівому крилі став Народний фронт, куди входили письменники, інтелігенція, але їхній реформістський рух не був організований, вони не змогли дістати підтримки у суспільстві [4,18]. Регент Горті, який міг врятувати Угорщину від катастрофи, теж вагався між консерваторами і радикальними правими, що проявилось в частих змінах урядів період 1936-1939рр. Режим все більше витрачав на військову підготовку до війни яка врешті і стала її «могилою».

При аналізі вище наведених фактів чітко прослідкується основні риси побудови авторитарного режиму. Регент персоніфікував інститут влади, від імені якого діяли усі ті, хто наділявся частиною або часткою публічної влади. Парламент фактично був позбавлений прерогатив контролю за політикою держави, державна влада жорстко і повністю зосереджувалася в руках виконавчої гілки, яка наділена була функціями нормотворчості. Виборча система була пристосована до потреб особистої влади. Рекрутування політичною елітою відбувалося шляхом призначення згори. Однак спостерігалися деякі елементи демократизму, зокрема автономія особи й суспільства в неполітичних сферах, відмова від тотального контролю над суспільством, відсутність загальнообов'язкової ідеології. Існувала багатопартійність, діяли громадсько-політичні організації, проводилися вибори до представницьких органів влади. Більшість політичних партій режиму насаждали суспільну свідомість ідею реваншу, а також розповсюджували антисемітизм у державі.

1. Александров М. В. Структура землевладение в Венгрии 20-30-х годов XX века // Вести Моск. универ. Сер. 8 История. – 1978.- № 4. – с.55-70.
2. Венгрия и вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. Пер. с венг. – М.: Иностраниздат, 1962. – 367 с.
3. Гергей Е. Влияние социальных энциклик на католические общественные движение в Венгрии (1919-1939). – Бп.: Изд-во АН. Венгрии, 1962. – 367 с.
4. Гранчак І.М. Революційний робітничий рух в Угорщині в 1917-1939рр. (конспект лекцій). Уж.: УжДУ, 1972. – 68 с.
5. Желицки Б.И. Влияние Венгрии в орбиту германской политики и позиция венгерских политических сил (1939-1940) // Между. отн. и страны Центрально и Юго-Вост. Европы. – М, 1990. – с.73-94
6. Желицки Б.И. Регент Венгрии Миклош Хорти (1868-1957) // ННИ. – 1996.- №2. – с.173-196 ; №3. – с. 195-213
7. История Венгрии: В 3т. ред. коллегия: Т.М. Исламов. – М.: Наука, 1971. – Т.2. – 584 с.
8. Краткая история Венгрии. – М.: Наука, 1991. – 603 с.
9. Немеш Дэже. Венгрия в годы контрреволюции 1919-1921. Пер. с венг. – М.: Прогресс, 1969. – 494 с.
10. Пушкаш А.И. Венгрия в годы второй мировой войны. – М.: Наука, 1966. – 527с.
11. Пушкаш А.И. Внешняя политика Венгрии ноябрь 1918 – апрель 1927. – М.: Наука, 1981. – 367 с.
12. Пушкаш А.И. Возникновение и крах фашизма в Венгрии (Докум. очерки) // ННИ. – 1970. - №3. – с. 48-65
13. Bencsik G. Horthy Miklos. – Вр.: Magyar Mercius kiado, 2003. 285 о.
14. Bethlen Istvan titkos iratai. – Вр.: Kossuth kiado, 1972. – 344 о.

15. Bihari P. A 20 század története. – Bp.: Honlap kiado, 1999. – 356 o.
16. Gergely J. Magyarországi part programok 1919-1944. – Bp.: ELTE: Eötvös kiado, 2003. – 504 o.
17. Karsai E. A budai Sándor palotában történt 1919-1941. – Bp.: Táncsics kiado, 1964. – 564 o.
18. Raffay E. Trianon titkai. – Bp.: Tornado kiado, 1990. – 202 o.
19. Unger M. Szabolcs O. Magyarország története. – Bp.: Gondolat kiado, 1979. – 418 o.
20. Vas Z. Horthy vagy a király? – Bp.: Szépirodalmi kiado, 1971. – 177 o.

SUMMARY

O. Bertolon. System of the political regime by Miklosh Horti in Hungary (1920-1939 yy.)

This article analyses the model of the political regime in Hungary during 1920-1939. This period is characterised by the authoritarian regime headed by a charismatic leader Miklosh Horti. Every institute of the regime functioned from Horti 's name.

Є. КІШ (Ужгород)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ РОЛІ НОВИХ КОРДОНІВ ЄС

Нова геополітична конфігурація європейського континенту на зламі ХХ-ХХІ століть, зумовлює зміну його кордонів. Трансформація, формування і відповідно розвиток протягом 2003-2006 років нового міжнародного кордону у триєдиній площині (Європейський Союз – держави Центральної Європи - Україна) де-факто між *міжнародною організацією* Європейським Союзом та *суб'єктом міжнародних відносин* Україною, ставить на порядок денний, принаймні, наступні проблемні питання – зміну характеру східних кордонів держав Центральної Європи, наявність низки проблемних питань нових східних кордонів Євросоюзу, насамперед, в контексті їх захисту та режиму їх перетину, а також визначає тенденції більш широкого, масштабного, глобального характеру, а саме - процесу розмежування регіону Центральної та Східної Європи за умов нової геополітичної ситуації в Європі внаслідок розпаду біполярного світу.

Принципово важливою подією є факт *фрагментації регіону ЦСЄ*, що має безпосередній вплив на Україну у новому розкладі сил на континенті, позаяк де-факто і де-юре у 2004 році завершився тривалий (хоча в історичному вимірі це невеликий проміжок часу) важливий (але не остаточний) етап системної трансформації держав Центральної Європи (Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини) та Східної Європи. В цьому контексті *новий східний кордон Євросоюзу* характеризується динамічністю розвитку, масштабністю, багатомірністю суперечностей, зростаючою інституціоналізацією форм його захисту, що в кінцевому рахунку визначає зміну його характеру.

Зазначимо, що як це не дивно, але зміцнення бар'єрного характеру нового східного кордону ЄС протягом 2004-2006 рр. визначає і його нову об'єднуючу функцію, адже саме *новий східний кордон Євросоюзу має інтеграційний ефект* у новій контактній інтеграційній зоні і стає своєрідним міжнародним каналом комунікації в більш широкому тлумаченні кордону як простору. Певна річ, кордони Центральної Європи пройшли складний шлях еволюції від домінування бар'єрної, фільтруючої функції, потім лібералізації режиму його перетину і до набуття ним євроінтеграційного чинника, який з'єднує та забезпечує міжнародну інтеграцію. Це відбувається за умов, коли скасовуються внутрішні перешкоди перетину на єсівському просторі та підсилюються граничне ущільнення конкретно українсько-єсівського кордону, уніфікуючи, тобто ускладнюючи візовим режимом перетин ЄС своїх зовнішніх кордонів.

В процесі аналізу *зміни геополітичної ситуації* на європейському континенті взагалі і в регіоні Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) зокрема, ключова роль належить *новому східному кордону ЄС*, не тільки в контексті його делімітації чи демаркації, а перш за все – у його геополітичному вимірі, позаяк становлення, формування, розвиток *нового східного кордону ЄС*, слід вивчати як самостійну геополітичну проблему. Неупереджений науковий аналіз сучасного, масштабного розширення Європейського Союзу має здійснюватися у геополітичному вимірі, а це в свою чергу, логічно зумовлює і постановку проблеми нових східних кордонів Євросоюзу. Більше того, формування нових східних кордонів ЄС пов'язано власне із геополітичними масштабами сучасної європейської інтеграції.

Становлення та функціонування *нового східного кордону ЄС* безпосередньо пов'язано з *конкретною геополітичною ситуацією*, яка також визначає його специфіку та параметри. Безперечно, що структуризація геополітичного простору ЦСЕ принципово змінює відношення до території, регіону та його кордонів.

Процес формування *нового східного кордону ЄС*, вважаємо за доцільне проаналізувати як складний, багатогранний, хоча іноді і суперечливий процес, функціонуючий за внутрішньою логікою розвитку - як складового елемента, як підсистеми більш високого гатунку цілісної системи, яка за якістю, а ще більше – за масштабністю сучасних геополітичних змін на європейському континенті також трансформується. Дослідження, *нового східного кордону ЄС* - як підсистеми за умов наявного досвіду (маємо на увазі попередні розширення ЄС включно і трансформацію зовнішнього кордону ЄС на внутрішній кордон ЄС), важливо також і з точки зору його нового просторового середовища, позаяк він опиняється все ж таки в унікальному геополітичному, культурно-географічному мінливому як на сьогодні просторі Центральної та Східної Європи, що в свою чергу вимагає комплексного дослідження його складових. Зрозуміло, що кожна підсистема є частиною більш широкої системи відносин і пов'язана з останньою генетично і функціонально. У той же час важливо підкреслити, що кожна підсистема є відносно незалежна, цілісна система відносин, що функціонує і розвивається згідно з власними закономірностями. Тому в даному випадку застосування поняття “підсистема” має значення лише у випадку, коли спеціально відмічається її приналежність до більш широкої системи, оскільки в інших відносинах вона багато в чому живе і діє як цілком самостійна система.

Головна наукова мета дослідження – проаналізувати основні теоретико-методологічні засади вивчення кордонів в контексті дослідження причин і наслідків трансформації нового східного кордону ЄС. У контексті головної мети сформульовані наступні наукові завдання: визначити роль і місце кордону у складній системі міжнародних відносин, розкрити основні наслідки зміни кордону між Україною – ЄС та країнами Центральної Європи, обґрунтувати методологічні підходи щодо аналізу кордону.

Утім підкреслимо, що ця наукова робота є, швидше, лише підходом до висвітлення складних питань трансформації кордонів у новому геополітичному просторі, ніж абсолютно повною і вичерпною відповіддю на всі сьогоднішні і майбутні проблеми розвитку кордону ЄС, що було б претензійним і некоректним з наукового погляду.

Наукове дослідження кордонів в Україні здійснюється доволі повільно, порівняно з масивом наукових розробок вчених Європи [1] та Росії [2]. Вивчення питань лімології в Україні лише розпочинається і переважним чином ключові питання кордонів вивчають історики [3], зокрема питання становлення, еволюції кордонів. Ця наукова публікація є логічним продовженням досліджень автора з питань лімології кордонів в регіонах Центральної та Східної Європи [4].

Всі існуючі на сьогодні підходи фактично пояснювали феномен саме *державних кордонів* політичними факторами. Загальнотеоретична *дефініція кордону* міститься у Методичних матеріалах з організації транскордонного співробітництва в Європі. Кордон розглядається перш за все як фізичне поняття та межа національної території, яке часто позначається покажчиками, визначаючими територію держави. Кордон розглядається як фізичне поняття за умов перетину його, що здійснюється на суміжних територіях, вздовж якого проходить кордон, технічний аспект кордону вказує на ліквідацію “технічних” бар'єрів з метою вільного пересування осіб, товарів, капіталу; фінансовий аспект визначає питання сплати податків [5].

Таким чином, кордон беззастережно вказує сферу діяльності національного суверенітету, складаючи тим самим ключовий елемент національної території чи будь-якої іншої “національної системи”, включаючи його складові частини та підсистеми”. Кордон необхідно досліджувати перш за все як фізичне поняття, а також і як своєрідний інститут, рамки дії політичних систем, які аналізуються крізь функцію кордонів, наприклад, в межах прикордонного регіону як території нових договірних зв’язків.

Кордони як рамки дії політичних систем виконують суттєву функцію держав, насамперед, як встановлення власної території в якості основи діяльності всіх систем та підсистем, на які теоретично розповсюджується національний суверенітет. *Кордони виокремлюють також і функції держав*: перелік обмежень для усіх систем і підсистем держави. Зазначимо, що ці функції є загальноновизнаними в Євросоюзі і в усіх текстах ЄС, зокрема, кордон розглядається: як фізичне поняття; в технічному аспекті; в фінансовому сенсі. Таким чином, важливим з точки зору наукового дослідження кордонів є аналіз *нового східного кордону Євросоюзу* в якості системи.

Важливим є застосування одного з важливих прогностичних методів – *системного підходу*. В цьому зв’язку слід відзначити той факт, що поняття системи широко використовується в науці представниками самих різних теоретичних напрямів. Його загальноновизнаною перевагою є те, що воно дає можливість представити об’єкт вивчення в його єдності і цілісності, і, отже, сприяючи знаходженню кореляцій між взаємодіючими елементами, допомагає виявленню “правил” такої взаємодії. В даному випадку в контексті теоретичного обґрунтування, на нашу думку, головним є аналіз *нового східного кордону ЄС* в динаміці - як цілісного організму, що знаходиться в постійній взаємодії з навколишнім середовищем і що безперервно “звіряє” свої “відповіді” із станом і реакцією своїх елементів.

Згідно концептуальних положень одного з фундаторів загальної системної методології - Людвіга фон Берталанфі, щодо базового поняття системної теорії, а саме, поняття “системи” є сукупністю елементів – найпростіших складових частини системи, що знаходяться у взаємодії один з одним. “Досліджуючи розвиток складних систем, як, наприклад, суспільство, організм, наукову і філософську доктрину, космічне тіло, необхідне постійно мати на увазі внутрішні процеси підбору їх елементів, а якщо вдається розкласти елементи далі, на елементи другого порядку, то і цих в їх ще більш вузькому середовищі, і т.д., наскільки дозволить досягнутий рівень прийомів аналізу” [6]. У цьому значенні кожний елемент системи може виступати як “підсистема”, що володіє своєю сукупністю елементів. “Середовищем” (зовнішнє середовище – як оточення системи і внутрішнє середовище – як контекст) є те, що впливає на систему і з чим вона взаємодіє. Зміст поняття “структура” має декілька аспектів, що відображають різні ступені складності системи: а) співвідношення елементів системи; б) спосіб організації елементів в систему; в) сукупність примушень і обмежень, які витікають з існування системи для її елементів. У свою чергу, “функції” системи це її реакція на впливи середовища, спрямована на збереження певного типу відносин між елементами системи, тобто її “стійкості” [7].

Функція *нового східного кордону ЄС* в теоретичному плані характеризується щонайменше двома якостями - сутністю і конкретним змістом. Хоч сутність і зміст і з’єднані безпосередньо в явищі, вони в той же час знаходяться як би і поза одне одного, оскільки визначаються різними системами відносин. Цей поділ умовний, але він дає можливість за допомогою абстрагування однієї якості від іншої, їх вивчати у відносній незалежності один від одного глибше пізнати саме явище. Сутність *нового східного кордону*, хоча і виражає найважливішу якість явища, але в, своєму “чистому” вигляді ніколи не виступає: вона завжди виявляється через конкретний зміст. Категорія сутності розкриває внутрішню основу не одного окремого явища, а багатьох однорідних явищ. Сутність виражає таке загальне, яке визначає і природу, і загальний характер розвитку даних явищ. Але кожне з цих явищ має в той же час власний зміст, визначуваний як загальною для них суттю, так і різними і різноманітними обставинами, при яких кожне з них функціонує і розвивається.

Сутність і зміст кордону два її найважливіших нерозривних якості. У рамках їх дихотомії визначальна роль належить зрештою суті. Сутність, як очевидно, і більш стійка в порівнянні з конкретним змістом: її зміни залежать від зміни корінних економічних інтересів держави або від зміни груп впливу, тоді як зміни в конкретному змісті відбуваються як внаслідок змін в суті, так і внаслідок різних змін в системі міждержавних відносин і місця держави в ній.

Оскільки зміни в суті явища порівняно рідкісні, а зміни в її конкретному змісті, навпаки, відбуваються значно частіше, то саме зміст і детермінанти його зміни викликають особливий дослідницький інтерес. В складному процесі взаємодії кордону із простором перша придбає певні форми, що володіють вже відомою незалежністю від змісту, власним рухом форми, своїми закономірностями, породженою вже в чималій мірі системно-структурними умовами. В даному випадку, під системно-структурними умовами розуміється характер структурних відносин, суб'єктів міжнародних відносин і потім кордонів в цій структурі і, нарешті, стан рівноваги системи.

Принагідно, зазначимо, що з-поміж інших, оптимальним типом нового східного кордону ЄС, було б формування його як "кордону рівноваги", що в перспективі дозволило б зберегти відносно стабільність самої системи.

У теоретико-прикладному сенсі загальновідомо, що трьома *головними функціями кордону*, які спочатку визначалися як функції саме державного кордону, є так званий потрібний характер "дії" кордону: розділяючий, фільтруючий та з'єднуючий. Вага контакту чи розподілу залежить власне як від внутрішньої якісної характеристики держав, які межують один з одним, а також і від якості взаємовідносин (в більшій мірі якості взаємин політичного характеру) країн, чи міжнародних об'єднань. Концептуально, ці дії кордону, його функції можна охарактеризувати як "ефект" кордону. Утім, кордон має і інші функції, як це вказується у документі Ради Європи: *військово-політичну функцію; економіко-соціальну; культурну* [8].

На нашу думку, така типологізація сутнісних характеристик кордону, створює можливість об'єктивного наукового дослідження кордону за умов динамізації процесів європейської інтеграції, дослідження шляхів пом'якшення ефекту кордону, нейтралізацію різного роду бар'єрів, що можна досягти через домінування тієї чи іншої функції кордону. З точки зору наукового аналізу важливими є дослідження і наступних функцій кордону: юридичної, економічної та контрольною, а також військової та ідеологічної функцій. На сьогодні в межах Європейського Союзу функції кордонів у ХХІ столітті змінилися, кордони стають більш прозорими для вільного пересування осіб, товарів, послуг і капіталу, - що в кінцевому рахунку підсилює транскордонне/міжрегіональне співробітництво.

Зрозуміло, що в даному випадку ми не шукаємо, за виразом Нормана Дейвіса, *блукаючі кордони Європи*, а досліджуємо *новий східний кордон* Євросоюзу. Виходячи з основоположного висновку Нормана Дейвіса, що Європа – це власне набір цінностей, вартостей, які є властивими для суспільства, і сприймаються як даність, зауважимо, що теоретичні пошуки дослідження кордону повністю не вичерпують сутність нового східного кордону ЄС. Позаяк в нових геополітичних умовах Центральної Європи і Східної Європи, їх рубежів, фронтірів, неперевершене значення набувають так звані *культурні карти певного простору* [9].

Новий східний кордон ЄС, що формується і не збігається з культурними кордонами Європи, *новий європейський кордон*, який на нашу думку є не тільки простим лінійним простором чи просторовим бар'єром, який до речі досить чітко відмежовує в даному випадку регіон Центральної Європи та Україну. Саме використовуючи *міждисциплінарний, комплексний підхід* щодо аналізу кордонів, які окреслюють територіальну цілісність певних держав та міжнародної інституції водночас є як лінією дотикання суверенних держав, так і лінією їх відокремлення, саме вивчення так званої "проникливості" кордону, в цілому дозволяє аналізувати *новий східний кордон ЄС* не тільки як лінійний простір між державами-сусідами, а враховувати також і особливості культури, світогляду за умов *використання цивілізаційно-релігійних критеріїв*.

Окрім поняття кордону, існують і інші поняття в більш широкому контексті, які визначають своєрідне розмежування, а саме – рубіж, форпост, фронтір. Зокрема, поняття фронтір включає в себе характеристику потужних історико-географічних просторів, а точніше історико-географічного прикордоння. Втім, зауважимо, що хоча фронтір (як рубіж між вищим та нижчими рівнями розвитку) можливо і більш широке поняття для включення в нього і характеристик взаємозв'язку геокультурного, геополітичного, географічного його вимірів, але спрямованість його одностороння.

Необхідність осмислення наслідків масштабних змін на європейському континенті на зламі століть, вимагає не тільки пошуків нових світоглядних орієнтирів, цінностей, норм

життєдіяльності та набуття європейської ідентичності “новітніми членами ЄС”, але і дослідження цінностей, світоглядних структур більш вищого порядку. Особливе значення в цьому контексті набуває *геокультурна проблематика* - як виокремлення специфіки взаємозв'язку і взаємовпливів між географічним простором і культурою соціуму нового розширеного на схід Євросоюзу. Зрозуміло, що культура виникає та розвивається на певному географічному просторі, специфіка якого суттєво відбивається на характерних рисах, формах самої культури, а розуміння характеристик географічного простору допомагає побачити геокультурну проблематику в її різноманітності.

Втім, зв'язок, що існує між культурою і географічним простором, у межах якого вона формується, є різноманітним. В цьому випадку питання про геокультуру - це питання про співвідношення географічного та культурного рівнів організації простору. Культура і природа по суті, це два параметри того простору, в межах якого виникає та розвивається будь-який народ. Питання полягає в тому, як взаємодіють ці два параметри і як вони впливають на специфіку та долю культури, яка існує в межах конкретного простору в контексті взаємодії із середовищем, на процесі “відтворення” унікальності в контексті цієї взаємодії.

З точки зору дослідження геополітичної ситуації в регіоні ЦСЄ і включно нового східного кордону ЄС, особливо важливим є аналіз так званих *метакультурних систем*, в даному випадку - як Захід і Схід.

Виокремлюючи конкретний *геополітичний простір* розширеного на схід ЄС, його специфіку, яка залежить від специфіки об'єктів, які розташовані включно і в межах цього унікального простору Центральної Європи, вважаємо за доцільне визначити, що як і будь-який простір, який розглядається не абстрактно, а із змістовно-предметної точки зору, є внутрішньо ієрархізованим і обмеженим, а також припускає наявність власного “центру”, своєрідної “точки відліку”, стосовно якої визначаються “координати” об'єктів у даному просторі. В даному випадку, це не просто процес встановлення нового східного кордону ЄС, а потім його перенесення чи можливо знищення. Ні. Це набагато складніший процес. Це умови його виникнення, простір в якому він існував і буде існувати досить довгий час. Втім, не абсолютизуємо кордон як річ, яка живе сама по собі по своїм правилам та законам.

Важливо підкреслити, що існує зв'язок між специфікою геополітичного простору, в межах якого формується та розвивається певний соціум, та її культурою, культурним простором - адже географічно визначена територія соціуму розташована не у вакуумі, а в оточенні інших культур. В цьому контексті виокремимо такий важливий феномен як цивілізація, в даному вимірі як поняття, яке було розроблено зокрема і у праці Арнольда Джозефа Тойнбі “Дослідження історії” (1934-1961). Згідно Тойнбі, цивілізації - як “одиниця виміру” історичного буття, “являють собою ... суспільства з більш широкою довжиною як у просторі, так і в часі, ніж національні держави, чи держави об'єднані у будь-які інші політичні союзи” [10].

Згідно Тойнбі, для формування певного типу цивілізації потрібно, аби інтереси об'єдналися у систему. Інтеграція якісних змін в економічних, соціально-культурних, технологічних та інших сферах розвитку у підсумку створює умови для “відбору” із системи інтересів сукупності цивілізаційних цінностей (орієнтирів), які поступово закріплюються в “генетичному коді” суспільства. Такий процес свідчить про появу, власне, типу цивілізації, пов'язаного з переходом локально-цивілізаційних спільнот першого роду до спільнот вищого порядку. Таким чином, динаміка людської історії бачиться: по-перше, як виникнення типів цивілізацій; по-друге, як збільшення усередині них числа локально-цивілізаційних спільнот; по-третє, як еволюція типів цивілізацій та адекватних ним спільнот і за рахунок власних джерел розвитку, і внаслідок взаємообміну інформацією, матеріальними, культурними та іншими цінностями; по-четверте, як відмирання локально-цивілізаційних спільнот першого роду.

Життєстійкість цивілізацій, її здатність до високого розвитку залежить від їхньої здатності максимально використовувати й розвивати свої відтворюючі потенції у відповідь на те, що Арнольд Джозеф Тойнбі назвав “*виклик історії*”. Якщо виходити з цієї концепції, то освоєння нового регіону Центральної Європи і буде відповіддю європейської цивілізації на заклик Універсуму. До речі, процес “переділу” цивілізаційного простору в межах Центральної та Східної Європи веде до глибинних змін у соціокультурних та етнічних структурах Євразії взагалі.

Географічні кордони цивілізації можуть не збігатися з державно-політичними, наявність, відсутність і конфігурація яких не в змозі відмінити цілісність, що склалася й реалізується через сукупність людських, політичних, економічних, культурних взаємозв'язків і взаємозалежностей. Безперечно, що нечіткість контурів цивілізації - одна з її характерних ознак.

Виокремлення проблематики середовища в концепції Тойнбі є однією з найважливіших ідей в контексті ідеї розвитку суспільства - як цілісної системи - як процесу взаємодії, взаємовпливів внутрішніх і зовнішніх для нього факторів, або, говорячи інакше, як процесу розвитку системи в контексті активно впливаючого на неї середовища.

Спираючись на концептуальні положення Тойнбі, визначимо два важливих методи дослідження вченого, які на нашу думку, сприяють більш адекватному та комплексному аналізу *нового східного кордону ЄС*.

По-перше, це застосування вкрай важливого принципу у дослідженні нового географічного простору ЄС – як геополітичного та геокультурного простору, а саме принципу альтернативності. Одна з головних ідей концепції Арнольда Джозефа Тойнбі (що по суті, відрізняє власне не тільки поняття цивілізації з-поміж інших дискусійних його визначень, наприклад Освальда Шпенглера, а насамперед з'ясовує саму сутність концепції цивілізації) є, на нашу думку, так зване “подолання” фаталізму. За переконанням Тойнбі, надлам і наступна загибель цивілізації в історії не були фатальними, позаяк вони є результатом людських помилок, наслідком нездатності тієї чи іншої спільноти віднайти адекватну Відповідь на Виклик [11]. Згідно Тойнбі, завжди є можливість уникнути падіння у прірву. Все залежить від живого пульсуючого ядра історії - від людини, від того, чи вистачить їй духовних сил протистояти світовій ентропії.

По-друге, логічно, виходячи саме з принципу альтернативності історичного розвитку, Тойнбі справедливо утверджує, що динаміка життя не зводиться до лінійних процесів, а в дійсності виявляється результатом складного взаємопроникнення явищ. Тільки з таким усвідомленням можливо зрозуміти те, що в суспільстві будь-який процес, несе в собі приховані нелінійні, певно, важливі параметри.

Серед основних положень теорії цивілізацій англійського історика Арнольда Тойнбі, слід відзначити, також і сутність теорії, яка є циклічною в тому розумінні, що вона не розглядає історію як лінійний поступальний рух до єдиної мети, у якому всі народи йдуть в одному напрямку, обганяючи чи відстаючи один від одного.

Як справедливо відзначав, Фернан Бродель культурні карти не збігаються просто так із картами економічними, і це досить логічно. Чи не пояснюється це тим, що культура веде своє походження з нескінченного минулого. Вона найдавніший персонаж людської історії: економіки змінювали одна одну, політичні інститути розвалювались, суспільства виникали одне за одним, але цивілізація й далі йшла своїм шляхом. Цивілізація – це старець, патріарх світової історії [12]. До того ж не було жодної легко розрізюваної культурної межі, яка не була б доказом безлічі завершених процесів: “Рейн та Дунай був переважно кордоном культурним: з одного боку – стара *християнська Європа*, з другого – своєрідна “*християнська периферія*”. Але ж коли настала Реформація, лінія Рейн – Дунай виявилася приблизною лінією розриву, вздовж якої стабілізувався поділ християнства. Й то був також очевидний стародавній кордон, стародавній *limes* Римської імперії. Чимало інших прикладів говорило б такою самою мовою, що потверджували правило, і свідчать про посилення культурної єдності Заходу – насправді світу-культури, світу-цивілізації” [13].

Фактично, всілякий кордон є “штучним”, тобто відображає співвідношення конкретних сил в конкретний час, і протягом історії кордони встановлювались як в межах так званих природних кордонів, історичних кордонів, іноді етнічних кордонів, а здебільше внаслідок завершення війн – як встановлення меж дії, сфери впливу переможців. Не буває одвічних кордонів, кожний кордон встановлюється, переноситься, уточнюється за примхами історії. Більше того, згідно внутрішній логіці розвитку *новий східний кордон ЄС* має еволюціонувати протягом ХХІ століття. Позаяк це залежатиме не тільки від внутрішнього розвитку розширеного ЄС протягом ХХІ століття, а також і від його новітніх сусідів по усьому периметру *нового східного кордону ЄС*, отже і від внутрішнього розвитку України. І можливо тоді сучасний формуючийся *новий кордон* між ЄС та Україною не стане одвічною східною периферією ЄС.

Звісно, питання кордонів, особливо в регіоні Центральної та Східної Європи, було і є одним з “найчутливіших” питань новітньої історії - як у ХХ, так і у ХХІ століттях. Внаслідок “східного” розширення Євросоюзу, східні кордони ЄС за умов геополітичних змін на європейському континенті зазнають радикальних змін. По суті, відбувається *динамічний, якісний та масштабний процес трансформації кордонів ЄС*.

По-перше – внаслідок приєднання держав Центральної та Східної Європи до ЄС (які до речі не обтяжені з’ясуванням своєї ідентичності) у 2004 році де-факто і де-юре відбудеться власне зміна зовнішніх кордонів Євросоюзу (*суходольні та морські кордони, а рівно аеропорти та морські порти Договірних Сторін, які не можуть бути віднесені до внутрішніх кордонів*) на внутрішні кордони ЄС, насамперед, між Польщею та Німеччиною, Чехією та Німеччиною, Чехією та Австрією, Словаччиною та Австрією, Угорщиною та Австрією.

По-друге, зрозуміло, що цей процес трансформації кордону між Україною та ЄС – як підготовчий – вже розпочався у 2002 році, що визначилось у практичному вирішенні питань прикордонного менеджменту, у розбудові та впорядкуванні “нових” східних кордонів ЄС згідно європейських стандартів включно і на кордонах України.

По-третє, внаслідок зміни сутності кордонів ЄС, паралельно відбувається і зміна характеру східних кордонів як ЄС, так і держав Центральної та Східної Європи (як повноправних членів ЄС), тобто вже на сьогодні відбувається і зміна характеру прикордонного менеджменту між Україною та сусідами “першого порядку” - Польщею, Угорщиною, Словаччиною.

Формування *нового східного кордону ЄС* - у площині взаємовідносин: ЄС - держави Центральної та Східної Європи та Україна, визначає низку принципово важливих наслідків для України зокрема і зміну системи перетину на кордонах в центральноєвропейському регіоні взагалі. Перший і головний наслідок для України стосовно формування нового східного кордону ЄС – це закінчення більш ніж десятирічного періоду ліберального режиму перетину кордонів між Україною та державами ЦЄ та формування зони територіальної стабільності у центральноєвропейському регіоні.

По-друге, система перетину на новому міжнародному кордоні радикально змінилася внаслідок введення візового режиму у 2003 році між Україною та її сусідами першого порядку – державами ЦЄ, (і відповідно режим перетину кордону ще більш ускладниться вже із введенням Шенгенського візового режиму протягом 2007-2008 рр. між ЄС та Україною), є однією з головних умов *acquis* вступу країн ЦЄ до ЄС, складовою – отже є обов’язковим для виконання.

Третім, вкрай важливим наслідком формування нового східного кордону ЄС для України, є питання безпеки, точніше керування ситуацією з питань безпеки. За умов, коли жодна з країн ЦЄ не має територіальних претензій одна до одної та до України включно, питання безпеки зосереджується не на питаннях перегляду наявних кордонів, а на проблемі захисту *нового східного кордону*. Це не тільки відповідальність безпосереднього захисту, скільки питання реадмісії, нелегальної міграції, контрабанди – тобто ці вже одвічні негативні проблеми на жаль матимуть пріоритет у політиці, у міжнародних відносинах, у дво та багатосторонніх зв’язках України та ЄС на сьогодні і на найближчу перспективу.

Межі, які накладалися і завжди будуть впливати на діяльність людини простором і часом, ніколи не були незмінними, вони безперервно еволюціонували. Цим вважаємо за доцільне підкреслити сутнісні характеристики *нового східного кордону ЄС* – не застиглого, інертного, бар’єрного рубежу, що розділяє не “своє” і “чуже” у просторі і часі, а як динамічного, розвиваючогося інституту що спроможне за сприятливих зовнішніх обставин еволюціонувати, розвиватися і нівелюватися до уявного символу.

На зламі ХХ – ХХІ століть за умов нової геополітичної ситуації на континенті, євроатлантична інтеграція держав Центральної Європи – сусідів “першого і другого порядку” України, створює на досить тривалий проміжок часу *новий східний кордон ЄС* – як лінійний простір, так і новий “стабільний” *status quo*, як “досить міцний” символ нової геополітичної ситуації на східних теренах Європи. Історія свідчить, що нічого не створюється ураз і назавжди, в даному випадку, питання існування, усталеності, еволюції у часовому просторі *нового східного кордону ЄС* залежатиме від багатьох чинників і зокнайперше – це питання внутрішньополітичного демократичного розвитку України, а також і “адаптації” нових членів

ЄС та проблеми фінансового характеру приєднання нових членів Євросоюзу за умов успіху внутрішніх реформ Євросоюзу.

У теоретичному вимірі узагальнення новітньої концепції кордонів, які розділяють народи, можливо слід було б вивчати як системне явище. Згідно з концептуальними положеннями такої вельми респектабельної європейської організації, як Ради Європи, сутність кордону (визначення його як фізичного поняття, виокремлення кордону в технічному аспекті, кордону в фінансовому аспекті), його існування у просторі і часі, як і будь-якої живої системи, залишається лише тоді, коли він відкритий для інших, і поступово стає більш складним на шляху автономії та взаємозалежності.

З плином часу кордони на європейському геополітичному просторі змінювалися і змінюються, але на жаль їх "біографія" не закінчується. Безперечно, розширюється спектр співіснування багатьох форм кордонів, які зберігаються шляхом відозміни. Саме в цьому контексті *новий європейський кордон* є викликом для подальших наукових досліджень та узагальнень мінливої геополітичної ситуації на континенті – як з точки зору розробки теорії кордонів, так і практики формування "прозорих" кордонів.

1. Anderson, M – Bort, E. (1996) *Boundaries and Identities: The Eastern Frontier of the European Union*, Edinburgh: International Social Sciences Institute, University of Edinburgh.; Anderson, J., O'Down, L., Wilson T.M. (2003) *New Borders for a Changing Europe: Cross-border Cooperation and Governance*, London: Frank Cass.; Anderson, James – O'Down, Liam (1999): *Borders, Border Regions and Territoriality: Contradictory Meanings, Changing Significance*. In: *Journal of the Regional Studies Association*. Vol.33. N.7. pp. 593-605.; Batt, J. – Wolczuk, K. (2002) *Region, State and Identity in Central and Eastern Europe*, London: Frank Cass.; Hansen, N (1983): "International cooperation in border regions: an overview and research agenda". In: *International Regional Sciences Review* 8 (3). pp. 25-70.
2. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. - Москва, 2001.; Л.Б.Вардомский, И.И.Голицина, Е.Н.Самбунова- Государственные границы и региональное развитие: полит-географический аспект, в сб. «Политическая география: современное состояние и пути развития», М., 1989 г.
3. Кордони України. Боечко В., Ганджа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. - К.: Основи, 1994; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. - К., 2000; Кульчицький С. Злука чи возз'єднання? // Дзеркало тижня. 19-25 січня, 2002. Безпосереднє сусідство України з ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці? – Ужгород, 2002. – 180 с.; Україна - ЄС. Кордон 2000 + ? Розмова про кордони // Незалежний культурологічний часопис «І». - № 20.- 2001.
4. Кіш Єва. Кордони та їх значення за умов євроінтеграційних процесів // Дослідження світової політики. Збірник наукових праць. Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України. - Київ -№ 24. – 2003. - С. 148-157; Кіш Єва. Питання безпеки на нових східних кордонах Європейського Союзу // Стратегічна панорама – Київ. - №1, 2004. – С.44-50; Кіш Єва. Політико-правова основа нового європейського кордону: історичний досвід та сучасні проблеми // Персонал – №3, 2004. – С.8-14; Кіш Єва. Візовий режим Шенгена. Наслідки для Європейського Союзу та України // Віче - №3, 2004. – С.60-64; Кіш Єва. Новий кордон – нова модель відносин // Політика і час - №6, 2004. – С.65-72.
5. Методические материалы по организации приграничного сотрудничества местных и региональных властей Европы. Совет Европы. 2-е издание // Приграничное сотрудничество в Европе. №4. – Страсбург, 1995. – С.9-11.
6. Цыганков П.А. Международная система // Теория международных отношений. – М.: Гардарики, 2003. - С.170.
7. Цыганков П.А. Международная система // Теория международных отношений. – М.: Гардарики, 2003. - С.168-169.

8. Методические материалы по организации приграничного сотрудничества местных и региональных властей Европы. Совет Европы. 2-е издание // Приграничное сотрудничество в Европе. №4. – Страсбург, 1995. – С.9-11.
9. Норман Дейвіс. Європа: історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Основи, 2000. – С. 46.
10. Тойнби А. Дж. Постижение истории. – Москва: Прогрес, 1991. - С.40.
11. Тойнби А. Дж. Постижение истории. Москва, 1991. – С.294-300.
12. Бродель, Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. Т.3. Час світу. – Київ: Основи, 1998 – С.53.
13. Там само.

SUMMARY

Kish Eva . TEORETICAL AND METHODOLOGICAL RESEARCH BASIS OF THE NEW EUROPEAN UNION BORDERS GEOPOLITICAL ROLE

Kish Eva, while investigating the theoretical and methodological basis of the new European Union eastern borders, has proved the thesis about the reasonability to study the *new eastern EU borders* as a complex and multi-sided subsystem of the upper level unite system that is being transformed also in quality and scale in modern geopolitical changes at the European continent.

The researcher has demonstrated definitely new approaches to the analysis of the geopolitical situation in Central European region and geopolitical role of Central European Countries' borders. The main theoretical and methodological basis of borders research, first of all in the context of studying reasons and consequences of transforming the new eastern EU border were analyzed in given scientific research.

О. СУРНИНА (Ужгород)

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕХАНІЗМУ ПОКРАЩЕННЯ СТАНОВИЩА ЖІНОК У ПОЛЬЩІ В 90-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

1990-ті роки ХХ століття характеризуються переосмисленням шляхів розв'язання проблеми рівності статей та національних можливостей її реалізації, з урахуванням історично набутої практики суспільного життя чоловіка й жінки, національних традицій їх взаємовідносин. У даній статті автор висвітлив окремі аспекти формування національних організаційно-правових механізмів рівноправності жінок і чоловіків у країнах Центральної та Східної Європи у 90-х роках ХХ століття та детально проаналізував реалізацію державної політики щодо поліпшення становища жінок в Польській Республіці, як одній з центральних країн даного регіону. Метою дослідження стало визначення сутності структур державно-правового механізму забезпечення прав і можливостей жінок та чоловіків за період трансформаційних процесів в Польщі протягом 90-х років ХХ століття. Однак, варто наголосити, що дана проблематика є доволі новою для української політології, і поки не стала предметом окремого дослідження. Ознайомитися з аспектами досліджуваної проблеми видається можливим тільки з відомостей регіональних моніторингових доповідей щодо становища жінок в Польщі та з даних національної статистики [1; 4; 5; 6; 7; 8].

Рівноправність чоловіків та жінок – загальновизнаний принцип міжнародного і національного права. Порушення цього принципу є однією з ознак дискримінації. Однак сьогодні, за даними ООН, практично немає жодної країни в світі, де становище жінок прирівнювалося б до становища чоловіків. У розвинутих країнах дискримінація проявляється переважно у сфері, де жінки отримують меншу заробітну плату, ніж чоловіки, і не мають реальної можливості впливати на прийняття важливих політичних рішень, хоча складають більше половини електорату. У країнах третього світу жінки мають менший доступ до освіти, охорони здоров'я, споживання продуктів.

На початку 90-х років минулого століття з'явився цілий регіон, де становище жінок помітно погіршилося в ході трансформаційних процесів. Мова йде про колишні соціалістичні країни Центральної та Східної Європи (далі ЦСЕ). У цих державах жінки практично втратили те, що отримали при вирішенні „жіночого питання” за часів соціалізму. Виникло глибоке протиріччя між формально оголошеним курсом на демократизацію суспільства і здійсненням, конституційного, принципу „рівних прав і можливостей”.

У доповіді про людський розвиток Програми розвитку ООН (ПРООН) за 1999 рік зниження рівня життя жінок розглядається як один із негативних наслідків ринкових реформ.

У перші ж два-три роки після початку ринкових перетворень в регіоні Центральної та Східної Європи значно зменшились можливості доступу жінок до оплачуваної зайнятості. Більше того, намітилась довготривала тенденція до витіснення жінок зі сфери інтелектуальної та високооплачуваної праці. Наприклад, банківський сектор в значній мірі був „захоплений” чоловіками [1]. Перші ж демократичні парламентські вибори призвели до скорочення долі жінок у законодавчих органах влади з 30 до 3%.

Радикально змінився і ідеологічний підхід до „жіночого питання” та образу жінки у ЗМІ. З початком реформ розпочалась активна кампанія у засобах масової інформації, що закликала жінок залишити суспільну сферу діяльності і повернутись до традиційної ролі – матері-берегині та хранительки домашнього вогнища. Мова йшла про відродження і посилення патріархальних поглядів на роль жінки в суспільстві:

- 1) відродження і посилення традиційного розподілу сімейних ролей;
- 2) відновлення авторитету церкви з її традиційними поглядами на місце жінки в суспільстві і її репродуктивні права;
- 3) символ жінки-матері широко використовувався як інструмент національної політики, збільшення народжуваності як шлях відродження нації.

Таку ситуацію можна пояснити принаймні двома причинами: по-перше, далась взнаки загальна втомленість жінки (подвійна зайнятість за доби соціалізму посилилась проблемами безробіття); а по-друге, жінок в країнах соціалізму досить довго примушували бути схожими на чоловіків, і вони хотіли знов стати жінками.

Таким чином, погіршення становища жінок у перехідний період зумовлено різними факторами. В першу чергу - це економічний спад, який викликав зниження рівня життя всього населення. Руйнування системи соціальних гарантій, масове безробіття, поглиблення диференціації прибутків мали місце в усіх країнах, хоча в кожній з них спостерігався різний ступінь загострення цих соціальних явищ.

За даними національних статистичних джерел, у колишніх пост-соціалістичних країнах жінки складають майже половину безробітних. Значно зріс відсоток безробітних жінок серед так званих „хронічних безробітних”, спостерігається дискримінація при прийнятті жінок на роботу.

Однак найбільше жінки втратили у політичній сфері. Швидке витіснення жінок з політики і поширення патріархальної ідеології, в значній мірі, були спричинені способом їх включення у політичне життя (система „квот”) та слабкістю жіночого руху. Офіційні жіночі організації досить швидко втратили в нових умовах свій авторитет, оскільки вони були частиною колишньої державної системи. Часті зміни урядів, політичних курсів і керівного складу всіх рівнів органів влади також призвели до відсутності послідовності у вирішенні жіночого питання.

Головною відповіддю на нові виклики став швидкий розвиток в усіх країнах ЦСЕ незалежного жіночого руху, який з самого початку поставив перед собою широкі політичні і економічні завдання – протидія політиці, що вела до дискримінації жінок, і, що найголовніше, – активізація діяльності урядів, щодо поліпшення становища жінок. Без активного впливу жіночого руху у більшості країн даного регіону не було б створено жодного національного механізму забезпечення рівності між статями, або національного плану дій щодо поліпшення становища жінок.

Однак розгляд такої структури як національна політика забезпечення рівності між статями потребує визначення самого його розуміння. В літературі йому надається різне тлумачення. Експерт-консультант Ради Європи Джорджія Тестолін, яка доклала немало зусиль до аналізу механізмів забезпечення рівності між статями, надає таке визначення: „Механізм

забезпечення рівності між статями являє собою інституційну урядову, а в деяких випадках – парламентську структуру, створену з метою сприяти підвищенню ролі жінки і повноцінному використанню нею своїх прав. Його основним завданням є простежити і забезпечити застосування закону, принципу недискримінації й рівності між жінками та чоловіками”. Це визначення експерт-консультант обґрунтовує посиланнями на матеріали Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Найробійські перспективні стратегії щодо підвищення ролі жінок і Пекінську Платформу дій [2;45].

До умов, що необхідні для ефективного функціонування таких національних механізмів, належать:

- а) підлеглисть такого механізму посадовій особі максимально високого рівня – міністру;
- б) забезпечення інституціональних механізмів, які сприяють, коли це необхідно, децентралізованому плануванню, здійсненню та контролю з метою залучення неурядових організацій низового рівня й вище;
- в) наявність достатнього обсягу бюджетних і кадрових ресурсів;
- д) можливість впливати на розробку різних напрямів урядової політики, забезпечення рівності між статями [3].

Так, аналіз структур, що входили у національні механізми з питань поліпшення становища жінок у 90-ті рр. в країнах ЦСЄ свідчить, що проблеми жінок у шести країнах (Албанія, Угорщина, Польща, Румунія, Росія, Україна) розглядалися разом з питаннями сім’ї, у трьох країнах (Румунія, Росія, Україна) – з питаннями молоді та дітей, у двох країнах Болгарія та Угорщина – з соціальними і демографічними питаннями. У деяких країнах слово „жінка” взагалі зникло із назв національних механізмів, що означає, що вони не розглядалися як національні інститути, що відповідають за покращення становища жінок. Варто також відмітити, що назва національних механізмів досить часто видозмінювалась у Албанії, Угорщині та Польщі [4].

Таким чином, у державах, створених після розпаду СРСР, ситуація щодо запровадження принципу рівноправності склалась приблизно однакова: статева рівність переважно декларувалась на папері.

Національні механізми поліпшення становища жінок виявились уразливими стосовно політичних змін у більшості країн ЦСЄ. Трансформації, які відбулись на теренах даних держав призвели до погіршення статусу національного механізму (Албанія), до зникнення слова „жінка” з назви мандату (Польща), а також до змін у масштабі діяльності та стійкості механізмів. У деяких країнах проблеми жінок пов’язали з питаннями сім’ї, молоді та дітей, що призвело до відсутності чітко окреслених мандатів національних механізмів поліпшення становища жінок. У Болгарії та Польщі в кінці 90-х рр. такі національні механізми взагалі не функціонували. Крім того, загальними для всіх країн регіону стали такі проблеми, як недостатність фінансових коштів для реалізації національної політики, направленої на поліпшення становища жінок, недостатній кваліфікаційний рівень фахівців національних механізмів, стійкі стереотипи щодо соціальних ролей чоловіків і жінок, недостатньо розвинені структури громадянського суспільства.

У більшості країн Центральної та Східної Європи національні механізми почали створювати після Пекінської конференції, яка відбулась у 1995 році. Лише Албанія і Росія створили і задіяли національні механізми поліпшення становища жінок відповідно у 1992 і 1993 роках. Та перші спроби створити національний механізм з питань поліпшення становища жінок у ЦСЄ були здійснені у Польщі у 1986 році одразу після конференції зі становища жінок у Найробі [7].

У вересні 1986 року Рада Міністрів Польщі ухвалила резолюцію про створення Представництва у справах жінок при уряді, яке проіснувало до жовтня 1989 року. Очолила перше Представництво помічник прем’єр-міністра польського уряду Анна Кдзієрська. Не дивлячись на те, що перше Представництво у справах жінок діяло в рамках Міністерства праці та соціальної політики, воно мало незалежний мандат та власний бюджет.

Діяльність щодо розширення прав жінок, підвищення їх соціального статусу, захист їхніх прав і інтересів Представництво пов’язало з реалізацією принципів Найробійської перспективної стратегії.

Перше представництво було наділене досить великими повноваженнями і мало право, згідно юридично визначеної компетенції, вимагати від відповідних міністерств виконання дій та ініціатив, що мали на меті професійне та соціальне просування жінок. В свою чергу Представництво систематично звітувало перед урядом про підсумки своєї роботи, що відігравали вирішальну роль у виробленні загальнонаціональних документів – планів і програм дій та реалізації політики рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків. Однак, не дивлячись на те, що діяльність першого Представництва у справах жінок була надзвичайно активною, широка громадськість не була обізнана з її діяльністю через брак інформації.

Після 1989 року, у так званій Третій Польській Республіці, урядова політика з питань гендерної рівності та поліпшення становища жінок зазнала багатьох змін. Статус, повноваження та навіть назва Представництва у справах жінок були неодноразово модифіковані.

У квітні 1991 року рішенням уряду Яна Крістофа Белецького було створено Представництво у справах сім'ї та жінки, яке проіснувало до січня 1992 року.

Анна Попович, яка очолила Представництво в уряді, розгорнула активну діяльність щодо захисту прав жінок та підвищення їх соціального статусу. На основі резолюції Сейму вона підготувала урядову програму щодо поліпшення становища жінок, дітей та сім'ї. Зокрема по таких напрямках:

- 1) формування пріоритетів і внесення пропозицій з питань сім'ї, жінок і дітей у державні програми;
- 2) розробка системи комплексних заходів щодо економічної, соціальної, психологічної, правової підтримки сім'ї, жінок і дітей;
- 3) аналіз ситуації у сфері захисту матері і дитини;
- 4) формування інформаційної бази про становище жінок у суспільстві, їх політичний, соціальний, економічний і культурний рівень.

Анна Попович розпочала також боротьбу проти запровадження офіційного обмеження польським урядом права жінок на аборт та безпечні засоби регулювання народжуваності. Однак, після оприлюднення відкритого листа у Міністерство охорони здоров'я з вимогою переглянути постанову уряду щодо обмеження права жінок на аборт, Анна Попович була звільнена з посади голови Представництва. Анна Сухоцька, перша жінка прем'єр-міністра Польщі, не дивлячись на численні петиції жіночих організацій та об'єднань, не погодилась на відновлення роботи Представництва у справах сім'ї та жінок. Більше того, вона відкрито заявила, що не бачить необхідності у діяльності даного органу. То ж пост голови представництва у справах сім'ї та жінок залишався вакантним включно до грудня 1995 року.

Однак після 1995 року Польща зробила крок уперед у напрямі створення умов поліпшення становища жінок і забезпечення рівноправності між статями та відновлення роботи Представництва. Мова йде про IV Всесвітню конференцію ООН зі становища жінок (вересень 1995 р. Пекін). На ній були прийняті фундаментальні історичні документи – Декларація і Платформа дій, в яких була чітко викладена стратегічна програма утвердження гендерної рівності. Виконання визначених стратегічних цілей взяли на себе уряди, які підписали документи конференції, міжнародне співтовариство й громадянське суспільство, включаючи й неурядові організації та приватний сектор. Польща, як одна з країн учасниць, приєдналась до виконання документів Пекінської конференції [8].

У грудні 1994 року під тиском жіночих організацій урядова коаліція Союзу лівих демократів та Польська селянська партія назначила Барбару Бліду головою Представництва у справах сім'ї та жінок. Однак, призначення Барбари Бліди, яка на той момент займала пост міністра будівництва, було розцінене польками як знак неповаги та маргіналізації жіночих прав та проблем гендерної рівності. Голова Представництва не приховувала свого байдужого ставлення щодо проблем жінок і відкрито заявила, що вона погодилась очолити Представництво тільки на вимогу прем'єр-міністра. Більше того, на зустрічі з представниками жіночих організацій та ініціатив вона відверто заявила, що із задоволенням поступиться даною посадою.

У травні 1995 року відбулись чергові зміни у назві та повноваженнях Представництва. Резолюція від 12 травня 1995 року Ради Міністрів Польського уряду затвердила створення

нового Представництва у справах сім'ї та жінок. Очолила Представництво Йоланта Банах - представник Союзу лівих демократів.

Напередодні Пекінської конференції Йоланта Банах розпочала активну роботу над приготуванням урядового звіту щодо становища жінок у Польській Республіці і запросила приєднатись до розробки неурядові жіночі організації, як механізму, спрямованого на захист прав жінки. Таку ініціативу Йоланти Банах публічно розкритикували католицькі організації, які на початковому етапі роботи приєднались до Підготовчого комітету, однак швидко покинули його, звинувативши комітет у зневажливому ставленні до їх позиції. Католицькі неурядові організації виступили проти обговорення проблем абортів, сексуальної освіти, контрацепції, сімейного насилля у звіті. Рішення католицьких організацій залишити Комітет було розцінено громадськістю як політичний акт. Однак, така позиція церкви не стала на заваді плідної співпраці між Представництвом та неурядовими жіночими організаціями (НОЖ), що розпочалась напередодні Пекінської Конференції, і в травні 1996 р. вилилась у створення Об'єднаного форуму неурядових організацій та Представництва у справах сім'ї та жінок. Отже, НЖО виявились дієздатними партнерами в обговоренні питань Конференції та прийнятті заходів за її підсумками. З самого початку Форум був задуманий як консультативний та дорадчий орган, який включив у себе 38 неурядових організацій.

Однією з перших ініціатив Форуму став Національний план дій щодо поліпшення становища жінок, що став основою реалізації Пекінської Платформи дій, виконання зобов'язань Польщі перед світовим співтовариством і положень Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [5].

Програма включала в себе широкий обсяг гендерних перетворень і нововведень. Зокрема у таких сферах: громадянські права жінок, участь жінок у роботі директивних органів і в процесі прийняття рішень, освіта і професійна підготовка жінок, жінки і економіка, жінки і охорона здоров'я, жінки і навколишнє середовище, насильство щодо жінок, жінки та ЗМІ, інституційні механізми поліпшення становища жінок. Тобто, реалізація цілей Національного плану передбачала розширення можливостей самореалізації жінок, забезпечення різноманітності форм їхньої участі в соціальному, політичному і громадському житті країни.

Однак, слабким місцем програми стало те, що уряд не передбачив достатніх фінансових коштів для реалізації Національного плану дій, а також не достатній кваліфікаційний рівень фахівців національного механізму на місцевому рівні.

Та не дивлячись на всі недоліки, План був схвалений урядом 29 квітня 1997 року, і до розпуску уряду крок за кроком впроваджувався в життя відповідними міністерствами та іншими владними органами.

У листопаді 1997 року, після парламентських виборів, урядове Представництво у справах сім'ї та Жінок було знов замінено урядовим Представництвом у справах сім'ї. Казимир Капера з Християнсько – Національного Союзу – партії, відомої своїми екстремістськими консервативними поглядами на соціальну роль жінки та чоловіка, – очолив Представництво. Важливим є той факт, що за декілька років до зайняття посади голови Представництва Казимир Капера був усунений з посту заступника міністра охорони здоров'я через те, що порівнював людей з різною сексуальною орієнтацією з психічно хворими, а також через його активне лобювання постанов уряду щодо заборони застосування контрацептивів [6]. Зміна назви Представництва та призначення на посаду голови Казимира Капери кардинально погіршила ситуацію з законодавчим забезпеченням рівних прав і можливостей статей у Польській Республіці. Одразу після призначення всі члени Представництва були звільнені з посад. А новий склад органу репрезентував ідеологічну позицію, повністю узгоджену з поглядами міністра.

Однак, не дивлячись на те, що мандат нового урядового Представництва у справах сім'ї не передбачав роботу, пов'язану з поліпшенням становища жінок, новий міністр був зобов'язаний продовжити впровадження завдань попереднього Представництва у справах сім'ї та жінок, включаючи Національний план поліпшення становища жінок.

Однак, компетенція нового Представництва була досить обмеженою – воно не мало права ініціювати законопроекти. Тільки зі згоди прем'єр-міністра Представництво займалося розробкою пропозицій щодо законодавства Польщі у сфері забезпечення рівних прав і можливостей статей. Загалом Представництво виконувало переважно дорадчу функцію у

площині політики, що торкалась проблем сім'ї та жінок. Воно також було відповідальне за реалізацію міжнародних конвенцій та угод, до яких приєдналась Польща, особливо до Конвенції захисту прав дитини та рекомендацій міжнародних дитячих та молодіжних організацій.

Одним з позитивних аспектів діяльності Представництва була наявність власного бюджету для впровадження окремих програм. Про підсумки своєї роботи Представництво було зобов'язане регулярно звітувати перед Радою Міністрів.

Однак, на практиці впровадження Національного плану дій щодо поліпшення становища жінок та діяльність місцевих виконавчих і розпорядницьких органів у реалізації заходів, спрямованих на підвищення статусу жінок, були призупинені, не дивлячись на те, що Представництво було зобов'язане впровадити Національний план в життя не більше, ніж на протязі двох років. На протязі цього періоду всі запити неурядових організацій та громадськості щодо результатів впровадження Національного плану були проігноровані.

Навіть звіт у червні 1998 року, який Представництво намагалося тримати у таємниці, відобразив надзвичайно малий об'єм реалізації завдань плану. Звіт показав, що тільки Міністерство праці та Національний відділ статистики дотримались всіх цілей плану. Більшість же міністерств взагалі не надали жодної інформації щодо результатів їх зусиль впровадження завдань Національного плану.

Така ситуація щодо реалізації засад Національного плану недвозначно довела, що більшість центральних органів уряду виконували завдання плану у надзвичайно обмеженому обсязі, а на місцевому рівні взагалі була відсутня особиста відповідальність посадовців за виконання програми, що в свою чергу поставило питання відповідності Представництва, як координатора діяльності інших центральних та регіональних структур.

Таким чином, надії неурядових організацій, що розширення співробітництва Польщі з Європейським Союзом примусить уряд країни розпочати більш активну і відповідальну політику щодо забезпечення рівного статусу жінок і чоловіків, виявились марними. На кінець 90-х років XX століття Польща не зробила нічого для впорядкування національного законодавства у цій сфері у відповідності до міжнародних стандартів.

Таким чином, аналізуючи політику уряду Польщі стосовно жінок в зазначений період, можна зробити висновок, що польська влада:

- 1) практично не проводила у ці роки роботу щодо удосконалення національного законодавства та приведення його у відповідність до міжнародних та правових стандартів;
- 2) не завершила формування Національного механізму, який реалізує державну політику стосовно жінок;
- 3) не прийняла жодних заходів щодо підсилення ролі місцевих виконавчих органів у реалізації заходів, спрямованих на підвищення статусу жінок;
- 4) не визнала за необхідне розширити інформаційний обмін і співробітництво із зарубіжними жіночими організаціями;
- 5) не виступила гарантом поширення соціального партнерства жіночих громадських організацій із урядовими структурами.

На кінець 90-х років єдиним інституційним механізмом захисту прав та інтересів жінок була Парламентська група жінок, створена у квітні 1991 р., що складалась з депутатів-жінок усіх парламентських фракцій Сейму. Однак, після виборів 1997 року переважну кількість групи склали депутати Союзу лівих демократів та представники Союзу свободи. Загальна кількість членів Групи склала 38 чоловік.

Основними завданнями Парламентської групи жінок було:

- 1) запровадження практики обов'язкової гендерної експертизи всіх прийнятих нормативних актів, а також широке залучення неурядових організацій до розробки законопроектів, направлених на підвищення соціального статусу жінки; збільшення представництва жінок у всіх органах влади та введення квот для жінок не нижче 30% від складу будь-якого виборчого і призначувального органу;

створення такої системи права, яка б змогла усунути реальну дискримінацію жінок.

Важливою формою діяльності групи стало також проведення активної інформаційної кампанії за право жінки вільно планувати кількість дітей, отримувати консультації про безпечні засоби регулювання народжуваності, аборт, сексуальну освіту та контрацепцію.

Однією з ініціатив Парламентської групи було також створення Постійного Комітету рівного статусу жінок та чоловіків та запровадження посади омбудсмена у справах гендерної рівності та рівних можливостей. Основним завданням комітету стало б приведення національного законодавства у сфері забезпечення рівності прав і можливостей жінок і чоловіків у відповідність до стандартів Європейського Союзу. Мандат комітету передбачав також право виконувати дорадчу та контролюючу функції за діяльністю уряду в сфері гендерної рівності. Однак, пропозиція створити комітет була відхилена Сеймом.

Отже, оцінюючи результати політики щодо створення умов, спрямованих на поліпшення становища жінок, захист їх прав та інтересів, в Польській Республіці протягом 90-х років ХХ століття можна визнати незадовільними. Інерційний характер соціальних процесів, часовий розрив, який існував між вживанням заходів у інтересах жінок і отриманням результату від їхньої реалізації, стали об'єктивними факторами, що стримали прогрес у поліпшенні становища жінок, незважаючи на вжиті заходи.

Очевидним є факт відсутності послідовності при прийнятті рішень по проблемах жінок. Протягом 90-х років завдання Представництв у справах жінок виконувались не в повному обсязі, а наприкінці ХХ століття національний механізм взагалі був скасований. Доступ до інформації про програми і ресурси, а також фінансування були відсутніми для всіх жіночих організацій, крім католицьких. Політика посадовців, що безпосередньо впливали на прийняття рішень, не була сконцентрована на вирішенні жіночих питань і досягнення рівних можливостей в суспільстві. Не було зроблено жодних спроб використати комплексний підхід до проблеми рівності жінок і чоловіків. Було відсутнє ефективне співробітництво національного механізму із жіночими неурядовими організаціями.

Політичні трансформації в країні в значній мірі вплинули і на дотримання прав жінок. Зокрема, право на аборт і контрацепцію в Польщі жорстко обмежені.

Таким чином, ставлення уряду до проблем жінок в Польщі протягом 90-х років ХХ століття можна оцінити як консервативне і традиційне, таке, що не відповідає Пекінським домовленостям і зобов'язанням.

1. Дегтярь Л.С. Процесс трансформации и положение женщин (на примере стран Центральной и Восточной Европы) <http://www.budgetrf.ru/Publications/Magazines/VestnikSF/2000/vestniksf122-10/vestniksf122-10180.htm>

2. Мельник Т.М. Міжнародний досвід утвердження гендерної рівності. Міжнародний досвід державного забезпечення рівності жінок та чоловіків.-Матеріали міжнародної конференції.- Київ, 2003.- 213 с.

3. Там само.- С. 24

4. Региональный доклад НПО. Институциональные механизмы улучшения положения женщин в странах Центральной и Восточной Европы. Подготовлен к 43-й сессии Комиссии ООН по положению женщин // <http://www.owl.ru/win/docum/regdoc.htm>

5. A Perspective on the Women Status in Poland. Paper prepared for the conference" Obstacles to the Advancement of Women's Human Rights - A Regional Approach". Sarajevo, 14-15, April 2000 // <http://temida.free.ngo.pl/status.pdf>

6. Urszula Nowakowska.Government Mechanism for the Advancement of Women // <http://temida.free.ngo.pl/mechanisms.htm>

7. Vlasta Jalušič, Milica Antić. Women - politics - equal oportunities. Prospects for Gender Equality Politics in Central and Eastern Europe // http://www.mirovni-institut.si/eng_html/articles/jalusic_antic.doc

8. Women in Poland – Report by the Helsinki Foundation // <http://temida.free.ngo.pl/status.pdf>

SUMMARY

Surnina O. FORMING OF THE NATIONAL MECHANISM FOR THE ADVANCEMENT OF WOMEN IN POLAND IN THE 90'S

The article explores problems of introductions of government mechanism for the advancement of women and gender equality in Poland during 90's. Author analyzes polish authorities attitude towards to the problems of equal status of women and men in the polish society and describes the government activity and its policies in this field.

А. КЛЮЧКОВИЧ (Ужгород)

ФЕДЕРАЛЬНА РАДА НІМЕЧЧИНИ МІЖ ПРЕДСТАВНИЦТВОМ ПАРТІЙНИХ ТА ЗЕМЕЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ

Взаємодія державних органів влади у Федеративній Республіці Німеччині відзначається складним переплетенням особливостей партійної системи, парламентської демократії та федеративного устрою. Це унікальний в сучасній політичній практиці приклад інтеграції політичних партій у процес розробки та прийняття державно-управлінських рішень, що зумовлює функціонування консенсусної моделі взаємодії уряду та парламенту. При цьому центр прийняття рішень переходить від системи органів влади до системи “органи влади – політичні партії”, формуючи умови для реалізації суспільного впливу на державно-управлінську діяльність.

Система розподілу державної влади в ФРН представлена як у горизонтальній, так і вертикальній площині, що дозволяє досягнути високого рівня взаємоконтролю та взаємовпливу між владними структурами. Важливе місце в цій системі належить Федеральній раді (Бундесрату) – союзному представництву шістнадцяти земель Німеччини. Незважаючи на те, що Бундесрат складається з представників земель, це, перш за все, вищий державний орган всієї федерації. Його рішення адресуються не окремим землям, а державі в цілому.

Серед численних функцій Бундесрату виділимо основні:

- участь у прийнятті федеральних законів (ст. 76-79 Основного Закону ФРН);
- участь в ухваленні постанов Федерального уряду (п.2 ст.80 Основного Закону) і загальних адміністративних інструкцій (п.2 ст.84, п.2 ст.85, п.7 ст.108 Основного Закону);
- участь у процесі здійснення контролю над виконанням федеральних законів (пп.3-4 ст.84 Основного Закону) і застосування примусових дій по відношенню до федеральних земель (п.1 ст.37 Основного Закону).

Конституційно-політична модель Федеральної ради розроблялася таким чином, щоб зменшити залежність державного органу від політичних партій. Склад Бундесрату формується не з народних обранців шляхом виборів, а із членів діючих урядів федеральних земель. Цим підкреслюється характер Федеральної ради як виконавчої структури, хоча компетенції цього державного органу далеко не обмежуються виконавчими функціями. Ця своєрідна федеральна інституція поєднує окремі характеристики і виконавчого, і законодавчого органу, тому Бундесрат не можна визначити як суто парламентську вищу палату [1, 69]. Ротується склад Бундесрату поступово, одночасно з виборами до ландтагів і формуванням земельних урядів, тому процес роботи державного органу носить безперервний характер.

Оскільки в формуванні земельного уряду і підтримці його діяльності бере участь парламентська більшість ландтагу, то, на нашу думку, вплив політичних партій обмежити не вдалося. У німецькій правовій та політичній думці досить часто пропонується розглядати діяльність Бундесрату під кутом зору партійних та земельних інтересів. Ми спробуємо зосередитися на можливостях використання партійно-політичного компонента в діяльності даного державного органу.

Правова регламентація процесу прийняття рішень у Федеральній раді намагається максимально задіяти саме інтереси земель. Кількість голосів при прийнятті рішень у Бундесраті, не є однаковою для представників усіх земель, а залежить від чисельності

населення конкретної федеральної землі. Згідно з положеннями Основного закону (п.2 ст.51), кожна земля в Бундесраті розпоряджається не менш ніж трьома голосами, федеральні землі з населенням більш ніж 2 млн. чол. мають чотири голоси, а з населенням понад 6 млн. – п'ять, більше 7 млн. чол. – шість голосів (див. табл.1).

Таблиця 1
Кількість голосів у Бундесраті для окремих землі

Кількість	Земля
3	Бремен, Гамбург, Мекленбург-Пер.Померанія, Саар
4	Берлін, Бранденбург, Рейнлянд-Пфальц, Саксонія, Саксонія-Анхальт, Шлезвіг-Гольштейн, Тюрінгія
5	Гессен*
6	Баден-Вюртемберг, Баварія, Нижня Саксонія, Пн.Рейн-Вестфалія

Примітка. З об'єднанням Німеччини загальна кількість голосів становила 68, а з січня 1996 – 69 голосів. Через приріст населення в Гессені (18.01.1996 р. – 6.000.669 жителів), земля отримала один додатковий голос в Бундесраті (в сумі 5 замість 4).

Важливе значення для з'ясування ступеня партійного впливу на діяльність Федеральної ради має зміст ст. 51 Основного закону, яка проголошує: „Голоси землі можуть подаватися тільки одностайно і тільки присутніми членами Бундесрату або їх заступниками” [5, 35]. Тому члени коаліційних урядів, які на земельному рівні часто належать до партій, що знаходяться в опозиції на федеральному рівні, повинні узгодити спільну позицію з певного питання і подавати голоси тільки разом. Вважаємо, що це важлива правова норма для нейтралізації партійного компоненту, оскільки абсолютна більшість земельних урядів є коаліційна.

Досить часто, щоб зафіксувати стійкість урядової коаліції, представники урядових партій у коаліційній угоді заздалегідь обумовлюють варіанти голосування в Бундесраті. Це надзвичайно важливо тоді, коли не досягнуто спільної позиції з певного питання. Особливо це правило є характерним для т.зв. „неоднорідних” коаліцій. Наприклад, у коаліційній угоді між представниками Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) та Християнсько-демократичним союзом (ХДС) про урядову співпрацю в федеральній землі Бремен з 1999 по 2003 рр. чітко зазначено: „Якщо не досягнуто згоди в питанні про голосування землі в Бундесраті, то принципове значення має те, що земля утримується при голосуванні і разом з тим відмовляється від підтримки відповідного проекту” [17, 84]. Водночас, і в угодах однорідних коаліцій зустрічається проголошення даного принципу. Наприклад, таку ж формулу фіксує коаліційна угода 2002 р. між Вільною демократичною партією (ВДП) та ХДС у землі Саксонія-Анхальт [15, 50]. У даному контексті слід зважити на ту обставину, що багато рішень приймаються в Бундесраті більшістю (35) голосів, тому утримання землі від голосування фактично зараховується як голос проти. Це має важливе значення при підтримці правлячої коаліції на федеральному рівні і подеколи штовхає на порушення коаліційної угоди. Приміром, у травні 2001 р. прем'єр-міністр землі Мекленбург-Передня Померанія Х.Рінгторфф (СДПН) проголосував всупереч позиції союзника по коаліції – ПДС, що зумовило кризовий стан у міжпартійній взаємодії в земельному уряді та ландтазі [9, 94-95].

Серед численних функцій Федеральної ради політичне значення даного державного органу найбільш повно проявляється в його участі в законодавчому процесі. Бундесрат розглядає всі законопроекти Федерального уряду (п.2 ст.76 Основного Закону) та всі закони, прийняті Бундестагом (п.1 ст.77 Основного Закону). Закони, не можуть бути прийнятими без погодження з Бундесратом, якщо вони вносять зміни до Конституції або зачіпають інтереси

земель, – це т.зв. „закони погодження” (Zustimmungsgesetze). У всіх інших випадках Федеральна рада може подати протести щодо прийнятих законів, т.зв. „закони заперечення” (Einspruchsgesetze), які Бундестаг може відхилити більшістю голосів. Якщо Бундесрат направив протест більшістю в 2/3 голосів делегатів, то така ж кількість голосів потрібна й Федеральному парламенту, щоб подолати „veto” (п.4 ст.77 Основного Закону). На практиці 60% федеральних законів не можуть бути прийнятими без погодження з Федеральною радою [14, 24]. Зважаючи на контрольну функцію Бундесрату в законодавчому процесі, політолог В.Рудціо підкреслює двоякий характер Федеральної ради, яка може виконувати роль як співправителя, так й інструмента блокування [12, 305]. Бундесрат може використати право „veto” і відкинути законодавчі акти, якщо вони зачіпають інтереси земель, або якщо представники земельних урядів голосуватимуть відповідно до їх партійної приналежності.

Щодо того, який компонент у діяльності Бундесрату переважає, в Німеччині не має єдності думок. Автори збірника „Державне право Німеччини” вважають, що переважають все-таки земельні інтереси [2, 203], а ряд вчених (Р.Штурм, Е.Гюбнер, А.Бенц) вказують на факти, в яких домінує партійний інтерес [14, 25; 8, 32-34; 3, 34].

У коаліційних угодах між партіями часто відводиться окремий пункт, який встановлює порядок голосування в Бундесраті, де чітко фіксується пріоритет інтересів федеральної землі, її громадян [15, 49; 16, 55; 17, 83]. Дійсно, представники земель відчайдушно захищають фінансові і господарські інтереси земель, але фактор партійного інтересу загострюється, коли вирішуються питання великої політики.

Вага партійно-політичного компонента може залежати від співвідношення політичних сил у Бундестазі та в Бундесраті. Якщо правлячі урядові партії володіють більшістю голосів і в Федеральному парламенті, і в Бундесраті, то представники в Федеральній раді не мають підстав протистояти політиці Федерального уряду і створювати перешкоди для законодавчої діяльності Бундестагу. Якщо ж більшість у Бундесраті належить представникам опозиційних до правлячої коаліції партій на федеральному рівні, то можливе тактичне протистояння партійно-політичного характеру. Саме через призму співвідношення партійних більшостей ми пропонуємо розглядати діяльність Бундесрату, оскільки це дасть можливість визначити вагу партійного компонента при аналізі конкретних рішень даного органу влади.

Для оптимізації розгляду партійного співвідношення в Бундесраті ми скористаємося методиками градації федеральних земель за партійним принципом, запропонованими німецьким дослідником Г.Лембрухом [10].

Кількісні дані про співвідношення голосів у Бундесраті представників земельних урядів, партійна приналежність яких є ідентичною або відмінною від партійного складу коаліції на федеральному рівні, чітко вказують на те, що представники і П-земель, і О-земель володіли більшістю (35 голосів) досить незначний період. Тоді як у переважній більшості часу в Бундесраті складалася ситуація, коли для досягнення необхідної кількості в 35 голосів потрібно залучати голоси З-земель, тобто урядових коаліцій із представників ідентичних і опозиційних до більшості в Бундестазі партій.

Тому для повноти розкриття кількісних можливостей впливу партійного складу Федеральної ради на ухвалення рішень у державному органі в період із 1990 по 2005 рр., ми пропонуємо розглянути партійне співвідношення в Бундесраті в проекції протистояння „ХДС/ХСС–СДПН”. Оскільки саме ці партії є обов'язковим коаліційним партнером у всіх, без винятку, урядових коаліціях як на федеральному, так і на земельному рівнях. А також в об'єднаній ФРН продовжується західнонімецька традиція щодо обов'язкового протистояння ХДС/ХСС і СДПН як опозиційних та правлячих сил на федеральному рівні. Крім того, на необхідність такого розгляду вказує той факт, що саме великі партії займають головуючу позицію в земельних коаліціях, і прем'єр-міністр земельного уряду обирається лише з членів ХДС/ХСС або СДПН. Так, за період 1990-2005 рр. не було жодного випадку, коли б крісло голови уряду обіймав представник малої партії. Тому, на нашу думку, позиція головного партнера буде домінуючою в суперечливих ситуаціях при голосуванні в Бундесраті, якщо інше не передбачено коаліційними угодами. Такий розгляд додатково прояснить можливості впливу партійного складу на прийняття рішень при домінуванні певної партії.

Якщо узагальнити кількісні показники, отримані в таблицях 2, 3, 4 то в нас вийде наступна модель можливостей впливу партійного компонента при ухваленні рішень Бундесратом у період з 1990 по 2005 рр.:

1. Необхідна більшість (35 голосів) для прийняття рішень у Бундесраті досягалася партіями, представники яких перебувають при урядовій владі на федеральному та земельному рівнях на короткий проміжок часу: для коаліції ХДС/ХСС-ВДП – із листопада 1990 р. по квітень 1991 р., а для коаліції СДПН-Союз 90/Зелені – з листопада 1998 р. по квітень 1999 р.

Водночас правляча „червоно-зелена” більшість у Бундестазі та Федеральному уряді могла розраховувати на підтримку з 1999 по 2001 рр. у змішаних коаліціях земель.

2. Опозиційні до правлячої більшості на федеральному рівні партії могли реально впливати через Бундесрат на законотворчий процес: під проводом СДПН – із листопада 1994 р. по листопад 1998 р. Аналогічні можливості для ХДС/ХСС склалися лише з середини 2002 р. до кінця 2005 р.

3. Більшість часу в Бундесраті існувала відносна рівновага між представниками опозиційних та правлячих щодо парламентської більшості в Бундестазі партій.

Спробуємо вищевказану модель зіставити з дійсними результатами законотворчого процесу в Бундесраті. Статистичні дані про участь Федеральної ради в законодавстві свідчать, що з 14 легіслативних періодів у 13 легіслатурі (1994-1998 рр.) було відхилено найбільше т.зв. „законів погодження” – 22, і найбільше „законів заперечення” – 13. Причому слід зауважити, що 13 відхилених „законів заперечення” – це в два рази більше, ніж за будь-який інший легіслативний період в історії ФРН. Законів такого типу в 1990-1994 рр. та 1998-2002 рр. було відхилено усього десять. Також в об'єднаній Німеччині зросла кількість відхилених „законів погодження” в 1991-1994 рр. – 21, 1994-1998 рр. – 22, 1998-2002 рр. – 19, тоді як у ФРН до 1990 р. їх число за окремий легіслативний період дуже рідко перевищувало межу в 12 одиниць [6, 768; 11, 20].

Таким чином, порівнюючи три показники: більшість у Бундестазі та Федеральній раді, кількісне співвідношення голосів у Бундесраті і статистичні дані про результативність законодавчого процесу, ми можемо констатувати, що в Німеччині існують можливості для реалізації партійного впливу на діяльність даного державного органу. Про вплив партійного компонента, зокрема, свідчить співвідношення показників у 13 легіслатурі (з 1994 по 1998 рр.).

Крім суто кількісних даних, існують свідчення німецьких науковців про загострення в 1990-х рр. теми партійно-політичного блокування Бундесратом законотворчої діяльності Федерального уряду і Бундестагу. Зокрема, яскравим прикладом, що характеризує партійно-політичний компонент у дії, є кризова ситуація навколо пакету податкової реформи уряду Г.Коля в 1997-1998 рр. Використовуючи перевагу в Бундесраті, стратегія опозиційної СДПН на чолі з О.Лафонтеном будувалася на цілковитій непідтримці законопроекту Федерального уряду. Як підкреслює Е.Гюбнер, саме цей тактичний крок зіграв певну роль у перемозі СДПН у 1998 р. [8, 34]. Водночас Л.Гелмс наголошує, що ці дії соціал-демократів не мали б успіху, якби вони не збігалися з інтересами земель [7, 19].

На сучасному етапі в німецькій науці ведеться гостра дискусія навколо можливості партійної політизації рішень Бундесрату, тому оцінка діяльності Бундесрату в контексті розгляду відносин між правлячими та опозиційними партіями є в Німеччині вкрай суперечливою.

Ряд вчених (У.Мюнх, Х.Лауфер, Р.Лотта, Л.Гелмс) вважає, що все-таки потреба реформування Бундесрату не є гострою, і державний орган впливає позитивно на дієздатність політичної системи, тому навіть використання Бундесрату в партійних інтересах є легітимним [4, 195].

Як нам видається, враховуючи досить плідний процес законотворчої співпраці Бундесрату, Бундестагу та Федерального уряду, Федеральна рада не є зняряддям партійно-політичного протистояння. Так, з 1630 законодавчих актів, які розглядалися в 1990-2002 рр., Бундесрат не погодився лише з 85 [6, 767-768; 11, 20]. А в сфері співпраці з Федеральним урядом та адміністрацією – з 1862 правових розпоряджень і 174 загальних адміністративних постанов Бундесратом було відхилено лише 12 документів [11, 21]. Тому ми приєднуємося до думки Л.Гелмса, що „не дивлячись на численні приклади партійно-політичної

інструменталізації Федеральної ради в дев'яності роки, „теза політизації” немає достатньо підстав для проголошення” [7, 19].

Крім того, для налагодження плідного діалогу між Бундестагом та Бундесратом в політичній системі ФРН існує спеціальний інститут – Узгоджувальний комітет. Комітет складається з 16 представників Бундестагу та 16 представників Бундесрату і сприяє врегулюванню спірних питань між ними. Зазначимо, що це досить успішно діюча інституція, пропозиції якої приймаються Бундестагом та Федеральною радою в 90% випадків [6, 767].

Тому, на наш погляд, протывага, яку створює Федеральна рада, спрямована скоріше на досягнення компромісів, включення опозиції до прийняття політичних рішень, до солідарної відповідальності основних політичних сил. Якщо в об'єднаній ФРН до 1998 р. роль співправителя виконувала СДПН, то з 1999 по 2005 р. процес законотворення відбувається завдяки формальним та неформальним переговорам із ХДС. Цим характеризується високий ступінь взаємопов'язаності процесів прийняття управлінських рішень на союзному та земельному рівнях (особливо у фазах різних більшостей у федеральних органах влади), що „змушує формувати великі коаліції між урядом та опозицією, або погоджуватися з блокуванням процесу прийняття рішень” [13, 557]. Тому різка зміна політичного курсу Федерального уряду в ФРН є вкрай ускладненою через необхідність постійного узгодження з позиціями земельних урядів.

Водночас, такі основні слабкості німецького федералізму, як-от: можливість партійно-політичного блокування, повільність і непрозорість прийняття політичних рішень, обмежений простір для політики конкретної землі – зумовлюють необхідність пошуку моделей для вдосконалення складових федеративного устрою. Пропонуються варіанти радикального реформування Бундесрату через регіоналізацію представництва без партійної конкуренції, через парламентаризацію Федеральної ради шляхом всенародного обрання представників земель із наданням депутатам вільного мандату [14, 30].

Однак, на нашу думку, фактичне положення депутатів в Бундестазі, які підкоряються партійному імперативу вказує на примарну можливість дії вільного мандату в Федеральній раді. Більш реалістичним здається можливість внутрішньої реформи Бундесрату. „Шлях туди – через розділення завдань союзу та земель,” – вважає Р.Штурм [14, 31]. Зокрема, скоротилося б число законів, які вимагають погодження, а значить, і можливостей для політичного блокування. Федеральний уряд міг би діяти швидше і ефективніше. Для виборця була б більш очевидною відповідальність уряду конкретної партійної коаліції, оскільки відпадала б необхідність у великій неформальній коаліції між опозицією та правлячими партіями для досягнення компромісу. Але основна трудність для внутрішньої реформи Федеральної ради полягає в нездоланній перешкоді і суперечності: „Партійна політика повинна вирішувати питання про кінець партійної політики в палаті (в Бундесраті – А.Ю.)” [14, 31].

У цілому, враховуючи не конституційно-правові настанови, а фактичну ліквідацію класичного розподілу влади між Федеральним урядом та Бундестагом, ми позитивно оцінюємо можливості впливу Бундесрату на німецьку політику. Федеральна рада є тим конституційним органом, який вносить додатковий елемент протываги у механізм розподілу влади.

1. Гайбах Г., Серонг С. Структура і завдання земель та адміністративних районів у федеральній політичній структурі Німеччини // Проміжний рівень управління в європейських державах: складність проти демократії? / За ред. Т.Ларссона, К.Номдена, Ф.Пегітвілля. – К.: К.І.С., 2003. – С. 65-90.

2. Государственное право Германии: Сокр. пер. с нем. в 2 т. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1994. – Т.1. – 312 с.

3. Benz A. Reformpromotoren oder Reformblockierer? Die Rolle der Parteien im Bundesstaat // Aus Politik und Zeitgeschichte. – 2003. – №29-30. – S. 32-38.

4. Das föderative System der Bundesrepublik Deutschland / Laufer H., Münch U. – Opladen: Leske + Budrich, 1998. – 472 S.

5. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. – Ulm: Ebner & Spiegel GmbH, 2003. – 95 S.

6. Handwörterbuch des politischen Systems / Hrsg. U. Andersen, W. Woyke. – Opladen: Leske + Budrich, 2003. – 808 S.

7. Helms L. 50 Jahre Bundesrepublik Deutschland – Kontinuität und Wandel des politischen Institutionensystems. Reihe Politikwissenschaft, № 61. – Wien: Institut für Höhere Studien (IHS), 1999. – 27 S.
8. Hübner E. Parlament und Regierung. – München: Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, 2000. – 313 S.
9. Koch T. Die Mitte-Links-Koalition in Mecklenburg-Vorpommern. Teil II: Parteien- und Politikstilanalysen. Manuskripte 19. – Berlin: Rosa-Luxemburg-Stiftung, 2001. – 104 S.
10. Lehbruch G. „A-Länder“ und „B-Länder“: Eine Anmerkung zum Sprachgebrauch // Zeitschrift für Parlamentsfragen. – 1998. – № 2 (29). – S. 348-350.
11. Lhotta R. Zwischen Kontrolle und Mitregierung. Der Bundesrat als Oppositionskammer? // Aus Politik und Zeitgeschichte. – 2003. – №43. – S. 16-22.
12. Rudzio W. Das politische System der Bundesrepublik Deutschland. – Opladen: Leske + Budrich, 1996. – 554 S.
13. Schmidt M. Parteien und Staatstätigkeit // Parteiendemokratie in Deutschland. – Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1997. – S. 537-558.
14. Sturm R. Zur Reform des Bundesrates. Lehren eines internationalen Vergleiches der Zweiten Kammern // Aus Politik und Zeitgeschichte. – 2003. – №29-30. – S. 24-31.
15. Vereinbarung zwischen der Christlich-Demokratischen Union Deutschlands Landesverband Sachsen-Anhalt und der Freien Demokratischen Partei Landesverband Sachsen-Anhalt über die Bildung einer Regierungskoalition für die 4. Legislaturperiode des Landtags von Sachsen-Anhalt. – Magdeburg, 2002. – 50 S.
16. Vereinbarung zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands Landesverband Mecklenburg-Vorpommern und der Partei des Demokratischen Sozialismus Landesverband Mecklenburg-Vorpommern über die Bildung einer Koalitionsregierung für die 4. Legislaturperiode des Landtages von Mecklenburg-Vorpommern. – Schwerin, 2002. – 55 S.
17. Vereinbarung zur Zusammenarbeit in einer Regierungskoalition für die 15. Wahlperiode der Bremischen Bürgerschaft 1999 – 2003. Sozialdemokratische Partei Deutschlands Landesverband Bremen Christlich Demokratische Union Landesverband Bremen. – Bremen, 1999. – 86 S.

SUMMARY

Klyuchkovich A. ФЕДЕРАЛЬНА РАДА НІМЕЧЧИНИ МІЖ ПРЕДСТАВНИЦТВОМ ПАРТІЙНИХ ТА ЗЕМЕЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ

В статті досліджується роль Федеральної ради в системі розподілу державної влади в сучасній Німеччині. Проаналізовано вплив партійно-політичного чинника на діяльність Федеральної ради в 1990 – 2005 рр. Встановлено зв'язок між процесом прийняття державно-управлінських рішень в ФРН та співвідношенням партійного представництва на федеральному та земельному рівнях політичної системи.

В. БОДНАР (Ужгород), Я. ТОМКО (Пряшів, Словаччина)

ПАРТІЙНА СИСТЕМА УГОРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Проголошення державної незалежності Угорщини поклало початок новому етапу ролі політичних партій різного ідеологічного спрямування. Визначальною рисою цього етапу є трансформування партійної системи – від диктатури однієї партії – Угорської соціалістичної робітничої партії Угорщини (УСРП) до формування плюралістичної системи, але досвід засвідчує, що цей процес проходить не безпроблемно.

Слід зауважити, що під час перехідного періоду і також при утворенні нової демократичної системи Угорщини визначальною була роль політичних партій. Центрами політичного життя стали партії, новий політичний клас складала політична еліта. Опозиція комуністичної системи із самого початку була поділена в ідеологічному, культурному, особистому розумінні. Внаслідок цього в багатопартійній системі виникло сильне змагання між партіями.

В політичній системі Угорщини політичні партії відіграють керуючу і спрямовуючу роль, тому що партії, крім представницької функції володіють законотворчістю, їх керівники займають головні посади виконавчої влади (вони пропонують членів уряду, президента), і здійснюють певний контроль над адміністрацією, органами самоуправління. Партії є добровільними організаціями громадян, але разом з тим володіють державними фінансовими джерелами і загальноправовим статусом, визначеними конституцією [1, 68-69].

У демократичній системі Угорщини для політичних партій характерною є своєрідна специфіка, що простежується в їх функціях. Як і в інших демократіях, партії мобілізують громадян на вибори, але їх загальний мобілізуючий вплив на сьогодні є меншим, ніж у попередні роки [13, 89-96]. Причиною цього є те, що дану функцію у великій мірі виконують засоби масової інформації. Роль політичних кампаній і реклами є сильною, тому що внаслідок швидкої зміни політичного режиму і встановлення багатопартійності у виборців тільки частково виникла певна стабільна прив'язаність до партії.

Значною є роль партій також при формуванні політичної громадської думки і в структуризації голосів.

Інтегруюча роль партій в демократичну систему здійснюється також і в політиці Угорщини.

В Угорщині, подібно до інших держав з парламентською системою, партії крім представницької функції володіють і керуючою (урядовою) функцією. Хоча в політичній культурі Угорщини безпартійні чиновники, спеціалісти, інтелігенція володіють більш високим престижем, ніж партійні політики, але разом з тим уряд в першу чергу складається не з чиновників, спеціалістів, а з партійних політиків.

Селекцію політичних керівників, починаючи з вибору парламентських представників і закінчуючи обранням членів уряду і президента, виконують політичні партії [9, 78-88]. Під час зміни політичного режиму часто високі посади займали безпартійні особи, які без партійного стажу, партійної кар'єри ставали президентами державного телебачення і радіо, або міністрами. Але з часом особи з політичними амбіціями прагнули стати членами певних партій. З 1994 року, від початку другого циклу парламенту і уряду, простежується тенденція зниження числа безпартійних в уряді, тобто збільшилася роль не тільки партійності, але також і партійної кар'єри [6, 154-168].

Партії, поряд з адміністрацією, відіграють значну роль у формуванні урядової політики.

В Угорщині, із зміною політичного режиму на початку 1990-х років сформувалося 3 політичні табори: ліберальний, національно-консервативний / християнський і соціалістичний. Певні політичні табори зв'язувала не тільки їх спільна політично-ідеологічна орієнтація, але також подібний склад їх виборців, політичної еліти.

В кінці 1980-х років за своїми джерелами партії утворювали 3 великі групи [10, 14-16]. В першу групу входили так звані історичні партії: Незалежна партія дрібних сільських господарів (НПДСГ), Християнсько-демократична народна партія (ХДНП), Соціал-демократична партія Угорщини (СДПУ), Угорська народна партія (УНП). Серед них на парламентських виборах 1990 і 1994 роках перемогли тільки НПДСГ і ХДНП. Їх об'єднало те, що вони отримали політичну значимість ще перед 1948 роком, а також між двома світовими війнами.

В другу групу входили нові партії, які утворилися з груп інтелігенції; так званих «інакомислячих»: Угорський демократичний форум (УДФ), Союз вільних демократів (СВД), Союз молодих демократів (ФІДЕС) [11, 18-20]. Всі вони перемогли на виборах 1990 року, коли набрали 50% голосів; а у 1994 і 1998 роках – біля 40% голосів.

Третю групу складають послідовники комуністичної партії. В жовтні 1989 року колишня Угорська соціалістично-робітничка партія (УСРП) розкололася на 2 партії [12, 46-58]. Реформатори утворили Угорську соціалістичну партію (УСП), а комуністичні консерватори входили до складу Угорської соціалістично-робітничої партії, яка пізніше була перейменована на Робітничу партію (РП).

УСП у 1990 році набрала 11% голосів, а в 1994 році перемогла на виборах, а КРП опинилася на політичній периферії.

Четверту групу складають партії, які утворилися за рахунок тих депутатів, які в 1990 і 1994 роках вийшли із парламентських партій: Угорська партія справедливості і життя (УПСЖ), Угорська демократична народна партія (УДНП).

Партійна система визначає динаміку і структуру змагань між партією і партійним простором [13, 89-96]. Тобто окреслює певну картину: як відповідні партії розташовуються у партійному просторі, як відбувається змагання між партіями і як конкуренти реагують на зміни, які відбуваються у цьому просторі.

Багатопартійна система в Угорщині, яка відновилася в 1990 році, за своїм характером відповідає традиційному поділу на лівих і правих. Після плюралізації політичного життя шкала лівих-правих стала основним тлумачником змагань між політикою і партіями.

Ідеологічна сторона угорської політики входить у 3 великі групи, які є наступними [4, 63-79]:

1) в першій половині 1990 років специфікою угорського політичного простору, на відміну від більшості західноєвропейських країн, було те, що шкала правих-лівих за своїм змістом в першу чергу носила ідеологічно-культурний характер, і лише в другу – економічно-розподільний характер. За ідеологічно-культурним характером позиція політичних партій швидко зросла, тоді як за економічно-розподільним характером їх вплив залишився незначним;

2) другою специфікою угорського багатопартійного політичного простору є відсутність в західноєвропейському розумінні організованої соціал-демократії, яка виникає за рахунок масово-економічних конфліктів. Однією із причин цього є те, що економічні питання, особливо під час виборів 1990 року, мали низьку політичну вагу. Внаслідок цього поділ на лівих і правих з точки зору економічних питань ще не було цілком сформовано. Під час виборів 1990 року серед політично-економічних програм крупних партій великої різниці не було: всі вони проголошували приватизацію і лібералізацію економіки. Протиріччя між партіями з політико-економічних і суспільно-політичних питань вперше виникло в 1995 році, яке було пов'язано з програмою Болраша;

3) третьою важливою специфікою угорського політичного простору є те, що на противагу поділу лівих-правих з точки зору економічних питань, поділ з точки зору політичної ідеології був сильним і помітним. Політична ідеологія відігравала і відіграє основну роль і при утворенні коаліційного уряду. В 1990 році в Угорщині керував правоцентристський уряд, до складу якого входили: УДФ, НПДСГ, ХДНП, опозицію яким складали ліво-ліберальні (СВД, ФІДЕС) і соціалістичні (УСП) партії [15, 81-91].

На виборах у 1994 році значну перемогу отримала УСП, яка утворила коаліцію з СВД, в опозицію входили УДФ, НПДСГ, ХДНП і ФІДЕС [14, 260-280].

Вибори 1998 року перемогу принесли правоцентристським партіям: ФІДЕС, НПДСГ, УДФ, які утворили коаліційний уряд. В опозицію входили лівоцентристські партії: УСП, СВД.

Основними конфліктними питаннями між політичними партіями, в яких простежується їх ідеологічна сторона, є наступні питання [3, 19-23]:

1) основною темою виборів у 1990 році була стратегія зміни політичної та економічної систем. Це було найважливішим питанням, з якого існували і існують по сьогоднішній день непорозуміння між партіями. В цей період СВД і ФІДЕС виступили за швидкий і радикальний перехід, тоді як УДФ і ХДНП були прихильниками повільних еволюційних змін. На середину 1990 років більшість партій (крім УПСЖ і НПДСГ) зміну політичного режиму вважали закінченою (символічним доказом цього був план нової конституції);

2) найбільш конфліктна ситуація виникла із-за питання, в якій мірі зміна політичного устрою має впливати на заміну осіб з посад у таких галузях, як державна адміністрація, економіка, засоби масової інформації, культури. Знання чи зміна політичного устрою повинна привести і до зміни політичної еліти. В першому циклі уряду УДФ і НПДСГ вимагали зміну політичної, культурної і економічної еліти;

3) третім важливим питанням, яке поділило політичну громадськість, були економічні питання, у тому числі проблема приватизації. Ліберальні партії надавали пріоритет швидкій приватизації і впливу західного капіталу, тоді як коаліція 1990-1994 років підтримувала утворення класу вітчизняних власників;

4) великі дискусії викликало також таке політично-ідеологічне питання, як відношення до історичного минулого, традицій. УДФ, ХДНП, НПДСГ для утворення своєї політичної ідентичності підтримували традиції. Для соціалістів і лібералів більш важливим є майбутнє, але є винятки, як революції: 1848, 1956 років;

5) починаючи з 1990 року, самим основним питанням, яке найбільше розділяє уряд і опозицію на два табори з точки зору політичної ідеології, є питання про відносини церкви і держави. Це протиріччя часто називають «культурною боротьбою», яка розпочалася ще в 1990 році між консервативною коаліцією і ліберальною опозицією;

6) головним предметом політичних дискусій було питання про засоби масової інформації. Боротьба за вплив над засобами масової інформації розпочалася ще перед виборами 1990 року. Цю проблему було врегульовано законом 1995 року «Про засоби масової інформації», який проголошував демократичний, багатопартійний політичний контроль над громадським телебаченням і радіо. За період 1994-1997 років вплив на громадське телебачення у соціалістів збільшився, а у лібералів зменшився;

7) починаючи з 1990 років політичні суперечки з питань централізації-децентралізації, концентрації влади або розподілу влади стали постійними. В першому циклі парламенту опозиція звинуватила уряд в концентрації влади із-за конфліктної ситуації між президентом і прем'єр-міністром.

З вище перерахованих політичних проблем спостерігається те, що основні питання, які викликали політичні дискусії, знаходяться на шкалі ліві-праві.

Спостерігається також і те, що соціалісти і ліберали у більшості політично-ідеологічних питань зайняли ліву позицію, тоді як християнсько-демократи і УДФ праву позицію.

В багатопартійних парламентах утворення уряду часто пов'язане з механізмом утворення коаліції між партіями. В багатопартійних системах, як і в Угорщині, утворення коаліції, відносини між партіями – зближення або віддалення – являються важливими питаннями з точки зору керівництва.

На утворення коаліції впливають різні політичні, інституційні і культурні фактори, які приносять наслідки не тільки для партійної політики, але також коригують діяльність уряду, а у певних випадках усю політичну систему.

Політичні партії Угорщини володіють високою автономією, не являються політично допомагаючими організаціями спонсоруючих інститутів [2, 23-24]. Винятком є тільки зв'язок християнсько-демократичної партії з католицькою церквою, але остання зазнала поразки, коли намагалася нав'язати партії свою волю. Хоча партії у фінансовому відношенні залежать від держави, але держава в цьому контексті вважається нейтральною.

Організації, зв'язані з партіями, не знаходяться в такій ситуації, щоб серйозно могли вплинути на партії, тому що часто керівники даних організацій є членами тієї ж партії, і їх активність направлена на те, щоб допомогти партіям у виборчих кампаніях.

Місцеві осередки в деяких випадках «повстають» проти партій, і в таких випадках бунтівників виключають з партії. Керівників обирають із членів партій, а крім того більшість керівників угорських політичних партій є членами партії від часу її утворення.

Тобто партійним керівництвом особи володіють не за рахунок таких джерел як гроші, знання, а головним є членство. Партії Угорщини є сильнішими за їх керівників, і їх ідентичність є настільки сильна, що відставка їх керівників не руйнує партію.

На противагу європейському звичаю, в Угорщині керівництво партії парламентської фракцією залишилося сильним, партія може нав'язати свою волю парламентським депутатам. Декілька разів політичний конфлікт між партіями призводив до розколу партії, як це спостерігалось у випадку НПДСГ+УДФ.

Але у всіх випадках перемагало партійне керівництво, а група «повсталих» депутатів все більше і більше зменшувалась. На загальних списках у партій перше місце займає керівник партії.

Угорщина добре наближається до ідеалу «партійного урядування», тому що основні рішення приймають кандидати і члени партії, основні напрямки урядової політики формуються в середині партії, партії виступають як єдина сила, керівників основних посад обирають партії.

На основі структуралізації голосів у партій нема серйозних конкурентів, тобто у незалежних кандидатів можливість перемогти на виборах є низькою [5, 22-34]. Ще в 1990 році серед незалежних кандидатів тільки 6 стали депутатами, тоді як в 1998 році в парламенті не було такого жодного.

В Угорщині простежується тенденція збільшення ролі партій у мажоритарних виборчих округах – громадяни мають можливість голосувати на основі особистих вражень про кандидата, їх програм, вони надають пріоритет голосуванню за партійною приналежністю.

Часто харизматичні політики, які посідають перші місця у рейтингах популярності, програють вибори непопулярним кандидатам сильних партій.

Певна частина міністрів належить тільки до членів-радників партій, а не до самого партійного керівництва. Але шлях до високих державних посад веде через партію. Діяльність міністрів повинна задовольняти в першу чергу партію, і в таких випадках, хоч популярність у міністра є низькою, він таки залишається на своїй посаді.

Відсутність в Угорщині сильних груп інтересів дає можливість політичним партіям формувати політичне середовище за власною логікою.

Партії із низькою популярністю не мають можливість безпосередньо забезпечити легітимність політичної системи. Але відсутність серйозних рухів, об'єднань означало би те, що громадяни і інші політичні сили прийняли рамки такої демократії, у якої основою є політична партія.

Відносна низька популярність партії і відсутність вірних виборців означає низький рівень мобілізуючої функції політичної партії. Громадські організації, політичні об'єднання і засоби масової інформації в цьому розумінні можуть бути сильними конкурентами для партій. Але жодний з цих суб'єктів громадського життя не може забезпечити таку ефективну допомогу, як партії. Але протипартійні настрої не можуть бути серйозною основою для зміни влади. В 1989 році велика кількість об'єднань, національних фронтів намагалися використати ситуацію недовіри до партій, але за певний період вони були витіснені партіями з політичного простору.

У 1998 році багато маленьких партій знайшли спільну мову у протипартійності і об'єднання під назвою «Спільно за Угорщину» з намаганням перемогти на виборах, але без успіху. Професійні спілки в Угорщині володіють ще нижчою популярністю, ніж партії. Їх слабка мобілізаційна потенційність спостерігається у невеликій кількості страйків. Кількість членів новоутворених в 1998 році політичних партій на перших етапах була низькою. Після виборів у травні 1990 році загальна кількість членів парламентських партій ще не досягла 200 000, 2% від кількості населення, і 3% виборців. Процес партійності угорського суспільства відбувався повільно, порівнюючи з періодом після зміни режиму в 1945 році. Тоді за 8-10 місяців кількість членів партії зросла до 2 мільйонів чоловік, що складало 20% населення.

У березні-квітні 2006 року відбулися вибори в Угорський парламент за змішаною системою (1/3 за мажоритарною і 2/3 за пропорційною системою). За попередніми підрахунками голосування із 386 мандатів Угорська соціалістична партія отримала 186 (43,21%), блок Союзу молодих демократів та Християнсько-демократичної народної партії 164 (42,03%), Союз вільних демократів 18 (6,5%), Угорський демократичний форум 11 (5,04%). У парламент пройшов один незалежний кандидат від області Шомодь [16].

Отже, перемогу на виборах отримав із невеликим відривом лівоцентристський блок, куди увійшли Угорська соціалістична партія, Союз вільних демократів. Як і на попередніх виборах зазнав поразки правоцентристський блок на чолі із Союзом молодих демократів.

Політологи відмічають дедалі низьку участь населення у виборах – всього 64,32%.

Політична партія Третій шлях набрала 2,2%, Робітнича партія (колишня Комуністична) 0,40%, партія Цент 0,32%, Ромська партія 0,8%, Угорська провінційна громадська партія 0,05%, Християнська демократична партія 0,04: при прохідному бар'єрі у 5% [17, 1].

Згідно Закону про вибори в Угорщині дається 40 днів для обрання голови Кабінету міністрів. Якщо не парламент не вкладається у цей термін, то президент має право розпуску загальних зборів.

Керівництво Союзу молодих демократів пояснює свою поразку низькою активністю населення у виборах (всього 64,32%), помилкою, що між першим і другим туром більше уваги звернули на центри і випустили з уваги роботу в провінціях.

Переможний блок підкреслює, що коаліція залишається, але зміст роботи змінюється, хоча перемога незначна, але очікувана. Привабливими були обіцянки реформування структури держави, підвищення заробітної плати, зниження податків і підтримка найбіднішого прошарку населення [18, 5]. Отже, курс держави, партійної системи залишається попереднім.

Вищенаведене свідчить про значну роль, яку відіграють політичні партії та їх системи у всіх сферах суспільно-політичної діяльності.

1. Alkotmány. – Budapest: Századvég, 1990.
2. Enyedi Zsolt. Pártok a politikatudományban // Politikatudományi Szemle. – 1998. – 3. szám. 23-24.0.
3. Enyedi Zsolt. Pártok a politikatudományban // Politikatudományi Szemle. – 1998. – 3. szám. 19-23.0.
4. Friez Tamás. A magyarországi pártrendszer 1987-1995. – Budapest: Cserépfalvi, 1996. – 63-79.0.
5. Friez Tamás. Politikai tagoltság Magyarországon // Valóság. – 1996. – 5. szám., 22-34 o.
6. Kiss József. Az 1994-ben megválasztott Országgy ülés Almanachja. – Budapest.: Magyar Országgyűlés kiadása, 1996. – 154-168. o.
7. Kolosi T. Szelényi I. Politikai mezők... // Szociológiai Szemle. – 1991. – 1. szám. – 8-16 o.
8. Körösnéyi András. A magyar politikai rendszer. – Budapest: Osiris, 1998. – 70-75 o.
9. Körösnéyi András. Kie a hatalom? A hatalom pluralitása Magyarországon // Politikatudomány Szemle. – 1995. – 3. szám. – 78-88. o.
10. Körösnéyi András. Bal és jobb. Az európai és a magyar politikai paletta // Politikatudomány Szemle. – 1993. – 3. szám. – 18-20. o.
11. Körösnéyi András. Pártok és pártrendszerek. – Budapest: Századvég, 1993. – 46-58. o.
12. Körösnéyi András. A magyar politikai rendszer. – Budapest: Osiris, 1998. – 89-96 o.
13. Körösnéyi András. Kényszerkoalíció vagy természetes szövetség? Szocialista-szabaddemokrata koalíciókötés. – Budapest: Korridor, 1995. – 260-280 o.
14. Tóth István János. Képviselők és frakciók a parlamentben. Magyarország politikai évkönyve. – Budapest: Economix, 1992. – 81-91 o.
15. <http://www.valasztas.info>.
16. <http://Valasztas2006.com/hirek/azjparlamentoszehvsautnqyk.shtml>.
17. <http://valasztas2006.com/hirek/akoalcimradartolomvltz.intml>.

SUMMARY

Bodnar V., Tomko J. The Political system of Hungarian Republik

The article reveals the role of political parties in shaping political and social way of Hungary, their political and ideological orientation, principals of building (multi-parties) political diversity, their ideological vectors, the ways of forming party coalitions, working and optimum party-structuring, reasons of victory and failure during elections.

I. СКИБА (Ужгород)

ПИТАННЯ ВЕРЕЦЬКОГО ПЕРЕВАЛУ В УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМИНАХ (1996 - 2003 рр.).

Фактором, який ускладнював перебіг політичних подій в Закарпатській області в 1996 р. стало спорудження пам'ятного знаку на Верецькому перевалі (Закарпаття) на честь 1100-річчя приходу угорців в басейні рік Дунаю і Тиси. Безперечно, святкування такої визначної події відноситься до культурної сфери українсько-угорських відносин, однак цей захід настільки проникся політикою, що суто культурним явищем його важко назвати.

Актуальність даної проблеми полягає в тому, що вона впродовж 1996-2003 рр. створювала напружену атмосферу у взаєминах України та Угорської Республіки і вирішувалася не тільки на рівні області, а й на рівні двох держав. Треба наголосити на тому, що з ініціативи угорського уряду питання про спорудження пам'ятного знаку не знімалося з порядку денного

засідань українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (починаючи з V засідання, 28-29 березня 1995 р.), міждержавних переговорів, часто обговорювалося депутатами в стінах парламенту Угорщини, в закарпатських та угорських засобах масової інформації.

Метою статті є спроба показати те, яку роль у двосторонніх відносинах відіграють питання здавалося б культурницького характеру, у даному випадку встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі на честь 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини.

Завдання наше полягає в тому, щоб з'ясувати: 1) хто став ініціатором даного заходу; 2) як до нього поставилися органи державної влади України й Угорщини; 3) як сприйняло цю ініціативу населення області, культурні товариства та громадські організації краю; 4) до яких висновків прийшли представники влади при вирішенні даного питання.

Історіографія проблеми, насамперед, представлена науково-популярними публікаціями на шпальтах обласної й угорської преси [2, 18-22, 30-42], документами Відомчого архіву Закарпатської облдержадміністрації [3-17], документами поточного архіву управління у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації [23-29], протоколами засідань парламенту Угорщини [43-44]. Якщо вітчизняні матеріали свідчать про недопустимість встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі, то угорські – наполягають на його побудові саме на цьому місці.

У проведенні заходів з нагоди 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини з боку української сторони було передбачено підтримку, про що йшла мова в протоколі V засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (Будапешт, 28-29 березня 1995 р.) [27, 6]. Відповідно, у розвиток цих рекомендацій 6 лютого 1996 р. Міністерство закордонних справ (МЗС) України направило Закарпатській облдержадміністрації листа № 107-1 за підписом Міністра Г.Удовенка, в якому висловлювалося позитивне ставлення до ідеї відновлення на Верецькому перевалі пам'ятного знаку, встановленого в 1896 р. на честь 1000-річчя приходу угорських племен до Карпатського басейну, а також висловлювалася думка про те, що урочистості з цього приводу повинні проходити згідно чинного законодавства та за активною участю облдержадміністрації, що мало стати на заваді їх перетворення в чисто “угорський” захід [23, 1]. На виконання даного листа МЗС, в управлінні у справах національностей, міграції та конфесій облдержадміністрації було проведено нараду за участю керівників національно-культурних товариств угорської національної меншини, представника МЗС України у Закарпатській області, Генерального консула Угорської Республіки у Закарпатській області, на якій було висловлено пропозиції щодо проведення заходів до 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини, а 11 та 22 лютого 1996 р. голова Закарпатської ОДА прийняв розпорядження № 114 “Про оргкомітет з підготовки і проведення заходів з нагоди 1100-ої річниці здобуття угорцями батьківщини” та затвердив план щодо підготовки в області заходів, присвячених цій даті [23, 1; 3, 32-33]. Підготовка до виготовлення і відкриття пам'ятного знаку на Верецькому перевалі, проведення там мітингу мали проходити із узгодженням у відповідності до чинного законодавства. Так, зокрема, рішення щодо дозволу на спорудження пам'ятного знаку мало бути прийняте до 1 серпня 1996 р. Однак, з наданням гласності цим заходам, в засобах масової інформації з'явилося чимало публікацій, заяв і звернень партій і громадських організацій, в яких давалася неоднозначна оцінка, висловлювалася негативна позиція щодо відновлення чи спорудження пам'ятного знаку на Верецькому перевалі або в будь-якому іншому місці на території Закарпаття [23, 2; 40, 4].

Певні політичні кола в області та за її межами прагнули скористатися цим відзначенням для задоволення своїх вузькополітичних амбіцій, нагнітання політичної ситуації в регіоні. Це могло призвести до серйозного ускладнення ситуації, поглиблення протистояння між організаціями угорської національної меншини і національно-радикальними силами в краї. Дане питання спеціально розглядалося на робочій нараді в Кабінеті Міністрів України за участю представників різних міністерств і відомств, де була відпрацьована чітка позиція щодо встановлення пам'ятного знаку та проведення заходів на Верецькому перевалі, дані доручення відповідним органам державної влади [7, 9]. Із метою більш глибокого вивчення ситуації, дана проблема була винесена 25 квітня 1996 р. на обговорення круглого столу керівників партій і рухів, національно-культурних товариств при голові Закарпатської облдержадміністрації. Підтримуючи в цілому ці заходи, члени круглого столу – представники партій як лівого, так і

право-центристського спрямування, поставили під сумнів доцільність відновлення (будівництва) пам'ятника на перевалі. Ідея спорудження такого пам'ятника була негативно оцінена з боку керівництва обласних організацій Української республіканської партії (УРП), Народного руху України (НРУ), Української Народної Ради Закарпаття (УНРЗ) [13, 14; 34, 4]. На думку ж академіка, секретаря відділення історії, філософії при НАН України, президента міжнародної асоціації українців Я.Л.Ісаєвича, встановлення пам'ятника на Верецькому перевалі не більш обгрунтоване, ніж встановлення його на будь-якій іншій точці шляху угорських племен, наприклад біля Азовського моря чи під Києвом [24, 2].

Внаслідок цього, після додаткового вивчення історії питання та настроїв в середовищі громадськості, була призупинена підготовка матеріалів по ескізу пам'ятного знаку для розгляду на обласній художній раді та відповідних розпоряджень обласної облдержадміністрації і Воловецької райдержадміністрації. Усі ці документи більше не готувались і не були прийняті [23, 2]. Будівництво пам'ятника з нагоди 1100-ої річниці здобуття угорцями батьківщини було ініційовано Всесвітнім союзом угорців та Товариством угорської культури Закарпаття (ТУКЗ), яке у листі до голови обласної ради народних депутатів С.І.Устича від 29.04.96 р. №141 висловило свої наміри. За словами голови Товариства М.Ковача, їх ініціативу підтримали як Міністерство закордонних справ України, так і відповідне відомство Угорської Республіки, і сам голова Закарпатської обласної ради народних депутатів [4, 114; 15, 53].

Заглиблюючись в історію пригадаємо, що в 1896 р., в рамках відзначення 1000-річчя здобуття угорцями батьківщини, на Верецькому перевалі були встановлені пам'ятна дошка (10 липня) і пам'ятний обеліск (19 липня). Пам'ятна дошка знаходилася у самому вузькому місці долини р.Латориця біля с.Підполоззя (тепер – Воловецького району Закарпатської області) на схилі скелі. Посередині було рел'єфне зображення державного герба Угорщини, над ним надпис: “На пам'ять про тисячу років”. Зліва: “896 Арпад”, справа: “1896 Ференц Йозеф І”, під гербом: “Боже благослови нашу батьківщину.” Пам'ятний обеліск був пірамідальної форми висотою 4м, знаходився він біля дороги на самому Верецькому перевалі. На лицевій грані обеліску зображувався рел'єфно виступаючий герб Угорщини і під ним напис: “На пам'ять здобуття батьківщини, з нагоди святкування 1000-річчя існування Угорщини в 1896 р. Встановлено громадськістю жупи Берег при сприянні наджупана Шандора Лоньяї, піджупана Дюли Йобети, під керівництвом королівського головного інженера Дюли Калді.” На фундаменті обеліска був написаний вірш, автором якого був Короді Шандор – редактор календаря Березького комітату [25, 12]. Ось цей вірш:

“Співвітчизник! Твого серця гарячіше биття
свідчить, що прадавньої твоєї Батьківщини
дорогий кордон – це тут!

Тут колись звучав тривожний бойовий ріг Легела,
Наш великий Ракоці тут зронив прощальну Сльозу,
Святого благоговіння вогонь загорається тут
у кожному куці

Зміни своє взуття, святе місце тут, де ти стоїш” [26, 6].

Проект пам'ятника, який повинен був будуватися за кошти Угорщини, був схвалений угорськими спеціалістами, і Товариством угорської культури Закарпаття поданий на розгляд до управління культури Закарпатської облдержадміністрації. Закінчення робіт по спорудженню пам'ятника передбачалося 15 серпня 1996 р., але роботи відкладалися через те, що не були оформлені необхідні для будівництва документи [9, 10-12]. У зв'язку з цим, пан Ковач відмітив: “Якщо до зазначеного строку, що вже відомо цілому світові, пам'ятник не буде побудований, це може викликати небажаний (політичний) резонанс, що негайно призведе до падіння престижу України на міжнародному рівні” [9, 10]. В свою чергу, управління культури відзначило, що питання будівництва пам'ятника на Верецькому перевалі з нагоди 1100-ої річниці здобуття угорцями батьківщини відноситься до сфери міждержавних стосунків між Україною й Угорською Республікою [9, 12]. Потрібно сказати, що керівники ТУКЗ вдалися до самочинних дій по будівництву пам'ятного знаку на виділеній їм Верб'яжською сільською радою землі в районі Верецького перевалу. Особливо активно проводилися будівельні роботи напередодні VI засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин 10-12 червня 1996 р. [23, 3; 28, 2].

Починаючи з травня 1996 р., з боку керівництва обласних організацій УРП, НРУ, УНРЗ, Конгресу Українських Націоналістів (КУН) до облдержадміністрації надійшло ряд звернень і заяв про недопущення будівництва будь-якого знаку на Верецькому перевалі. Частина цих заяв була опублікована в засобах масової інформації. Враховуючи такий перебіг подій, 18 і 22 липня 1996 р. в Закарпатській облдержадміністрації було проведено зустрічі з представниками обласних організацій, партій, рухів та національно-культурних товариств угорської меншини для з'ясування позицій щодо пам'ятного знаку [13, 14]. Однак, компромісу досягнуто не було. І тому, 16 червня 1996 р. Українська Народна Рада Закарпаття звернулась до Президента України Л.Д.Кучми, голови Верховної Ради О.Мороза, Прем'єр-міністра П.Лазаренка, де рішуче засудила дії обласної влади [13, 14]. У зверненні "Протест проти угорської історичної агресії на Закарпатті" відзначалось, що "...верхом глумління над українським народом і його державою є спорудження при мовчазній згоді київських та ужгородських безбатченків грандіозного пам'ятника на Веречанському перевалі, пам'ятника на честь приходу угорців у Європу" [13, 14]. Далі зазначається: "Було б природньо і зрозуміло, коли б угорці ставили пам'ятник на честь 1100-річчя придбання нової батьківщини на теренах своєї держави. Не треба багато думати, щоб догадатись, чому пам'ятник споруджують у чужій державі, влада якої ніяк не наважиться підняти голос на захист національної честі свого народу" [8, 130]. Аналогічний протест від УНРЗ послідував 24 січня 1999 р. [13, 17-21]. Свою незгоду висловив і Конгрес Українських Націоналістів 5 червня 1996 р. у зверненні до голів Закарпатської та Львівської облдержадміністрацій, Президента України і Міністра закордонних справ [9, 13]. КУН розцінив намір угорських культурних товариств як виразну антидержавну акцію, яка містить у собі ознаки посягання на територіальну цілісність і державний суверенітет України і прохав заборонити відновлення пам'ятного знаку [9, 13], а також не призначати і не затверджувати С.І.Устича на посаді голови Закарпатської облдержадміністрації, який "особисто, без відповідного на це рішення Закарпатської облради та Воловецької райради, дав згоду на будівництво пам'ятника поза спинами громадськості краю" [5, 95]. Зокрема, представники партії УРП – М.Банник, КНДС – Ю.Балега, народного руху – В.Олійник, КУН – О.Борець, Всеукраїнської просвіти ім.Т.Шевченка – П.Чучка, внесли пропозицію про спорудження даного пам'ятного знаку в Саду дружби на українсько-угорському кордоні (с.Астей, Берегівський р-н) [12, 75]. Та керівники ТУКЗ (М.Ковач, Ш.Мілован, В.Брензович, Г.Гулачі), Демократичної спілки угорців України та Форуму демократичних організацій угорців Закарпаття (М.Товт, Д.Дупко) одноставно висловилися за спорудження пам'ятного знаку саме на Верецькому перевалі, як "на місці священному для кожного угорця" [12, 75].

Не покидала надії на реалізацію цього проекту й угорська сторона. На VIII засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (10-11 грудня 1998 р.) було рекомендовано "...повернутися до розгляду питання встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі" [13, 17]. УНРЗ і на цей раз відповіла рішучим протестом, надіславши на адресу Закарпатської облдержадміністрації "Заяву Української Народної Ради Закарпаття з приводу дальшого продовження угорської історичної агресії на Закарпатті". Задум, відновити пам'ятний знак на Верецькому перевалі, викликав вкрай негативну реакцію і місцевого населення, особливо серед численних верств української інтелігенції, оскільки поблизу місця, де колись стояв пам'ятник, в березні 1939 р. відбувалися масові розстріли українських вояків угорськими та польськими військовими, які захищали Карпатоукраїнську державу від угорської агресії. Подібний захід Угорщини і місцевого угорського населення міг спровокувати міжнаціональний розбрат. Гостро відреагувала на відзначення 1100-річчя Угорської держави значна частина політичних сил на теренах західного регіону України, зокрема у Львівській та Івано-Франківській областях [24, 2]. Тут належно буде відзначити думку нині вже покійного доктора історичних наук, професора УжНУ В.Худанича, який зауважив, що спорудження пам'ятника на перевалі природньо знайшло спротив українців краю. Подібний пам'ятник, на його погляд, можна було б встановити будь-де на угорській території або на кордоні України та Угорської Республіки. "Українці Закарпаття, так само, як угорці, мають власну національну гордість", - заявив В.Худанич [2, 5].

З огляду на неоднозначність ситуації 15 липня 1996 р. Глава Адміністрації Президента України направив листа за № 2-6/534 на адресу Закарпатської обласної держадміністрації, в якому просив "опрацювати питання про спорудження на цьому перевалі пам'ятного знаку

українсько-угорської дружби, який встановлюється з нагоди 5-ї річниці незалежності України та 1100-ліття переходу угорського народу через перевал на свою нову батьківщину” [23, 3]. Та компромісу знову не було досягнуто. Зважаючи на це, а також на пропозицію Закарпатської ОДА, 1 серпня 1996 р. в Кабінеті Міністрів України відбулася міжвідомча нарада за участю представників Закарпатської і Львівської обласних держадміністрацій, Міністерства закордонних справ, Міннацміграції та інших зацікавлених міністерств і відомств, на якій було визнано неможливим спорудження пам'ятного знаку і проведення заходів на Верецькому перевалі з нагоди 1100-річчя приходу угорського народу в басейн рік Тиси і Дунаю [23, 4].

9 серпня 1996 р. Товариство угорської культури Закарпаття, Закарпатська реформатська церква звернулись до Воловецької райдержадміністрації із заявами про проведення 15 серпня 1996 р. на Верецькому перевалі мітингу і богослужіння [11, 71]. Про проведення своїх заходів цього ж дня, на цьому ж місці і в той же час заявили крайова організація НРУ, братство “Карпатська Січ”, організація КУНу. Але в результаті вжитих адміністративних заходів та рішення Воловецького районного суду на подання Воловецької райдержадміністрації згідно ст.39 ч.2. Конституції України мітинг і богослужіння 15 серпня 1996 р. на Верецькому перевалі не відбулися. Ця практика була застосована повторно у вересні та в листопаді 1996 р. Звертає на себе увагу той факт, що провести святкові заходи Товариство угорської культури Закарпаття мало намір відразу після завершення офіційного візиту в Україну Президента Угорської Республіки А.Гьонца та відвідання Закарпаття Президентами України й Угорщини у рамках цього візиту (16 листопада 1996 р.) [6, 62].

Розпорядженням голови Закарпатської ОДА № 450 від 08.08. 1996 р. Ужгородській, Берегівській районним держадміністраціям, управлінням культури, у справах національностей, міграції та конфесій доручено було до 1 вересня 1996 р. внести на розгляд обласної держадміністрації пропозиції щодо встановлення на українсько-угорському кордоні пам'ятного знаку українсько-угорської дружби і добросусідства [23, 4]. З цього приводу, Міністр сільського господарства та розвитку регіонів Угорщини Й.Тордяна в угорському парламенті в своїй промові зазначив, що “...Верецький перевал – це поразка всієї зовнішньої політики угорців” [43, 23392]. Певний вплив на суспільно-політичну ситуацію в області мали різні закордонні громадсько-політичні організації, а часто і окремі державні структури. Мається на увазі те, що окремі політичні діячі і державні функціонери Угорської Республіки навідувалися в область без відповідного погодження, а значить і контролю, державних органів республіки і області. Це, зокрема, візит в м.Ужгород делегації партії Угорський демократичний форум з політичним секретарем Уряду Угорщини Ч.Табайді, візит начальника управління державного комітету Угорської Республіки у справах угорців, що проживають за кордоном Т.Сабо та інші [10, 91]. 26 листопада 1999 р. на конференції “Економічне та культурне становище угорців Закарпаття”, яка проходила у м.Будапешті, виступив голова Відомства Угорської Республіки у справах закордонних угорців Я.Баторі із заявою зволікання встановленням “невинного” пам'ятного знаку на Верецькому перевалі [14, 97]. У виступі Посла України в Угорщині О.Климуша підкреслювалася важливість повного інтегрування угорської меншини в політичне та економічне життя України, необхідність активної співпраці угорських організацій з українськими органами влади. О.Климуш відзначив, що для вирішення своїх проблем угорська меншина має в першу чергу шукати підтримки в Києві, а не в Будапешті й наголосив, що контакти з історичною батьківщиною мають здійснюватися із залученням максимально широкого кола угорців України. Запитання учасників конференції на адресу посла насамперед стосувалися проблеми встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі. Зокрема, наголошувалося, що “це той символічний жест, який дуже позитивно був би сприйнятий як угорцями Закарпаття, так і угорцями усього світу в цілому” [14, 98]. Заступник голови ТУКЗ Л.Брензович також зупинився на питанні встановлення пам'ятного знаку, яке він назвав “простим символічним питанням” [14, 98].

Позиція керівництва деяких громадських об'єднань області з приводу спорудження пам'ятного знаку на Верецькому перевалі, яку було викладено у зверненні до Президента України Л.Д.Кучми від 21 листопада 1999 р. [16, 13], була врахована при обговоренні цього питання на IX засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин 16-17 грудня 1999 р. в м.Будапешті [13, 143]. Враховуючи неоднозначну оцінку громадськості області з цього приводу, а також бажаючи уникнути можливих загострень

етнічної ситуації та погіршення добросусідських відносин між двома країнами, сторони досягли домовленості продовжити вивчення питання на основі взаємних компромісів. Одночасно українська сторона висловила протидію встановлення пам'ятного знаку у попередньо запропонованому вигляді [13, 143].

Враховуючи цю обставину, а також те, що питання спорудження пам'ятника на Верецькому перевалі набуло гострого політичного забарвлення, Закарпатська обласна державна адміністрація, опрацювавши її з керівниками обласних організацій і рухів, угорських національно-культурних товариств, в листі до Адміністрації Президента від 7 лютого 2000 р. запропонувала встановити мораторій на спорудження пам'ятного знаку до того часу, поки не буде вироблена, спільно з угорською стороною, вивірена концепція про історичні події, пов'язані з проходженням угорських племен через Карпати, а також масовими стратами карпатських січовиків у районі Верецького перевалу в 1939 р. та інтернування частини угорського населення краю восени 1944 р. і не буде досягнуто відповідних компромісів [15, 53; 29, 4]. Генеральним консульством Угорської Республіки в м.Ужгороді вносилися пропозиції щодо можливого спорудження на Верецькому перевалі спільного меморіального парку, де б були розміщені пам'ятний знак на місці розстрілу карпатських січовиків та пам'ятний знак з нагоди переходу угорськими племенами Карпат. У зв'язку з цим, голова Закарпатської ОДА 2 липня 2002 р. дав доручення відповідним управлінням та відділам. Зокрема: “Зініціювати на урядовому рівні нараду із залученням представників зацікавлених міністерств, науковців України та Угорщини, представників угорських організацій Закарпатської області та громадсько-політичних організацій Закарпатської і Львівської областей, а також керівництва цих областей, на якій виробити спільну пропозицію з цього приводу” [26, 6]. Слід сказати, що 27 листопада 2000 р. у м.Ужгороді було проведено міжнародну наукову конференцію: “Угорська держава та Київська Русь: історія, політика, культура”, яка була організована Товариством угорської культури Закарпаття, Інститутом суспільствознавства при Закарпатському угорськомовному педагогічному інституті та Генеральним консульством Угорської Республіки в м.Ужгороді при сприянні Національно-культурної Фондової Програми та Міністерства Національної Культурної Спадщини Угорської Республіки [17, 125]. Відкрив конференцію Генеральний консул УР в м.Ужгороді З.Сокач, який зазначив, що проведення вказаної конференції є актуальним і вкрай необхідним як для Угорщини, так і для України і має особливе значення у зв'язку з відзначенням Угорською Республікою у 2000 р. тисячоліття угорської державності та 2000-ліття християнства. За його словами, за весь тисячолітній період на цій території спільно проживали представники багатьох національностей і дуже прикро, що за останні 100 років в історичному спілкуванні виникли певні тертя між ними. Пан Сокач також відзначив, що “ініційована угорською стороною конференція – жест в сторону Української держави, Закарпаття, а також тих, які сумніваються у добросусідських намірах Угорської Республіки, щоб запевнити, що коли говориться про Верецький перевал, то під цим розуміється не кордон Великої Угорщини, а факт переходу угорських племен, і тому не має потреби посилати угорців за Урал або в Угорщину, як це висвітлюється в деяких засобах масової інформації, бо угорці цього краю завжди жили тут і є вірними громадянами України” [17, 125-126]. Вітав учасників конференції і голова ТУКЗ, народний депутат України М.Ковач. За його словами, “не можна говорити про подвійну ідентичність угорців, але треба говорити про їх подвійну лояльність: віднайти себе з політичної точки зору й почувати себе вдома в обох громадах” [17, 125]. Потрібно сказати, що виступи учасників конференції не мали політичного спрямування, торкалися тільки історичних аспектів взаємозв'язку Угорської держави та Київської Русі у IX-XIV ст. У кінці конференції доктор історичних наук, професор УжНУ Е.А.Балагурі зазначив: “Головною метою подібних конференцій, які будуть проводитися у майбутньому, має бути зв'язок, який об'єднує народи, а не пошук доказів, які роз'єднують” [17, 126].

На XI засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, яке проходило 20-21 грудня 2001 р. в м.Будапешті, сторони зобов'язалися сприяти вирішенню питання встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі [29, 10; 41, 3]. Однак, після тривалих переговорів і дискусій, 30 квітня 2002 р. на попередньому обговоренні й узгодженні протоколу XII засідання українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, з тексту нового протоколу було вилучено

питання щодо встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі [44, 2]. Таким чином, починаючи з 2003 р. дана проблема не є об'єктом українсько-угорського міждержавного аналізу, хоча сама ідея спорудження пам'ятного знаку продовжує жити, і надалі підтримується угорською громадськістю Закарпаття.

Підсумовуючи слід відзначити, що “проблема Верецького перевалу” впродовж 1996-2002 рр. була більше надуманою ніж реальною. Бажання угорської сторони та угорських національно-культурних товариств Закарпаття побудувати пам'ятний знак саме на Верецькому перевалі є зрозумілим, але народи, які віками жили разом, не може посварити спорудження такої пам'ятки, а дві сусідні країни не мають права сперечатися з цього приводу. Крім того, те, що було тисячу, сто років тому не можна переносити на реалії сьогодення. Тому, на нашу думку, правильним і взаємоприйнятним для Угорської Республіки та України стало рішення – зняти з порядку денного двосторонніх переговорів питання встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі.

1. Гранчак І. Угорці Закарпаття в післявоєнні роки: кількісний аналіз (1945-1996 рр.) // Матеріали науково-практичної конференції “Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті”. – Ужгород: Патент, 1997. – С. 83-97.

2. Верецький “камінь спотикання” між Україною та Угорщиною не повинен заважати добросусідським взаєминам // Срібна земля-Фест. – 2000. – 2-8 березня. – С. 5.

3. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. - Оп. 23. Канцелярія. - Спр. Т. II. Листування з міськвиконкомом, райдержадміністраціями, обласними організаціями про фінансування окремих галузей народного господарства. 11 квітня-31 травня 1996 р. На 139 аркушах.

4. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. - Оп. 23. Канцелярія. - Спр. Т. II. Листування з міністерствами і відомствами України про розвиток відповідних галузей. 05 квітня 1996-31 травня 1996 р. На 114 аркушах.

5. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. - Оп. 23. Канцелярія. - Спр. Т. IV. Листування з міністерствами і відомствами України про розвиток відповідних галузей. 05 травня 1996-12 вересня 1996 р. На 122 аркушах.

6. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. - Оп. 23. Канцелярія. - Спр. Т. VI. Листування з міністерствами і відомствами України про розвиток відповідних галузей. 28 жовтня 1996-25 грудня 1996 р. На 123 аркушах.

7. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. - Оп. 23. Канцелярія. - Спр. Т. VI. Листування з Кабінетом Міністрів України. 05 листопада-30 грудня 1996 р. На 132 аркушах.

8. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. - Оп. 23. Канцелярія. - Спр. Т. III. Листування з Кабінетом Міністрів України. 14 травня-08 липня 1996 р. На 157 аркушах.

9. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. - Оп. 23. Канцелярія. - Спр. Листування з райдержадміністраціями, обласними організаціями з питань культури, засобів масової інформації, видавництва і поліграфії. 17 січня-30 жовтня 1996 р. На 81 аркуші.

10. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. - Оп. 23. Канцелярія. - Спр. Т. IV. Інформації про виконання постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України. 05 серпня 1996-30 жовтня 1996 р. На 136 аркушах.

11. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. - Оп. 23. Канцелярія. - Спр. Т. IV. Інформації про виконання постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України. 16 липня-12 вересня 1997 р. На 157 аркушах.

12. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. - Оп. 23. Канцелярія. - Спр. Т. VI. Листування з міністерствами і

відомствами України про розвиток відповідних галузей. 16 жовтня 1997 р.-20 жовтня 1998 р. На 139 аркушах.

13. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. - Оп. 23. Канцелярія. - Спр. №58. Листування з профспілками, громадськими організаціями та політичними об'єднаннями. 04 січня-28 грудня 1999 р. На 149 аркушах.

14. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. - Оп. 23. Канцелярія. - Спр. №97. Т. II. Листування з міністерствами, посольствами України з питань зовнішньоекономічних зв'язків. 24 червня 1999-06 січня 2000 р. На 104 аркушах.

15. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. - Оп. 23. Канцелярія. - Спр. №13. Т. IV. Листування з Кабінетом Міністрів України з питань економічного і соціального розвитку області. 12 травня-30 червня 2000 р. На 165 аркушах.

16. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. - Оп. 23. Канцелярія. - Спр. №7. Т. I. Листування з Адміністрацією Президента, Верховною Радою, міністерствами і відомствами України з питань економічного і соціального розвитку області. 14 січня-28 квітня 2000 р. На 120 аркушах.

17. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. - Оп. 23. Канцелярія. - Спр. №77. Т. X. Довідки, інформації, звіти про роботу міськвиконкомів, райдержадміністрацій, обласних установ та організацій. 03 серпня-29 грудня 2000 р. На 166 аркушах.

18. Заява Української народної ради Закарпаття з приводу дальшого продовження угорської агресії в Закарпатті // Карпатський голос. – 1999. – 6-12 лютого. – С. 3.

19. Заява Центрального проводу Народного Руху України “Про спорудження пам’ятників на Верецькому перевалі” // Карпатський голос. – 2001. – 7-13 квітня. – С. 3.

20. Комарницький В. Шандор Фодов: “Стратегічні інтереси угорців Закарпаття – добросусідські відносини між Україною і Угорщиною” // Срібна земля. – 1993. – 22 червня. – С. 4.

21. Ладижець О. Не забути б незабутнє ... // Срібна земля. – 1997. – 6 вересня. – С. 4.

22. Любка К. Українці в Будапешті // Срібна земля. – 1994. – 13 серпня. – С. 10.

23. Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. 1996 р. Спр. Верецький перевал.

24. Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Спр. Верецький перевал. 1999 р.

25. Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Спр. Верецький перевал. 2000 р.

26. Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Спр. Верецький перевал. 2002 р.

27. Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Спр. Протоколи засідань українсько-угорської змішаної Комісії з питань забезпечення прав національних меншин. 1995 р.

28. Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Спр. Протоколи засідань українсько-угорської змішаної Комісії з питань забезпечення прав національних меншин. 1996 р.

29. Поточний архів управління у справах національностей і міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Спр. Протоколи засідань українсько-угорської змішаної Комісії з питань забезпечення прав національних меншин. 2001 р.

30. Хіба мова йде лише про пам’ятник на Верецькому перевалі? // Срібна земля - фест. – 2000. – 2-8 березня. – С. 5.

31. A millicentenárium Kárpátján // Kárpáti igaz szó. – 1996. – augusztus 10. – P. 1.

32. Az ukrán kormány támogatja a nemzetiségék szerveződését // Kárpáti igaz szó. – 1997. – január 16. – P. 1.

33. Barát M. Verecke hires útján ... // Kárpáti igaz szó. – 1996. – június 6. – P. 3.

34. Botlik J. Kérdéses a vereckei emlékmű sorsa // Magyar Nemzet. – 1998. – június 7. – P. 4.

35. Leonid Kucsma Budapesten // Kárpáti igaz szó. – 1998. – október 29. – Ol. 2.
 36. Nemzetközi tudományos konferencia // Kárpáti igaz szó. – 2000. – december 2. – P. 1-2.
 37. Vereckén se emlékmű, se ünnepség // Magyar Nemzet. – 1996. – augusztus 10. – P. 2.
 38. Elmarad a vereckeik ökömenikus istentisztelet // Magyar Nemzet. – 1996. – augusztus 15. – P. 2.
 39. Tabajdi elégedett az együtműködéssel // Magyar Nemzet. – 1996. – június 12. – P. 2.
 40. Támadják a honfoglalási jelképeket // Magyar Nemzet. – 1998. – június 7. – P. 4.
 41. Tízéves a magyar-ukrán alapszerződés // Magyar Nemzet. – 2003. – szeptember 29. – P. 3.
 42. Ukrán lap bírálja a vereckeik építkezést // Magyar Nemzet. – 1996. – augusztus 2. – P. 2.
 43. 1994-1998. Országgyűlési jegyzőkönyv. Nyári rendkívüli ülés. 1996. június 17-július 3. 190-197. Az Országgyűlés hiteles jegyzőkönyve 1996. szeptember 3-ai rendkívüli ülés. 197 szám. P. 23392.
 44. Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Спр. Протоколи засідань українсько-угорської змішаної Комісії з питань забезпечення прав національних меншин. (Щодо XII засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (18–19 червня 2002 р., м. Ужгород). – 2003. На 5 аркушах.

SUMMARY

SKYBA I. THE QUATION OF VERETSKY PASS IN THE UKRAINIAN - HUNGARIAN RELATIONS (1996 – 2003).

In the article analyzed the question connected with the mounting of memorable sign on the Veretsky pass in Transcarpathia region during years 1991-2002. The investigation based on the complex of archives source. The author considers that so called «cultural question» transformed into political character. In this situation the relations between Ukraine and Hungary became strained. But two parts on the state level tried to look for the consensus and determination of the right historical events concept.

A. РОМАНЮК (Львів)

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРЕЗИДЕНТІВ УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ І США

Внаслідок змін і доповнень до Конституції України, внесених Законом України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV, суттєвої корекції зазнали обсяг повноважень Президента України та система розподілу владних прав і можливостей між президентом, парламентом і прем'єр-міністром. В світлі зазначених змін політики-практики різного рівня і різної політичної приналежності, журналісти та публіцисти почали говорити про зміну форми правління в Україні, зокрема оцінюючи сучасну модель як парламентську. Одночасно ми стали свідками дещо відмінних трактувань попередньої форми правління в Україні, що існувала до зазначених змін Конституції як президентської, президентсько-парламентської, напівпрезидентської. Сучасний стан обговорення імпліцитно включає в себе питання готовності/здатності України до стабільного політичного розвитку в умовах нового формату влади. Одночасно діючий Президент України і політики, наближені до нього, перманентно ставлять питання про незавершений характер конституційних змін і необхідність пошуку іншого, оптимального варіанту. На наш погляд, звернення до засадничих категорій і понять політичної науки само по собі є позитивним явищем. В той же час кожна категорія політичної науки має не лише внутрішній зміст, але вона вмонтована в чисельні практичні конструкції, які функціонують та розвиваються в конкретних історико-політичних умовах різних країн. Тому, на наш погляд, варто порівняти повноваження Президента України до змін Конституції і після з повноваженнями президентів демократичних країн світу. І цей розгляд здійснити в системі координат основних форм правління: президентської, парламентської та напівпрезидентської.

Грунтовний аналіз особливостей зазначених трьох форм правління в україномовній літературі здійснено в перекладній праці Дж.Сарторі [1]. Взагалі данна проблема є однією з числа найбільш досліджуваних в західній політичній науці. Величезна різноманітність практичних конструкцій основних форм правління та їх постійна еволюція детермінують перманентну верифікацію як критеріїв, так і базових характеристик існуючих форм. Серед західних дослідників слід в першу чергу назвати Д.Лінца, який ґрунтовно проаналізував не лише позитивні характеристики, але і загрози президентської форми правління [2]. Класичний характер носить і праця А. Лейпхарта [3] де розгляд моделей демократії передбачає порівняння основних характеристик трьох форм правління. Також основні різновидності політичних режимів ґрунтовно розглядаються в статтях Р.Елджі [4] та А.Сіарофа [5]. Окремо слід виділити статтю класика європейської і світової політології М.Дюверже у якій він вперше ґрунтовно проаналізував напівпрезидентську форму правління [6]. В той же час в українській політичній науці дана проблематика переважно розглядається на загальному рівні.

Порівняння повноважень президентів передбачає виділення формальних показників з допомогою яких ми могли б співставити обсяг компетенції, статус та інші характеристики голів різних республік. За основу ми взяли методичку, запропоновану Аланом Сіарофом [5]. Спираючись на запропонований ним алгоритм аналізу та індикатори, ми вважаємо за доцільне виділити вісім індикаторів. Перший – чи обирається президент на загальнонародних виборах (аббревіатура цього індикатора – ЗВ). У разі, якщо – так, тоді країні виставляється: 1, якщо – ні, тоді: 0. Особливість цього індикатора полягає у з'ясуванні обсягу політичної ваги посади президента. Загальнонародні вибори свідчать про те, що президент нарівні з парламентом представляє цілий народ країни і його посада за рівнем політичної ваги дорівнює парламенту. Другий індикатор – чи відіграє президент центральну роль у призначенні прем'єр-міністра, інших міністрів кабінету (ЦР=1, або 0). Третій індикатор – право президента головувати на засіданнях уряду, відповідно впливати на формулювання порядку денного засідань уряду (ГУ=1, або 0). Четвертий індикатор – володіння президентом правом накладення вето на рішення парламенту, тобто правом повернення законопроектів на доопрацювання (ПВ=1, або 0). П'ятий індикатор – чи має президент широкі повноваження у надзвичайних ситуаціях, в умовах стихійних лих, критичної загрози національній безпеці (ПНС=1, або 0). Шостий індикатор – чи відіграє президент головну роль у здійсненні зовнішньої політики, включаючи контроль над радою національної безпеки, а також вирішальне значення у виборі міністрів закордонних справ, оборони, представленні держави на міжнародній арені (ЗП=1, або 0). Сьомий індикатор – право президента достроково припинити повноваження парламенту і оголошувати нові парламентські вибори. В данному випадку не беруться до уваги підстави оголошення президентом про розпуск парламенту у випадку недотримання певних часових норм при інституційних формуваннях, як в Україні (ДРП=1, або 0). Восьмий індикатор – чи співпадає термін повноважень президента і парламенту країни (ТП=1, або 0). Більший термін повноважень президента ніж парламенту сприяє забезпеченню стабільності державної влади, особливо в умовах коли після парламентських виборів процес формування уряду затягується в часі. Перевищуючий термін повноважень, на думку ряду дослідників, також виступає головною складовою гарантування стабільності функціонування у відповідності до інституційного призначення основних політичних інститутів держави з боку голови держави. Що відповідно посилює його політичну вагу.

На підставі виділених індикаторів ми проаналізуємо конституції ряду європейських країн де існує посада президента [7], США [8] та України. Вибір країн зумовлюється тим, що президентська форма правління відсутня в європейських країнах, натомість ці країни демонструють широкий діапазон варіантів парламентської та напівпрезидентської форм правління які передбачають існування інституту президента. Відповідно США розглядаються зразковим прикладом президентської форми правління, яка власне в цій країні зародилася і набула своїх класичних рис. Щодо України ми окремо беремо повноваження Президента згідно Конституції, прийнятої на п'ятій сесії Верховної Ради 28 червня 1996 р. – I [9], та повноваження, що передбачені Законом України від 8 грудня 2004 р. № 2222- IV, який вніс зміни і доповнення до Конституції – II [10].

Обрахунок показників по кожному індикатору дозволить нам отримати загальний показник з усіх виділених індикаторів. Максимальний показник має складати «8» і він буде

відповідати максимальному рівню президентської могутності в системі взаємовідносин : президент- парламент-прем'єр-міністр. Відповідно, показник «0» буде свідчити про слабкість позиції президента в зазначеній системі взаємовідносин.

Аналіз конституційних повноважень слід здійснити з урахуванням головних показників кожної з трьох вище названих форм правління, а також їх якісних відмінностей. Слід зазначити що не всі дослідники погоджуються визнавати в якості самостійних три вищевиділені форми правління. Так, А.Сіароф не вважає, що напівпрезидентську форму правління слід розглядати в якості самостійної форми, на його думку базовими формами слід розглядати: президентську систему, парламентську систему з переважанням влади президента, парламентську систему з нейтралізуючою владою президента та парламентську систему з номінальною владою президента [5, 287]. Як бачимо друга і третя позиції є дихотомним варіантом напівпрезидентської форми. Тому, ми будемо виходити з позиції існування трьох базових форм правління.

А.Лейпхарт, порівнюючи парламентську і президентську форми правління, виділяє три наступні критичні відмінності між ними »[3, 117-118]. По-перше, за парламентської форми правління прем'єр-міністр, посада якого може мати різні назви, та його кабінет є відповідальними перед законодавчим органом в тому значенні, що вони залежать від довіри законодавчого органу і можуть бути звільнені/позбавлені повноважень внаслідок застосування вотуму недовіри. В той же час в президентській формі правління главою уряду є президент, який обирається на конституційно визначений період і не може бути відправленим у відставку внаслідок вотуму недовіри. По-друге, президенти обираються на загальнонародних виборах безпосередньо, або опосередковано, в той час, як прем'єр-міністри обираються законодавчим інститутом (парламентом – А.Р.). По-третє, парламентські системи характеризуються колективними або колегіальними виконавчими структурами, в той час, як президентські представлені не колегіальним органом з одним чоловіком на чолі. Внаслідок цього президентські кабінети характеризуються тим, що члени цих кабінетів виступають простими радниками та підлеглими президента. Це призводить до того, що найбільш важливі рішення в парламентських системах приймаються цілим кабінетом, а в президентських системах вони можуть бути прийнятими самостійно президентом з, або без і навіть всупереч позиції членів кабінету. Дж.Сарторі виділяє наступні критерії президентської форми правління: 1) наявність прямих або схожих на прямі, загальних виборів глави держави на фіксований термін повноважень; 2) уряд, або виконавча влада, не призначається і не розпускається через парламентське голосування, формування уряду є прерогативою президента, коли він на власний розсуд призначає і звільняє членів уряду; 3) президент керує виконавчою владою. Також Дж.Сарторі підкреслює важливість тієї характеристики, що президента не можна позбавити влади парламентським голосуванням протягом встановленого терміну правління президента [1, 79-80]. Таким чином головною особливістю парламентської форми правління є формування уряду парламентом і наділення парламента правом на дострокове припинення повноважень уряду через процедуру вотуму недовіри, коли ініціатором виступає парламентська опозиція, або не підтримку голосування довіри уряду, коли ініціатором виступає сам уряд.

Концепція напівпрезидентської форми правління була розроблена і впроваджена в простір політичної науки М.Дюверже для характеристики політичного режиму V республіки у Франції. Головними ознаками цієї форми правління М.Дюверже вважав: 1) президент обирається загальним голосуванням; 2) прем'єр-міністр і міністри володіють виконавчою та урядовою владою і залишаються на своїх посадах доти, доки парламент не є до них в опозиції [6, 166]. Відповідно дана система не є простим поєднанням, синтезом парламентської і президентської форм правління, а, як підкреслює М.Дюверже, є чергуванням між парламентською і президентською формами [6, 186]. Дж.Сарторі, який написав свою працю «Порівняльна конституційна інженерія» значно пізніше означеної статті М.Дюверже виділяє наступні критерії напівпрезидентського або змішаного правління: по-перше, президент обирається на загальних прямих або не прямих виборах, головним є те, що президент не обирається у парламенті; по-друге, виконавча влада має подвійну структуру, тобто влада представлена двома лідерами – президентом, який є главою держави, і прем'єр-міністром, який очолює уряд [1, 115-116]. В подальшому цей автор зазначає, що президент є незалежним від парламенту, за рахунок свого обрання, однак не може управляти самостійно, а змушений це

здійснювати через уряд. Відповідно прем'єр-міністр і його кабінет є незалежними від президента тим, що вони є залежними від парламенту, оскільки вони потребують парламентської довіри і їм потрібна підтримка парламентської більшості.

Ці зауваження Дж.Сарторі означають, що при аналізі позицій президента слід враховувати не лише конституційні норми, які регламентують його місце в політичній системі країни, але і реальний, практичний обсяг повноважень та можливостей якими володіє президент в системі взаємовідносин – президент, парламент, прем'єр-міністр. Внаслідок цього принципового значення в даній моделі набуває роль парламентської більшості. Згідно А.Лейпхарта французький президент до 1986 р. (початок першого випадку когабітації) був «...однозначно головою уряду, а прем'єр-міністр ним не був. Президентська влада, однак, була заснована більше на підтримці сильної парламентської більшості, ніж на конституційних повноваженнях»[3, 121]. У 1986 р. у Франції сформувалась ситуація, коли після парламентських виборів більшість в парламенті отримали опозиційні політичні сили щодо президента Ф.Міттерана, як представника лівих сил -Соціалістичної партії Франції. Прем'єр-міністром протягом 1986-1988 рр. був Жак Шірак, який представляв праві політичні сили (партія «Об'єднання за республіку»). Ця ситуація отримала назву в літературі – когабітації*. Когабітація повторилася за часів президента Ф.Міттерана з 1993 по 1995 р. коли прем'єр-міністром був Едуард Балладюр – представник «Об'єднання за республіку» та за часів президенства Ж.Шірака з 1997 до 2002 р., коли прем'єр-міністром був представник соціалістичної партії Ліонель Жоспен. Особливістю когабітації було те, що президент за умов опозиційної щодо нього парламентської більшості втрачав право визначальним чином впливати на призначення прем'єр-міністра і був змушений вносити на розгляд парламенту ту кандидатуру, яку йому пропонувала парламентська більшість. Щодо цієї ситуації Дж.Сарторі зазначає «при об'єднаній більшості президент явно переважає над прем'єр-міністром і конституцією ...і навпаки, при розколотій більшості прем'єр-міністра підтримує його власна більшість у парламенті, яка дає йому перевагу» над президентом [1,118-119]. Щодо інституту когабітації у напівпрезидентській системі, то співвідношення між президентом та прем'єр-міністром слід розглядати як систему з хиткою рівновагою, яка залежить від результатів парламентських виборів і того на чий стороні буде знаходитись депутатська більшість у парламенті. Щодо цього Мауріціо Котта зазначає, що у Франції «...президент ніколи не втрачає надії повернути свою важливу роль в результаті або подальших парламентських, або президентських виборів» [11,80].

Таким чином ми можемо констатувати, що позиція президента в системі взаємовідносин – президент – парламент – прем'єр-міністр (уряд) залежить від норм національної конституції та співвідношення політичних сил. Рівень політичної ваги президента є найвищим за президентської форми правління, меншим в порівнянні з першою формою правління за напівпрезидентської форми правління і найменшим за умов парламентської форми правління. У напівпрезидентській формі правління ми можемо виділити дві різні конструкції, які будуть передбачати відмінний один від одного рівень політичної ваги президента. Найбільший рівень політичної ваги існує в ситуації, коли президент спирається на лояльну щодо себе в політичному плані парламентську більшість і президент стає слабким за умов протиставлення йому парламентської більшості.

Аналіз конституційних характеристик позиції Президента України до прийняття конституційних змін і після свідчить, що Україна має відноситись до напівпрезидентської форми правління. Згідно А.Лейпхарта на підставі формальних ознак до цієї форми правління мають належати у Західній Європі: Австрія, Ісландія, Ірландія, Португалія, Фінляндія та Франція. Автор констатує, що позиція президентів в Австрії, Ісландії та Ірландії є надзвичайно слабкою, однак вважає за доцільне в своєму аналізі їх трактувати як представників напівпрезидентської форми правління [3,121]. Однак, Дж.Сарторі вважає, що власне реальні повноваження, а не лише формальні критерії, дозволяють віднести їх до країн з парламентською формою правління [1,120]. Тобто, до країн з парламентською формою

* Термін походить від англійського слова cohabit - співжиття

правління відносяться : Греція, Німеччина, Італія та Швейцарія*; з напівпрезидентською формою: Португалія, Фінляндія та Франція і позиціонування Австрії, Ісландії та Ірландії є спірним.

Розглянемо результати нашого аналізу конституцій на підставі виділених індикаторів. Позиція президента США, яка відноситься до президентської форми правління, очікувано характеризується найвищим результатом (7). Позиція президентів в країнах, які прийнято відносити до парламентської форми правління характеризується показниками від 1 до 3. Позиція президента Франції після зміни у 2001 р. терміну президентських повноважень з семи до п'яти років знизилась до показника 6 одиниць, однак залишається найвищою серед європейських країн. Відповідно позиції президентів Португалії та Фінляндії характеризуються показниками від 3 і вище. Варто зауважити, що низький показник позиції президента Фінляндії пов'язаний із змінами до конституції країни у 1999 р., які увійшли в життя з 1 березня 2001 р., за якими повноваження президента були суттєво обмежені. І нарешті спірні щодо однозначного позиціонування в системі координат трьох форм правління позиції президентів Австрії, Ірландії та Ісландії поділилися – в одному випадку позиція президента Австрії та Ісландії є близькою позиціям президентів з парламентською формою правління, а позиція президента Ірландії відповідає за своїми показниками позиціям країн з напівпрезидентською формою правління.

На підставі формальних показників ми можемо позиціонувати і повноваження президента України стосовно двох форматів конституційних норм. У першому періоді – до 2004 р. повноваження президента України корелюються із повноваженнями президента США за обсягом прав, тобто знаходяться на верхній межі позицій президента в країнах з напівпрезидентською формою правління. Аналіз же практичних дій конкретного президента Л.Кучми показує, що реальна влада, якою володів другий президент України забезпечувала йому абсолютну домінацію не лише над прем'єр-міністром і урядом, які були залежними від президентської адміністрації, але і щодо парламенту, коли президент вирішальним чином впливав на формат більшості партійних фракцій незалежно від результатів виборів, відповідно на їх поведінку під час голосувань. Це дає нам підстави констатувати, що фактичні повноваження Президента України до впровадження в дію змін до Конституції перевищували повноваження закріплені за президентом Конституцією України та повноваження президента США. Тому, розглядати позицію Президента України в даний період в системі координат напівпрезидентської форми правління буде не коректно, відповідне позиціонування слід шукати в межах президентської форми правління з ознаками тяжіння до авторитаризму. В другому періоді, який розпочався у 2006 р. конституційні повноваження президента України суттєво зменшились і їх позиціонування знаходиться в межах повноважень президентів, властивих напівпрезидентським європейським країнам.

Підсумовуючи проведений аналіз ми можемо констатувати, що позиціонування повноважень президентів має обов'язково включати в себе аналіз не лише прав і можливостей, які надаються президентам конституціями національних країн, але і реальні *de facto* повноваження. Обмежуючим чинником щодо могутності посади президента виступає парламент, зокрема парламентська більшість. Загальною тенденцією європейських країн з напівпрезидентською формою правління є зменшення обсягу повноважень президентів на користь парламентів і фактичне наближення до характеристик країн з парламентською формою правління. Поодиноким виключенням серед країн Західної Європи становить Франція, в той же час інститут когабітації здатний призводити до відчутного ослаблення повноважень президента країни. Зміни до Конституції України, які вступили в дію у 2006 р. дозволяють констатувати фактичний перехід політичної системи, в контексті президентських повноважень, від президентської форми правління з потужними авторитарними характеристиками в систему координат напівпрезидентської форми правління.

1. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ.вид. – К.: АртЕк, 2001. – 224 с.

* Щодо Швейцарії відсутня однозначність у визначенні форми правління. Аргументація автора на підставі чого Швейцарська республіка має відноситись до парламентської форми правління викладена у монографії, присвяченій порівняльному аналізу політичних систем країн Західної Європи [12, 96-97].

2. Linz J.J. Presidential or parliamentary democracy: Does it make a difference?// J.J.Linz & A.Valenzuela (eds.) The failure of presidential democracy. Vol.1: Comparative perspectives. – 1994. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press. – P.3-87.
3. Lijphart A. Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. –New Haven & London: Yale University Press. 1999. – 352 p.
4. Elgi R. The classification of democratic regime types: Conceptual ambiguity and contestable assumptions // European Journal of political Research. – 1999. # 33. – P.219-238.
5. Siaroff A. Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction// European Journal of Political Research.- #3.Vol.42. May 2003. – P.287-312.
6. Duverger M. A new political system model: Semi-presidential government // European Journal of Political Research. – 1980.#8. – P.165-187.
7. Конституции государств Европейского Союза. Под общей ред. Л.А.Окунькова – М.: Издательская группа ИНФРА М-НОРМА, 1997.- 802 с.
8. Конституция США// Конституции зарубежных государств: Учебное пособие / Сост. Проф. В.В.маклаков. – 3-е изд., перераб. И доп. – М.: Изд-во БЕК, 2000. – С.339-374.
9. Конституція України. Офіційне видання Верховної ради України. – К. 1996.-117 с.
10. Конституція України (із змінами і доп.). – К.: Атіка, 2006. – 64 с.
11. The Nature of Party Government. A Comparative European Perspective. / Ed. by J.Blondel & M.Cotta. – PALGRAVE. 2000. – 241 p.
12. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.

SUMMARY

A. Romanyuk. Comparative analyse of the president`s power in Ukraine, West European countries and USA.

In this article president`s power in the European countries, USA and Ukraine are analysed by the means of indicators system. The impact of parliament majority on the president positioning in the semi-presidential countries is defined. The author proved that in the process of political evolution in the European countries exists one main trend – process of political evolution from the semi-presidential to the parliamentary forms.

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

М. ТОКАР (Ужгород)

ПРОПОРЦІЙНА ВИБОРЧА СИСТЕМА В ЗАКАРПАТТІ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЕКСКУРС

Приклади пропорційної виборчої системи на українських землях були відомі й у „донецько-карпатський” період. Один із яскравих прикладів наводить політичний розвиток Закарпаття у міжвоєнний період минулого століття, коли край (під назвою Підкарпатська Русь) входив до складу новоутвореної у 1919 р. Чехословацької Республіки. Її політична система мала усі характерні риси демократичного суспільства, що перш за все виражалося дієвим плюралізмом, законодавчими основами, практикою політичного рівноправ’я. Упродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст. прояви політичного плюралізму набули ефекту безпосередньої участі в політичній еволюції держави її громадян. Підкарпатська Русь, як складова частина Чехословаччини, також опинилася в епіцентрі політичних перетворень, дістала внаслідок трансформації політичної системи можливості участі у державотворенні тощо. Однак процес залучення громадян до державного розвитку проходив через призму представницької демократії, посередниками якої виступали політичні партії. Багатопартійна система, яка мала

як позитивні, так і негативні ознаки сприяла більш швидкому залученню народних мас до державної політики. Саме активність місцевого населення Підкарпатської Русі характерно засвідчує про реальні можливості участі у виборах до вищих органів влади. У міжвоєнний період у краї вибори до чехословацького парламенту проводилися чотири рази (1924, 1925, 1929, 1935 рр.) і один раз до крайового Союму (1939 р.). Це була серйозна перевірка спроможності громадян вплинути на політичну систему, урядову політику тощо.

Виборчі процеси в Підкарпатській Русі неодноразово ставали в центрі уваги дослідників. Зокрема, вчені Я.Брандейс [33], К.Матовшек [34] розглядали вибори як прояв політичної культури населення й показ потужності політичних організацій. У радянський період дослідження даної проблеми вийшло на нову площину. Перш за все, це було пов'язане з успішною участю у виборах крайкому Комуністичної Партії Чехословаччини (КПЧ), і як наслідок цього, перебільшення місця й ролі цієї політичної організації в політичній історії краю. Так, Н.Баженова [8, 9], С.Білак [10], І.Мельникова [22 – 24], Б.Співак [26, 27] та інші констатували перемогу комуністів як факт безапелюючого авторитету партії. Лише з часу становлення незалежної України дослідження виборчих процесів 20 – 30-х рр. ХХ ст. дістали об'єктивне висвітлення. На основі глибоко аналітичних підходів у історіографії з'явилися праці М.Болдижара [32], М.Вегеша [13, 14], С.Віднянського [15, 16], І.Короля [18], В.Лемака [19], І.Ліхтея [20], П.Р.Магочі [21], М.Токаря [28, 29], В.Худанича [30]. Серйозний підхід до проблемного дослідження прослідковуємо й у працях зарубіжних учених М.Барновського [32] та П.Шворца [35, 36]

Незважаючи на існування всіх демократичних формальностей у політичному інституціоналізмі Чехословацької Республіки, реальність впровадження їх у життя була далекою від ідеалу. Конституційна хартія серед правових норм чітко зафіксувала представництво Підкарпатської Русі в Національних Зборах відповідною кількістю сенаторів згідно з виборчою системою держави. Однак, чехословацька політична влада довгий час зволікала з проведенням виборів у Підкарпатській Русі. Як проголошував виборчий закон, вибори у краї повинні були бути проведені у липні 1920 р., тобто не пізніше 90 днів після їх проведення в інших землях Чехословаччини. За Підкарпатською Руссю було закріплено окремий 23 округ по виборах до парламенту [6, 271 – 284], і окремий 13 виборчий округ по виборах до сенату [6, 284]. Відповідно до положення це надавало можливість обирати дев'ятьох представників краю до парламенту і чотирьох до сенату.

Проте центральна влада в Празі вважала, що Підкарпатська Русь не є готовою до їх проведення. Серед основних причин вказувалися відсутність політичної культури місцевого населення, їх національно-культурне й релігійне розшарування, неспроможність консолідації політичних сил, протиріччя між політичною елітою тощо. Але зволікання з цим життєво необхідним питанням більше шкодило центральній владі, аніж допомагало. Невдоволення місцевих політиків несло загрозу відвертого екстремізму. Це добре розуміли в Празі, хоча й намагалися щонайдовше відтягнути процес залучення громадян Підкарпатської Русі до участі через своїх представників у вирішенні тих чи інших суспільно-політичних проблем життєдіяльності республіки. Тільки постійні домагання лідерів крайових політичних партій, їх апеляція до міжнародних інстанцій змусила чехословацьку владу призначити проведення парламентських виборів у Підкарпатській Русі. Той факт, що згадані вибори проводилися виключно на території Підкарпатської Русі привернув неабиякий інтерес багатьох, у першу чергу загальнодержавних політичних партій. Саме перші вибори до чехословацького парламенту стали яскравим показником впливу політичних організацій на населення краю з одного боку, і з іншого – суттєвим прикладом залучення до політичного життя. Крім того, парламентські вибори досить виразно засвідчили тодішню розстановку політичних сил, структурно-організаційні можливості та перспективні апетити партій.

Активізація політичного життя і міжпартійної боротьби в краї особливо розгорнулася наприкінці 1923 р. Для місцевих жителів це був давноочікуваний період, з одного боку, і новаційний в політичній історії краю, з другого. Для політичних партій він ознаменувався можливістю розгортання широкої агітаційної кампанії і визначенням врешті-решт електорату своїх потенційних прихильників. Вибори в тодішній Підкарпатській Русі були призначені на 16 березня 1924 р. і мали стати доброю пробою сил для політичних партій краю. Майже відразу після оголошення початку передвиборчого марафону політичні організації та їх лідери

розпочали підготовку до виборів шляхом широкої та різноманітної агітації. У офіційних друкованих органах партій друкувалися програмні положення організацій, їх розширене тлумачення, обіцянки лідерів щодо покращення суспільно-політичного життя краю. На партійних зборах і конференціях розроблялися стратегічні дії партій, їх можливості в даній ситуації, робилися прогнози кінцевих результатів, моделювалися бажані наслідки [18, 190]. Інтерес до передвиборчої активності крайових партій проявляли і урядова преса та загальнодержавні політичні партії, які вбачали свої інтереси в регіональному політичному “ажіотажі” [18, 190]. Кількість пропагандистів з Праги була настільки великою, що здавалося “в Ужгороді можна розпочати засідання палати депутатів і сенату, і обидві установи мали б досить членів, щоб ухвалювати постанови” [27, 23]. Передвиборчий період тривав два місяці. Про активність усіх політичних партій, які взяли участь у передвиборчому марафоні, свідчить те, що ними було проведено 436 зборів у різних куточках краю [27, 25]. Упродовж січня – лютого 1924 р. партійні організації проводили конференції, на яких приймали передвиборчі програми, висували та обговорювали кандидатури. Для участі в парламентських виборах було подано й зареєстровано виборчими комісіями 13 кандидатських списків від різних політичних партій [20]. Роль урядової коаліції формально відігравав Аграрний блок, що логічно виходило з аграрного характеру специфіки Підкарпатської Русі. Своєрідне блокування було формальним по причині самостійної участі партій у виборах, а про певну коаліцію можна говорити лише в розумінні програмних положень та спільності електорату. Місце державотворчої опозиції посіли комуністи, а також угорські автономні партії (зокрема Автономна Партія Автохтонів Підкарпатської Русі (АПАПР)) й Автономний Земледільський Союз (АЗС). Крім Аграрної партії до проурядових політичних організацій належали Руська Хліборобська (Земледільська) Партія (РХ(З)П), Соціал-Демократична Партія Підкарпатської Русі (СДППР), Карпаторуська Трудова Партія (КТП), Руська Народна Партія (РНП), Громадянська Партія на Підкарпатській Русі (Чехословацька партія торговців та промисловців). Лояльними до політики уряду були також Єврейська Народна (згодом Сіоністська) Партія (ЄСП) та Єврейська Демократична (згодом Ортодоксальна) Партія (ЄОП) [28, 26 – 31]. У силу слабкої матеріально-фінансової бази автономних партій усі вони, крім АЗС, утворювали й передвиборчі союзи із загальнодержавними політичними організаціями на основі подібності програмно-статутних основ.

Перші вибори до вищих органів влади Чехословацької Республіки пройшли на Підкарпатській Русі при досить високій політичній активності населення. За кандидатів до палати депутатів було подано 257 332 голосів (із 289 789 допущених до голосування виборців), у сенат – 215 207 голосів (із 243 448 виборців). Найбільше мандатів здобули комуністи: 4 мандати (із 9) до палати депутатів і 2 мандати (із 4) – у сенат [2, 25 – 28] (Див. Табл. 1, 5, 6).

РХ(З)П взяла самостійну участь у виборах. Фактично вона підтримувала проурядовий блок аграрних партій. Результати виборів для неї були невтішними, яка згідно з голосуванням виборців посіла тільки восьме місце з 5 відсотками голосів. Це означало, що жодного мандату ні у парламент, ні у сенат представники цієї партії не могли отримати [2, 27].

Щодо СДППР та КПЧ, то вони, завдяки голосам, відданим за їх програми, увійшли до чільної групи лідерів. Найбільшого успіху, деякою мірою несподівано, добилися представники крайкому КПЧ, які отримали 100 тисяч 242 голоси виборців, що становило 39,4 відсотка від загальної кількості голосуючих [2, 29]. Така перемога партії стала можливою внаслідок вміло проведеної організаційно-агітаційної роботи. У доступній формі ними змальовувалися прості, на перший погляд, шляхи вирішення різних соціально-економічних та політичних проблем. У такому ж популістичному дусі була підготовлена й виборча програма крайкому КПЧ (27 лютого 1924 р.), яка виголошувала: “Наша партія є єдина, яка об’єднує в один табір весь гірко працюючий бідний люд усього світу незалежно від національності, раси і віри. Ми визнаємо тільки бідних і боремось за правду кожного бідного проти кожного багатого.

Великі багатії для захисту своїх інтересів створюють партії, і ці партії сидять в уряді. Багаті мають і опозиційні партії. Всі вони обманюють вас, брешуть вам, всі вони ваші вороги і вороги Комуністичної партії” [29, 78].

Саме у вдало вибраній передвиборчій тактиці, на нашу думку, й полягав успіх комуністів на перших у Підкарпатській Русі виборах 1924 р. Висуваючи популістичні гасла, але вміло замасковані під загальноприйнятні болючі для місцевого населення вимоги “Земля — се-

лянам!” та “Мир — народам!”, комуністи добилися потрібного їм результату. З іншого боку, треба відмітити їх величезну, порівняно з іншими крайовими партіями, активність, передусім в агітаційній роботі. Лише з січня по 15 березня 1924 р. вони зуміли організувати і провести близько 160 зібрань в різних куточках краю, де роз’яснювалася програма КПЧ і, звичайно, критикувалися інші. Внаслідок цього вони отримали шість депутатських мандатів. Чотири з них надали право місця в чехословацькому парламенті комуністам І.Мондоку, Й.Гаті, М.Сидоряку, Е.Шафранку, а два мандати до сенату одержали І.Боднар та І.Чегі [29, 78].

Набагато менше голосів на загальнодержавних виборах 1924 р. отримали соціал-демократи — всього 20 тисяч 998, що становило близько восьми відсотків. Якщо враховувати й голоси угорської організації соціал-демократів, яких було 2 тисяч 828, то разом кількість відданих за СДП голосів на цих виборах становила 9,4 відсотка (23 тисяч 826 голосів — 4 місце). Такі результати принесли соціал-демократам тільки один депутатський мандат, який отримав Я.Нечас [2, 166]. Велике відставання від комуністів можна пояснити тим, що агітаційна активність партії була набагато меншою.

Завдяки блокуванню з Чехословацькою Народно-Соціалістичною Партією (ЧНСП) від КТП до парламенту увійшли її лідери А.Гагатко і І.Цурканович [21, 175]. АЗС, який отримав понад восьми відсотків підтримки делегував до парламенту І.Куртяка і Ю.Фелдеші, а аграрники — Й.Камінського. Не залишилися без своїх представників і угорці, повноваження від яких отримали А.Корлат і Ф.Егрі (по одному місцю в сенат і палату депутатів) [2, 26, 28].

У 1925 р. загострення міжпартійних суперечностей призвело до політичної кризи, в умовах якої діяльність пражського уряду була практично паралізована. Коаліція розпалася, протиріччя між політичними угрупованнями гальмували процес державотворення, що неминуче вело до розпуску чехословацького парламенту й призначення нових дострокових виборів. Врешті-решт парламент було розпущено, а проведення виборів призначили на 15 листопада 1925 р. [7]. Необхідно відмітити, що чергові вибори мали відбутися влітку 1926 р.

Виборча кампанія 1925 р. в Чехословацькій Республіці проходила в умовах гострої політичної боротьби. Ідентична ситуація була і в Підкарпатській Русі. Через те, що партії-переможці виборчих перегонів 1924 р. яких-небудь дивідендів отримати практично не встигли, то втратити недавні здобутки ніяк не бажали. Сталися зміни і в редакції виборчого закону. Зокрема, для Підкарпатської Русі виборче число до палати депутатів збільшувалося із 25 тисяч 420 голосів до 31 тисячі, а в сенат — із 42 тисяч 504 до 52 тисяч 552 голосів. Від цього знову ж таки більше вигравали загальнодержавні централістські партії [27, 57]. Цього разу до кандидатських листів потрапило 16 політичних організацій. Їх загальний перегляд показує перевагу загальнодержавних партій над автономними політичними силами [2, 166 – 167].

Але розстановка тактичних засад партій не змінилася. Як і під час виборів 1924 р. зберігся поділ політичних партій на проурядові та опозиційні. До кожного з напрямків належали ті ж самі політичні організації, що і під час попередніх виборів. Щоправда, одна із змін привертала таки увагу. Невтішні наслідки для РХ(З)П змушували керівництво партії зробити необхідні висновки і змінити політичну стратегію. За свою чотирирічну діяльність РХ(З)П не зуміла повністю реалізувати намічені плани і була змушена визнати свою неспроможність самостійно впливати на політичну ситуацію в краї. Тому її реорганізація у Християнсько-Народну Партію (ХНП) відкрила більші можливості для пошуку союзників як у краї, так і серед загальночеських партій. Особливо суттєвим це питання ставало напередодні чергових парламентських виборів у Чехословаччині, коли проводом новоствореної ХНП було прийняте рішення укласти символічний союз із Чехословацькою Народною Партією (ЧНП) [29, 79]. Таким чином, на виборах 1925 р. ХНП виступила у блоці з ЧНП, яка одержала 9,72 відсотка голосів виборців (третій показник). Завдяки цьому, лідер ХНП А.Волошин став депутатом пражського парламенту, де представляв інтереси краю до 1929 р. [33, 76]. За ХНП віддали голоси 7 тисяч 758 чоловік [2, 166].

Результати парламентських виборів 1925 р. підтвердили авторитет лівих політичних партій, що ще донедавна піддавалося сумніву. Комуністи, незважаючи на втрату майже 25 тисяч голосів, переконливо перемогли (75 тисяч 669 чоловік (30,8 відсотка)) [18, 193]. Внаслідок цього вони одержали три мандати у палату депутатів (І.Мондок, М.Сидоряк, Й.Гаті) та два — до сенату (І.Боднар, К.Рещук) [27, 59]. Так само знизився показник відданих

виборцями голосів за партію соціал-демократів — з 23 тисяч 826 чоловік (у 1924 р.) до 18 тисяч 183 чоловік, що становило 7,4 відсотка [18, 193] (Див Табл. 2, 5, 6).

Особливу активність під час виборів 1925 р. традиційно проявила й Аграрна партія, але 37 тисяч 172 одержаних голосів залишили її позаду комуністів [2, 166]. Водночас підсумки виборів показали зростання авторитету серед місцевих жителів як аграрників, так і особливо АЗС (11,6 відсотків), який теж активно готувався до виборів. Від автономістів було висунуто 9 кандидатів у палату депутатів і 5 у сенат.

Характеризуючи політичну диференціацію суспільства наприкінці 20-х рр. ХХ ст. у партійній системі Чехословацької Республіки витворилася певна стабільність політичних інтересів, як центральних, так і автономних політичних сил, що сприяв збереженню демократичного характеру держави. Тому внаслідок цього важливим моментом у політичній історії Підкарпатської Русі стали чергові загальнодержавні парламентські вибори, проведення яких було призначене на 27 жовтня 1929 р. [2, 480]. Їх особливість полягала у тому, що населення краю, з огляду на 10-річне співжиття у складі Чехословацької Республіки, могло проаналізувати й переоцінити багато важелів суспільної дійсності і виробити подальші напрямки для ефективної реалізації державно-правових положень, які стосувалися краю. Серйозно до цього ставилися й політичні лідери краю, партії та їх керівники. Між ними розгорілася гостра боротьба, з новою силою розгорнулася агітаційна організаційна робота серед місцевого населення, проводилися наради, збори, на яких обговорювалися ймовірні кандидати тощо.

Структура офіційного оформлення кандидатських листів, їх реєстрація за партійною приналежністю залишалася незмінною. До 13 жовтня 1929 р. всі партії, які виявили бажання взяти участь у загальнодержавних парламентських виборах, повинні були внести певну грошову суму на ім'я голови крайової виборчої комісії за друк кандидатських листів. До 17 числа того ж місяця всі зареєстровані списки опубліковувалися в періодичній пресі. З 20 до 27 жовтня проводилося їх обговорення. Виборча комісія встановила і термін подання скарг та позовів до виборчого суду, які приймалися не пізніше 11 грудня 1929 р. [1] (Див. Табл. 3, 5, 6).

Відповідально до згаданих виборів готувалася ХНП. На засіданні керівництва партії, яке відбулося 5 жовтня 1929 р., обговорювалися кандидатури представників ХНП і було остаточно затверджено склад кандидатського листа. До нього увійшли А.Волошин, М.Брацайко, Д.Кобулей, П.Яцко, Ілько Сикура, М.Долинай, І.Галнай, А.Ворон, М.Небесник — висунанці до парламенту, а Ю.Шутко, М.Шуба, І.Грига, Ф.Талабира, І.Шпак — висунанці до сенату [1]. На цих виборах ХНП одержала 8 тисяч 979 голосів виборців. Такий показник, звичайно, не був високим. За п'ятирічний період із 1924 р. по 1929 р., коли в Підкарпатській Русі парламентські вибори проводилися тричі, їхній коефіцієнт стабільності залишився майже сталим і вказував на втрату трохи більше двох тисяч голосів виборців. Станом на 1929 р. найактивніше підтримували ХНП у Мукачівському (1 тисяч 362 чоловік), Волівському (Міжгірському — М.Т.) (1 тисяч 283 чоловік), Свалявському (1 тисяч 91 чоловік) і Ужгородському (1 тисяч 62 чоловік) округах. Найслабший авторитет представники ХНП мали у Березнянському (127 чоловік) та Берегівському (150 чоловік) округах [29, 80 – 81]. Такі результати говорили про те, що жодного депутатського мандату представники ХНП у 1929 р. не отримали.

Потрібно відмітити, що тенденція на подальше зменшення популярності й підтримки серед населення комуністів також залишилася сталою. Під час парламентських виборів у 1929 р. вони отримали 40 тисяч 583 голосів (24,4 відсотка) [33, 80]. Проте загальні успіхи комуністів на виборах не були втішними з огляду на втрату ними за останні п'ять років (1924 – 1929 рр.) більше півсотні тисяч голосів виборців. Головними причинами зниження популярності крайкому КПЧ у краї слід вважати однобокність критики уряду та недооцінку можливостей аграрних партій, які на рубежі 20 – 30-х рр. активізували свою діяльність, що й відбивалося на рості кількості їх прихильників серед місцевого населення. Не останню роль у цьому процесі відіграв і той факт, що комуністичний рух зазнавав подвійного тиску — переслідування й всеохоплююча антикомуністична політика у Чехословаччині (внутрішній фактор) та ідеологічний, а подекуди й морально-фізичний тиск із боку Москви (зовнішній фактор). Негативно відбилася на популярності КПЧ у Підкарпатській Русі й “завзята” боротьба із соціал-демократами, які також мали неабиякий вплив на робітників і селян. Усі ці моменти вказували на наявність внутріпартійної кризи. Якщо детальніше підійти до характеристики

рівня популярності КПЧ в різних округах краю під час проведення виборів 1929 р., то треба відзначити, що найбільше голосів вони отримали у Мукачівському (6 тисяч 649 чоловік), Берегівському (6 тисяч 113 чоловік) та Рахівському (5 тисяч 212 чоловік) округах. А найменше виборців проголосувало за комуністів у Березнянському (950 чоловік) та Перечинському (1 тисяч 293 чоловік) округах. Депутатські мандати від КПЧ отримали І.Локота, М.Сидоряк (з 1931 р. П.Терек) [27, 82].

Цікаво, що соціал-демократи під час виборів 1929 р. майже зуміли повернути собі кількість голосів виборців, яку вони отримали ще у 1924 р. Тому їхні втрати упродовж 1924 – 1929 рр. були не дуже суттєвими — відповідно з 23 тисяч 826 чоловік (9,4 відсотка) до 22 тисяч 922 чоловік (8,6 відсотка). Найбільшою підтримкою вони користувалися в Іршавському (3 тисяч 396 чоловік) і Берегівському (3 тисяч 82 чоловік) округах, а найменшою — у Перечинському (736 чоловік) та Волівському (Міжгірському — М.Т.) (983 чоловік) [27, 82]. Депутатом парламенту став Ю.Гуснай.

Проте вибори 1929 р. вперше за кількістю голосів вивели на перше місце в Підкарпатській Русі урядову Аграрну партію (29,1 відсоток голосів) [33, 79]. “Руський блок”, до складу якого увійшли чотири автономні русофільські партії (АЗС, КТП, РНП, Русское Народное Соєдіненіє (РНС)), з результатом 18,2 відсотки голосів виборців теж як ніколи піднявся, випередивши за показниками навіть комуністів [33, 81]. Щоправда цей блок виступав у коаліції з ЧНДП. Таким чином, політика чехословацької влади, спрямована на досягнення консолідації та перемоги проурядових політичних сил, врешті-решт стала успішною. Більше того, парламентські вибори 1929 р. показали, що громадяни Підкарпатської Русі зацікавлені у стабільному співжитті в Чехословацькій Республіці, незважаючи на певні негаразди. Крайній радикалізм, а то й відверта антидержавна діяльність ними не сприймалися.

Крім вищезазначених результатів слід виділити ще участь Угорської Народної Партії (УНП), що отримала 11,4 відсотка голосів (30 тисяч 234) [33, 81], ЄСП – 6,3 відсотків (16 тисяч 762 голоси) [28, 29]. ЄОП виступала спільно з Аграрною партією [28, 31].

Аналізуючи результати парламентських виборів у Підкарпатській Русі упродовж 20-х рр. ХХ ст., слід відмітити і досить високий рівень неучасті населення в голосуваннях (абсентеїзм), який сягав 14,6 відсотків. У цілому по державі цей показник становив 8,6 відсотків [16, 311]. Головною причиною цього факту залишався досить низький рівень політичної культури мешканців краю, а через це, відповідна і активність на виборах. Але вочевидь навіть ці цифри говорять про неабиякий інтерес до можливості вирішення суспільних проблем у порівнянні з попередніми періодами. Безпосередня участь у виборчих процесах об’єктивно свідчила і про позитивні моменти, серед яких збагачення політичної культури, можливість легалізованої політичної діяльності, гартування партій у безкомпромісній політичній боротьбі, набування досвіду тощо.

На середину 30-х рр. ХХ ст. припали ще одні загальнодержавні парламентські вибори (Див. Табл. 4, 5, 6). Їх своєрідність полягала у тому, що активізація русофільських політичних партій робила серйозний тиск на весь проукраїнський рух. При чому це робилося за допомогою зовнішньополітичних сил (Угорщина, Польща) [4, 23] та при повному невтручанні у цей процес чехословацької влади. Більше того, деякі політичні партії переступали межу опозиційності й діяли поза допустимими законодавчою основою республіки рамками [5, 21 – 22]. До виборів, які були призначені на 19 травня 1935 р., готувалися 16 політичних партій. Із проукраїнських політичних організацій масову підтримку отримали комуністи і соціал-демократи. Хоча в Аграрній партії у 1934 р. виникла потужна українська фракція, її русофільське керівництво не виставило жодного українського кандидата [29, 82].

Підготовленими до виборів підійшли місцеві соціал-демократи. У всіх регіональних осередках партії відбулися збори, де обговорювалася програма партії та кандидатури в депутати парламенту й сенату. Участь у них взяли активісти крайової ЧСДП Ю.Ревай, Ф.Ревай, Д.Німчук та ін. 10 квітня 1935 р. в Ужгороді відбулися загальнокрайові збори членів партії, на яких було підкреслено необхідність активної участі членів політичної організації у парламентських виборах [29, 83]. Однак результати виборів для соціал-демократів виявилися не вельми втішними (29 тисяч 749 голосів (9,2 відсотка)), а депутатом чехословацького парламенту став Ю.Ревай [29, 83].

У свою чергу великого успіху добилися представники партії комуністів. Відмовившись від ідеї боротьби за автономію краю, основний акцент уваги в передвиборчій програмі вони зробили на антифашистську боротьбу, згуртованість населення перед загрозою фашизації країни [3, 129 – 131]. За рахунок 79 тисяч 400 голосів виборців (26 відсотків) комуністи вибороли перемогу у виборчому марафоні і делегували до парламенту О.Борканюка, І.Локоту, П.Терека і В.Поповича (у сенат) [29, 83].

ХНП внаслідок отриманих голосів виборців посіла низьке дев'яте місце (7 тисяч 325 голосів) і жодного депутатського мандату не отримала [29, 83]. Краща ситуація була в ЧНСП (10 тисяч 027 голосів) [33, 77]. АЗС утворив коаліцію із Словацькою Народною Партією, яку очолював А.Глінка, внаслідок чого отримав високі 44 тисячі 982 голосів [33, 81]. Ще одна потужна русофільська політична організація Руська Національно-Автономна Партія (РНАП), що утворилася напередодні парламентських виборів 1935 р., не ризикнула виступити самостійно, а увійшла до виборчого блоку “Руське народне об'єднання”. Таким чином автономісти отримали 28 тисяч 954 голосів [33, 82].

Результати виборів до чехословацького парламенту переконливо засвідчили глибокі зміни у перспективних політичних вподобаннях жителів Підкарпатської Русі. Недовіра празьких урядових кіл до збагачення політичної культури у краї спричинилася до поразки проурядової політики. 63 відсотки голосів виборці віддали опозиційним партіям [33, 83]. Таким чином, електорат розумів, що обіцянки реформування суспільно-політичного життя в краї насправді не входять у плани урядових політичних сил.

Потрібно сказати і про той факт, що під час проведення виборів усіх рівнів у 20 – 30-х рр. були зафіксовані масові порушення, які, як правило, суттєво не впливали на розстановку сил партій, однак вказували на існуючі недоліки і недосконалість організаційно-виборчого процесу на місцях [10, 132].

Загалом результати парламентських виборів 20 – 30-х рр. ХХ ст. показали спроможність тих чи інших політичних партій впливати на суспільне життя окремого регіону. Серед проукраїнських політичних організацій своєю масовістю й потужною структурно-організаційною базою виділялися крайком КПЧ і місцева ЧСДП. Не останню роль у міцності організацій відіграла й матеріально-фінансова допомога філіям від їх центральних органів у Празі. З іншого боку, цей важель занадто суттєво впливав на самостійність партійних дій і рішень. Серед інших політичних партій слід виділити потужну Аграрну партію, яка в силу державної підтримки мала чи не найлегші можливості для свого розвитку. В когорті автономних політичних партій безперечним лідером, вважаємо, була партія АЗС. Виходячи з іншої градації політико-партійного розвитку тогочасного суспільства, упродовж міжвоєнного періоду участь у виборах до чехословацького парламенту на теренах Підкарпатської Русі брали вісім загальнодержавних політичних партій, які лояльно ставилися до політики чехословацького уряду і відповідно названі вченими проурядовими. До опозиції дослідники відвели УНП, АЗС, РНАП (автономні) і КПЧ (загальнодержавну). Приймаючи запропонований поділ, маємо наступне: якщо у 1924 р. за проурядові партії проголосувало 40 відсотків виборців у краї, у 1925 р. – 46 відсотків, у 1929 р. – аж 64 відсотки, то у 1935 р. цей відсоток різко знизився до 37 відсотків голосів. Відповідно опозиційні партії найвищий показник електоральної підтримки дістали у 1935 р. (63 відсотки), на противагу попередніх у 1924 р. – 60 відсотків, у 1925 р. – 54 відсотки, і у 1929 р. – низьких 36 відсотків голосів виборців [33, 83].

Не можна обійти стороною й питання зростання серед місцевого населення зацікавленості в результатах виборів, про що свідчить постійно спадаючий рівень абсентеїзму. Якщо у 1925 р. за політичні партії, що були внесені до бюлетенів у Підкарпатській Русі голосувало 245 тисяч 743 громадян, у 1929 р. – 266 тисяч 324 чоловік, то у 1935 р. кількість учасників виборів становила рекордні для статистики краю 323 тисячі 645 одиниць. При цьому згідно положення про вибори кількість представників від краю виходила із певного співвідношення набраних голосів. Так, у 1924 р. цифра, яка дозволяла отримати відповідний мандат, становила 28 тисяч 245 голосів, у 1925 р. – 27 тисяч 304, у 1929 р. – 29 тисяч 591, у 1935 р. – 34 тисячі 443 голосів. Передбачалося, що у 1941 р., під час чергових парламентських виборів ця цифра зросте до 38 тисяч голосів [33, 76]. Проте, внаслідок відомих подій у 1939 р., це так і залишилося політичним передбаченням. Отже, процес демократичного плюралізму в Чехословацькій Республіці носив об'єктивно позитивний характер, а приклад практичної

реалізації демократичних повноважень через призму участі широких верств населення у виборчих процесах, піднімав на високий рівень можливості демократичного парламентаризму в тогочасних умовах. Наслідки парламентських виборів 1924, 1925, 1929 і 1935 рр. для політичних партій, їх вплив на електорат потенційних прихильників, видозміни передвиборчих програм і взагалі виборча система — усе це подає своєрідне політично-аналітичне зображення тогочасного суспільства краю. Звичайно, це зображення потребує більш глибокого вивчення. Утворення передвиборчих блоків, стиль поведінки політичних організацій до і після виборів, порушення і втручання з боку влади та інші аспекти загальновиборчого процесу чекають на своє подальше висвітлення.

1. Свобода. – 1929. – 10 жовтня.
2. Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною: Збірник документів. – Ужгород, 1961. – Т.ІІ. (1924 – 1929). – 576 с.
3. Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною: Збірник документів. – Ужгород, 1961. – Т.ІV. (1934 – 1938). – 596 с.
4. Protifasisticky a narodne osvobozenecky boj ceskeho a slovenskeho lidu 1938 – 1945. Edice dokumentu.– Praha, 1987. – 232 s.
5. Samus P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja “Lom”. Polskie dzialania dywersyjne na Rusi Zakarpaciej w swietle dokumentow Oddzialu II Sztabu Glownego WP.– Warszawa, 1998.
6. Sbirka zakonu a narizeni statu Ceskoslovenskeho / Rocnik 1920. – Praha, 1920.
7. Volby do Narodniho Shromazdeni na Podkarpatske Rusi v roce 1925. Vydala Civilni sprava Podkarpatske Rusi. – Uzhorod, 1926.
8. Баженова Н.П. Борьба Закарпатской краевой коммунистической организации за массы (1924 г.) // Тези доповідей та повідомлень до XVIII щорічної наукової конференції Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1964. – С.55 – 61.
9. Баженова Н.П. Нариси історії національно-визвольного руху трудящих Закарпаття в 1917 – 1923 рр. – Ужгород, 1962. – 168 с.
10. Білак С.М. Народ за ними не пішов.– Ужгород: Карпати, 1981. – 216 с.
11. Болдижар М.М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 1993. – 159 с.
12. Болдижар М., Лемак В. Політичні партії та об'єднання автономної Підкарпатської Русі // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Вид-во “Закарпаття”, 1995. – Т.ІІ. (1918 – 1945). – С. 302 – 310.
13. Вегеш М. Карпатська Україна (1938 – 1939): Соціально-економічний і політичний розвиток. – Ужгород, 1993. – 125 с.
14. Вегеш М. Карпатська Україна 1938 – 1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. – Ужгород, 1997. – Т.І. – 236 с.
15. Віднянський С. Закарпаття у складі Чехо-Словацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1 – 4 вересня 1993 р. – Ужгород, 1994. – С.130 – 140.
16. Віднянський С. Закарпаття у складі Чехословацької республіки: Формування державних структур і громадсько-політичне життя в краї у 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 6. – С.297 – 318.
17. Делеган М. “...Наші русини майже всі коло землі...”. Руська хліборобська (землеробська) партія на Закарпатті // Карпатський край. – 1995. – вересень – грудень. - №.9 – 12. – С.68 – 71.

18. Король І.Ф., Делеган В.В., Хланта О.В. Політичні партії і політична боротьба в 1921 – 1929 рр. // Нариси історії Закарпаття.– Ужгород: Вид-во “Закарпаття”, 1995. – Т.ІІ. (1918 – 1945). – С.180 – 194.
19. Лемак В. Карпатська Україна через призму демократії // Новини Закарпаття. – 1992. – 14 березня.
20. Ліхтей І. Парламентські вибори 20-х років ХХ ст. Як відображення рівня політичної культури населення Закарпаття // Ріо-інформ. – 1996. – 7 грудня.
21. Магочі П.Р. Формування Національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948). – Ужгород, 1994. – 296 с.
22. Мельникова І.Н. Из истории революционного движения на Закарпатской Украине в 1921 – 1924 гг. // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1952. – Т. VI. – С.51 – 59.
23. Мельникова І.Н. Классовая борьба в Чехословакии в 1924 – 1929 гг. – М., 1962. – 442 с.
24. Мельникова І.Н. Установление диктатуры чешской империалистической буржуазии в Закарпатской Украине // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1951. – Т. IV. – С.84 – 114.
25. Пруниця С.Ю., Гранчак І.М. Політична обстановка в Закарпатті в умовах загрози фашизму і війни // Нариси історії Закарпаття.– Ужгород: Вид-во “Закарпаття”, 1995. – Т.ІІ. (1918 – 1945). – С.247 – 258.
26. Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930 – 1945 роках. – Львів, 1963. – 381 с.
27. Співак Б.І. Революційний рух на Закарпатті в 1924 – 1929 роках. – Ужгород, 1964. – 144 с.
28. Токар М. Партії національних меншин Закарпаття (20 – 30-ті роки ХХ ст.). – Ужгород, 2002. – 56 с.
29. Токар М. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919 – 1939 роках. – Ужгород: УжНУ, 2001. – 176 с.
30. Худанич В. Участь політичних партій Закарпаття у боротьбі за автономію напередодні Другої світової війни // Carpatica – Карпатика: Історія і культура Карпат.– Ужгород, 2002.– Вип.19.– С.63 – 71.
31. Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття /Авт. колект.: М.В.Арсентьев, Е.А.Балагурі, І.М.Гранчак, О.Д.Довганич, В.І.Лько та ін. – Ужгород: Карпати, 1973. – 295 с.
32. Barnovsky M. Politicke strany na Podkarpatske Rusi v rokoch 1918 – 1938 // Slovensko v politickom systeme Ceskoslovenska (Materiali z vedeckeho sympozia).– Bratislava, 1992.– Casta 11 – 13 novembra 1991. – S.193 – 203.
33. Brandejs J. Vyvoj politickych pomeru na Podkarpatske Rusi v obdobi 1918 – 1935 // Podkarpatska Rus. Sbornik hospodarskeho, kulturniho a politickeho poznani Podkarpatske Rusi. – Bratislava, 1936. – S.72 – 88.
34. Matovsek K. Podkarpatska Rus (vseobecny zemepis se zvlastnim zretelem k zivotu lidu). – Praha: Nakladem Ceske Graficke Unie A.S., 1924.
35. Svorc P. Zakliata Krajina (Podkarpatska Rus 1918 – 1946).– Presov, 1996. – 126 s.
36. Svorc P. Krajinska hranica. Medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919 – 1939). – Presov, 2003. – 424 s.

SUMMARY

Tokar M. Proportional electoral system in Transcarpathia: historical-political discourse.

Author proves that a process of the democratical pluralism in Chekhoslovak Republic carries objectively positive character. Results of the parliamentary elections of 1924, 1925, 1929 and 1935 for the programmes and electoral system in general – this all gives a political-analytic picture of the regional society.

ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

За останні 15 років в науці широко обговорюється проблема, якою повинна бути сучасна держава і яким має бути громадянське суспільство. Є точка зору, що держава має бути слабкою, а громадянське суспільство – сильним. Досить популярні тези, що держава повинна бути сильною, особливо в перехідний період, а громадянське суспільство нехай поступово еволюціонує. Нині все більшої підтримки набуває теза про те, що держава і громадянське суспільство не повинні бути ні слабкими, ні сильними, а ефективними. [1, С.49]

Дискусія про громадянське суспільство відзеркалювала потребу в обґрунтуванні теоретичних та прикладних аспектів проблеми, що стала актуальною на сучасному етапі суспільно – політичного розвитку України. Втім вона є не лише об'ємною, а й надзвичайно складною, має комплексний характер і порушує низку ключових питань, зокрема: співвідношення суспільства і державної влади, прав і обов'язків громадян перед державою і обов'язків держави перед громадянами; правового регулювання суспільних відносин, діяльності політичних партій і громадських організацій; місця та ролі засобів масової інформації.

Еволюцію ідей громадянського суспільства необхідно розглянути в короткому методологічному контексті.

Сучасні концепції громадянського суспільства сягають глибини античності, середньовіччя. З часів Платона і Цицерона поняття “громадянин” пов'язане з поняттям прав і обов'язків, а поняття “громадянське суспільство” найтіснішим чином кореспондується з поняттям “право”. Для Аристотеля громадянське суспільство і держава взаємозамінні: “держава є сукупність громадян, громадянське суспільство”. [2, С. 457]

Платон і Аристотель виходили із того, що суспільне життя без держави, без встановленого і підтримуваного нею порядку призведе до безладдя і не віщує нічого доброго громадянам. З наявністю держави Аристотель пов'язував можливість функціонування права, що є мірилом справедливості й регулюючою нормою політичного спілкування. В державному устрої мислитель виділяє три частини: перша – “законодавчий орган, друга – посади, третя – судові органи”. [3, С. 514 – 515]

Творці християнської політичної теорії (Аврелій Августин і Тома Аквінський) різко протиставляли державу і церкву. Вся історія людства – це грандіозне завершення задуму божественного творіння. Поява церкви в цілому має вирішальне значення. Держава перетворюється на “світську руку” церкви. Єдність роду людського означає єдність християнської віри під егідою церкви.

Зауважимо, що в епоху Середньовіччя емпіричним базисом утворення поняття громадянського суспільства були міські західноєвропейські общини, які впродовж століть протистояли утискам феодальної держави. Середньовічні міста з їх самоврядуванням, не закріпаченим працівником, етнічним і релігійним розмаїттям і терпимістю були викликом феодальній політичній роздробленості й деспотичним формам королівсько – царської регламентації соціального життя. Міста феодальної Європи, що отримали магдебурзьке право, не були державами в державах. Їх справжній статус був дещо іншим. Вони виступали острівцями громадянського суспільства в межах феодальних країн. [4, С. 9 – 10]

Ідеї правової держави і громадянського суспільства формуються починаючи з XVII століття. За визначенням професора Каліфорнійського університету Дж. Александра, розвиток ідеї і практики громадянського суспільства пройшов три стадії, названі ним “громадянським суспільством – I, II, III”. [5, С. 449 – 552]

Громадянське суспільство – I (як соціальний феномен і як теоретична концепція) охоплює період від кінця XVII до першої половини XIX ст. його основні положення були сформульовані такими видатними мислителями як Дж. Локк, А. Фергюсон, Ш. – Л. Монтеск'є, І. Кант, Ф. – Г. Гегель, А. де Токвіль. Йдеться насамперед про договірну концепцію громадянського суспільства.

Англійський мислитель Томас Гоббс (1588 – 1679) виходив з того, що держава виникла на основі “суспільного договору” із “природного стану”, коли люди жили розрізнено і перебували у стані “війни всіх проти всіх”. У межах суспільного договору права окремих громадян були добровільно перенесені на главу держави. Томас Гоббс першим вводить в політичну науку термін “громадянське суспільство”, яке він ототожнював з державою. Метою держави є соціальний порядок, охорона безпеки громадян. Підкорення підлеглих державі – безумовне, влада держави абсолютна.

Локіанський підхід до громадянського суспільства пов'язаний з теорією природних прав людини. У праці “Два трактати про врядування” Дж. Локк (1632 – 1704) розглядає цивільне (громадянське) суспільство як відмінну від природного стану спільноту, що створена людьми шляхом укладення суспільного договору з метою захисту їхніх природних прав. “Ті, що об'єднані в одне ціле і мають спільний встановлений закон і судову установу, до якої можна звертатись, і яка наділена владою вирішувати спори між ними і карати порушників, перебувають у громадянському суспільстві”, - каже Джон Локк. [6, С. 32]

Важливим для подальшого розвитку теорії громадянського суспільства є й інший аспект філософії Джона Локка: однакове поцінування ним як окремої особи, так і спільноти. Як засновник теорії лібералізму, Локк завжди ставив на перший план непорушність природних прав людини. Джон Локк виступав за буржуазно – конституційну монархію і розподіл функцій влади: законодавча належить парламенту, виконавча – суду і армії, реферативна – королю і міністрам. Законодавча влада є верховною.

Французький просвітитель Шарль – Луї Монтеск'є (1689 – 1755) не залишив спеціальних праць про громадянське суспільство. Він цікавий передусім своїми способами узгодити вияв індивідуальної свободи з правовими нормами життя. У праці “Про дух законів” (1748 р.) Монтеск'є розглядав сучасне йому суспільство з погляду значення в ньому свободи людини, що поєднується з тривкою соціальною єдністю республіканського гатунку. Остання має забезпечуватися не примусовими діями влади, а впливати з добродетельності людей.

Концепція Монтеск'є поєднувала поняття про суспільну угоду з римським принципом розмежування цивільного і публічного права з тим, що останнє розглядалося як політичне. Політичне право покликане регулювати суспільні відносини між владою і підлеглими; цивільне право – суспільні відносини між членами суспільства. Таким чином, Монтеск'є концептуально виходить на розмежування влади, врядування суспільства; запроваджує нове розуміння політичних і цивільних (громадянських) законів. [7, С. 103]

Поняття закону пов'язується з природою розуму, проте “дух законів” має також етичний або звичаєвий компонент. Три форми врядування: республіканська, монархічна і деспотична, названі Монтеск'є, розрізняються за трьома етичними принципами, притаманними людській природі: добродетельністю (республіка), гідністю або честю (монархія) і страхом (деспотія). Він фактично прагнув розмежувати суспільство і державу, оставивши останню під контроль першого. Це потрібно для забезпечення політичної свободи, без якої не може бути соціальної єдності людей. Гарантувати політичну свободу пропонується шляхом поділу влади на гілки: законодавчу, виконавчу і судову. [8, С. 104]

Французький філософ доби Просвітництва Жан Жак Руссо (1712 – 1778) своє ставлення до цивілізації та цивільного (громадянського, підприємницького) суспільства він висловив у праці “Роздуми про походження нерівності” (1775р.), “Еміль” (1762р.), “Про суспільний договір” (1762р.) та ін. Основна ідея його праць є вчення про народний суверенітет як здійснення загальної волі. Ця воля, в свою чергу, виступає джерелом законів, мірилом справедливості і головним принципом управління: “закони, власне, - це лише умови громадянської асоціації. Народ, який підкоряється законам, повинен бути їх творцем: лише тим, хто вступає в асоціацію, належать визначати умови співжиття”. [9, С. 10]. Жан Жак Руссо вважав, що підкорятися своїм пристрастям – означає бути їх рабом, а дотримуватися закону, добровільно прийнятого, означає бути цілком вільним. Він виступав за всенародні референдуми з ключових питань суспільного життя, сформулював концепцію народного суверенітету.

Наприкінці XVII – на початку XIX ст. на зміну традиційній концепції єдиного суспільства – держави приходять концепції, прихильники якої стверджували, що громадянське

суспільство відмінне від держави, його не можна ототожнювати з останньою. Виділяють два напрями цієї концепції.

Прихильники першого відстоювали ліберально – демократичну модель, виходили із саморегулюючих можливостей громадянського суспільства, в центрі якого вільна незалежна особистість. Відзначалася можливість деструктивного впливу держави на суспільство. Найбільш ґрунтовно ця концепція сформульована французьким мислителем А. де Токвілем. Базовим елементом громадянського суспільства він вважав общину. Важлива роль у функціонуванні громадянського суспільства належить різноманітним асоціаціям: сімейним, професійним, релігійним.

Прихильники другого напряму, що спирається на німецьку філософську традицію, розвивали етатистську модель, розглядали громадянське суспільство як особливу сферу соціуму, відмінну від держави, але не протилежну їй, при цьому перевага віддавалася праву і законам. Німецький філософ, соціальний мислитель Еммануїл Кант (1724 – 1804) є одним із творців концепції “правової держави” і “громадянського суспільства”. Країною повинні правити не люди, а закони.

Оригінальне бачення діалектики громадянського суспільства і держави знаходимо у представника німецької класичної філософії Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770 – 1831). Соціальна історія, за Гегелем, - це розгортання моральної ідеї на трьох основних ступенях історичного розвитку суспільства. А саме: сім'я, громадянське суспільство і держава. Загалом Гегель тяжів до ствердження примату держави над громадянським суспільством. Держава представляє суспільство в його єдності. Лише утримуючи громадянське суспільство в підлеглому стані, держава може забезпечити його свободу. Зразковим державним устроєм Гегель вважав конституційну монархію, насамперед пруську. [10, С. 40 – 41]

Отже, громадянське суспільство – I на практиці було молодим буржуазним суспільством, що утверджувало ліберальні свободи, підкорялося закону, формувало громадську думку щодо проблем, які були визнані загально значимими. Людей у ньому єднали спільні інтереси. Захищати ці інтереси люди намагалися через створені ними спілки та об'єднання, які функціонували автономно, під охороною закону. Ринок надавав цьому суспільству механізми саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації. Разом з тим, ринок ніс і антигромадянські тенденції: надмірний індивідуалізм, різке соціальне розшарування, пауперизацію трудових класів, втрату ними почуття суспільності.

Наступав період громадянського суспільства – II, який тривав від середини XIX до другої половини XX ст. У цей час відбувається усвідомлення негативних тенденцій, які з розвитком буржуазного суспільства приніс ринок, наростання соціальних антагонізмів і загострення класової боротьби. Стають популярними соціалістичні концепції суспільного розвитку, в тому числі й одна з найрадикальніших – марксизм. К. Маркс та Ф. Енгельс та їхні послідовники оголошують громадянські зв'язки і громадянське суспільство формою класових відносин, яка породжена капіталістичним способом виробництва і має загинути разом з ним [11, С. 34 – 37]. Аналогічної думки дотримувався і В. Ленін. Але реальна дійсність довела утопічність цієї концепції.

Можна відзначити, що в першій половині XX ст. в ряді країн громадянське суспільство на деякий час сходить зі сцени внаслідок гіпертрофії державних функцій “легітимного насильства” (фашизм і сталінізм). Концепція громадянського суспільства стає непопулярною.

Громадянське суспільство – III. Інтерес науковців до проблематики громадянського суспільства відносять до 70 – 80 – х років XX століття. Центр дослідження переходить на аналіз процесу переходу від тоталітаризму через авторитаризм до демократичного устрою, вивчення інститутів громадянського суспільства в державах Центральної та Східної Європи.

Концепція громадянського суспільства інтенсивно розробляється зарубіжними вченими, зокрема: англійським дослідником Е. Геллером, його співвітчизником Дж. Кінном, французькими вченими Ж. Керманом і Р. Фассаером, американськими політологами Е. Арато, Д. Когеном, Дж. Александером, Ф. Шміттером, І. Шапіро, Ч. Тейлором.

До проблем громадянського суспільства привернута увага дослідників на пострадянському просторі. Виділяються декілька напрямків, за якими здійснюється його вивчення. Перший: досліджується ідея громадянського суспільства, її еволюція, теоретичний зміст на різних етапах історії (В. Біблер, В. Варивдін, К. Гаджисев та ін.). Другий пов'язаний з

дослідженням суті, структури, функцій громадянського суспільства, взаємодії його окремих елементів (російські дослідники З. Голянкова, М. Кудряшова, Я. Кузьмінов, В. Смольков та інші; українські вчені В. Барков, І. Кресіна, М. Михальченко, Т. Разова, Г. Щедрова та ін.). Третій орієнтований на вивчення діалектики взаємовідносин громадянського суспільства і держави, їх взаємодії у рамках типологічно різних політичних систем (російські дослідники Г. Авцинова, Т. Ворожейкіна, М. Ільїн, Б. Коваль та інші; серед українських вчених: В. Бабкін, В. Селіванов, А. Сіленко і О. Скрипнюк та ін.)

Отже, історія політичної думки свідчить про багатоманітність теоретичних концепцій громадянського суспільства. Можна прийти до висновку, що громадянське суспільство є основою держави, його становлення відбувається у тісному зв'язку зі становленням правової, соціальної, демократичної держави. Громадянське суспільство – це суспільство вільних громадян, яке вільне від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Сутність громадянського суспільства полягає у забезпеченні законних прав людини. Особа в такому суспільстві має гарантоване право вільного вибору тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, а також можливість вільно висловлювати свої думки, обмінюватися поглядами.

Проблема трансформацій суспільно – політичних та економічних відносин в сучасній Україні пов'язане не лише зі складністю реформування політичної системи, економічної бази, соціальної структури, а й утвердженням інститутів громадянського суспільства. Адже саме останні, у найбільш складні періоди якісних змін у державі стають тими системою визначальними факторами, що визначають зміст, умови, темпи, способи прогресування суспільства.

Однією з найскладніших і найвизначальніших трансформаційних основ як сучасної Української держави, так і тих, що історично переживали чи нині переживають подібні перетворення, є формування нової системи цінностей політичного, правового, економічного, соціального, культурницького характеру.

Складність формування нової системи цінностей у політичній, соціальній сферах життя сучасної України пов'язане з наявністю цілої низки складових, що діють у різновекторних напрямках: значний вплив попередньо сформованих ідеологічно – культурницьких вартостей доби соціалізму, що залишаються не лише пам'яттю, а ще стилем, формою, а то й ідеєю життя; досить інтенсивний, часто безкомпромісний спосіб “гуманного ” нав'язування домінуючих вартостей, що стають уніфікованими орієнтирами розвитку сучасного світу. [12, С. 4 – 5]

Еволюційний шлях розвитку громадянського суспільства в Україні передбачає використання наявних передумов, громадянських інститутів, спрямованих на утвердження громадянсько суспільства. Історичний досвід показує, що без верховенства права, інституційно – правового забезпечення держави, громадянське суспільство втрачає сенс свого існування. Конституція України законодавчо закріплює права і свободи, якими володіє кожен громадянин держави і які держава йому гарантує. Конституція України: Людини, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. [13, С. 6]

Завдяки правовому забезпеченню громадянське суспільство виступає як сукупність недержавних (а не політичних) суспільних інститутів і відносин. Воно виступає не тільки як економічне, соціальне, духовне, але й як політичне утворення, має власні політичні інститути, особливо наочно виявляється в його взаєминах з державою. Найважливішими інститутами громадянського суспільства є політичні партії. Як добровільні об'єднання громадян, вони виконують у цьому суспільстві низку важливих функцій: вираження соціальних інтересів, ідеологічно – політичну соціалізацію, формування громадської думки тощо. Партії сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян – членів громадянського суспільства. Ця найважливіша функція партії закріплена, наприклад, у Законі України “Про політичні партії в Україні”: “Політична партія – це зареєстрована, згідно з законом, добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.” [14]

Останні парламентські вибори 2006 року стали підтвердженням значимості політичних партій та політичних блоків у формуванні найвищого законодавчого і місцевих органів влади.

Хоча запропонована законодавцем пропорційна система потребує глибокого аналізу позитиву і негативу, що безперечно стане полем діяльності політологів.

Політичні партії є головною ланкою, яка з'єднює громадянське суспільство з державою, забезпечує представництво соціальних інтересів на державному рівні. У демократичних державах вони є головними суб'єктами виборчого і загалом політичного процесів. Партії висувують кандидатів у депутати, надають їм матеріальну та ідеологічну підтримку, проводять передвиборчу агітацію, за результатами виборів формують парламентські фракції, а в країнах з парламентськими формами правління – уряд, контролюють його діяльність тощо. Рівень розвитку громадянського суспільства, його впливу на здійснення державної влади перебуває у прямій залежності від досконалості партійної системи.

Важливими інститутами громадянського суспільства є громадські організації – добровільні й організаційно оформлені об'єднання громадян, створені для вираження і задоволення їх інтересів і потреб на засадах самоврядування. Громадянськими інститутами є насамперед ті з них, які постійно виконують політичну функцію. Це громадсько – політичні організації – профспілки, об'єднання підприємців, жіночі, молодіжні, ветеранські організації тощо. Політичний характер громадсько – політичних організацій полягає в тому, що вони постійно взаємодіють з державою і певною мірою впливають на здійснення державної влади, виступаючи як групи тиску.

Політичний характер інших громадських організацій виявляється тільки ситуативно – у випадку їх взаємодії з політичними інститутами: державою, партіями, органами місцевого самоврядування. За таких умов вони виступають як групи інтересів. Групами інтересів є також і громадсько – політичні організації. Відмінність їх від інших громадських організацій у політичному відношенні полягає в тому, що вони виступають групами інтересів постійно, тоді як інші організації – ситуативно.

Представництво групових інтересів громадянського суспільства на державному рівні здійснюється як в безпосередніх, так і в опосередкованих формах. Найбільш поширеною формою безпосереднього, прямого впливу груп інтересів на органи державної влади є лобізм, тобто організований вплив різних суспільних груп, насамперед підприємницьких кіл, на представників законодавчої і виконавчої влади з метою домогтися від них вигідних для себе рішень. До найважливіших форм опосередкованої взаємодії груп інтересів з державою належить їх вплив на неї через політичні партії. Групи інтересів прагнуть до налагодження зв'язків із політичними партіями, підтримують їх на виборах, щоб через них впливати на державу. Деякі з найбільш масових груп інтересів створюють власні політичні партії для обрання своїх представників до органів влади.

Найбільш поширеними політичними інститутами громадянського суспільства є органи місцевого самоврядування. Вже сама назва цього виду суспільного управління свідчить про те, що воно здійснюється не в загальнодержавному, а в обмеженому, локальному масштабі. Управлінська діяльність у такому масштабі поділяється на місцеве управління і місцеве самоврядування. Місцеве управління – це управлінська діяльність у місцевій територіальній одиниці, яка здійснюється центральною владою або адміністрацією вищестоящого територіального рівня управління. Здійснюється місцеве управління, як правило, через призначені вищестоящою владою адміністративні органи.

Місцеве самоврядування – це діяльність самого населення територіальної одиниці (села, селища, міста, району тощо) та виборних органів з управління місцевими справами. Місцеве самоврядування є не управлінською діяльністю взагалі, а лише діяльністю самого населення з управління власними справами. Тільки у цьому значенні місцеве самоврядування є інститутом громадянського суспільства.

На органи місцевого самоврядування можливе покладання завдань державного управління. Здійснюючи ці завдання, відповідні органи діють уже не як місцеве самоврядування – інститут громадянського суспільства, а як органи державного управління.

Важливими політичними інститутами, з допомогою яких громадянське суспільство істотно впливає на державу, є засоби масової інформації. Інститутами громадянського суспільства є тільки недержавні засоби масової інформації.

Трансформація політичної системи України передбачає законодавче забезпечення інституту незалежної преси, посилення ролі і місця ЗМІ у структуризації основних складових

громадянського суспільства, зокрема у підвищенні політичної культури громадян, становлення цивілізаційної системи цінностей і зміцненні суспільної норми моралі. [15, С. 212]

Системна еволюція українського суспільства неминує структурує медіа – простір відповідно до напрямів формування соціальних інститутів. Нинішні ЗМІ набувають ознак незалежних складових громадянського суспільства. Їх інституціональні характеристики пов'язані з усуненням моноідеологічної ідеологічно цезури, що наочно свідчить про трансформацію масової комунікації з моностилістичної у полі стилістичну. Цей процес часто пов'язують із трансформацією комунікативної сфери переважно на рівні організаційно – структурних змін, передовсім із роздержавленням преси, вбачаючи в цьому правову основу понять незалежної преси.

Власне під роздержавленням ЗМІ мається увазі законодавчо врегульований перехід прав засновника (власника) засобу інформації, а також прав контролю, управління і розпорядження ним у будь – якій формі від органів державної влади, а також підприємців, установ та організацій з державною часткою фінансування до недержавних суб'єктів та інституцій.

Процес роздержавлення ЗМІ передбачатиме створення механізму унеможливлення регуляторного впливу на діяльність ЗМІ; забезпечення підтримки програм розвитку інформаційної інфраструктури; врегулювання в ході роздержавлення відносин власності на майно і засоби виробництва із забезпеченням гарантій діяльності ЗМІ, що підлягають роздержавленню; застосування та вдосконалення в процесі зміни форми власності антимонопольних заходів, насамперед у сфері теле – і радіомовлення з метою створення плюралістичного інформаційного середовища. Визначені напрями змін форм власності ЗМІ як однієї з передумов подальшої еволюції громадянського суспільства по суті становлять зміст “Концепції роздержавлення засобів масової інформації в Україні”. [15]

Активну участь у процесі розвитку та змін функціонування ЗМІ бере приватний капітал, власники якого розуміють роль і значення мас – медіа у громадянському суспільстві. Саме приватний капітал стає засновником, видавцем багатьох мас – медіа у громадянському суспільстві. Саме приватний капітал стає засновником, видавцем багатьох мас – медіа в різних регіонах України, намагається підтримувати та створювати не державні ЗМІ, активно вивчати громадську думку, цілеспрямовано використовувати політичний маркетинг. У цих умовах мас – медіа стають вагомим інститутом громадянського суспільства України. [16, С. 212- 213]

Важливим інститутом громадянського суспільства є церква. Серед численних факторів суспільного життя, які відбиваються на політиці і суспільстві, є релігія. Упродовж багатьох століть, а особливо сьогодні, релігійні доктрини та релігійні інститути безпосередньо і опосередковано впливали й впливають на політичні процеси будь – якої сучасної країни. Демократизація українського суспільства привела до відчутної активізації діяльності церковних конфесій, релігійних організацій у соціально – політичному, державно – політичному та соціально – культурному житті України.

Сьогодні ще не налагоджено міцний і потужний взаємозв'язок між церквою і громадянським суспільством. Між православний розкол, напружені стосунки православних церков з Римо – католицькою, Греко – католицькою та протестантськими церквами заважають громадянському й етнічному консенсусу. Ця обставина поглиблює стан нестабільності суспільства.

Соціальна діяльність церков та інших релігійних організацій, попри власні значні можливості, ресурси і засоби, переважно й досі обмежується добродійною, освітньо – виховною діяльністю. У багатьох інших сферах суспільного життя релігійні об'єднання має значні не використані резерви. [17]

Підводячи підсумок можемо визначити громадянське суспільство як сферу спілкування, взаємодію, самоорганізації й самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави, у якій переважають громадянські цінності. Становлення інститутів громадянського суспільства сприяють розвитку демократичних цінностей сучасної України і виконують певні функції.

Інститути створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади, формують і роблять відомою позицію громадян з різних проблем суспільного життя та

публічної політики, у разі потреби допомагають людям організовано протистояти неконституційним діям осіб при владі чи способам узурпації влади.

Інститути громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у своїх силах, служать опорою у їх можливому протистоянні з державою.

Отже, громадянське суспільство – це не лише сфера, але й історично сформований тип взаємодії, певна модель соціальної організації, про наявність яких можна говорити лише тоді, коли означена сфера суспільного життя набуває певних інституційних та культурно – психологічних характеристик.

1. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – С. 49.
2. Аристотель . Политика // Аристотель. Сочинение в 4 Т. – М.: 1983. – Т. 4. – С. 457.
3. Там само. – С. 514 – 515.
4. Рудич Ф. Громадянське суспільство та народовладдя: методологічний контекст // Наукові записки. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 9 – 10.
5. Основи демократії. Навч. посідник для студентів вищ. навч. закладів (За заг. ред. А. Колодій. – К., 2002. – С. 449 – 552.
6. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. – Львів, 2002. – С. 32.
7. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – С. 103.
8. Там само. – С. 104
9. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – С. 10 – 14.
10. Рудич Ф. Громадянське суспільство в Україні: віражі і перспективи сходження // Віче. – 2004. – №6. – С. 40 – 41.
11. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – изд. 2-е. – Т. 3. – С. 34 – 37.
12. Денисенко В., Климончук В. Аксиология динамики политических процессов. – Львів, Простір – М., 2005. – С. 4 – 5.
13. Конституція України. – К.: Парламентське видавництво, 1998. – С. 6.
14. Закон України про політичні партії в Україні // Голос України. – 2001. – 12тр.
15. Див: Проблеми роздержавлення засобів масової інформації в Україні (матеріали “круглого столу”, що відкрився 9 грудня 1998р. за підтримки програми сприяння Парламенту України). – К., 1998. – С. 16 – 27.
16. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – С. 212 – 213.
17. Рибачук М. Церква як інститут громадянського суспільства // Наукові записки – К., 2004 – Вип. 25. – С. 274 – 286.

SUMMARY

V. Klymonchuk. The institutions of THE civil society in times of the transformation of POLITICAL SYSTEM OF UKRAINE

In the article considers evolution of theoretical views on the substantiation and political role of civil society, analyzed political, historical and contemporary forms of social practice, which pave the way for development of full-fledged civil society in Ukraine. The author studied the institutions of civil society in times of transformation of political system of Ukraine.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА ЕТАПИ ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Становлення основ демократичної, правової, соціальної держави – конституційний принцип державотворчого процесу в Україні. Проте, на шляху його втілення необхідно подолати значні труднощі та бар'єри, що гальмують просування нашого суспільства вперед. Серед чинників, які ускладнюють цей процес – незбалансованість елементів політичної системи, суперечності та конфлікти, що періодично загострюються між гілками влади та політичними інститутами. Одну з головних ролей у непростих відносинах між органами державної влади відіграє Верховна Рада – Парламент України. Конфліктність і перманентний стан напруги між виконавчою та законодавчою гілками влади зумовлені низкою об'єктивних і суб'єктивних причин, серед яких: неструктурованість суспільних інтересів за політичними ознаками, брак сталого виборчого законодавства, недовершеність судово - правової та адміністративної реформ тощо. Усе це свідчить про те, що не лише окремі елементи, а й уся політична система країни потребує вдосконалення.

Мета політичної реформи – досягнення збалансованості у функціонуванні всіх гілок влади в режимі солідарної відповідальності, чіткого визначення їх компетенцій і повноважень, розмежування функцій. Це дасть змогу подолати безплідне й руйнівне протистояння між ними, що гальмує розв'язання наболілих не лише політичних, а й економічних, соціальних і гуманітарних проблем. Згідно політичної реформи в Україні відбувається перехід від президентсько – парламентської до парламентсько – президентської форми державного правління, а це означає, що Парламент стає ключовою фігурою на політичній арені і його діяльність опиняється в центрі уваги науковців. Автор статті пропонує розглянути історичні віхи становлення парламентаризму в незалежній Україні, його еволюцію та основні напрями.

Можна з впевненістю стверджувати, що еволюція Парламенту України відбувається в умовах становлення державності та водночас – переходу від планово – адміністративної до ринкової економіки. Така ситуація зумовлює, з одного боку, гостру політичну боротьбу за визначальний вплив органів влади на формування та реалізацію державної політики, зокрема – в частині розподілу та перерозподілу властності і з іншого – формування корпоративних інтересів і намагання реалізувати їх через діяльність органів державної влади. Усе це приводить до вторинності представництва у Верховній Раді (ВР) суспільних інтересів. Експерти Українського Центру економічних і політичних досліджень ім. Разумкова (УЦЕПД) базовими критеріями дослідження еволюції Парламенту, що дозволяють окреслити її певні напрями та етапи вважають: ступінь представництва суспільних інтересів; роль у політичній системі країни; ефективність виконання наданих повноважень; характер взаємовідносин з іншими органами державної влади [15,3]. Відповідно, можна виділити шість етапів еволюції Парламенту України [15]:

1990 – 1994рр.

1994 – 1996рр.

1996 – 2000рр.

2000 – 2002рр.

2002 – 2004рр.

2004 – 2006рр.

Зрозуміло, що на різних етапах окремі критерії мали більш принципове значення для їх характеристики, ніж інші. Так, перший етап визначався виключними повноваженнями Верховної Ради. Другий – зміною характеру стосунків між законодавчою гілкою влади й новообраним Президентом Л. Кучмою (1994р.) та боротьбою за правове оформлення владних повноважень у Конституції України. Ключовим моментом для визначення третього етапу стала політична боротьба навколо законодавчого визначення повноважень Парламенту та Президента України відповідно до Конституції нашої держави. Четвертий етап відзначався формуванням пропрезидентської більшості (лютий 2000р.), зміною керівництва ВРУ “силовим” шляхом та намаганням обмежити повноваження Верховної Ради через винесення відповідних питань на Всеукраїнський референдум (квітень 2000р.). Ключовою ознакою п'ятого етапу еволюції

Парламенту була зміна характеру стосунків між його опозиційною частиною та Президентом, політична боротьба між ними, зумовлена президентськими виборами 2004р. Шостий етап відзначився прийняттям Закону "Про внесення змін до Конституції України" (конституційна реформа) та принциповою позицією ВРУ в складній ситуації, що склалася на президентських виборах у 2004р. У даному випадку Парламент України відіграв важливу роль – консолідував українське суспільство.

Перший етап: 1990 – 1994рр.

Вихідним пунктом аналізу еволюції українського Парламенту є 1990р. Роль Верховної Ради в політичній системі країни на цьому етапі її розвитку можна охарактеризувати як "всевладдя Парламенту" – це ключова ознака першого етапу. Етап розпочався обранням у 1990р. ВР І скликання і закінчився обранням у 1994р. Президентом України Л. Кучми.

Вибори до Верховної Ради 30 березня 1990р. проходили за мажоритарною системою в одномандатних округах [23]. Вперше за часів існування СРСР вони відбулися в умовах ідеологічного плюралізму та мали переважно демократичний характер. У виборах взяли участь представники різних громадсько – політичних рухів, що відповідає основоположному принципу парламентаризму – принципу представництва різноманітних суспільних інтересів. Враховуючи, що в цей час суспільні інтереси зосереджувалися головним чином на питаннях ідеологічного характеру та поділялися переважно по лінії "ліві – неліві", можна вважати, що представництво суспільних інтересів у ВР І скликання було переважно адекватним.

Робота депутатів Верховної Ради до 1992р. будувалася на непостійній основі і лише після прийняття у листопаді 1992р. Закону України "Про статус народного депутата України" народні обранці почали виконувати свої повноваження винятково на постійній основі [10]. Такий порядок сприяє підвищенню професіоналізму Парламенту і зберігається до цього часу.

Аналіз складу депутатського корпусу ВР І скликання за професійною ознакою свідчить про домінування в ньому представників партійно – радянської номенклатури та господарського апарату, які мали досвід організаторської роботи, але не законотворення [13,412]. Тому народним депутатам цього скликання довелося по суті "на ходу" ставати професійними законодавцями.

Серед найважливіших законів та постанов, ухвалених Верховною Радою І скликання, можна відзначити Декларацію про державний суверенітет, Акт проголошення незалежності України та ряд інших. Проте, Парламент не зміг ухвалити закони, що забезпечили б сталий розвиток економіки країни.

Що ж стосується політичного структурування Парламенту, то воно відбувалося за ідеологічною і партійною ознаками по лінії "ліві – неліві політичні сили" (насамперед, прокомуністична "група 239" та націонал – демократична " Народна рада"). Парламентські більшість і меншість мали переважно формалізований характер.

Парламент України успадкував від Верховної Ради Української РСР повноваження, що значно перевищували повноваження парламентів демократичних країн. Заборона діяльності Комуністичної партії України в серпні 1991р. фактично означала перехід усієї повноти влади до ВР. У Парламенті концентрувалися як законодавчі, так і, значною мірою, виконавчі, контрольні та розпорядчі функції.

Стосунки між Верховною Радою та главою держави (Л.Кравчуком) мали конфліктний характер і розвивалися переважно за схемою "сильний Парламент – слабкий Президент"[15,4]. Рівень впливу Президента України на внутрішні процеси у Парламенті був незначним. Конфлікт мав млявоплинний характер, з періодичними загостреннями. У результаті, відбулося послаблення позицій Л. Кравчука та його поразка на виборах 1994р.

Таким чином, у політичній боротьбі 1990 – 1994р. Парламенту вдалося зберегти свої повноваження. Він став найбільш повноважним і впливовим владним інститутом у державі. Цей етап може розглядатися як єдиний прецедент розподілу владних повноважень між Президентом і Парламентом на користь останнього за всю історію незалежної України.

Другий етап :1994 – 1996рр.

Ключовими ознаками цього етапу є зміна характеру стосунків між Парламентом і Президентом та боротьба за правове оформлення владних повноважень у Конституції України. Етап розпочався з обранням у 1994р. на посаду Президента України Л. Кучми і завершився з ухваленням Конституції України в червні 1996р.

Вибори до Верховної Ради II скликання у березні 1994р. відбувалися за мажоритарною системою і мали переважно демократичний характер, з окремими порушеннями та спробами застосування адміністративного ресурсу [6].

До Парламенту були обрані представники різних політичних та ідеологічних течій, зокрема – представники 13 політичних партій: Громадянський конгрес України, Демократична партія України, Конгрес українських націоналістів, Народний Рух України, Партія демократичного відродження України, Партія праці, Селянська партія України, Соціал – демократична партія України, Соціалістична партія України, Українська консервативна республіканська партія, Українська республіканська партія, Християнська демократична партія України [21]. Це дало змогу, з формальної точки зору, переважно адекватно представити інтереси різних суспільних верств. Водночас, подальша діяльність Парламенту засвідчила, що він не зміг вирішити належним чином проблеми соціально – економічного розвитку.

З ідеологічної точки зору, в Парламенті не було чітко визначеної та формалізованої “лівої” чи “правої” більшості, що було кроком назад, порівняно зі структуризацією Верховної Ради I скликання. Чисельну перевагу мали “ліві” політичні сили, однак самостійно вони не могли утворити більшість. Тому голосування за окремі законопроекти було ситуативним.

Слід відзначити той факт, що процес прийняття Конституції України в 1995 – 1996рр. засвідчив початок структурування Парламенту не лише по лінії “ліві - праві”, але й по лінії “пропрезидентські – антипрезидентські сили”. Критерієм визначення позицій політичних сил стало ставлення до проекту Конституції.

Протистояння новообраного Парламенту та Президента зосереджувалося навколо визначення конституційного обсягу повноважень кожного з цих інститутів влади в державно – політичній системі України. Тривалий і конфліктний процес узгодження позицій між главою держави і Верховною Радою завершився 8 червня 1995р. прийняттям Конституційного договору “Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України”. Згідно з цим Договором ВРУ втратила частину повноважень, закріплених Конституцією 1978р.: право затверджувати запропоновані Президентом кандидатури на посади прем’єр – міністра, міністрів закордонних справ, оборони, фінансів, юстиції, внутрішніх справ, голів Державного комітету у справах охорони державного кордону, Державного митного комітету, а також право самостійно призначати Генерального прокурора України, голову Служби безпеки України, голову правління Національного банку України [23].

Перебіг подій після прийняття Конституційного договору засвідчив, що цей документ не вирішив головної проблеми – суперечностей між Парламентом і Президентом. Це прискорило розробку проекту Конституції України. Робота над проектом знову загострила протиріччя між главою держави Л. Кучмою і ВРУ, які полягали в різних підходах до визначення обсягу повноважень органів державної влади та способу прийняття нової Конституції.

28 червня 1996р. Верховна рада ухвалила Конституцію України. Ухвалення Конституції мало як позитивні, так і негативні наслідки, що значною мірою і зараз визначають розвиток суспільно-політичного процесу в нащій державі. У правовому сенсі Україна трансформувалася з президентської у президентсько-парламентську республіку. Нова Конституція сформувала такі правові засади організації державної влади, які послабили її стабільність, створили дуалізм у виконавчій гілці влади. Прийняття Конституції, з одного боку, дозволило Україні уникнути глибокої політичної кризи з такими можливими наслідками як розпуск Парламенту, всенародна недовіра владі; з іншого нова система організації державної влади створила додаткові можливості загострення протиріч між її гілками[5,53].

Отже, протягом другого етапу як Парламент, так і глава держави займали жорсткі позиції. Конфлікт мав інтенсивний характер з періодичними загостреннями до критичного рівня (насамперед, напередодні підписання Конституційного договору та ухвалення Конституції) і відбувався за схемою “сильний Президент – сильний Парламент”. Рівень ж впливу Президента України на роботу Парламенту залишався незначним.

Третій етап: 1996 - 2000рр.

Ключовою ознакою даного етапу є продовження конфлікту між Президентом і Парламентом України, що виявлявся в постійних спробах перерозподілу повноважень між главою держави та Верховною Радою через внесення змін до Конституції, прийняття законів,

що реалізують її положення. Етап розпочався після ухвалення Конституції України в 1996р. і завершився в лютому 2000р. спробою формування пропрезидентської більшості.

На цей етап припали парламентські вибори, що відбулися в березні 1998р. Ці вибори, на відміну від попередніх, по-перше, проводилися за мажоритарно-пропорційною виборчою системою[7]; по-друге – мали переважно недемократичний характер, проходили із застосуванням адміністративного ресурсу та “брудних технологій”, що деформували політичний вибір громадян України.

Запровадження змішаної системи виборів призвело до певного підвищення ролі політичних партій у суспільному житті. Партії почали розглядатися як механізм реального впливу на державну політику, зокрема, на діяльність Парламенту. Водночас, запровадження пропорційного елементу до виборчої системи активізувало увагу до політичних партій з боку представників бізнесових кіл, оскільки для них відкрилася можливість пройти до Парламенту не шляхом особистої виборчої кампанії, а внесенням коштів за “прохідне місце” в партійному списку [15,7]. Цим та іншими чинниками (необхідністю захисту своїх бізнесових інтересів, отримання депутатської недоторканності) можна пояснити значне зростання у ВР III скликання частки підприємців (21%), які стали другою за чисельністю групою в Парламенті [21]. Ця обставина об’єктивно підвищила рівень лобізму в законодавчому процесі. Політична структуризація Верховної Ради III скликання відбувалася по лінії “пропрезидентські – антипрезидентські сили”, поділ за ідеологічною ознакою (“ліві - неліві”) відішов на другий план. Стійка більшість політичних сил так і не була утворена, вона мала переважно ситуативний характер. Утворення груп і фракцій відбувалося як за ідеологічною, партійною, так і за регіональною та корпоративною ознаками. Відзначалися також випадки створення фракцій і груп з метою просування особистих інтересів окремих лідерів [15,7].

Факти свідчать, що вже наприкінці 1996р. “перемир’я”, укладене між Президентом і Парламентом після прийняття Конституції, завершилося. Це було пов’язано, як з об’єктивними причинами (зміна балансу повноважень між гілками влади), так і з суб’єктивними (особистий антагонізм між Л.Кучмою та головою ВРУ О.Морозом).

Обидві сторони протистояння вдавалися до використання крайніх засобів, що мали у своєму розпорядженні. Верховна Рада намагалася оголосити початок процедури імпічменту Президенту України. Президентські структури в цей самий час розглядали можливість розпуску Парламенту.

Політичний сенс протестування між Парламентом і Президентом на цьому етапі полягав у намаганнях глави держави, який справляв значний вплив на діяльність ВР, створити підконтрольний йому та об’єктивно слабкий Парламент.

З вищесказаного можна зробити висновок, що на третьому етапі еволюції Парламенту конфлікт Президента з опозиційною частиною ВРУ мав постійний характер з періодичними загостреннями та відбувався за схемою “слабкий Парламент – сильний Президент”. Його результатом стало ще більше послаблення позицій Парламенту, яке тривало й надалі. Вплив Президента України на роботу Парламенту був значним.

Четвертий етап: 2000 – 2002рр.

Головними ознаками етапу є створення пропрезидентської більшості, зміна керівництва Парламенту “силовим” шляхом (лютий 2000р.) та намагання обмежити повноваження ВР через проведення Всеукраїнського референдуму (квітень 2000р.). Відповідно, етап розпочався створенням згаданої пропрезидентської більшості і завершився парламентськими виборами 2002р., формуванням нової структури Парламенту та встановленням іншого типу стосунків між Верховною Радою і главою держави.

На цьому етапі Президент намагався обмежити повноваження Парламенту через механізм народного волевиявлення та забезпечити повний контроль над роботою ВР.

Для досягнення першої мети 15 січня 2000р. Президент видав Указ, яким на Всеукраїнський референдум виносилися питання про: розширення підстав для розпуску Президентом ВРУ; обмеження депутатської недоторканності; зменшення числа народних депутатів з 450 до 300; запровадження двопалатного Парламенту [22]. Проте, Л. Кучма не вдалося скористатися результатами референдуму, згідно з якими він міг отримати значні важелі впливу на ВР, перекласти на неї повну відповідальність за ситуацію країні. Парламент не підтримав законопроект, внесений главою держави, та не імплементував результати

Всеукраїнського референдуму. Для досягнення другої мети в лютому 2000р. пропрезидентські сили ініціювали створення парламентської більшості, усунувши від керівництва ВР представників лівих політичних сил. На цьому етапі вплив Президента на діяльність Парламенту мав вирішальний характер. Створення більшості відбувалося під відвертим політичним тиском пропрезидентських структур. Значне місце у її формуванні, на думку окремих депутатів відігравав фінансовий чинник [20,2]. Роль “донора” процесу взяли на себе наближені до Президента фінансово-політичні групи (ФПГ), що мали власні фракції. У результаті, до складу новоутвореної більшості ввійшли практично всі неліві депутатські об’єднання, а також члени раніше опозиційної фракції “Громада” [15,9].

Однак, більшість не була і не могла бути стійкою, оскільки: вона створювалась “під конкретний проект” – переобрання керівництва ВР, із застосуванням засобів політичного тиску та прямого підкупу окремих депутатів; до неї входили ідеологічно різні сили, інтереси яких пізніше розійшлися з інтересами глави держави та його оточення.

Таким чином, четвертий етап характеризувався схемою “слабкий Парламент – сильний Президент”. Конфлікт мав інтенсивний характер, що визначався постійною гострою конфронтацією Президента з опозиційною частиною Парламенту. Вплив Президента на роботу Парламенту на нетривалий період досяг рівня вирішального, особливо під час формування та діяльності пропрезидентської більшості.

П’ятий етап: 2002 – 2004рр.

Ключовою ознакою цього етапу була зміна характеру стосунків між опозиційною частиною Парламенту та Президентом, загострення боротьби між ними, зумовлене президентськими виборами 2004р. Етап розпочався обранням у березні 2002р. ВР IV скликання і завершився обранням нового Президента України В. Ющенка.

Парламентські вибори у березні 2002р. проводилися за мажоритарно-пропорційною системою і мали переважно недемократичний характер, що не дозволило адекватно представити суспільні інтереси у ВРУ [8].

Водночас, незважаючи на тотальне застосування владою адміністративного ресурсу та “брудних” політичних технологій, опозиційні до Президента сили досягли на виборах значного успіху. За партійними списками представники опозиційних партій і блоків (Блок Віктора Ющенка “Наша Україна”, Блок Юлії Тимошенко, Комуністична партія України, Соціалістична партія України) разом здобули понад 57% голосів виборців, тоді як пропрезидентські партії і блоки (Блок “За Едину Україну”, СДПУ(о)) – втричі менше (понад 18%) [16,22].

Щодо політичної структуризації Верховної Ради IV скликання, то вона відбулася за критерієм становлення до Президента України: “пропрезидентські – антипрезидентські сили”. Фракції та групи формально утворювалися за партійною та ідеологічною ознаками. Однак, уже невдовзі у ВР розпочалося створення фракцій і груп за регіональною, корпоративною ознаками, а також під окремих лідерів.

На даному етапі головною метою Президента було встановлення контролю над діяльністю ВР, оскільки це була одна з необхідних умов забезпечення його інтересів на президентських виборах.

Для досягнення цієї мети 27 вересня 2002р. була створена парламенська більшість загальною чисельністю 226 депутатів (у складі дев’яти пропрезидентських фракцій і груп та частини позафракційних депутатів) [15,11]. Однак, більшість виявилася формальною і фактично недієздатною через те, що, по-перше, вона була різномірною за корпоративними та регіональними інтересами; по-друге вона формувалася під конкретні завдання – перезподіл парламентських комітетів і посад в Уряді, що свідчило про її ситуативний і тимчасовий характер; по-третє, виявилось, що 226 народних депутатів – це замало для її стабільної роботи.

Отже, п’ятий етап еволюції Верховної Ради характеризувався гострим антогоністичним конфліктом між Президентом України та опозиційною частиною Парламенту. Схему відносин між главою держави та законодавчим органом влади можна визначити як “послаблений Парламент – послаблений Президент.” Водночас, зберігався значний рівень впливу Президента на роботу Парламенту. Про те, у загальному підсумку Л. Кучма програв, так як продовжувач його політичного курсу прем’єр-міністр В. Янукович зазнав поразки на президентських виборах у 2004р. і до влади прийшов опозиційний кандидат В. Ющенко.

Шостий етап: 2004 – 2006рр.

Етап розпочався обранням Президентом України В. Ющенка і завершився парламентськими виборами 2006р.

На цьому етапі спостерігалось послаблення впливу Президента на Парламент. На відміну, від Л. Кучми, у котрого було специфічне розуміння суті парламентаризму, що ґрунтувався на бажанні мати справу з “контрольованою” ВР, яка б обмежувалася роллю законодавчого оформлення політичної волі Президента, В. Ющенко розглядав Верховну Раду України в іншому форматі.

Президент України незміг створити властної пропрезидентської більшості. Голосування було ситуативним (народні депутати керувалися власними, корпоративними чи регіональними інтересами) і саме тому главі державі не вдалося втілити в життя ряд важливих суспільно – політичних законопроектів.

Однак, слід відзначити ухвалення Парламентом законів, що сприяли введенню в дію політичної реформи. Це, зокрема, Закон України “Про вибори народних депутатів України” та “Про внесення змін до Конституції України.”

Законом України “Про вибори народних депутатів України” від 7 липня 2005р. було запроваджено пропорційну систему виборів до Парламенту за загальнонаціональними списками [9]. Це сприятиме становленню впливових політичних партій як інститутів громадянського суспільства, а отже – і багатопартійної системі як основи демократії.

Закон України “Про внесення змін до Конституції України” передбачає перехід до парламентсько-президентської форми державного правління [23]. А це означає, що парламент наділяється значними повноваженнями, а від так повинен відігравати ключову роль у системі органів державної влади. Важливим, зокрема, для розвитку парламентаризму в Україні є положення про те, що партії, представлені у ВРУ, зобов’язані створити більшість, яка сформує Уряд, який буде нести відповідальність перед Парламентом. Така практика застосовується у багатьох країнах світу і сприяє розвитку демократичних процесів у цих державах.

Отже, можна стверджувати, що на шостому етапі рівень впливу Президента України на внутрішні процеси в Парламенті був незначним. Стосунки між Верховною Радою та главою держави розвивалися за схемою “послаблений Президент – ослаблений Парламент.”

Після Парламентських виборів 2006р. розпочався новий етап еволюції Парламенту України і завершення його може бути пов’язане з обранням Президента України 2009р. У зв’язку із введенням конституційної реформи стосунки між ВРУ та главою держави повинні розвиватися за схемою “сильний Парламент – слабкий Президент”.

З усього вищесказаного можна зробити такі висновки:

на початку 1990 – років в Україні утвердилася система влади, що акумулювала риси радянської, парламентської та президентської систем влади, та яку можна визначити як “всевладдя Парламенту”;

з середини 1990-х років у суспільно-політичному житті країни пачали розвиватися авторитарні тенденції. Від того часу Україна почала просуватися шляхом “адміністративної демократії,” коли усі процеси, за формального визнання демократичних норм, насправді контролювалися державною владою, головною метою якої було самозбереження;

така ситуація сприяла тому, що парламентські вибори 1998 та 2002рр. мали переважно недемократичний характер внаслідок застосування владою адміністративного ресурсу та “брудних” політичних технологій. В умовах українських політичних реалій, застосуванню адміністративного ресурсу сприяла змішана система виборів до ВР, оскільки найбільший вплив на політичний вибір громадян здійснювався у мажоритарних округах;

з 1996р. діяльність Парламенту ставала все більш контрольованою Президентом, який справляв значний вплив на його роботу, у тому числі із застосуванням засобів нелегітимного характеру. Це досягалось за рахунок тиску процеси: обрання керівників Парламенту, політичної структуризації Верховної Ради шляхом ліквідації (створення) окремих фракцій; формування більшості. Така ситуація призводила до постійного конфлікту між Президентом і Парламентом (або його опозиційною частиною). Головним принципом політичної структуризації Парламенту став поділ по лінії “пропрезидентські – антипрезидентські сили”, а не “ліві - праві”;

слід відзначити той факт, що представництво суспільних інтересів у Парламенті набуло деформованого характеру. Фракційна структура Верховної Ради, внаслідок дії чинників нелегітимного характеру, не відповідала політичному вибору громадян. Якщо у ВР I та II

скликань фракції і групи формувалися переважно за ідеологічною і партійною ознаками, то з 1998р. вони створювалися в тому числі і за корпоративною, регіональною ознаками, а також для просування особистих інтересів політичних лідерів;

проте, незважаючи на негативні тенденції, на сьогодні Верховна Рада є найдемократичнішим органом державної влади, в якому опозиційні сили мають право голосу та можуть впливати на законодавчі процеси.

1. Балабан Р. Результати парламентських виборів 1990, 1994, 1998рр.: політологічний аналіз // Нова політика. – 1998. - №6. – С. 2 – 5.
2. Білоус А. Верховна Рада України: розташування сил і перспективи партій // Нова політика. – 1995. - №6 – 7. – С. 29 – 36.
3. Дорошенко Ю., Міняйло Ю. Парламентська кишеня – місце, де здійснюються мрії. // Україна молода. – 1997. 14 сепня.
4. Жданов І. Конституційна реформа в Україні: макіяж чи пластична хірургія? // Дзеркало тижня. – 2002. – 29 березня.
5. Журавський В. Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту. – К.: Парл. вид – во, 2002. – 108с.
6. Закон України “Про вибори народних депутатів України” (18 листопада 1993р.) – Ужгород: “Орбіта”, 1993. – 36с.
7. Закон України “Про вибори народних депутатів України” (24 вересня 1997р.) // Урядовий кур’єр. – 1997. – 25 жовтня.
8. Закон України “Про вибори народних депутатів України” (31 жовтня 2001р.) // Урядовий кур’єр. 2001. – 2 листопада.
9. Закон України “Про вибори народних депутатів України” (7 липня 2005р.) – К.: Парл. вид-во, 2005. – 189с.
10. Закон України “Про статус народного депутата України.” – К.: Парл. вид-во, 1998. – 50с.
11. Конституція України. – К.: Парл. вид-во, 1999. – 32с.
12. Курас І. Вибори і вибір: 1998 – 1999 // Стратегічна панорама. – 1999. - №3 – С. 38 – 48.
13. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – 570с.
14. Новообрана Верховна Рада: структура і перспективи діяльності // Політичний календар. – 2002. - №5. – С. 9 – 25.
15. Парламент в Україні: тенденції та проблеми становлення (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2003. - №2. – С.2 – 29.
16. Підсумки парламентських виборів 2002р. // Політичний календар. – 2002. - №3. – С. 21 – 26.
17. Погорілко В. Функції українського парламенту // Віче. – 2002. - №2. – С.17 – 20.
18. Томенко М. Підсумки парламентських виборів в Україні (Політичні орієнтації і надання переваг електорату) // Політична думка. – 1998. - №2. – С. 107 – 119.
19. Уроки виборів 2002р. та перспективи парламентаризму // Політичний календар. – 2002. - №3. – С. 9 – 21.
20. Шовкун Л. Почім продаються депутати // Україна молода. – 2002. – 9 жовтня.
21. www.cvk.gov.ua - офіційний сайт Центральної виборчої комісії.
22. www.president.gov.ua - офіційний сайт Президента України.
23. www.rada.gov.ua - офіційний сайт Верховної Ради України.
24. www.vybyory.com - сайт проекту “Сприяння організації виборів в Україні”.

Summary

Petrushka N. The Main Directions and Stages of the evolution of Ukrainian Parliamentarism

The article is dedicated to the development of the Parliament of Ukraine. The author determines six stages of evolution of the Parliament. Parliament repeatedly appeared in the center of the political

conflicts with other government institutions, mainly, with the President of Ukraine. Main reasons of such conflicts, as a rule, was a fight for the determination of the government authorities. Unfortunately, such fight distracted state institutions from the working out sharp problems of the socially - economic development of the state. However, currently, Verchovna Rada is the most democratic public authority in which opposition forces have voice and can influence the legislative processes.

І. ЛОМАКА (Івано-Франківськ)

СУСПІЛЬНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Розглядаючи історіографічний аспект даної проблеми, можна впевнитися, що, взагалі, історія суспільно-церковних відносин в Україні є малодослідженою ділянкою науки. Однією із причин цього є перервність державницької традиції, поділ етнічної території між державами-сусідами, які контролювали не лише суспільне, а й церковне життя українців. Відтак виникла ситуація дефіциту праць, присвячених суспільно-церковній проблематиці, помножена на незначну кількість історичних матеріалів та документів, що суттєво ускладнюють вивчення даної проблеми, особливо від доби Київської Русі до середини XIX століття. Разом з тим, це не виключає можливості та доцільності наукової реконструкції явища, яке вивчається.

Першим документом, що проливає світло на роль церкви та релігії в українському суспільстві, є "Устав святого кн. Володимира Святославовича десятини, суди і людей церковних". Ним було визначено правові, адміністративні та економічні відносини давньоруського суспільства і церкви. Інший документ - "Устав кн. Ярослава про церковні суди" визначив межу покарань і порядок судочинства з боку держави і церкви у такий спосіб: злочином відає держава, а гріхом - церква. Впродовж XII-XIII століть акти державної влади щодо церкви набувають вигляду статутних та жалуваних грамот, княжих уставів та рукописань. Це були уже не акти загальнодержавної, а удільної ваги. Проте й вони є свідченням адміністративно-правових відносин, що виникали між місцевою владою і церквою. На загал же усвідомлення ролі держави щодо церкви у цей період

знаходить відображення у збірниках - "Кормча книга" та "Мірило праведне".

На межі ХУІ-ХУІІІ століть деякі питання суспільства та церкви знаходять відбиток у кодексі українського середньовічного права - "Литовському статуті". Спираючись на здобутки попередників, а також враховуючи досвід європейських країн, вагомий внесок у концептуальні засади суспільно-церковних відносин зробив П. Могила. Зокрема, він та його соратники долучилися до справи адміністративно-церковної реформи, що мала захистити православну церкву перед католицьким прозелітизмом та наступом світської влади на церковний суверенітет.

Наприкінці XVII - початку XVIII століть центром реформаційних ідей, які поширюються і в Україні, стає нова столиця російської імперії Петербург. Провідну роль у цій політиці посідають вихідці з України - Ф. Прокопович та С. Яворський. Зокрема, перший із них став ідеологом політики секуляризації влади і суспільства, провідником просвітницьких впливів на відносини держави і церкви, що надходили з Європи. На загал же, до початку політичної та адміністративної реформ, розпочатих Петром I, історіографію вивчення суспільно-церковних відносин можна розглядати як один великий етап, що до синодального періоду прибрав назву історіографії відносин суспільства і церкви. Після ж здійснення відповідних реформ розпочався так званий синодальний період, який завершився на початку XX століття.

Всередині XIX ст. вітчизняна політична думка серед іншого звертається до витоків національної самобутності українського народу. Провідну роль у процесах національно-культурного, духовного та політичного відродження у цей час відіграє Кирило-Мефодіївське Товариство на чолі з М. Костомаровим, П. Кулішем, Т. Шевченком та іншими його учасниками. Державотворча концепція "братчиків" передбачала національне відродження українців шляхом інкорпорації християнських цінностей і православної

духовності, що можна розглядати як шлях до зближення світської та духовної влади. В основу даної концепції було покладено євангельський принцип - "Всяка влада від Бога".

У другій половині XIX ст. тему суспільно-церковних відносин піднімає М. Драгоманов, присвятивши їй працю "Боротьба за духовну владу і свободу совісті в XVI—XVII столітті". Серед іншого, цей видатний мислитель підняв проблему релігійної єдності як вагому підставу єдності державно-політичної, виступивши при цьому противником силових методів церковного єднання. Деякі аспекти суспільно-церковного життя в умовах демократичної влади та ліберального режиму знайшли відбиток у працях М. Грушевського, Б. Кістяківського, а що стосується націотворчої ролі релігії та церкви, відповідно у творах Д. Дорошенка, В. Липинського, І. Огієнка та ін. діячів національного відродження початку XX ст. У працях цих та інших мислителів і політичних діячів обґрунтовується ідея самобутності української церкви, послідовно проводиться думка про необхідність автокефальної церкви.

Окремо хотілося б зупинитися на внеску В. Липинського у дослідження ролі релігії в суспільстві. В'ячеслав Липинський уперше привернув до себе увагу як дослідник невеличкою за обсягом книжкою «Релігія і церква в історії України», яка і сьогодні вражає евристичністю обґрунтованих у ній положень. Праця була побудована у формі відповідей на конкретні запитання і являла собою, по суті, збірку статей на різні релігієзнавчі теми.

Згодом свою релігієзнавчу концепцію автор яскраво представив у фундаментальній праці «Листи до братів-хліборобів». Численні релігієзнавчі ідеї знаходимо і в історичній розвідці «Україна на переломі» та в інших працях.

Релігієзнавчі зацікавлення В. Липинського стосувалися сутності релігійного феномена та його структури, впливу релігії на впорядкованість соціального життя і постання та функціонування держави, відмінностей між церквою і сектою, визначення співвідношення між релігією та іншими соціальними і духовними формами тощо. Однак особливо багато уваги приділяв він питанню взаємин між релігією і політикою, церквою та державою, яке й нині залишається до кінця не з'ясованим.

Розглядаючи типи її взаємовідносин зі світською владою, він говорить про релігію як про владу духовну. По суті, йдеться про взаємовідносини двох основ, двох способів, принципів організації, впорядкування соціального життя. Використовуючи термінологію, яка в релігієзнавстві вкорінилася з часів середньовіччя і якою послуговувалися й сучасники дослідника, наприклад М. Вебер, учений вдається до визначень «ідея» та «меч». Своєрідність підходу Липинського полягає в тому, що в основу типології взаємин релігії і політики він поклав способи організації держави і громадянства. За його концепцією, державне життя скеровує активна меншість, аристократія (еліта). При цьому український соціолог вказує на три методи її організації.

Суспільно-політичний лад, де активна меншість твориться шляхом організації різнокласових елементів в одній верстві, котра необмежено панує над цим громадянством, В. Липинський розглядає як охлократію. Оскільки охлократична еліта не займається матеріальним виробництвом, її можна назвати неосілою, номадною. Її члени організовані в мілітарних формаціях-партіях, відзначаються організованістю та дисципліною, що мотивується фанатичною вірою — ідеологією.

Зовсім інші принципи покладено в основу демократичного методу організації еліт. В. Липинський назвав цей метод хаотичним. Він зазначав, що у демократичній системі керівною верствою, тобто елітою, є купці, фінансисти та інтелігенція, які керують хаотичним методом парламентарної демократії.

Якщо ж аристократія приходить до керівництва шляхом відбору найдостойніших представників різноманітних станів і класів, то такий суспільно-політичний лад, за В. Липинським, — це класократія, яка і є найкращим методом організації національних еліт.

Перший, охлократичний тип державного життя, — це такий стан, коли політики «намагаються зробити з релігії послушне знаряддя в своїх руках». А тому вони не бачать доцільності в існуванні духовної влади, яка, не підпорядковуючись повністю світській владі, могла б обмежувати й контролювати її своїм духовним авторитетом. Така державна влада є одночасно і найвищою духовною владою [1, С. 219].

Словами «обмежувати і контролювати» вчений якраз і наголошує на одному з виявів функції релігії — бути організаційним чинником соціального життя. Однак релігія не може виконувати роль організуючої соціальної сили, коли вона має підпорядкований статус. За приклад таких взаємин релігії і держави слугує стародавня Іудея, Стародавній Єгипет, мусульманські країни, більшовицька Росія і багато інших держав.

Причина таких відносин релігії і держави криється не лише у прагненнях політиків, а пояснюється самою природою охлократичного методу організації соціального життя. Тут нечисленна організуюча верства складається з тих войовничих елементів, які не належать до класу виробників матеріальної продукції і не створюють нових матеріальних цінностей. А тому визнання своєї влади більшістю така верхівка досягає шляхом репрезентації не тільки войовничої сили, а й сили надлюдської, духовної, містичної — однаково, чи це буде релігійний містицизм ісламу, чи раціоналістичний містицизм комунізму.

Другий, демократичний тип взаємовідносин передбачає таку організацію державного життя, яка не потребує авторитету релігії. Остання розглядається як «справа приватна», справа совісті кожного громадянина, «до якої державі нема ніякого діла». Політики, котрі представляють цей тип, переконані, що для організації державного життя і керування людьми достатньо світських — раціональних та матеріальних — засобів і завоювання громадської думки більшості. Такі державці, як правило, за світоглядними орієнтаціями бувають вільнодумцями, за моральними — індивідуалістами, за політичними — республіканцями і демократами. Вони не визнають жодних зобов'язуючих авторитетів і проповідують повну свободу переконань, правдивість чи неправдивість яких не має для них принципового значення.

Демократичний спосіб організації соціального життя не потребує організуючої і стримуючої віри. Творячи республіканські форми державного устрою, наголошує соціолог, демократія розвиває нестримну активність численної, але неорганізованої демократичної аристократії. Демократія не володіє механізмами стримування такої «поступовості» провідної верстви, її жадоби до багатства і влади. Наслідком подібного правління є хаос. Повна дезорганізація суспільного організму не настає доти, доки існують залишки консервативних інституцій і доки маси, перебуваючи під впливом політичного маніпулювання, піддаються необмеженій активності демократів.

На відміну від охлократичного суспільства, в демократичному релігія не освячує встановлені порядки. Політики, власне, цього й не прагнуть, бо воліють уникати моральної відповідальності за свої дії. Однак у них є потреба завоювати симпатії у керованих і хоч якось виправдати своє правління. Та для цього в демократичному суспільстві часто використовується не організована й авторитетна релігія, а різноманітні світські віри або квазірелігії.

Нарешті, третій тип взаємовідносин характеризується тим, що релігія посідає в державі належне місце, а політики вважають, що світська влада має бути у тих суспільних групах, які володіють матеріальною силою. Водночас вони переконані, що виконати належним чином організаційне, державне завдання можна лише за умови дотримання приписів релігії, визнання і підтримки авторитету духовної влади. Їх управлінський принцип — «У громадському житті не можна обійтися без церкви і Бога». Державці такого штибу, на думку В. Липинського, розуміють, що досягти необхідної організації суспільного життя неможливо лише терором або свободою. Свободу він тут розглядає як використання в корисливих цілях матеріальних інтересів людини, її інстинктів та розуму.

Втім, поділ двох влад має глибшу причину, аніж бажання політиків. Вона коріниться у природі класократичної організації соціального життя. Адже йдеться про суспільство, де аристократія, крім сили меча, пише В. Липинський, володіє ще й матеріальною силою. Обмеження цієї класократичної сили релігійною мораллю, спільною для аристократії і для широких мас, слугує основою ритму, гармонії і законності у взаємовідносинах між активною меншістю і пасивною більшістю. Звідси, наголошує вчений, і відокремлення духовної влади від світської, яке властиве класократіям.

Щоб якнайповніше розкрити значущість релігії, В. Липинський розвиває теорію еліт і диференціації суспільства. Егоїстичний інстинкт, який однаково властивий і керівникам, і керованим, з метою побудови держави необхідно стримувати. Найпридатнішим політичним

способом для цього обмеження є, згідно із соціологічною концепцією вченого, правова, тобто обмежена одним всенародним законом монархія, яка водночас сама всіх обмежує цим законом. Однак цього недостатньо з огляду на нетривкість результатів людської діяльності. Необхідний однаковий для всіх Божий закон та авторитет духовної влади. «Тільки релігія і церква, — стверджує дослідник, — в стані своєю владою духовною, владою «не од мира цього», примусити сильніших та здатніших вживати свою більшу силу та здатність не тільки для себе, а й для добра слабших. І тільки вона, обмеживши владу сильніших обов'язуючими всіх законами громадської моралі, в стані привчити слабших авторитет влади визнавати» [2, С. 219].

Саме за таких взаємовідносин між духовною і світською владами релігія повною мірою реалізує свою здатність бути організуючим чинником соціального життя. Це виявляється в тому, що вона обмежує егоїзм правителів і примушує їх використовувати свої владні переваги на користь підлеглих, а також стримує руйнівницькі, анархічні інстинкти підлеглих і допомагає їм визнавати авторитет влади. Лише завдяки цьому можливе функціонування суспільства.

Узагальнюючи дослідження В. Липинського даної проблематики можна зробити три висновки. По-перше, за релігійною концепцією демократичних державах, як Норвегія, Швеція, Фінляндія, Італія, Греція, США, є різними, і зумовлені вони неоднаковими соціальними цінностями. Отож, необхідність дослідження взаємин релігії і політики, які ґрунтуються на різних суспільних цінностях, що утверджуються елітою, і є важливим висновком зі спадщини В. Липинського.

Новий етап в історіографії суспільно-церковних відносин становить радянська доба. Слід зазначити, що вона характерна утвердженням нігілістичної парадигми у ставленні влади щодо церкви. Негативна настанова офіційної влади щодо церкви мала своїм ідейним джерелом матеріалістичну філософію - теоретичну основу атеїстичного світогляду та пропаганди. Остання носила войовничий характер особливо у перші десятиліття комуністичного режиму, що мав дискредитувати релігію як світогляд та церкву як організацію, що його формує і відтворює. Історіографія суспільно-церковних відносин цього періоду свідчить про намагання нової влади морально знищити церкву як суспільний інститут, що суперечить ідейним засадам людини "нової формації".

Певні зрушення на краще у стосунках влади і церкви відбулися лише з початком проголошення політики перебудови всередині 80-х років ХХ ст. Саме ці процеси сприяли ухваленню 1 жовтня 1990 року прогресивного як на той час Закону "Про свободу совісті і релігійні організації", який став підґрунтям для прийняття дещо пізніше і відповідного закону в Україні. Обидва законодавчі акти зафіксували принципові зрушення, що відбулися у суспільстві. Зокрема, йшлося про надання ширших прав і можливостей церковним організаціям у їх релігійній та світській діяльності.

Під впливом історичних змін, що сталися у 1991 році після проголошення незалежності України, відбуваються глибокі процеси переосмислення суспільної ролі релігійно-церковних установ. Нова політична реальність дала потужний поштовх для науково-дослідницької праці. Особливу увагу фахівців викликають питання свободи совісті, специфіка православної релігійності, національні традиції віри і церкви. Помітну зацікавленість викликає рубрика церковно-релігійного ренесансу та його вплив на національну свідомість, державотворчі процеси. Саме у цей період як окремий напрямок політико-релігійних та церковно-правових студій зароджується тема і суспільно-церковних відносин з урахуванням насамперед релігійної ситуації, що виникла в Україні протягом 90-х років ХХ ст. Відповідна тематика знаходить своє висвітлення у працях О.Білоуса, М. Головатого, В. Єленського, Е. Кардоша, Ф. Кирилюка, М. Колодного, І. Кураса, М. Михальченка, ЧМ. Москалюка, В. Панібудьласки, В. Ребкала, М. Рибачука, О. Рублюка Ф. Рудича, Д. Степовика, Л. Пилиповича та інших вітчизняних дослідників.

Підбиваючи підсумок історіографічного аналізу проблеми можна дійти висновку, що суспільна роль релігійно-церковних установ протягом понад тисяча років християнської церковної та державницької традицій в Україні зазнали значних трансформацій. Спираючись на концептуальні засади дослідження та історіографію проблеми, можна розглядати еволюцію цих відносин у контексті чотирьох етапів, а саме: 1) піднесення суспільної ролі релігії - ХІ -

перша пол. XVII ст.; 2) зверхності держави над церквою - кін. XVII - поч. XX ст.; 3) абсолютного домінування держави над церквою - 20-і - серед. 80-х років XX ст.; 4) церковно-релігійного відродження на принципах світоглядного плюралізму, свободи совісті, відокремлення церкви від держави, починаючи з 90-х років XX ст.

В контексті визначення ролі церкви в суспільному житті було досліджено праці українських та зарубіжних філософів, істориків, історіософів, культурологів, богословів з питань інституціонального розвитку Православної Церкви. Відзначається, що інституційний розвиток православ'я у масштабах не однієї-двох Помісних православних Церков, а конфесії в цілому, незважаючи на велику кількість праць, присвячених власне православ'ю, ще не став об'єктом прискіпливої уваги науковців. А тому головна увага при формуванні історіографії дослідження була зосереджена лише на тих богословських та релігієзнавчих розвідках, в яких автори максимально наблизилися до цілісного підходу в аналізі інституційного розвитку православ'я, розглядали останнє як релігійний феномен, який має певні спільні риси для всіх Помісних православних Церков, подавали закономірності однакового вирішення тих чи інших богословських чи соціальних питань тощо.

Більшість православних богословів та істориків обмежуються у своїх наукових розвідках переважно аналізом інституційного розвитку власної Церкви. Праці синтетичні, в яких аналізувалися б межові події, здійснювався б комплексний аналіз тих процесів, які обумовлені загальними закономірностями розвитку православ'я як єдиного організму, особливостями інституційного становлення конфесії, є радше винятком, аніж закономірністю. Вітчизняне релігієзнавство й досі є заручником нав'язаних богословами та істориками Російської ПЦ оцінок гецерковного розвитку конфесії. Тому об'єктивний характер дослідження забезпечувався і завдяки залученню великого масиву знакових досліджень представників багатьох Помісних православних Церков, які у своїх працях інколи вступають у конфлікт із існуючою історіософською традицією у витрактуванні інституційного становлення Церков, зокрема у питанні щодо шляхів отримання автономії чи автокефалії, можливості чи неможливості подальшого богословського розвитку конфесії, можливості змін в її обрядово-культуовій сфері тощо. Маються на увазі праці Б.Алексова, В.Архангельского, Т.Бурмова, І.Велєва, Н.Генчєва, А.Гільфердінга, Ж.Драговича, А.Зноско, Д.Кірова, Б.Конєскі, М.Костица, О.Лебедева, К.Лілулашвілі, П.Маліцького, З.Маркова, В.Мосса, І.Пальмова, Д.Поспеловського, Д.Снагова, І.Снегарова, І.Соколова, А.Соловійовича, К.Урбана, М.Шкаровського, Г.Якуніна та багатьох інших.

Наявність кількох різних підходів до оцінки інституційного розвитку православ'я актуалізувало необхідність зробити головний акцент у дисертаційному дослідженні на аналізі православних першоджерел - тих церковних й світських нормативних документів, які визначили основи устрою і розвитку православних та біляправославних інституцій. Зазначимо, що навіть оцінка цих першоджерел у православній історіографії неоднозначна - наявне своєрідне протистояння "канонічних витрактувань" у працях Т.Барсова, А.Зноско, М.Маліновського, Й.Мацюсико, Ж.Метталіну, Ю.Мулик-Луцика, Н.Натсуки, А.Павлова, О.Покровського, Н.Попова, Ю.Поповича, М.Соколова, М.Суворова, В.Ціпіна, Я.Шпайгля та багатьох інших богословів й дослідників.

Новим етапом у дослідженні інституційного розвитку православ'я стала друга половина XX ст., коли відбулося інституційне становлення Свято-Сергієвського богословського інституту (Париж) та Свято-Володимирської духовної академії (Нью-Йорк). Співробітники цих навчальних закладів (митрополит Євлогій Георгієвський, священник Іван Мейєндорф, П.Євдокимов та ін.) заклали основи нової самооцінки православ'я в сучасному світі. Їх ідеї перекликаються із доробком потужної грецької богословської школи: митрополитів Анастасія (Яннулатоса), Дамаскіна (Папандреу), Ієрофея (Влахоса), єпископа Івана (Зізіуласа), дослідників Христофора (Яннараса), Х.Политидиса, Амфілохія Пантобітса та інших, які намагаються проблемно, відповідно до нинішній реалій життя підійти до осмислення тих чи інших закономірностей інституційного розвитку православ'я. Напрацювання греків мають широке поширення в багатьох православних Церквах, оскільки ці богослови хоча й є греками за походженням, належать до різних церковних юрисдикцій.

Необхідно відзначити також гострі дискусії між дослідниками православ'я, що відбуваються і з приводу ролі національного чинника у становленні православної релігійності. Багато православних богословів не погоджуються визнавати провідну роль цього чинника не лише у становленні етноконфесійного синкретизму, але й у отриманні тих чи інших статусів Помісних Церков. Така позиція наштовхується на несприйняття у тих національних Церквах, які борються за свою незалежність. В працях українських (митрополити Іларіон Огієнко, Антоній Дублянський, о.Михаїл Йосифчук, професори Д.Степовик, А.Колодний, П.Яроцький та ін.), болгарських (І.Снегаров, Б.Ніколова, П.Ніков, Н.Генчев, Д.Кіров та ін.), македонських (архієпископ Михайло, Б.Алексов, Б.Конескі, та інші) та інших богословів й світських дослідників дається розгорнута характеристика національної специфіки розвитку обрядово-культуової сфери православ'я, вказується на етнополітичну обумовленість розвитку національних православних Церков.

Серед праць, які мають методологічний характер для розкриття теми, а саме подають основні закономірності взаємовпливу православ'я (в усіх його проявах, в т.ч. й інституційному) та соціуму на різних етапах їх розвитку, у розділі виокремлено дослідження: М.Бердяєва, Т.Варе, Ю.Волошина, А.Гордієнка, М.Гордієнка, Д.Геанакоплоса, А.Делікостополуса, В.Єленського, В.Єрьоменко, В.Жемчужникова, В.Калліста, М.Каптерєва, А.Колодного, П.Кралюка, Є.Крижановського, П.Курочкіна, Б.Лобовика,

М.Лосського, Д.Мережковського, А.Пападікіса, Ю.Поповича, М.Рибачука, В.Розанова, П.Флоренського, С.Франка, В.Ціпіна, Л.Шестова, П.Яроцького та інших дослідників. Названі автори у своїх працях глибоко проникають у філософську суть православного феномену, обґрунтовують можливість і обумовленість його національної специфіки, участі у політичних процесах.

На новий рівень вивчення особливостей розвитку та функціонування інституційних комплексів православної Церкви вітчизняне релігієзнавство вивели праці провідних українських дослідників часів незалежності України. У монографіях, окремих статтях та дисертаційних дослідженнях Б.Андрусишина, В.Бондаренка, С.Головащенко, С.Здіорука, А.Зінченко, В.Єленського, А.Колодного, П.Кралюка, О.Крижановського, Г.Кулагіної, І.Мозгового, Г.Надтоки, П.Панченка, В.Пашенка, І.Преловсько, М.Рибачука Н.Стоколос, В.Ульяновського, Л.Філіпович, Є.Чальцевої, Н.Шип, О.Шуби та інших науковців аналізуються глибинні процеси формування етноконфесійної специфіки культури та обрядово-культуової сфери релігійного комплексу. Це дозволило пояснити з наукової точки зору активні процеси "онаціональнення" православ'я в умовах його розвитку в різних націокультурних середовищах, довести правомірність понять "грецьке", "московське", "українське" православ'я та ін. Проте в більшості праць розглядаються теорія та конкретні приклади функціонування інституалізованої православної релігійності в соціально-політичних та економічних умовах переважно на теренах Російської імперії (згодом СРСР), або ж акцент робився на політичній діяльності Російської ПЦ. Аналізом інституційного розвитку православ'я в світі, в усій сумі його складових і взаємозалежностей українські (як, до речі, й російські) релігієзнавці практично не займалися.

Здійснений в даному параграфі аналіз дозволяє зробити висновок, що дослідження базових чинників, які впливають на інституційний розвиток православ'я у світовому масштабі, а також головних закономірностей цього розвитку, складають відносно невелику частину православної історіографії. І це попри те, що ця проблема є визначаючою для розуміння особливостей догматично-канонічного та обрядового розвитку конфесії.

Огляд літератури дає підстави констатувати, що дослідження впливу релігійних детермінант на соціальну, у тому числі політичну поведінку у політології здійснювався переважно у відношенні до традиційних суспільств, у яких релігія була чи не єдиним конкурентоспроможним ідеологічним концептом, або у відношенні до суспільств епохи локального капіталізму, коли зіткнення "цивілізаційних світів" мало перманентний характер, і національна релігія могла відігравати роль морально-етичного важеля регулювання економічної поведінки в межах певного соціального простору. Враховуючи динамічний характер глобалізаційних процесів та розвиток тенденції до все більшого залучення незахідних суспільств до системи світогосподарських зв'язків, актуальними постають дослідження соціокультурних механізмів релігійної детермінації економічної

поведінки, а також з'ясування того, як співвідносяться перспективи соціально-економічної трансформації суспільства, формування ринкової економічної поведінки зі збереженням "релігійної автентичності цивілізації", і чи можуть, у свою чергу, цінності, традиції ендегенних релігій видозмінюватись, реінтерпретуватись під впливом економічного чинника і бути задіяними в наступних модернізаційних проектах.

Здійснивши порівняльний аналіз релігієзнавчого та політологічного підходів до вивчення проблем суспільної ролі релігійно-церковних установ, можна зробити висновок, що перший підхід, як правило, зосереджується на питаннях віровизнання та культової практики, тоді як другий - вивченні законодавства щодо функціонування церковних інститутів, їх відносин із центральними та місцевими органами влади, політичними партіями та рухами, участі у виборчих кампаніях тощо.

В процесі дослідження модернізацій-них процесів в суспільстві та їх впливу на релігійну сферу були вивчені праці таких науковців як: Старотстїна Б. С., Гулим А. В., Лазаренка О. В., Лазаренка О. О., В.Марчука, Федотової В., Бергера П., Лукмана Т., Горбатенка В.П., Брустінова В.В., Бульбенюка С.С., Варанця П. А. та інших. Згідно з теорією модернізації викладеної в працях зазначених дослідників, кожна країна, як соціальна цілісність, у міру свого історичного розвитку проходить три стадії: історичну, сучасну і постсучасну. Кожна з названих стадій визначається пануючими в суспільстві соціальними цінностями, тобто системою уявлень і поглядів на взаємовідносини між індивідами, особою і суспільством, особою і державою, на роль держави в міжнародній системі і т.ін. Для кожної держави як цілісної системи найбільш небезпечними є періоди переходу від однієї стадії до іншої, коли різні суспільні групи мають різну ціннісну орієнтацію, що зумовлює внутрішні конфлікти. На думку Горбатенка В. П.: в Україні ситуація ускладнюється одночасним існуванням усіх трьох вищеназваних ціннісних орієнтацій, що ускладнює й без того складний перехід від традиційної стадії до сучасної, а також від сучасної до постсучасної, характерної для розвинених західних країн [4,С.12].

За цих умов, окрім усвідомлення модернізації як загальноцивілізаційного явища, надзвичайно важливим є розуміння її місця й ролі в історії кожної окремо взятої країни, а також її внутрішньої сутності. Що стосується останнього, то теоретики розрізняють кілька основних різновидів модернізації — соціальну, економічну, культурно-духовну, правову, політичну. Предметом нашої основної уваги є політична модернізація. Не лише в силу суб'єктивних уподобань, а насамперед внаслідок здатності останньої синтезувати і скеровувати вищеназвані різновиди вдосконалення держави й суспільства.

Політична модернізація є важливим показником спроможності політики сприймати зміни, інновації, гнучко реагувати на виклик часу. Вона характеризується здатністю виступати основою і гарантом не лише політичної, а й соціальної стабільності. Її вдале застосування — джерело розвитку, неодмінна умова успішної, плідної політичної діяльності, формування основних структур і духовних підвалин громадянського суспільства, утвердження людини як свідомого суб'єкта політики. Доля модернізації в кожному суспільстві залежить від можливостей та вміння соціуму інтерпретувати її цінності так, щоб вони, з одного боку, зберегли предметну сутність та її зміст, а з іншого — не руйнували б специфіку національної традиції і культури. Якщо не відбудеться перше - "не буде модернізації". Не буде другого - "можливе відторгнення модернізації від культури" [5, С. 4].

В основу дослідження вищеназваних науковців було покладено намагання не описувати і не конструювати реальність у відриві від соціуму, а моделювати її, виходячи з реального стану розвитку українського суспільства. Логіка дослідження, що ґрунтується не тільки на аналізі, а й на прагненні до синтетичного осмислення різноманітних наукових підходів та емпірично-суб'єктивного досвіду, потребує відходу від стереотипів минулого і сьогодення, які розглядають більшість наших недоліків як "пережитки капіталізму" чи як спадщину "проклятого соціалістичного минулого".

Горбатенко В. П. у контексті визначення базових параметрів соціально-орієнтованої моделі для України знаходить проблему трансформації модернізації в постмодернізацію, оскільки гіпотеза, яку автор намагається обґрунтувати, полягає в тому, що Україна на порозі ХХІ століття нарешті одержала шанс не лише відійти від традиційності в розумінні

відставання від магістрального шляху цивілізаційного розвитку, а й знайти своє місце в рамках постсучасного суспільства, основні параметри якого сформувалися в розвинених країнах Заходу [6, С. 47].

Таким чином, підсумовуючи проведення джерелознавчого дослідження модернізації суспільства та церкви, необхідно констатувати, що не дивлячись на значну кількість наукових розробок у вказаній сфері, все ж таки, комплексного дослідження особливостей функціонування Церкви в модернізаційному суспільстві на сьогодні не існує. Проведення такого дослідження допоможе спрогнозувати подальші перспективи позитивних тенденцій розвитку державно-церковних та міжконфесійних відносин, визначити реальні шляхи і дії в напрямку гармонізації взаємин між державою і церквою, утвердження в релігійному середовищі взаєморозуміння, миру і злагоди, сприяння употужненню соціально значущої діяльності церкви.

1. Липинський В. Релігія і Церква в історії України. // політологічні читання. – 1994. – №1. – с. 219.
2. Липинський В. Релігія і Церква в історії України. // політологічні читання. – 1994. – №1. – с. 219.
3. Липинський В. Лист до редакції // Богослов'я. – 1926. – №1-2. – с. 249
4. Горбатенко В.П. Модернізація Українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів. – К., 1999. – с. 12.
5. Российская модернизация: проблемы и перспективы (материалы круглого стола) // Вопросы философии. – 1993. – № 7. – с. 4
6. Горбатенко В.П. Модернізація Українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів. – К., 1999. – с. 47.

SUMMARU

Lomaka I. Social – religious relations in Ukraine: historiographycal aspect.

The given article deals with historiographycal – religious relations. Accreting to historiographycal analysis of the problem, we may come to the conelusion that the social role of the religious institutions alluring thousands years of the Christian church and political gradations in Ukraine went through serious transformations. Ukraine researches will help to predict future prospects of the positive leniencies of the alevelopment of the political-religious relations, eletermine practicable ways of harmonic relations between the church and the country.

В. ДАДАК (Львів)

ПРОБЛЕМА ТОТАЛІТАРНО-ДЕСТРУКТИВНИХ КУЛЬТІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

В умовах утвердження демократичних свобод в Україні, що відбувається у період сьогодення існує потреба повного забезпечення права громадян на свободу совісті. Хоча на перший погляд, здається, в нашій державі із цим все гаразд: гарантоване право сповідувати будь-яку релігію, або не сповідувати ніякої. І все ж таки, якщо більш заглиблено розглянути проблему реалізації принципу свободи совісті в Україні, неможливо не помітити діяльності деяких релігійних течій, які внаслідок своєї діяльності можуть заподіяти шкоду деяким громадянам держави, і до певної міри суспільству цілому. Звичайно, деструктивна діяльність деяких релігійних груп не є достатньо масштабною, та все-таки факти показують, що повністю не звертати увагу на їх діяльність не бажано.

Забезпечуючи право на свободу совісті своїх громадян, сучасна українська держава у своїй законотворчій діяльності повинна враховувати те, що деякі релігійні утворення при проведенні своєї діяльності, в тому числі і культової, можуть заподіяти шкоду для здоров'я окремих своїх послідовників, або порушувати громадський порядок. Тому при забезпеченні прав громадян на вільний вибір віросповідання, держава повинна врахувати те, що можуть

з'явитися керівники релігійних груп, котрі можуть зловживати цією демократичною нормою, створюючи релігійні організації, здатні заподіяти шкоду суспільству чи окремим громадянам, але нерідко збагачуючи самих засновників релігійних груп. Перед державними структурами постає проблема: визначити, які з неорелігій здатні спричинити шкоду тим людям, які будуть туди залучені. Це необхідно для того, щоб люди, які мало обізнані у тонкощах маловідомих релігій, не стали жертвами обману керівників цих релігійних груп. Оскільки у цьому випадку, що потрібно визнати, буде вже не забезпечення права на свободу совісті, а зловживання демократичними нормами та правами людини.

Проблемні аспекти діяльності деяких неокультів уже досліджували науковці різних країн – це не тільки проблема молодшої української держави, де утвердження демократичних свобод ще далеко не завершилося. І тому, вивчаючи цю проблему, потрібно звернути увагу на наукові здобутки вчених інших держав. Хоча основна проблема дослідження діяльності неорелігій полягає в іншому. Річ у тім, що багатьом дослідникам при висвітленні діяльності неорелігій бракує об'єктивності. Одні з них упереджено ставляться практично до всіх новітніх релігій, інші просто ігнорують те, що деякі новітні релігії можуть бути шкідливими. Але ігнорувати потенціально небезпекою не потрібно. Ми все ж таки зустрічаємось з випадками шкідливої діяльності неокультів. У тій чи іншій місцевості періодично з'являються жертви їх діяльності.

То що ж тоді робити, коли, з одної сторони потрібно забезпечити право громадян на свободу совісті та вільний вибір віросповідання, а з іншої – запобігти шкідливій діяльності деяких неокультів? Якщо окремо говорити про стан дослідження цієї проблеми, то можна сказати: наукових робіт, які би були присвячені цій проблемі не так уже й багато. Серед західних дослідників, які на протязі довгого часу займаються цією проблематикою, я хочу особливо виділити Іоанеса Огорда з Данії та Томаса Гардон, котрі працюють у міжнародному центрі з вивчення сучасних релігій “Діалог-центр”, і відповідно мають напрацювання з цих питань [1, с.14]. Коли говорити про дослідження цієї проблеми на території колишнього Радянського Союзу, то тут також не можна похвалитися великою кількістю публікацій на цю тематику.[2, с.36] Найбільшу кількість публікацій на цих теренах, що стосується даної теми, очевидно написав російський дослідник Олександр Дворкін.[3,с.16] Характер його публікацій – це окреме питання, про це ще будемо вести мову. Якщо говорити про сучасні дослідження цього питання, що проводяться на території України, то найбільш комплексним дослідженням новітніх та нетрадиційних релігій, містичних рухів можна вважати монографію, написану групою авторів: Петрик В.М., Ліхтенштейн Є.В., Сьомін С.В., Гринько В.В. та Остроухов В.В. Ці автори при розробці колективного дослідження врахували практично всі серйозні публікації у періодичних виданнях, у тому числі публікації з даної тематики у релігієзнавчому журналі “Людина і світ”. Це видання, на мою думку, завжди буде цінним для українських дослідників. По-перше тому, що вони стверджують: “Монографія не претендує на істину в останній інстанції, але вона є першим вітчизняним ґрунтовним системним дослідженням новітніх та нетрадиційних культів, яке потребує продовження у подальших наукових розробках”.[1, с.4].

Щойно цитований текст коментарів не потребує. І взагалі ця праця є об'єктивною, неупередженою, дослідники всі джерела аналізують критично. Більше того, автори стверджують, що: “окремі положення (Даної праці – Д.В.) містять елементи дискусійності і можуть привести до наукової полеміки”... “Загалом, проблематика, пов'язана з діяльністю новітніх та нетрадиційних культів дуже складна і потребує подальшого комплексного дослідження фахівців різних галузей (релігієзнавців, правознавців, політологів, психологів). [1,с.254] Як бачимо, вітчизняні фахівці з питань неокультів справедливо оцінили актуальність проблеми та стан її дослідження в Україні. Та все ж таки, розглядаючи стан дослідження даної проблеми, слід повернутися до наукового здобутку російського дослідника О. Дворкіна, про якого ми вже говорили.

Справа в тому, що його наукові розробки побудовані на численному фактологічному матеріалі – цей дослідник, вивчив розробки західних науковців, а також володіє великим фактичним матеріалом з діяльності неорелігії у Росії та інших пострадянських країнах. Тому українські дослідники новітніх культів мусять бути ознайомлені з його науковою творчістю. Але, українські автори, монографії, про яких уже йшла мова, мають власну оцінку щодо наукової позиції Дворкіна: вони стверджують, що його праці базуються на гарному

фактологічному матеріалі, але містять тенденційний аналіз і висновки. [1, с.330] Справа у тому, що автори монографії, яка присвячена новітнім та нетрадиційним культурам, і випущена в Україні, усвідомлюють, що О. Дворкін, оперуючи багатющим фактологічним матеріалом, досліджував цю проблему з позиції православної церкви. І намагаючись об'єктивно дослідити проблему, стверджують: “Взагалі до книг представників православних церков треба ставитися обережно. Вони хоча і претендують на науковість, але не мають авторитету у переважній більшості релігіознавців і викликають багато питань внаслідок своєї тенденційності”. [1, с.12].

Тому автор цих рядків вважає, що потрібно погодитись з думкою авторів щойно наведеної цитати. Об'єктивність – це власне те, чого не вистачає багатьом дослідникам новітніх релігій, і в нашій публікації це питання ще підніматиметься. Тому працюючи над даною проблемою, я, автор намагатимуся, по-справжньому незалежно її висвітлити, не відстоюючи ту чи іншу односторонню позицію. Об'єкт даного дослідження – духовні основи людського життя. Предметом даного дослідження є те, яким чином новітні релігії відображають духовний стан сучасного суспільства і чи можуть вони бути хоча б у якійсь мірі виразниками духовності певної частини населення України. Щоби пролити світло не те, яку роль можуть відіграти новітні релігії в духовному житті народу України, потрібно для початку осмислити, які з сторін діяльності неоеккультів слід вивчати щонайперше. Оперуючи фактами, слід їм давати правильну оцінку.

У першу чергу необхідно об'єктивно дослідити діяльність кожного неоеккульту, і лише тоді говорити – має він право на існування в суспільстві чи ні. Заради справедливості потрібно сказати, що спроби виділити критерії, за якими можна визначити, деструктивний це культ чи ні, вже були. Різні дослідники давали дещо різні критерії визначення тоталітарності повного культу, та все ж таки спільні риси чи критерії можна виділити.

Все ж таки, потрібно сказати, що немає чітких критеріїв для визначення деструктивного культу, котрі б були загальноприйнятими. Спроба визначити, чи шкідливий той чи інший культ для суспільства, які були запропоновані різними науковцями, на мою думку, потребують ще обговорення та вдосконалення. І для того, щоб дійти правильного висновку у цьому питанні, потрібна ще дуже копітка робота науковців, оскільки складно визначити межу, коли неоеккульт стає деструктивним. Потрібно встановити критерії, прийняті для всіх, коли слід вважати релігійний культ тоталітарно-деструктивним. Потрібно по мірі можливостей робити так, щоб не було шкідливих наслідків їх діяльності.

Зрозуміло, надзвичайно важко з максимальною точністю визначити: в якому випадку ми можемо зафіксувати у тій чи релігійній організації те, після чого ми її сміливо зможемо класифікувати як тоталітарно-деструктивний культ. Підкреслюю, якщо ці дослідження проводити об'єктивно, ми зможемо максимально забезпечити права громадян на свободу совісті, і тут же вжити заходів щодо тих релігійних об'єднань, які в сучасних демократичних умовах зловживають на релігійних почуттях людей. Більше того, якщо деструктивна діяльність деяких релігійних культів набуде великих масштабів, тоді у суспільстві взагалі можуть виникнути сумніви щодо доцільності реалізації принципу свободи совісті взагалі.

Для того, щоб більш об'ємно збагнути актуальність поставленого питання, розглянемо причини виникнення новітніх релігій. І, вникаючи у суть цього питання, потрібно врахувати те, що в історії людства релігійні погляди змінювалися завжди. З минулого людства знаємо: одні релігії змінювались іншими, іноді від певних релігійних течій відколювались певні релігійні групи, котрі пропонували інше бачення тієї ж релігії, нерідко релігійні організації самі змінювались, пристосовуючись до нових умов життя, та відображаючи релігійні настрої певної епохи [3, с.183]. І взагалі, всім релігіям і у всі часи притаманними були зміни застарілих догм релігійних вчень і культів новими формами релігійного вшанування.

Період сучасності також не становить винятку у цьому питанні. Розпочнемо хоча б з того, яких змін зазнало людство у минулому ХХ столітті. Соціальні революції, зміни політичних режимів, а головне досягнення у різних галузях науки не могли не відбитися на поглядах людини, на її ставленні до оточуючого світу. Традиційні світоглядні парадигми піддаються зміні. Розвиток науки і техніки зумовив зміну характеру виробництва. Це призвело до урбанізації. Індустріалізації та урбанізація змінили стиль життя та побут людей. Нові відкриття у різних сферах науки розширили можливість людства краще пізнати навколишній світ. Це не могло не дати свого відбитку на стан духовності сучасних людей. В умовах зміни

життєвого укладу традиційні моральні та духовні цінності не задовольняють уже багатьох. Відбувається процес пошуку нових духовних цінностей та орієнтацій. Духовні пошуки нерідко закінчуються тим, що людина, не задовольняючи свої духовні потреби в традиційних релігіях, знаходить інші форми релігійності. Традиційна ж релігійність іноді вже не задовольняє духовні запити частини сучасних людей [4, с.711].

Поява нових релігій в Україні пояснюється перш за все вказаними глобальними, загальносвітовими причинами. Але Україна як посткомуністична й пострадянська держава має специфічні обставини. Демократизація релігійного життя в Україні збігається з протилежною тенденцією: сильна спокуса тоталітаризму з його сильною деспотичною владою, пошуком простих відповідей на складні запитання. Соціально-економічна й політична нестабільність посттоталітарного українського суспільства провокує появу почуття невпевненості, що також має вплив на зміну одних духовних орієнтирів іншими у деяких людей. Ці та інші обставини сприяють переходу багатьох людей у новітні релігійні течії. [3, с.789] Але новітні релігії бувають різними. І хоча на перший погляд у людини, яка після тривалих духовних пошуків стала адептом однієї з неорелігій, складається враження, що вона саме тут знайде задоволення своїх духовних потреб та запитів, необхідно застерегти, що перебування в рядах деяких неорелігій завершилося плачевно для багатьох їхніх адептів. Перерахувати факти, які можуть підтвердити сказане не вважаю за доцільне – їх вистачить як мінімум на ще одну об'ємну публікацію. Більше того, безліч фактів відносно цього наведені в періодичних виданнях та науковій літературі.

Відомі науці також специфічні методи вербування нових послідовників у той чи інший неокульт.[1, с.200] Але в деяких країнах розвиненої демократії за використання цих методів вербування активісти неорелігій можуть опинитися за ґратами, оскільки там використання цих методів заборонено законом. І зроблено це тому, що внаслідок специфічного вербування нових адептів керівники новітніх культів можуть отримати контроль над свідомістю своїх підлеглих. А це вже наочний приклад порушення демократичних свобод людини. Здобувши контроль над свідомістю своїх послідовників, керівництво того чи іншого культу отримує кращі можливості для зловживань. І коли ми пізніше дізнаємося про злочини адептів того чи іншого неокульту – дивуватися тут нічому.

Але чи всі неорелігії несуть потенційну небезпеку для суспільства? Якщо уважно розглянути це питання, можна зробити висновок – далеко не всі. І в цьому не слід звинувачувати ці неокulti, де всі адепти, включаючи керівництво, займаються виключно духовними пошуками, задовольняють свої духовні потреби. І на мою думку, науковці повинні чітко розмежовувати ті неокulti, котрі мають повне право зайняти своє місце в конфесійній палітрі суспільства від тих, котрі ми справедливо можемо назвати тоталітарно-деструктивними культурами. Розглядаючи зарубіжний досвід попередження і припинення деструктивної діяльності деяких неокультів, хочу висловити власні міркування щодо деяких його аспектів. По-перше, на території ряду європейських держав законодавчо закріплені переваги традиційних для певної країни релігій з наданням певного пріоритету останнім.

Це, свого роду, надання різного юридичного статусу релігійним організаціям, які діють на території певної держави, або ж своєрідна класифікація чи групування їх. Такий підхід, як бачимо з фактичного матеріалу, досить поширений у різних державах Європи. Деякі науковці вже навіть назвали такий підхід щодо релігій в державах „Європейським варіантом забезпечення прав на свободу совісті”. Але коли мова йтиме про проблеми, вже поставлені автором цих рядків, то потрібно зауважити, що цей підхід зовсім не вирішить проблем, пов'язаних з деструктивною діяльністю деяких релігій. Тут, очевидно, йдеться про надання переваг тим релігіям, які становлять невід'ємну частину традиційної культури певної держави. Вивчаючи можливість попередження та запобігання саме деструктивної діяльності деяких неокультів у демократичних країнах, слід звернути увагу на інші моменти.

Забігаючи наперед, хочу сказати, що методи, про які йтиме мова, не такі вже й поширені у розвинених державах Заходу, як наприклад, практика надання різного юридичного статусу релігіям, про що вже йшлося. Вони не мають системного характеру, що говорить про те, що державні структури лише роблять спробу побороти ці негативи про які ведемо мову. У деяких західних державах створені спеціальні структури, які відслідковують негативні моменти діяльності неокультів, збирають інформацію про прояви антиконституційної діяльності у

деяких з них. Не так давно, а саме у 2001 році у Франції був прийнятий закон, який рекомендує забороняти діяльність того чи іншого деструктивного культу у випадку, якщо ця організація судовими органами цієї країни визнана такою, що шкодить людині і суспільству.[5, с.31]

Тобто тут йдеться про те, що діяльність релігійної течії можна зупинити тоді, коли її протиправна діяльність буде доведена юридично. Це вже більш дієвий засіб боротьби з деструктивними проявами деяких неоекультів. Так чи інакше факти свідчать: з негативними наслідками діяльності деяких неоекультів ми можемо стикнутися у будь-який час. Це може бути несподіваний і не передбачуваний випадок. Тільки потім родичі та знайомі потерпілої людини будуть мати проблеми, яких фактично можна уникнути. І якщо вже в тих державах, де розвинені демократичні права людини, на законодавчому рівні постає питання про заборону діяльності деяких неоекультів, то потрібно зрозуміти: це проблема вагома і потрібно шукати шляхів її подолання. Так чи на належному рівні ця проблема вирішується в нас в Україні? На це питання відповісти важко. Потрібно відзначити, що негативні наслідки діяльності деяких неоекультів мали місце і в нашій державі. Деякі результати цих „діянь” відомі широкому загалу через свій великий розмах, та все-таки, наскільки мені відомо, у багатьох випадках потерпілих від діяльності неоекультів змушені рятувати лише близькі їм люди. Об’єктивно розглядаючи цю проблему, мушу відзначити, що її не слід також і перебільшувати, як це роблять деякі дослідники. У багатьох публікаціях, які торкалися поставленої проблеми, що людина, котра є adeptом однієї з неоекультів, внаслідок соціальних методів дії на психіку не може вийти з цієї релігійної організації без допомоги професійного „декрогаматора”. А якщо людина в такому випадку навіть і залишає організацію, то, за твердженням одного дослідника, людина нерідко переходить в іншу подібну організацію, оскільки внаслідок психологічного програмування людина просто не в змозі існувати поза організацією подібного типу. Справді, факти переходу людей із одного неоекульту в інший справді мають місце, але це пов’язано з іншою причиною – духовним пошуком, або бажанням людини знайти таку релігійну організацію, яка найбільше відповідала б її духовним запитам. Психологічне програмування ж застосовується, або застосовувалось у незначній частині неоекультів, – власне через цю ознаку релігійну організацію можна віднести до розряду тоталітарно-деструктивних культів.

До цього ще й слід додати, що релігійні організації, у котрих існують специфічні методи дії на психіку людини є достатньо забезпеченими у матеріальному відношенні, маючи великі можливості готувати відповідні для цього кадри всі ж неоекulti на таке не спроможні. Те саме можна сказати, коли мова йде також про специфічні методи вербування людей у неоекulti. А взагалі спільним недоліком для багатьох дослідників новітніх релігій є те, що негативи, притаманні одному чи кільком неоекультам, вони приписують багатьом, а той усім новітнім релігійним течіям. На мою думку, такий підхід до вивчення неоекультів, притаманний деяким, хоча й не всім дослідникам може навіть зашкодити становленню відносин між релігійними організаціями, побудованому на принципі демократії. Розглядати це питання потрібно по-іншому. Перша проблема, яка постає перед науковцями – велике розмаїття неоекультів. І хоча в релігієзнавчій науці є в наявності класифікація неоекультів, все ж таки слід звернути увагу на наступний момент: класифікацію їх можна проводити за різними критеріями.

Якщо класифікувати ці релігійні групи за одними спільними ознаками, ми отримаємо один тип класифікації, якщо ж за іншими ознаками – інших. В результаті ми побачимо, що організації, які належали до однієї групи при класифікації за одними ознаками, можуть опинитися у різних групах при іншому типі класифікації. І навпаки, організації, які при одному типі класифікації належали до різних типів, при спробі класифікації чи групування їх за іншими ознаками можуть опинитися в одній групі. Це говорить про те, що кожна новітня релігійна течія є по-своєму унікальна і неповторна. Кожна з них має свої специфічні особливості. Але навіть, класифікуючи новітні релігійні течії за тими чи іншими ознаками ми не зможемо виділити серед них ті, які потенційно зможуть принести шкоду для суспільства.

Для того, щоб серед неоекультів виділити саме ті, які рано чи пізно можуть принести шкоду для суспільства потрібна інша схема дослідження. Щонайперше, потрібно врахувати те, що сучасній психологічній науці у великій мірі, якщо не повністю, відомі можливі методи впливу на психіку людини. Навіть тоді, коли ці методи незаконні [1, с.205]. Сучасна психологічна наука, у великій мірі, володіє можливостями, котрі зможуть у діяльності неоекультів виявити тенденції, шкідливі для психіки людини. І при бажанні можливо це

зробити. Тоді буде легше і простіше відвернути негативні наслідки у діяльності тоталітарно-деструктивних культів. Крім цього, можна буде відвернути потенційну шкоду, яку несуть неокульту для здоров'я людини, оскільки відомо, що саме методи психологічного впливу можуть поступово приносити шкоду здоров'ю людини.

Методи впливу на психіку людини, які практикуються у деяких неорелігіях, крім цього, можуть ще по-іншому нашкодити суспільству. Як показує досвід діяльності деяких неорелігій, траплялися випадки, коли люди під впливом навіювання, отриманого в результаті діяльності того чи іншого культу, здійснювали кримінальні злочини, при чому нерідко за вказівкою керівництва неокульту. І в цьому випадку ми отримуємо беззаперечні докази того, що дана релігійна організація є тоталітарно-деструктивним культом. Тут вже не важко доказати, що релігійна організація була створена засновником напевне не для задоволення духовних потреб. Контроль над особистістю тут очевидний, і вже в цьому випадку порушення прав людини тут не викликає ніяких сумнівів. У такому випадку ця релігійна організація не має права на існування в демократичному суспільстві, оскільки ми бачимо – ця організація порушує права людини, і може принести шкоду для суспільства, причому у різних варіантах. Коли ми говоримо про методи психологічного впливу, який практикується у деяких неорелігіях, потрібно ще звернути увагу на інші моменти, котрі можуть надати діяльності культу деструктивного характеру. Наприклад, чи існує у релігійній організації культ лідера як такий. Звичайно, деякі засновники неорелігій, напевно, і ставлять собі приховану мету власного самовозвеличення, бажаючи, щоб їх обожнювали інші. Але вже із практики діяльності деяких неокультів, особливо за кордоном, відомо, до чого може привести бажання лідера релігійної групи стати об'єктом обожнення – це також нерідко приводило до злочинів [2, с.43].

Справедливо буде при цьому відзначити, що іноді культ обожнення лідера релігійної громади чи духівника існує також в середовищі традиційних релігій. Але тут це явище, можна сказати, скоріше виняток, ніж правило, і практично не призводить до наслідків, шкідливих для суспільства. Ще на що слід звернути увагу дослідникам новітніх релігій – чи проповідується тут асоціальна поведінка. Потрібно, правда, сказати, що несприйняття суспільства цілком природне для малочисельних релігійних груп, послідовники яких вважають себе чимось кращими від інших членів суспільства чи „вибраними”. Але, якщо несприйняття суспільства релігійною організацією переступає певну межу, це також може повернутися негативними наслідками.

Отже, наукового дослідження потребує кожен неокульт. Як уже відзначалося, наука володіє можливостями попередження їх деструктивної діяльності. Крім цього, потрібно ще відслідковувати інші моменти їхньої діяльності, котрі можуть вчинити шкоду суспільству. Факти свідчать: проблема тоталітарно-деструктивних культів існує у різних державах. І ніхто не може гарантувати, що в нас, на Україні у недалекому чи більш віддаленому майбутньому ми будемо застраховані від проблем, які можуть створити неокульту. Вже мова йшла про те, що створення неокультів – явище характерне для нашого часу. І тут не можна не погодитись з думкою сучасного науковця А.Щедрина: „Нині в Україні відбувається таке розгортання і прискорення різноманіття духовних процесів, наслідки яких взагалі передбачити неможливо. Спостерігається визрівання якихось небачених і неочікуваних гібридів вірувань в чаклунів і відунів, у провидців, ясновидців, вурдалаків з версіями про приліт інопланетян, контакти із світовим розумом, про космічні енергії, що проникають просто в нутро людини, і т.п.” Дослідник попереджає, що виникнення таких „гібридів” вірувань може бути небезпечним для суспільства і навіть в перспективі перевершити ті негативні наслідки діяльності неорелігій, про які ми вже знаємо, котрі відомі широкому загалу, як наприклад, сумновідомий результат Білого Братства у нас, в Україні, чи то інші наслідки діяльності неокультів у різних країнах світу [6, с.821].

І справді, з дослідником не можна не погодитись. Ніхто не гарантуватиме, що людина, яка шукатиме в тій чи іншій неорелігії духовно-ціннісних орієнтирів, чи, можливо, духовного вдосконалення, задоволення своїх інтелектуальних та пізнавальних потреб, на практиці, відвідуючи збори адептів неокультів, піддаватимуться там забороненим методам впливу на психіку, або ж попросту стануть підвладними авторитаризму харизматичних лідерів новітніх релігійних рухів. І, як наслідок, ще вчора цілком законослухняний громадянин може бути

притягнений правоохоронними органами за злочини, вчинені ним же, можливо у співучасті з іншими послідовниками культу.

Як я вже зазначав, науковці з різних країн світу робили спробу дати визначення, що ж таке тоталітарно-деструктивний культ, і за якими ознаками можна віднести релігійну організацію до розряду таких. Хоча різні науковці дещо по-різному дають характеристику тоталітарно-деструктивного культу. Є лише кілька рис чи характеристик, котрі визнаються усіма. Тому ще потрібно попрацювати, щоб виробити єдині критерії визначення тоталітарного культу, які згодом стануть загальноновизнаними. І головне, тут потрібно зосередити увагу на тому, чи шкідливі наслідки для суспільства несе сам характер діяльності культу, чи то окремі його діячі, використовуючи організацію, займаються антисуспільною діяльністю. У першому ж випадку культ слід зарахувати до тоталітарно-деструктивних.

І коли ми бачимо, що проблема існування тоталітарно-деструктивних культів дійсно існує, то потрібно сказати – українське законодавство повинне реагувати на це. Закони України повинні бути створені так, щоби попереджати шкідливу діяльність тоталітарно-деструктивних сект. Звичайно, після кримінальних злочинів послідовники певних неокультів притягаються до кримінальної відповідальності, але це вже запізно для їхніх жертв, чи потерпілих. І при цьому потрібно відзначити, що потрібно забезпечити всі права на існування тим неорелігіям, яких аж ніяк не назвеш тоталітарно-деструктивними культурами. У даному випадку мова йде про ті неокульту, які потенційно не здатні на суспільно-небезпечну діяльність, а подекуди навіть просто немає навіть організаційної дисципліни. І в демократичному суспільстві права їх повинні бути забезпечені. І на рахунок цього питання, на мою думку, досить влучно висловився дослідник Олексій Шуба: „Звичайно, держава і суспільство, а також окремі громадяни не можуть не реагувати на те, що серед нетрадиційних вірувань є об'єднання тоталітарного характеру, серед яких мають місце прояви релігійного екстремізму та фанатизму, а іноді й суспільно небезпечних дій... Справді, держава має всіляко захищати своїх громадян від посягань будь-яких релігійних об'єднань на їхню життя, здоров'я, честь і гідність. За такі дії керівники нерелігійних громад та ті, хто їх чинить, мають нести відповідальність, передбачену чинним законодавством. Разом з тим, усі неорелігії, передусім ті, що діють у рамках чинного законодавства, не можуть бути огульно засуджені та заборонені. Адже переважна більшість з них проповідує такі самі світоглядні принципи і моральні настанови, що і традиційні церкви.” [7, с.193]

1. Петрик В.М., Ліхтенштейн Є.В., Сьомін С.В., Гринько В.В., Остроухов В.В. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України. – К., 2002. – 420с.
2. Дворкін А.Л. Сектовеление., Нижний Новгород, 2000. 690 с.
3. Филипович Л. Причины прояви новітніх релігійних течій // Академічне релігієзнавство. – К., 2000. – С. 780-791.
4. Яроцький П. Кризові явища в сучасному релігійному житті // Академічне релігієзнавство. – К., 2000. – С. 705-724
5. Дворкін А. Черно-белое деление мира - один из характерных признаков тоталитарных сект// Вісник прес-служби УПЦ. – Випуск 6. – К., 2002. – С.31-37.
6. Щедрін А. Натуралістичні міфи – феномен нової білярелігійної свідомості // Академічне релігієзнавство. – К., 2000. – С.817-829.
7. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України. – К., 1999. – 207 с.

SUMMARY

Dadak Vladimir. Problem of the totalitarian-destructive cults in the modern Ukraine.

The article considers the state of investigation of new religions in Ukraine as well as substantiates the necessity of the objective research of this problem.

The heart of the matter is that nowadays some researchers of this problem have one-sided and prejudiced approach to it. The author makes an attempt to outline the ways of investigation of new

religious trends and cults, which are to be grounded on the principle of objectiveness. The activity of the latter should be objectively analyzed.

М. ЗАН (Ужгород)

ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ТА НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЕЛІТ НА ЗАКАРПАТТІ КІНЦЯ 80-х – ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ ХХ СТ.

Події кінця 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. на Закарпатті цілком справедливо можна визначити як протистояння двох еліт. Перша з них- комуністична номенклатура, що прагнула будь-що утримати ситуацію під контролем, фактично, в умовах розвалу імперії СРСР. Друга- націонал-патріотична сила, що дедалі активніше завойовувала прихильність широких верств населення через пропагування національних (не етномаргінальних комуністичних) цінностей українського етносу. Ця лінія найбільш чітко проявлялась у активній діяльності обласних осередків Народного Руху України за перебудову, УРП, екологічної організації “Зелений світ”, товариства “Меморіал”, патріотично налаштованого духовенства ГКЦ, студентства краю. Мета нашого нарису- висвітлити (на основі архівних документів фонду Закарпатського обкому Компартії України) зміст, форми та методи протистояння обласної партійної організації із опозиційними організаціями (особливо із НРУ за перебудову) на межі 80-90-х рр. ХХ ст.

У виступі першого секретаря обкому КПУ Г.Бандровського на II Пленумі обкому 16 червня 1989 р. “Про завдання партійної організації області по посиленню партійно-політичної роботи в сучасних умовах” відзначено, що “... вкрай повільно ведеться організаційно-політична робота по розширенню громадських, соціальних функцій української мови в житті області, особливо у містах Ужгород та Мукачево”. Він зауважив, що при веденні діловодства, географічних надписах, рекламі “не завжди враховуються особливості української мови населення області. Частина артистів обласного музично-драматичного театру, дикторів і ведучих облтелерадіокомітету також порушують мовний статус. Те ж саме треба сказати і про окремі управління облвиконкому”. Прикметно, що аналізуючи стан речей у мовному питанні, Г.Бандровський згадав про лист в обком КПУ ужгородця М.Бандусяка, де вказувалось на факти ущемлення рідної мови українців [1]. Водночас, перший секретар обкому справедливо відзначав, що із створенням Товариства української мови імені Т.Шевченка в області проводяться свята рідної мови, на сторінках районних і 3 обласних газет та радіо з’явилися рубрики “Рідне слово”. З іншого боку, він зауважив, що останнім у проекті програми НРУ за перебудову часом з’явилося “...немало цілей, які суперечать вимогам перебудови, по суті, проголошуються ідеї національного відмежування, спостерігаються наміри стати структурою, опозиційною до КППС” [2].

Всі суспільно-значимі події та процеси демократизації, що суперечили чи були неконтрольовані з боку КПУ піддавались остракізму та анафемі. На цьому ж Пленумі обкому А.Попович (станочник Воловецького лісокомбінату, член ревізійної комісії обласної партійної організації) емоційно висловив невдоволення відходу від партійного централізму та поширенню негативних явищ суспільного буття останніх років. Він говорив: “А які можуть виникнути, до прикладу, думки в людей після перегляду таких кінофільмів, як “Воры в законе”, “ЧП районного масштаба”, “Маленькая Вера”, “Меня зовут Арлекино” і ряд інших? Складається враження, що поряд із нами живуть тільки злодії та грабіжники, люди, які зовсім не рахуються із власною совістю” [3].

Водночас, поряд із такими негативними явищами суспільства, народжувалась нова патріотично налаштована сила- НРУ за перебудову. Цій силі, як ще ненародженій дитині, намагалась всіляко протидіяти жорстка структура КПУ. Про це яскраво свідчить документ “Орієнтувальний матеріал членам і кандидатам в члени обкому Компартії України, членам ревізійної комісії обласної парторганізації. Про ставлення до ідеї створення “Народного руху України за перебудову (НРУ)”. В ньому чітко зафіксовано, що програма НРУ “не є чимось новим у практиці перехоплювання політичної ініціативи від партійних і радянських органів новими громадськими формуваннями”. В програмі НРУ- багато положень запозичено із

документів Народних фронтів Прибалтійських республік, “або ж перефразовані на український варіант” [4].

Документ вказував партійцям, що програма НРУ- альтернатива КПРС і основна особливість програми- “внутрішнє протиріччя між декларованими принципами і конкретними пропозиціями; між істинними цілями ідеологів НРУ і радянськими законами, а також загальнодемократичними принципами міжнародного права”. Загалом зміст програми НРУ- це повний відхід “від позицій інтернаціоналізму до буржуазно-націоналістичної концепції національно-державної автономії”. У розділі “Екологія”, твердили інтерпретатори містяться “хибні уявлення” про “повний суверенітет республіки” і “недоцільність експлуатації Чорнобильської АЕС”. Крім цього вказувалось, що “засуджуючи практику вільного вибору батьками мови навчання автори програми займають жорстку, антидемократичну позицію у ставленні не тільки до іншомовного населення УРСР, але й мільйонів українців, які вважають російську мову другою рідною мовою” [5]. Такими формулюваннями партійна номенклатура всіляко культивувала етнічно дезорієнтованих маргіналів малоросів із комплексом національної меншовартості.

Вже в березні 1989 р. (установчий з'їзд НРУ відбувся у вересні 1989 р.) на засіданні бюро обкому КПУ було прийнято документ “Про організацію в області постанови ЦК КПРС “Про міри протидії спробам антисоціалістичних елементів створити опозиційні КПРС політичні структури”. У цій настанові партійним функціонерам у наказовому порядку рекомендувалось посилити вплив на самодіяльні об'єднання, які існують в області; “через комуністів, комсомольців покращити ідейно-виховну роботу серед населення...” Важливим моментом в умовах розвалу імперії вважалось “не допускати необгрунтованих суджень; давати рішучу відповідь спробам розпалити націоналістичні пристрасті, дискредитувати досягнення ленінської національної політики” [6].

Проте найбільш радикальним і практичним було доповнення до цього документу під грифом “Цілком таємно”. В ньому вказувалось, що аналіз морально-психологічної обстановки показував, що “на близьку перспективу слід очікувати збільшення самодіяльних об'єднань такої спрямованості, як екологія, мовна, історико-культурна, молодіжна. Не виключено, що під впливом різного роду емісарів із прибалтійських республік, інших регіонів, а також формалізму в роботі з людьми... можливі спроби організації груп окремих формувань націоналістичної та антипартійної спрямованості”. Тому, ідеологічний відділ обкому КПУ рахував доцільним “більш чітко концентрувати увагу радянських і господарських органів на вирішення проблем, що викликають невдоволення людей”. Також окреслювався комплекс “міроприємств” щодо протидії “антисоціалістичним елементам опозиційних структур КПРС” [7].

У виступах секретарів, завідуючих відділами обкому КПУ в обласних ЗМІ в 1989 р. звучали пропаганда ленінського інтернаціоналізму та проблеми вдосконалення інтернаціонально-патріотичного виховання, міжнаціональних відносин в краї. До прикладу: С.Турияця “Розвиваючи традиції інтернаціоналізму” (лютий, “Карпаті ігоз со”); І.Артёмов “Врахування національної структури населення при організації ідеологічної, політико-виховної роботи” (березень, “Закарпатська правда”); “круглий стіл” про хід підготовки до Пленуму обкому КПУ з питань вдосконалення інтернаціонально-патріотичного виховання і міжнаціональних відносин (травень, обласне ТБ); В.Лойко “Вивчення проблем міжнаціональних відносин в системі марксистсько-ленінської освіти” (травень, “Карпаті ігоз со”) і т.д. [8].

23 вересня 1989 р. в обком КПУ надійшов лист “Про план практичних дій відділів обкому партії у зв'язку з установчим з'їздом Народного Руху України за перебудову”, де було зафіксовано 12 пунктів протидії осередкам НРУ. В одному з них рекомендувалось направити для виступів у містах і районах, трудових колективах області “інформаційно-пропагандистські групи обкому партії... озброївши необхідною інформацією”. У виступах потрібно було звертати максимальну увагу на забезпечення “витриманого тону виступів” і “недопущення голосливих звинувачень”. На обласному ТБ рекомендувалось організувати спеціальні передачі, “в яких викривалися б політичні цілі лідерів НРУ, обличчя окремих делегатів НРУ і тих сил, які вони представляють” [9].

Нині, в умовах демократичного суспільства, не дивлячись на ряд соціально-економічних труднощів, абсурдним став би такий припис керівної і спрямовуючої партії: “Виключаючи

можливість використання інформаційно-видавничих засобів у антинародних цілях, *взяти під особливий контроль використання розмножувальної техніки*” [10]. Або ж інше: “Активізувати роботу по застосуванню діючого законодавства до екстремістських, націоналістичних, антисоціалістичних елементів; вжити заходів щодо забезпечення належного рівня при організації виїздів громадян області за кордон по лінії туризму, за запрошеннями” [11].

Партійна номенклатура чітко визначала соціальну базу своїх опонетів із НРУ. Це інтелігенція, інженерно-технічні працівники, медики, вчителі. В області вже до проведення установчої конференції НРУ 23 вересня діяли Хустська районна і Ужгородська міська організації із чисельністю близько 100 чол. До проведення установчої конференції вони оголосили себе осередками Львівської регіональної організації НРУ [12]. Очікуючи проведення обласної установчої конференції НРУ, у документі “Про ситуацію, що склалася у зв’язку з підготовкою обласної установчої конференції Народного Руху України за перебудову” вказувалось, що в багатьох первинних парторганізаціях, трудових колективах так і “не створено атмосфери несприйняття націоналістичних лозунгів та ідей”. Крім цього, “...в більшості випадків партійний, ідеологічний актив не готовий вести відкрити, публічну полеміку, давати рішучу відсіч демагогам і екстремістам” [13]. Тому ідеологічним відділом обкому КПУ, крім антиагітації в ЗМІ, трудових колективах, партійних осередках, по лінії ВЛКСМ, було вирішено “підготувати спеціальні пропагандистські групи для ведення публічного діалогу з активістами “руху” на їх зібраннях” [14].

Рекомендувалось, щоб “...в разі створення осередків НРУ на містях подбати про те, щоб до керівництва ними прийшли люди, спроможні прямувати їх діяльність в конструктивне русло, рішуче протидіяти націоналістично-екстремістським проявам, іншим діям, що відволікають увагу трудових колективів від вирішення практичних справ”. На установчій конференції передбачався виступ представника обкому партії, “в якому з принципових, конструктивних позицій було б дано оцінку її роботі, наголошено на можливих наслідках дій екстремістських “лівацьких” сил “руху”, відверто заявлено про боротьбу з цими силами”. І зовсім по-радянськи, однозначно: “*попередити членів ініціативної групи про те, що у випадку використання на конференції націоналістичної символіки, її організатори будуть нести відповідальність перед законом...*” [15].

21 липня 1989 р. в клубі письменників відбулись збори по виборах ініціативної групи по підготовці обласної установчої конференції НРУ за перебудову. На цих зборах зібралось більше 50 чоловік, більшість із яких- члени Спілки письменників, науковці УжДУ, художники, музиканти, вчителі-пенсіонери, інженерно-технічні працівники. На цьому зібранні П.Скунць висловився- “...Рух повинен знаходитись в “інтелігентних руках”, відмежуватись від тих, хто хоче “примазатись до нього”. Аналітики обкому КПУ визначали промову П.Скунця, як таку, що “по змісту була деструктивною” і зводилась до тез про “деградацію української нації”, “руйнування української мови”, “пасивність інтелігенції області”; про те, що за останні 50 років Закарпаття “втратило більше, ніж за всі попередні століття”. Відомий письменник акцентував увагу на факт “засилля приїжджих в апараті управління, в тому числі і обкомі партії, де із п’яти секретарів лише один місцевий” [16]. П.Скунць у своєму виступі навів факт ігнорування генеральним директором виробничого об’єднання “Тиса” І.Ознобкіним закону “Про мови в Українській РСР”. На заяваження, чому агітація на підприємстві виконана російською мовою, він відповів: “По-українському хай вони розмовляють собі на кухні, а взагалі це потрібно тому хламові- письменникам, художникам”. П.Скунць повідомив, що редактор газети “Ужгородський університет” С.Пойда був також особисто присутнім при цьому випадку. Крім цього П.Скунць висловив невдоволення, що декілька разів перший секретар Іршавського райкому партії І.Галас заявляв: “Я цю заразу (Товариство української мови імені Т.Шевченка-М.З.) в район не пущу” [17].

На зборах виступали також відомі письменники краю І.Чендей, Л.Балла, Ф.Кривін, Ю.Керекеш. Емоційним став виступ інженера-будівельника Ф.Мишанича. Він, зокрема, заявляв наступне: “партійний апарат завів нас у біду; якщо будемо спати, то знову буде Воркута; ця держава зажене в могилу; якщо хтось прийшов сюди шпигувати, то ми можемо його викинути”. Він також допустив грубий випад проти присутніх у залі угорців, але наприкінці зборів вибачився [18].

Вже на установчій конференції Закарпатської крайової організації НРУ за перебудову 23 вересня 1989 р. було висловлено ще більше критичних зауважень. Так, М.Джанда порушив питання відновлення УГКЦ, що була ліквідована в області 1949 р. Я.Штернберг зауважив, що треба дедалі популяризувати історію Закарпаття, зокрема постаті відомих закарпатців М.Лучкая, В.Довговича, М.Балудянського та інших. М.Тиводар відзначив, що в м.Мукачеві керівництво проводить “сталінську лінію на русифікацію населення. Прикладом цього є те, що 400 сімей з Магадану переселяють сюди, а чому б нам не прийняти 400 сімей-калік з Чорнобиля?” Також він зауважив, що “зараз є спроби штучного втручання в той етнос, що історично склався”. Приклад- с.Гудя, де живуть угорці та українці; із пропагуванням ідеї створення національної сільської Ради народних депутатів, це приведе до “малого Карабаху”. М.Тиводар справедливо аналізував проблему трудової міграції в області. Він говорив, що кожного року більше 1300 чол. мігрує за межі області у пошуках роботи, “а ми завозимо робочу силу з Уралу”. Тому, доцільно було б “відмінити рішення про будівництво кооперативних будинків для працівників з Півночі, бо переселення ускладнить міжнаціональну, етносоціальну ситуацію в м.Ужгороді і в Закарпатті взагалі” [19].

Неоднозначні процеси відбувались і у вищому навчальному закладі краю-УжДУ. У документі секретаріату обкому КПУ “Про обстановку в Ужгородському державному університеті” говориться, що в середовищі професорсько-викладацького та студентського складу “неоднозначно сприймаються проблеми сфери міжнаціональних відносин, екології, історичного минулого краю, динамічні процеси, що проходять в країні і в регіоні”. Так, виникали лідери (П.Чучка, Ш.Фодо), формувались угруповання по інтересам, падала ідейно-виховна робота. Водночас, авторитет секретаря парткому І.Корнійчука знизився; “багато комуністів говорять, що не треба було його вибирати”. Комсомольці однієї з груп математичного факультету відмовились від лекцій І.Маркуша, “через низький рівень викладання ним свого предмету”. Поряд з цим у 1988 р. 75 викладачів (13,2%) не мали жодної наукової публікації, а 35 не мали вже декілька років [20].

На червень 1990 р. первинна організація УжДУ складала 586 членів, 28 кандидатів в члени КПРС. У парткомі, що був вибраний в жовтні 1988 р., налічувалось 21 чол. Обком КПУ оцінював партійну роботу у ВНЗ як незадовільну, оскільки “партком “потонув” в розгляді поточних, у більшості дрібних питань, за якими він не бачить головних пріоритетів своєї діяльності”. Крім цього, без уваги залишались День Конституції, річниця Жовтня, 45-річчя визволення міста, 50-річчя возз’єднання Західної України. Обласний партійний центр висловлював невдоволення тим, що на мітингах та міроприємствах співробітники УжДУ виступають із “неординарними, нетрадиційними думками, ідеями” (до прикладу- В.Зілгалов) [21].

Однак, в лавах, власне, обласної організації КПУ вже із 1988 р. почався процес добровільного виходу із КПРС. 9 лютого 1990 р. першого секретаря і члена бюро Закарпатського обкому КПУ Г.Бандровського було звільнено від обов’язків “у зв’язку з виходом на пенсію”. Натомість його місце зайняв М.Волощук, який на другому таємному голосуванні отримав 147 голосів “за” і 60 “проти” [22]. На червень 1990 р. в обласній партійній організації нараховувалось 1492 первинні осередки, що об’єднували 50 123 членів та кандидатів в члени КПРС, представників 47 національностей. Серед них- 42,3% робітники та селяни, 62% особи із вищою, неповною вищою та середньою спеціальною освітою. У 1988 р. було 8 фактів добровільного виходу із лав КПРС, в 1989 р.- 76 фактів, за 5 місяців 1990 р.- 315 фактів. Більшість- із Мукачівської, Виноградівської, Ужгородської районних та Ужгородської міської організації. В середовищі самих комуністів парткомів на місцях, як свідчила практика, існувала підтримка Товариства української мови імені Т.Шевченка, ТУКЗ, румунської культури, карпатських русинів [23]. Хоч І.Машков (1 секретар Ужгородського райкому, член бюро обкому) і заявляв на Пленумі обкому 4 квітня 1990 р., що “ми повинні сьогодні боротись за кожного комуніста, щоб він не покинув наші ряди”, ситуація не змінювалась [24].

Довідка про партійні організації свідчить, що за перший квартал 1990 р. динамічно зростало число осіб, які добровільно припинили своє членство в КПРС. Їх кількість становила 126 чол. [25]. Загалом у 1990 р. виключено і вибуло із лав КПРС 3 372 чол. Крім цього, за цей рік померло 535 комуністів, що на 51 чол. більше, ніж у 1989 р. Тільки в січня 1991 р. добровільно вийшли з КПРС 484 чол. Серед них 74% не вказали ніяких причин виходу [26].

Якщо на січень 1991 р. в області було 47 125 комуністів, то на 1 травня 1991 р. їх кількість становила 44 711 чол. Найбільший відсоток відтоку комуністів був у м.Мукачево та м.Ужгороді, Міжгірському та Рахівському районах [27]. Як відзначив начальник КДБ УРСР по Закарпатській області В.Тарновецький, багато відомих діячів (П.Скунць, П.Чучка) вийшли з партії принципово і офіційно, виступаючи по телебаченню [28]. За факти “очковтирательства и приписок” (мова оригіналу- М.З.) за півтора року (друга половина 1989 р. та 1990 р.) до партійної відповідальності було притягнуто 28 членів КПРС, в тому числі 17 керівників підприємств та організацій [29].

У виступі “Про політичну ситуацію в області і завдання обласної партійної організації по її стабілізації” (на VIII Пленумі обкому КПУ 12 травня 1990 р.) перший секретар обкому М.Волощук констатував: “Романтичний період перебудови завершився” [30]. На хвилі демократизації виникли громадські, національно-культурні організації. 24-25 березня 1990 р. у м.Хусті відбулось засідання сесії великої ради НРУ за перебудову, де чітко проявлялись “прямі нападки на КПРС”. На мітингові в м.Хусті до річниці Карпатської України “основним змістом виступів були заклики до виходу із складу СРСР”. Зокрема, М.Джанда заявив, що скоро “ми скинемо цей символ колоніальної держави”. Характерними стали заклики “Геть Комуністичну імперію- Радянський Союз”, “Партія- це злочинна організація”, “Ми добили коричневу чуму в Берліні, доб’ємо червону заразу в Москві” і т.д. [31]. О.Орос (голова обласного філіалу Української Гельсінської Спілки) в газеті-органі Хустської організації НРУ “Нова свобода” вмістив статтю, “в якій звинувачував в кримінальному злочині ні в чому невинних людей” [32]. М.Волощук твердив, що “багаточисельні “десанти” від самодіяльних формувань пробують “розбудити Закарпаття”, нерідко сіючи настрої національної нетерпимості, причому методами силового тиску”. Він навів факт, коли в с.Розтока Рахівського району під встановленим синьо-жовтим прапором стояв надпис: “Хто зніме цей прапор- на його місці буде висіти сам” [33].

П.Гвоздяньський (перший секретар Хустського райкому, член обкому) повідомляв на цьому Пленумі, що “... окремі екстремістські елементи доходять до таких актів вандалізму, як плюндрування пам’ятника В.І.Леніна, що мало місце і в Хусті” [34]. В.Приходько (перший секретар обкому ЛКСМУ, кандидат в члени обкому КПУ) свідчив про власне здивування, яким рішучим є несприйняття десятикласниками Ужгородської СШ №3 вітчизняної історії, особливо Жовтневої революції, ролі В.Леніна як особистості. У такому стані справи, наголосив він, значна роль належить викладацькому персоналу, вчителям [35].

В умовах втрати авторитету серед громадськості обком КПУ приймав ряд рішень, які б реабілітували вплив партії. Одним із них в 1990 р. було рішення “Про тов.Чендея І.М.” В документі вказувалось, що 19 травня 1969 р. первинна організація обласного відділення Спілки письменників УРСР, а 9 липня 1969 р. бюро Ужгородського міському КПУ виключили із членів КПРС письменника І.Чендея за “ідеологічні збочення” у збірці “Березневий сніг”. Вважалось доцільним “відновити його в рядах КПРС”, що сприяло б поверненню доброго імені письменнику-гуманісту [36].

Відомо, що події на Західній Україні 1990 р. відзначались більшою радикальністю, національно-патріотичним піднесенням, що взагалі нівелювало будь-які впливи КПРС в цьому регіоні України. Прикметно, що 10 листопада 1990 р. на III Пленумі обкому КПУ було прийнята “Заява на захист комуністів західних областей республіки”. В документі засуджувались акти пікетування будівель партійних комітетів, демонтування пам’ятників В.Леніну, героїзація С.Бандери та інших “катів в націоналістичній одежі”. Комуністи Закарпатського обкому партії підтримували компартійних діячів Західної України словами: “Не дайте обманути себе новоявленим лжепророкам, які безпардонно топчуть закони, суспільні норми, несуть народу злість, насилля, небезпеку громадянської війни” [37].

Тільки в 1990 р. в області відбулось більше 40 мітингів. Особливо активними організаторами таких акцій виступали осередки НРУ в містах краю. У документі “Про деякі тенденції розвитку політичної ситуації в області” відзначалось про фактичну політизацію культурно-освітніх товариств (“Просвіта”, “Зелений світ”, ТУКЗ, соціально-культурне товариство румунів імені Дж.Кошбука, товариство русинів, “Гуцульщина”). Крім цього занепокоєння викликало те, що орган обкому комсомолу “Молодь Закарпаття” (редактор В.Горват) і газета УЖДУ “Ужгородський університет” (редактор С.Пойда) стали “практично ... пропагандистами ідей “Руху” та інших самодіяльних формувань”. Тому, бюро обкому

комсомолу і парткому УжДУ рекомендувалось дати оцінку редакторам цих видань (В.Горвату і С.Пойді) за “необ’єктивне, тенденційне відображення громадсько-політичної ситуації в області” [38].

Сьогодні є дивним, що обком КПУ під грифом “Секретно” фіксував такий документ як “Про установчу конференцію по відродженню товариства “Просвіта” (Довідка-орієнтовка)” [39]. Чому? Матеріали установчої конференції відродженої “Просвіти”, що проходила в м.Ужгороді 23 грудня 1990 р. вже наступного року були видані самим товариством [40]. На конференції був прийнятий Статут “Просвіти”, сформовано керівництво товариства, обраний голова- П.Федака; прийнята резолюція із 10 пунктів, де засуджувались дії державних органів антиукраїнського характеру і звучали заклики до об’єднання для духовного відродження краю. На конференції із доповідями виступили відомі культурно-освітні діячі краю: Ю.Керекеш, П.Федака, В.Пальок, В.Гошовський, М.Тиводар, Й.Баглай, Ф.Сас, інші делегати та гості [41].

Крім обласного центру, важливі події відбувались в м.Хусті. Аналітики обкому КПУ у документі під грифом “Таємно” твердили, що аналіз ситуації показує “...певну активізацію діяльності неформальних організацій, зокрема Хустського районного осередку НРУ”. Як бачимо, навіть, офіційно зареєстровані організації Компартія все ще рахувала “неформальними”. В м.Мукачеві 16 вересня та м.Хусті 1 вересня 1989 р. і 21 січня 1990 р. відбувались мітинги, на яких “...здійснювався ідеологічний тиск на людей з сепаратистських позицій” [42]. В Мукачеві на мітингові зібралось більше 1,5 тис. чол. Виступаючі закликали присутніх всіляко протестувати проти будівництва Пістрялівської РЛС [43]. А 21 січня 1990 р. в м.Хусті відбувся мітинг присвячений знаменному дню в історії краю 21 січня 1919 р. (Хустський з’їзд). На мітингові було присутньо більше 500 чол. Доповідачі акцентували увагу на історичній значимості Хустського з’їзду 1919 р., де проголошувалась декларація єднання краян із Соборною Україною [44].

Враховуючи таку ситуацію, обком КПУ рішуче рекомендував “відзначити річницю встановлення Радянської влади в Угорщині і Закарпатті (1919 р.)”. З іншого боку, читаємо: *“Вжити заходи по упередженню дій Руху в своїх пропагандистських цілях по підготовці до відзначення 14 березня 1990 року річниці проголошення А.Волошиним “самостійної” Карпатської України, зокрема підготувати публікацію відповідних матеріалів в обласних та районних газетах, виступи лекторів товариства “Знання”, вчених”* [45].

Втім, справа “ідейно-виховного впливу” обласних ЗМІ вже була “пущена на самовплив”. Зокрема, в Міжгірському та Берегівському районах у 1991 р. число передплатників “Правди”, “Радянської України”, “Коммуниста”, “Комуниста України”, “Диалог” зменшилась у 3-10 разів. Журнал “Партийная жизнь” у Міжгірському районі в 1991 р. передплатило всього 8 чол., “Диалог”- 5, газета “Правда” надходила кількістю у 103 примірники. А це означало, що “опозиційні до КПРС політичні угруповання настирливо поширюють свої видання” [46]. *Так, міжгірська районна газета “Радянська Верховина” протягом 1990-1991 рр. публікувала “опозиційні” статті вчителя Синевицької середньої школи М.Вегеша (наразі-ректора Ужгородського національного університету,, доктор історичних наук, професор та академік Міжнародної слов’янської академії). Публікації висвітлювали низку “білих плям” крайової історії. Зокрема, автор реабілітував постать президента Карпатської України А.Волошина, суспільно-політичних діячів М.Брацайка, В.Гренджі-Донського, відтворював діяльність січових стрільців на Закарпатті. Резонансною була стаття “Про синьо-жовтий прапор” (квітень 1991 р.) [47]. Як відзначав М.Фединишинець, ці публікації несли тільки клопоти редакції та особисто редактору видання М.Краснянику, який “не раз стояв на килимі ще міні-могутнього райкому “компартії”. А Микола Вегеш правильних висновків не робив: він цікавився чехословацьким періодом в житті рідного краю і навіть- о Господи!- січовими стрільцями з Негрівця, Синевира та репресованими, голодомором...”* [48].

В умовах агонії та краху імперської держави, навесні 1991 р. проводилась активна робота до підготовки референдуму по збереженню СРСР. В Закарпатський обком КПУ полинули чисельні листи від райкомів партії із приводу оцінки соціально-політичної ситуації у зв’язку з проведенням всенародного референдуму по збереженню Союзу РСР. Так, Виноградівський райком звітував, що в газеті “Новини Виноградівщини” вже розпочалась публікація статей секретарів парторганізацій, “в яких домінує думка про економіну і політичну доцільність збереження Союзу РСР” [49]. Звісно, як і на всіх референдумах, на референдумі 17 березня

1991 р. закарпатці відповіли ствердно. Тим більше, що поряд із підтвердженням факту збереження СРСР, населення погоджувалось із Декларацією про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. Втім, національне згуртування українського етносу, через кризу центру, вже було близькою перспективою. Відомі події 19-21 серпня 1991 р. в м.Москві привели до остаточного руйнування державно-правового механізму СРСР. 24 серпня стало днем проголошення незалежності України, а 30 серпня був прийнятий Указ Президії ВРУ “Про заборону діяльності Компартії України”. Демократичні сили зломали потужну структуру тоталітарного суспільства, який зневажав плюралізм у всіх сферах життєдіяльності соціуму.

Таким чином, НРУ за період 1989-1991 рр. відіграв виключно важливу роль у руйнуванні тоталітарного режиму та командно-адміністративної системи. Як і всі трансформаційні рухи, НРУ виконав функцію зламу старого режиму. Побудова ж нового державного механізму української держави, завдяки цьому, відбувається в умовах політичного плюралізму, становлення відкритого суспільства та нової національної ідентичності.

1. Державний архів Закарпатської області (далі- ДАЗО), ф.1. Закарпатский обком Компартии Украины, оп.33, спр.4, арк.17.
2. Там само, арк.18.
3. Там само, арк.78.
4. Там само, спр.6, арк.13.
5. Там само, арк.14, 18.
6. Там само, спр.16, арк.2, 5.
7. Там само, арк.23.
8. Там само, спр.28, арк.31-32, 34.
9. Там само, спр.29, арк.65.
10. Там само, арк.66.
11. Там само, арк.66-67.
12. Там само, спр.59, арк.18.
13. Там само, спр.63, арк.48-49.
14. Там само, арк.50.
15. Там само, арк.51.
16. Там само, спр.74, арк.22.
17. Там само, арк.25.
18. Там само, арк.23-24.
19. Там само, арк.33-34.
20. Там само, арк.27-30.
21. Там само, оп.34, спр.42, арк.12-21.
22. Там само, спр.4, арк.29, 95-96.
23. Там само, спр.1, арк.13, 18, 27.
24. Там само, спр.7, арк.51.
25. Там само, спр.84, арк.4.
26. Там само, оп.36, спр.13, арк.11.
27. Там само, спр.18, арк.33.
28. Там само, оп.34, спр.9, арк.36.
29. Там само, спр.38, арк.7.
30. Там само, спр.9, арк.4.
31. Там само, арк.7.
32. Там само, арк.8.
33. Там само, арк.13.
34. Там само, арк.23.
35. Там само, арк.32.
36. Там само, спр.30, арк.42-43.
37. Там само, спр.17, арк.74-76.
38. Там само, спр.70, арк.9-12.
39. Там само, арк.18-20.

40. Матеріали установчої конференції по відродженню на Закарпатті крайового товариства “Просвіта”.- Ужгород: Закарпатське крайове товариство “Просвіта”, 1991.- 120с.
41. Там само.- С.8, 91-106.
42. ДАЗО, ф.1. Закарпатский обком Компартии Украины, оп.34, спр.88, арк.8.
43. Там само, арк.80.
44. Там само, арк.9.
45. Там само, арк.10.
46. Там само, оп.36, спр.29, арк.30.
47. Фединашинець В. Микола Миколайович Вегеш (Бібліографічний покажчик).- Ужгород: Колір принт, 1997.- С.16-18.
48. Там само.- С.7.
49. ДАЗО, ф.1. Закарпатский обком Компартии Украины, оп.36, спр.30, арк.3.

SUMMARY

Zan M. Political opposing of the communist and national-democratic elites of Transcarpathia since the end of 1980-ies till the beginning of the 1990-ies.

Author researches events of the end of 1980-ies and the beginning of the 1990-ies in Transcarpathia through the opposing of the two elites – communist and national-patriotic which spread their influence on the wide sections of the population.

Ю. ОСТАПЕЦЬ, Ю. ЛУПЕЙ (Ужгород)

АНАЛІЗ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ТА МІСЦЕВИХ ВИБОРІВ 2006 РОКУ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ

I. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЕКТОРАТУ ЗАКАРПАТТЯ

Закарпатська область розташована на крайньому південному заході України. Вона межує на північному і південному сході з Львівською та Івано-Франківською областями, а на півночі, заході і півдні з – Польщею (протяжність кордону 33,4 км), Словаччиною (98,5 км), Угорщиною (130 км), Румунією (205,4 км). За даними Всеукраїнського перепису населення загальна кількість населення області станом на 5 грудня 2001 року становила 1 млн. 258 тис. 300 осіб [21, 135]. Чисельність електорату Закарпатської області є відносно стабільна і одна з найменших в Україні. На парламентських виборах 2002 р. чисельність електорату становила 900027 виборців (у 1998 р. – 882512) [22; 27]. У 2006 році чисельність виборців зросла більше ніж на 36 тис. чоловік і становила – 936836 [24]. Таким чином, від Закарпаття до Верховної Ради України в 2002 році по мажоритарних округах обиралося 6 депутатів. Якщо порівняти цей показник, наприклад, з Донецькою, Дніпропетровською областями, де відповідно до парламенту обиралося 22 та 16 народних депутатів, то стає зрозумілим, що питома вага Закарпаття у великій політиці є незначною. Боротьба партій за вплив у регіоні відбувається перш за все тому, що Закарпаття має досить зручне геополітичне положення. На нинішній день кордони з Польщею, Словаччиною, Румунією, Угорщиною вже стали кордонами з Європейським Союзом.

У складі електорату області найбільш помітні такі дві соціальні групи, як міські та сільські жителі. За результатами останнього перепису населення кількість міських жителів зменшилась на 9,5% і становить 466 тис. чол. (37%), а сільського – 792 тис. 300 чол. (63%). Аналіз засвідчує, що в результаті соціальних змін відбулося переміщення населення у сільську місцевість. При цьому у Берегівському, Іршавському та Хустському районах 90% населення проживає в сільській місцевості. Крім того, значна кількість сільського населення проживає в горах. Згідно з законом «Про статус гірських населених пунктів України» такий статус отримали 176 населених пунктів, в яких проживає 250 тис. чоловік. Робити однозначний

висновок про прямий вплив такого поділу на результати голосування важко, але певна залежність у даному випадку присутня. Ще К.Маркс писав, що місто експлуатує село економічно, а село місто – політично. На Закарпатті це особливо помітно. У той час, як виборчі штаби концентрують увагу на городянах, перемогу їм забезпечують селяни. Сільський виборець більш контрольований із боку влади, він є більш дисциплінованим, до окремих сіл важко добиратись спостерігачам. І хоч настрої населення в містах та селах принципово не відрізняються, в селах вони більш чітко редагуються адмінресурсом. Характерною особливістю населення області є багатонаціональність. На території області проживають представники понад 70 національностей. Найбільш чисельними є:

українці –	1010,1 тис. чол.	(80,5 %),
угорці –	151,5 тис. чол.	(12,5 %),
румуні –	32,1 тис. чол.	(2,6 %),
росіяни –	31,1 тис. чол.	(2,5 %),
цигани –	14,0 тис. чол.	(1,1 %),
словаки –	5,6 тис. чол.	(0,5 %),
німці –	3,5 тис. чол.	(0,3 %) [21, 136].

Компактність проживання угорців, румунів робить їх потужною політичною силою на виборах. Слід відзначити, що на президентських виборах 2004 року румунська та угорська національні меншини активно підтримували кандидатуру В.Януковича. Саме тому одна із останніх передвиборчих поїздок у третьому турі виборів була здійснена ним саме в м. Берегово.

Угорці компактно проживають у Берегівському (54 тис. чол.), Виноградівському (30,9 тис. чол.), Ужгородському (32,8 тис. чол.), Мукачівському (19,9 тис. чол.), Тячівському (5 тис. чол.), Хустському (5,5 тис. чол.) районах [2, 162].

Інтереси угорської національної меншини репрезентуються в суспільно-політичному житті краю цілим рядом національно-культурних товариств: Спілка угорських журналістів, Спілка угорських бібліотекарів, Спілка угорських підприємців, Товариство угорської культури Закарпаття, Товариство угорської інтелігенції та інші. Перші угорські національно-культурні товариства створюються в 1989 році і тоді ж об'єднуються в обласне Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ), вплив якого тривалий час був домінуючим. Розкол серед угорської меншини краю розпочався з виборчої кампанії 1994 року. Після парламентських виборів 1994 року з ТУКЗ вийшли Берегівська, Тячівська, Свалявська районні та Ужгородська міська організації і створили Форум угорських організацій Закарпаття. Таким чином, боротьба за депутатський мандат стала чи не головною причиною протиріч всередині угорської меншини краю. В цілому ж відносини, які складаються між національними угорськими організаціями в Закарпатті, віддзеркалюють політичну ситуацію в Угорській Республіці – суперечки між Товариством угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) (М. Ковач) і Демократичним союзом угорців України (ДСУУ) (І. Гайдош) в основному повторюють відносини двох провідних партій Угорщини – правонаціоналістичної ФІДЕС і соціалістичної.

Румуні Закарпаття компактно проживають у 9 населених пунктах – Солотвино, Діброва, Глибокий Потік, Топчино, Подішор, Бескеу, Корбунешть, Малий Боуц, Великий Боуц Тячівського району і в 4 Рахівського району: Біла Церква, Середнє Водяне, Плаюц, Добрик. В Закарпатській держтелерадіокомпанії працює редакція румунського радіомовлення: радіо – 8,5 год., телебачення – 3 год. на місяць. З 1989 року в області діє впливове соціально-культурне товариство румун Закарпаття ім. Г. Кожбука. Серйозною проблемою румунів Закарпаття є високий рівень безробіття.

Після початку виборчої кампанії ЦВК утворила на виборах народних депутатів України 225 територіальних округів. У Закарпатській області таких округів було утворено 5:

ТВО № 66 (м. Ужгород) – Ужгородський р-н, м. Ужгород, м. Чоп. ТВО № 67 (м. Свалява) – Великоберезнянський, Воловецький, Міжгірський, Свалявський, Перечинський р-н. ТВО № 68 (м. Мукачево) – Мукачівський р-н, м. Мукачево. ТВО № 69 (м. Берегово) – Берегівський, Виноградівський, Іршавський р-ни, м.Берегово. ТВО № 70 (м. Тячів) – Рахівський, Тячівський, Хустський р-ни, м. Хуст.

Окружними комісіями в області утворено 760 звичайних та 17 спеціальних виборчих дільниць, які в свою чергу, в залежності від кількості виборців поділяються на: 183 малі, 311

середніх, 283 великі. Для забезпечення їх діяльності органами виконавчої влади виділено 1060 приміщень для роботи дільничних комісій.

II. ОСНОВНІ ГРУПИ ВПЛИВУ НА ЗАКАРПАТТІ

Напередодні виборів на Закарпатті викристалізувалися 4 групи впливу, які в основному і вели боротьбу за депутатські мандати до представницьких органів влади усіх рівнів:

1. Група «Барва» (В. Балого, Міністр України з питань надзвичайних ситуацій та у справах ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, В. Петьовка, мер м.Мукачево, А. Колібаба, голова Ужгородської райдержадміністрації).

Політична підтримка: Політична партія «Народний Союз Наша Україна» (ПП «НСНУ»), Партія Реформи і Порядок (ПРП), Партія промисловців і підприємців України (ПППУ).

Медіа ресурси: телерадіокомпанія «М–студіо», газети «Паланок», «Старий Замок», «West-експрес», частково «Новини Закарпаття».

2. Група «БЮТ» (О. Кеменяш – народний депутат України, А. Сербайло, голова Закарпатської обласної організації Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» (ЗОО ВО «Батьківщина»).

Політична підтримка: Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина».

Медіа ресурси: газета «Післямова», частково газети «Трибуна», «Р.І.О.», «Моя новинка».

3. Група «Р.І.О.» (С. Ратушняк, народний депутат України, М. Сятиня, народний депутат України).

Політична підтримка: Народна партія (НП).

Медіа ресурси: газети «Р.І.О.», «Трибуна», «Моя новинка».

4. Бізнес структури, керівники яких представляють Партію регіонів (О. Ледада, голова ЗОО Партії регіонів, В. Харута).

Політична підтримка: Партія регіонів.

Медіа ресурси: ситуативна співпраця зі ЗМІ області.

III. ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА ЗАКАРПАТТЯ У ВИБОРЧІЙ КАМПАНІЇ 2006 Р.: ПОЛІТИЧНІ СИМПАТІЇ

У Закарпатській області станом на лютий 2006 року обласним управлінням преси та інформації зареєстровано понад чотириста періодичних видань. Із них переважну більшість складають державні та напівдержавні друковані органи, на шпальтах яких подається інформація загальнополітичного характеру.

Основна увага ними приділяється аналізу діяльності найбільш популярних у краї політичних партій і блоків – «Народного Союзу Наша Україна», «Блоку Юлії Тимошенко», «Народного Блоку Литвина», «Соціалістичної партії України», «Комуністичної партії України» та резонансних політичних подій. До згаданих періодичних видань відносять «Новини Закарпаття», «Ужгород», «Фест», «Срібна Земля», всі районні державні газети.

Серед інших видань переважає чіткий замовний характер подання політичної інформації про діяльність і перспективи політичних партій і партійних блоків.

Газета «РІО». Понад п'ятдесят відсотків своєї площі надає інформації про «Народний блок Литвина», оскільки негласним власником видання є народний депутат від Закарпатської області, член фракції Народної партії у Верховній Раді – Сергій Ратушняк. Приблизно по двадцять відсотків газетної площини, як правило, віддається для БЮТ, СПУ, менше ПЗУ та ін. Мінімум інформації про урядові політичні сили, зокрема НСНУ, можна пояснити відкритою конкуренцією в краї між лідерами «Народного блоку Литвина» Сергієм Ратушняком та НСНУ Віктором Балогою.

Газета «Трибуна». На першому етапі передвиборної кампанії газетна площина, яка відводилась під політичні матеріали рівномірно розподілялась для різних політичних сил. Проте з лютого 2006 року в газеті почали переважати матеріали про «Народний блок Литвина» і БЮТ. Матеріали про ПП «НСНУ», ГП «Пора», ПРП подаються через призму критики провладної політики.

Газета «Моя новинка». Газета створена на початку 2006 року. Переважну більшість газетної площини займають матеріали про СПУ, БЮТ, УРП «Собор».

Газета «Світогляд». Періодичне видання, яке контролюється СДПУ(о). Перевага у поданні політичних матеріалів надається Опозиційному блоку «Не Так!». Понад п'ятдесят відсотків інформації – це критика проурядових політичних сил.

Газета «Паланок». Періодичне видання за змістом є провладним. Відповідно й матеріали, які публікуються на його сторінках стосуються інформації про діяльність політичних сил «помаранчевої коаліції 2004 року». За період передвиборчої кампанії понад п'ятдесят відсотків політичної площини віддавалося матеріалам про ПП НСНУ, СПУ, ГП «Пора», ПРП. Опозиційні партії та партійні блоки подавалися переважно в мінімально-інформаційному обсязі і, як правило, через призму критики їх діяльності.

Такого ж гатунку й матеріали в газеті «Старий Замок».

Газета «West-експрес» створена у 2005 році для пропаганди проурядових політичних сил. В основному матеріали носять загально-інформаційний, пропагандистський характер. Відсутня й критика опозиційних блоків.

Газета «Неділя». Газета має нейтральний політичний зміст. На її шпальтах висвітлювалися матеріали як про урядові, так і про опозиційні політичні сили.

Газета «Післямова» – це проект, який створений напередодні виборів молодими журналістами області. Газета підтримує «БЮТ». За короткий термін стала однією з найпопулярніших газет у м. Ужгород. Перш за все тому, що газета має аналітичний характер.

Газета «Чиста політика» – це видання, яке повністю підпорядковане СПУ і діє як його друкований орган. Мають місце окремі матеріали про партії минулорічної «помаранчевої коаліції», але основний змістовий матеріал про діяльність та перспективи СПУ в області.

Характерною рисою друкованих засобів масової інформації є їх комерціалізація в передвиборчий період, а отже відсутність власних аналітичних оцінок політичної ситуації в Закарпатській області. Здебільшого друкуються матеріали, які вже підготовлені тією чи іншою політичною силою й подаються на правах реклами.

Власну оцінку політичних подій, об'єктивний аналіз політичних процесів на теренах області подають газети «Післямова», «Срібна Земля. Фест», частково «Р.І.О».

ІV. РОЗСТАНОВКА ПАРТІЙНО – ПОЛІТИЧНИХ СИЛ В ЗАКАРПАТТІ НАПЕРЕДОДНІ ВИБОРІВ 2006 РОКУ

Незважаючи на те, що згідно із Законом України «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 року № 1665-IV (остання редакція від 18.03.2006) «виборчий процес чергових виборів депутатів розпочинається за сто двадцять днів до дня виборів», не буде перебільшенням стверджувати, що фактична підготовка до виборів 26 березня 2006 року почалась майже одразу після закінчення виборів Президента України 2004 року.

Результати волевиявлення населення Закарпаття на президентських виборах 2004 року та реалії суспільно-політичного життя краю після них дозволяють зробити наступні висновки про структуру партійного простору області напередодні парламентських виборів 2006 року:

1. Закарпатським обласним управлінням юстиції станом на 1 червня 2005 року було зареєстровано 94 обласні осередки політичних партій. Кількість обласних організацій політичних партій, що представлені в усіх районах області – 17, що становить 18,08 % від кількості зареєстрованих у Закарпатті. 14 обласних організацій не мають жодного районного чи міського структурованого утворення [29, 41]. Найбільш впливовими є обласні організації наступних партій: Народної партії, Партії регіонів, Соціалістичної партії, СДПУ(о), ВО «Батьківщина», КПУ, Української республіканської партії «Собор», Політичної партії «Народний Союз Наша Україна» та інших.

2. З точки зору підтримки курсу Президента України обласні осередки політичних партій можна класифікувати наступним чином:

а) партії, які підтримують курс Президента. Це, насамперед, обласні осередки політичних партій, що входили до коаліції «Сила народу»: Закарпатська крайова організація Народного Руху України (ЗКО НРУ), ЗКО Української республіканської партії «Собор» (ЗКО УРП «Собор»), ЗКО Конгресу українських націоналістів (ЗКО КУН), Закарпатська обласна

організація Соціалістична партія України (ЗОО СПУ), ЗОО Партії Реформи і порядок (ЗОО ПРП), ЗОО ПП «НСНУ», ЗОО ВО «Батьківщина», ЗОО Української народної партії (УНП), ЗОО ПП «Яблуко», ЗОО Соціал-демократичної партії України, ЗОО УП «Єдність», ЗОО ПП «Молода Україна» та ЗОО ВП «Нова сила».

Загалом у таборі пропрезидентських сил в області напередодні парламентських виборів 2006 року єдність була відсутня.

б) партії, які прихильно ставилися до новообраної влади і заявили про свою готовність з нею співпрацювати – ЗОО Народної партії, ЗОО ПП «Демократичний Союз», ЗОО Селянської партії України (ЗОО СелПУ), ЗОО Ліберальної партії України (ЗОО ЛПУ), ЗОО Народно-демократичної партії Україна (ЗОО НДП), ЗОО Партії зелених України (ЗОО ПЗУ), ЗОО ПП «Третя сила» та ряд інших.

в) опозиційні партії – ЗОО Соціал-демократичної партія України (об'єднаної) (СДПУ(о)) (ядро опозиції), ЗОО Партії регіонів (ЗОО ПР), ЗОО Прогресивної соціалістичної партії України (ЗОО ПСПУ), ЗОО ПП «Союз», ЗОО ПП «Держава». До опозиційних партій відносить себе і ЗОО Комуністичної партії України (ЗОО КПУ), проте в питаннях захисту інтересів малозабезпечених верств населення готова співпрацювати з усіма гілками влади [29, 42].

3. Спостерігається об'єднання громадських організацій і політичних партій у єдині структуру. Наприклад, коаліція «Християнський Народний Союз Закарпаття» (ЗОО ПП «Християнський Союз» і ЗОО Республіканської Християнської партії (ЗОО РХП) та ряд громадських організацій) та громадсько-політичний рух «Лівий фронт Закарпаття» (КПУ і 12 громадських організацій).

4. У 2005 році Міністерством юстиції України було зареєстровано дві партії, які мають безпосереднє відношення до Закарпатської області – це Партія угорців України (5 лютого 2005 р.), яку очолив голова Товариства угорської культури Закарпаття М. Ковач та Демократична партія угорців України, яку очолив голова Демократичної Спільки угорців України І. Гайдош (24 березня 2005 р.). Ці дві партії вели боротьбу за голоси угорської національної меншини Закарпаття, чисельність якої становить понад 150 тис. чоловік. Під час президентських виборів, кандидат у Президенти В. Ющенко уклав спеціальну угоду про співпрацю між ним як кандидатом і М. Ковачем, а іншого кандидата – В. Януковича – підтримував член на той час СДПУ(о) І. Гайдош. В. Янукович здійснив навіть візит у м. Берегово, де зустрічався з виборцями, і це був єдиний його візит на Західну Україну, між другим і «третьім» виборчими турами у 2004 році [20, 226].

5. Спостерігається масове перетікання членів партій з однієї до іншої. Насамперед це є характерним для ЗОО СДПУ(о) та ЗОО Партії регіонів, члени яких, як правило, знаходять собі місце в лавах ЗОО СПУ та ЗОО НП. Саме ці дві партії найбільш активно проводять політику по рекрутуванню нових членів незалежно від їх попередньої партійної належності.

6. Влітку 2005 на звітно-виборчих конференціях відбувся розкол в обласних осередках НРУ та УРП «Собор». Простежується розкол у ВО «Батьківщина», який пов'язаний з витісненням членами партії «Яблуко» «старих» членів ВО «Батьківщина» з керівних органів партії.

V. УЧАСТЬ ОБЛАСНИХ ОСЕРЕДКІВ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ

За даними обласного управління юстиції станом на 15 грудня 2006 року на території Закарпатської області зареєстровано 115 обласних організацій політичних партій України. Серед них близько 26 об'єднань у своїх рядах нараховують понад 1 тис. членів. Кількість обласних організацій політичних партій, що представлені у всіх районах області – 23, що становить 20 % від кількості усіх зареєстрованих партій на Закарпатті. 20 обласних організацій політичних партій (17,4 % від усіх зареєстрованих) не мають жодного структурного утворення, тобто існують де-юре, однак де-факто себе офіційно ніяк не проявляють, а тому і впливу на політичні процеси в регіоні не мають [25].

Рейтинг політичних партій з початком виборчої кампанії в області майже не змінився. Організаційно міцними і найбільш потужними в Закарпатті є обласні організації ПП «НСНУ», ВО «Батьківщина», ПРП, НП, СПУ, СДПУ(о), ПР, НДП, КПУ, ПП «Відродження». Ці партії

мають достатньо розгалужену структуру, є найбільш активними в політичному та громадському житті краю, за винятком партії «Відродження».

До проведення виборчої кампанії активно долучаються і громадські організації області. Про свою співпрацю у виборчій кампанії з ЗОО КПУ 17 січня 2006 року заявила на своєму пленумі Обласна рада ветеранів України Закарпатської області. Про співпрацю з СПУ заявив голова Спілки ветеранів воїнів Афганістану С. Слободянюк.

Загалом, станом на 1 січня 2006 року обласним управлінням юстиції зареєстровано 490 громадських організацій, із них 156 – організації всеукраїнського значення, 320 – місцевого. Серед них: 70 молодіжних організацій, 53 національно-культурні товариства (із них 14 – ромських (циганських), 12 – угорських, по 4 – словацькі, російські, русинські, 3 – румунські, по 2 – німецькі, єврейські, 1 – грецьке), 24 жіночі організації, 7 – ветеранських, 4 – козацькі, 1 – чорнобильська і т.д., 8 громадсько-політичних об'єднань, до складу яких входять як політичні партії, так і громадські організації [25].

Активізували свою роботу під час виборчої кампанії і новостворені молодіжні організації. Так, Закарпатська обласна організація Всеукраїнської громадської організації «Молодіжний Союз Наша Україна» (С. Бабіля) провели ряд акцій в рамках всеукраїнської акції «Студентська хвиля»: зроблено опитування молоді щодо участі у майбутніх виборах, організована акція у підтримку Кабінету Міністрів України та ряд інших.

В області станом на 1 березня зареєстровано 84 молодіжні громадські організації. В основному більшість із них є членами Молодіжних громадських об'єднань, тому активізують свою роботу під час виборчих кампаній. Програми діяльності цих організацій носять не самостійний характер, а знаходяться під впливом брендів відомих політичних партій та виборчих блоків. Найбільш активну і постійну участь у громадському житті області брали наступні молодіжні громадські організації: Закарпатська обласна молодіжна організація «Фундація регіональних ініціатив» (О. Солонтай), актив якої тяжіє до БЮТ, Закарпатська округа «Пласту – Національної Скаутської Організації України» (О. Глуханіч) (у політичному плані – нейтральна), Молодий Народний Рух України (А. Любка), Молодіжний націоналістичний конгрес (В. Бірчак).

Активну позицію в області зайняли і молоді соціалісти. Зокрема, Свалявським осередком Спілки Молодих Соціалістів (СМС, 400 чол.) впроваджено в життя проект соціальної програми розвитку молоді. Зокрема, 30 юнаків зі Свалявщини за сприяння СМС навчатимуться у престижних вузах країни, паралельно з чим працюватимуть і отримуватимуть зарплату – від 1,5 тис. грн. Метою даної соціальної програми розвитку молоді є: сприяння молоді при обранні майбутньої професії, надання можливості для отримання вищої освіти, сприяння працевлаштування, виховання почуття патріотизму.

З ініціативи Закарпатської організації Спілки молодих соціалістів та Європейської молодіжної ліги організовано семінар «Підприємницька діяльність» для студентів Закарпатського державного університету, на якому студенти всебічно розглянули проблеми працевлаштування та професійної орієнтації.

Конфігурація виборчих блоків у Закарпатській області. В січні завершився процес формування виборчих блоків та їх штабів. Виборчий блок "Наша Україна" (обласні осередки ПП «НСНУ», ПППУ, КУН) очолив І. Кріль, співголова обласної громадської організації «Рідне Закарпаття»; Блок Ю. Тимошенко (обласні осередки ВО «Батьківщина» та УСДП) – народний депутат України О. Кемеляш; «Народний блок Литвина» (обласні осередки НП та ВО лівих «Справедливість») – народний депутат України, голова облорганізації НП С. Ратушняк; Виборчий блок Лазаренка (обласні осередки СДС, Соціал-демократичної партії України та ВО «Громада») – Я. Андрусак, голова облорганізації партії Соціал-демократичний союз; Український Народний блок Костенка і Плюща (обласні осередки УНП, «України соборної» та Партії вільних селян і підприємців України) – В. Мурга, начальник управління лісового господарства облдержадміністрації; Опозиційний блок «Не Так!» (обласні осередки СДПУ(о) та Республіканської партії України) – І. Різак, голова облорганізації СДПУ(о); Блок «Християнський рух» (обласні осередки РХП, УПП «Християнський рух», УКП, «України соборної», ОУН в Україні) очолили В. Бедь, голова ХНСЗ, ректор Ужгородської Української Богословської Академії ім. Кирила і Мефодія та П.Мурник, секретар Мукачівського єпархіального управління Української Православної Церкви (МП); Блок Наталії Вітренко

«Народна опозиція». Обласний виборчий штаб ПР очолив О. Ледида, голова обласної організації ПР, Комуністичної партії України – І.Мигович, народний депутат України, секретар обласної організації КПУ. Визначилися із своїми керівниками й інші політичні сили.

Конфігурація партійних блоків на Закарпатті є дещо іншою, ніж по Україні загалом. Обумовлено це рядом чинників. По-перше, на рівні області не зареєстровані осередки політичних партій, які є блокуєтворюючими на загальнонаціональному рівні. По-друге, політичні партії, які утворили виборчі блоки на загальноукраїнському рівні не мають партійної структури в Закарпатті, а відтак є маловпливовими і не помітними в політичному житті краю. По-третє, керівники деяких обласних осередків політичних партій діють врозрив із центральним керівництвом (наприклад, УРП «Собор»). По-четверте, обласні осередки деяких партій є нелегітимними після проведення звітновибірчих конференцій напередодні виборів із порушенням чинного законодавства (наприклад, НРУ). По-п'яте, обласні осередки деяких партій не змогли в силу різних причин підписати угоди про створення відповідних блоків (наприклад, ГП «Пора» і Партія Реформи і Порядок).

До виборчого бюлетеня з виборів депутатів Закарпатської обласної Ради було внесено 39 суб'єктів виборчого процесу, більшість з яких репрезентують у Закарпатті 45 суб'єктів виборчого процесу, внесених до бюлетеня з виборів народних депутатів України. Але ряд політичних партій і партійних блоків не беруть участь у виборах до Закарпатської обласної ради. Це такі політичні сили, як Блок безпартійних «Сонце», Всеукраїнська партія Народної Довіри, Народний Рух України за єдність, ПП «Європейська столиця» та ряд інших. Вказані партії не мають партійної структури в області [15]. В свою чергу до виборчого бюлетеня самостійно був внесений Народний рух України, який не увійшов на обласному рівні до Блоку «Наша Україна». Головна причина не входження цієї структури до Блоку «Наша Україна» – розкол в обласному осередку. Викликано це тим, що ще влітку 2005 року загострилися стосунки закарпатських рухівців із центральним керівництвом НРУ. Наслідком було невизнання керівництвом НРУ результатів обласної звітно-виборної конференції, яка відбулася 25 вересня минулого року і яка одностайно обрала В.Піпаша головою облорганізації. Причина – критика проведом Закарпатської облорганізації окремих дій центрального керівництва. ЦП НРУ визнав правочинною конференцію (загальні збори), які 20 листопада обрали головою КО НРУ П. Чучку, котрого за кілька днів до цього було прийнято Політрадою НРУ в партію. Попереднього голову обласної організації В. Піпаша на з'їзді НРУ, який відбувся 27 листопада було виключено із лав НРУ. Однак на самому з'їзді через це виник конфлікт: більша частина делегатів вважала підрахунок голосів із даного питання сфальсифікованим, тому з'їзд навіть не зміг розглянути всі питання порядку денного і був терміново закритий. Більшість обласних рухівців із тим, що їх очолює П. Чучка, не погодилися. Отже, П. Чучку визнало центральне керівництво, а в. о. голови Б. Борисова (замість В. Піпаша) – більшість районних організацій. Упродовж лютого 2006 року відбулося понад 10 судових процесів за участю народного депутата з фракції НРУ Б. Костинюка з питання: хто в Закарпатті має представляти НРУ та брати участь у виборах. У суд було втягнуто обласне управління юстиції та обласну територіальну виборчу комісію. 11 лютого П. Чучка вийшов із НРУ. Центральне керівництво НРУ в.о. голови обласного руху визнало О. Черепаху.

Не відбувся на обласному рівні й «Громадянський блок ПОРА – ПРП». Громадянська партія «ПОРА» і ПРП брали участь у виборах до Закарпатської обласної ради окремо. Головна причина – амбітність лідерів цих партій на рівні області. Лідер обласної організації ПРП – голова Закарпатської облдержадміністрації О. Гаваші не погодився на пропозиції членів ГП «ПОРА» щодо місць у першій п'ятірці партійного списку. 16 лютого в Ужгороді на прес-конференції член облорганізації «ПОРА», керівник апарату облдержадміністрації Ю. Чижмарь заявив про політично-адміністративний тиск, який ніби-то чиниться на нього з боку голови ОДА та окремих осіб команди з метою дискредитації та звільнення його із займаної посади керівника апарату [16; 40].

В газеті «Післямова» опубліковано інтерв'ю голови облдержадміністрації О. Гаваші, в якому, зокрема, дається оцінка заяві, яка пролунала на прес-конференції керівника апарату облдержадміністрації, члена облорганізації ГП «Пора» Ю. Чижмаря. О. Гаваші наголосив, що хоча на загальнодержавному рівні підписано угоду про створення блоку «Пора – ПРП», на рівні обласному не було знайдено спільного розуміння щодо пріоритетів роботи на виборах. Ю.

Чижмарь самочинно прийняв рішення балотуватись на посаду Ужгородського міського голови і прагнув, щоб уся робота блоку була підпорядкована лише тому, щоб сприяти йому стати мером Ужгорода. Однак у ЗОО ПРП є зовсім інше бачення ситуації і, відповідно, пріоритетів роботи. Більше того, ПРП є структурована партія в Закарпатті, а тому вона буде диктувати умови щодо місць у партійних списках. О. Гаваші підкреслив, що «Ю. Чижмарь не звільнений, а лише тимчасово відсторонений від обов'язків керівника апарату на час проведення службового розслідування. Це зроблено, щоб можна було його провести об'єктивно» [16].

Не представлена у виборчому списку до обласної ради і одна з найстаріших і найвідоміших партійних структур на Закарпатті – Українська республіканська партія «Собор». Після розколу партії, який відбувся на з'їзді в Києві, аналогічний розкол відбувся і в Закарпатській організації цієї партії. На звітновибірчій конференції, яка проходила влітку 2005 року, головою Закарпатської обласної організації УРП «Собор» було обрано П. Федаку, який став у конфлікті на бік Л. Лук'яненка. Таким чином, напередодні виборів ЗОО УРП «Собор» залишилася фактично без керівника, оскільки П. Федака перейшов працювати до виборчого штабу БЮТ. Колишній лідер УРП «Собор» Є. Ясінський, який підтримує А. Матвієнка зареєстрував партійний список до міської ради м. Ужгород. Взяла участь УРП «Собор» і у виборах до деяких районних рад Закарпатської області [18; 39].

Своєрідною виявилася внаслідок внутрішньопартійних конфліктів на рівні області і конфігурація Виборчого блоку «Наша Україна». До нього не ввійшли обласні осередки НРУ та УРП «Собор» через причини, про які мова йшла вище.

До «Опозиційного блоку «Не Так!» не увійшло Всеукраїнське об'єднання «Жінки за майбутнє». У січні підписано меморандум про співпрацю на виборах 2006 року між керівництвом обласного штабу блоку «Наша Україна» та обласною громадською організацією Асоціація «Жінки Закарпаття», члени якої входили до облорганізації ВО «Жінки за майбутнє», що припинила свою діяльність в області у зв'язку з небажанням блокуватися на виборах із СДПУ(о).

У виборах до Закарпатської обласної ради взяли участь дві партії, що представляють інтереси угорської національної меншини краю, чисельність якої становить понад 150 тисяч чоловік. Це – Партія угорців України (М. Ковач) і Демократична партія угорців України (І. Гайдош). Угорські партії були утворені напередодні виборів 2006 року з двох впливових національно-культурних товариств – Товариства угорської культури Закарпаття (ГУКЗ – КМКС) і Демократичної спілки угорців України, які очолювали відповідно М. Ковач та І. Гайдош [17].

На обласному рівні було відмовлено в реєстрації Виборчому блоку НРУ та УРП «Собор» – Блоку П. Чучки «Карпатський Майдан», який подав передвиборчу програму «За Ющенко без Балого». Причина відмови – утворення блоку особами, які після звітновибірчих конференцій не могли представляти ці партії [24].

Основні напрямки діяльності обласних осередків політичних партій у виборчій кампанії були наступні:

1. Спостерігався значний ріст чисельності таких політичних партій, як НСНУ, ВО «Батьківщина», СПУ, НП внаслідок роботи цих осередків по залученню нових членів.

2. Вступ еліти обласного та місцевого рівня до провідних політичних партій, або ототожнення себе з ними.

3. Конкуренція партій за включення до своїх рядів відомих особистостей з метою включення їх до своїх партійних списків.

4. Загострення протиріч між наступними потужними політичними силами: Блок «Наша Україна» – БЮТ; Блок «Наша Україна» – НП; СПУ – НП. Цікаво, що основна причина таких протиріч – це давні конфлікти між лідерами вказаних політичних сил: В.Балога (НСНУ) – О. Кеменяш (БЮТ); В. Балога (НСНУ) – С. Ратушняк (НП); С. Ратушняк (НП) – С. Слободянюк (СПУ). Стосунки ж між Блоком «Наша Україна» і Партією регіонів в області можна назвати навіть партнерськими. І знову ж головна причина – міжособистісні зв'язки: свого часу О. Ледида (голова обласного осередку Партії регіонів) був заступником у В. Балого, коли той очолював обласну адміністрацію.

VI. АГІТАЦІЙНА РОБОТА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

В обласному центрі практично щодня функціонують агітмети обласних виборчих штабів Блоку «Наша Україна», Українського Народного Блоку Костенка і Плюща, Блоку політичних партій «Блок Бориса Олійника та Михайла Сироти», Партії Регіонів, БЮТ, СПУ, «Народного блоку Литвина».

Протягом лютого область відвідали народні депутати України: 9 лютого в Мукачеві, 10 лютого в Тячеві та Хусті Т. Стецьків (фракція політичної партії «Реформи і Порядок») та відомий журналіст В. Кіпіані; 10 лютого народний депутат Ю. Оробець (фракція «Наша Україна»), 13 лютого А. Шкіль (фракція БЮТ), 14 лютого в Ужгороді П. Симоненко (фракція комуністів), котрі провели прес-конференції та зустрічі з виборцями. Також область відвідали народні депутати України М. Гладій (фракція БЮТ), В. Яворівський (фракція БЮТ), Б. Безпалій (фракція «Наша Україна»), Т. Чорновіл, В. Зубанов (ПР), Н. Вітренко – лідер Блоку «Народна опозиція», «трудолик» В. Коновалюк, О. Тягнибок, народний депутат України, лідер партії «Свобода», В. Єхануров (ПП НСНУ), Ю. Тимошенко (БЮТ), М. Томенко (БЮТ). Найбільш резонансною була зустріч із виборцями в м.Ужгород Ю. Тимошенко.

13 лютого в м. Іршава в районному будинку культури народний депутат України А. Шкіль (фракція БЮТ) провів зустріч із виборцями, на якій було присутньо близько 400 жителів міста і району. В ході зустрічі, відповідаючи на запитання виборців, А. Шкіль поклав відповідальність за відставку уряду Ю. Тимошенко на оточення Президента, зокрема називалися прізвища Порошенко, Мартиненко, Жванія. Народний депутат стверджував, що БЮТ ніколи не укладатиме договір із Партією регіонів. 13 лютого в м. Виноградів (Закарпатська область) народний депутат України І.Іванчо (фракція «Наша Україна») зустрівся з головою райдержадміністрації О. Любимовим. Під час зустрічі обговорено питання соціально-економічного розвитку району.

14 лютого в Ужгороді лідер КПУ, народний депутат України П. Симоненко зустрівся з виборцями, представниками міськрайонних організацій КПУ (близько 200 чол.). У виступі він поінформував про передвиборну програму комуністів, пріоритетні напрямки діяльності партії, піддав критиці нинішню владу. На зібранні виступив перший секретар обкому КПУ народний депутат І. Мигович. Перед обласною філармонією, де проходила зустріч, був розгорнутий агітаційний намет комуністів.

23 лютого через територію Закарпатської області пройшов автопробіг (9 автомобілів) під гаслами «Ми наближаємо весну!» та «У прагненні до порозуміння!», який стартував 10 лютого в Києві. Організатор автопробігу – Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Молодь за Литвина».

VII. РЕЗУЛЬТАТИ ВИБОРІВ У ЗАКАРПАТТІ

Закарпатська область – це одна із трьох областей України, де на виборах до Верховної Ради України переміг Блок «Наша Україна». При явці виборців 61,6 % результати виборів до ВР України в Закарпатській області були наступні: Блок «Наша Україна» – 25,79 %, БЮТ – 20,07 %, Партія регіонів – 18,56 %, СПУ – 3,57 %, Народний Блок Литвина – 3,49 % [7; 31]. Вище названі результати показують, що перемога Блоку «Наша Україна» в Закарпатті не є переконливою. В інших західних областях України Партія регіонів набирала набагато менше голосів, ніж в Закарпатті. Наприклад, в Івано-Франківській області Партія регіонів набрала 1,94 % голосів виборців, у Тернопільській – 2,01 %, в Чернівецькій і Волинській – менше відсотка [31]. Від Закарпаття до українського парламенту за результатами виборів потрапили лише чотири депутати: Е. Матвійчук (Партія регіонів), О. Кеменяш (БЮТ), О. Ледида (Партія регіонів), І. Кріль (Блок «Наша Україна») [38].

Результати виборів в обласну раду (яка збільшилася з 85 до 90 депутатів) принципово не відрізняються від парламентських. З 115 обласних осередків політичних партій, які зареєстровані на Закарпатті, участь у виборах взяли 52. Так, до обласної ради п'ятого скликання обрано представників від семи політичних сил: Блок «Наша Україна» – 30 чол. (23 % голосів виборців), БЮТ – 25 чол. (19,2 %), ПР – 15 чол. (11,5 %), Народного блоку Литвина – 7 чол. (5,2 %), СПУ – 4 чол. (3,1 %). Специфікою виборів на Закарпатті є проходження в обласну

раду двох угорських партій: Партії угорців України, яка набрала 3,3% голосів виборців (5 чол.) та Демократичної партії угорців України – 3,1 % (4 чол.) [4; 5; 6; 28].

Серед партій і блоків, які не подолали 3 % виборчий бар'єр, найвищий результат мали: Партія «Відродження» – 2,4 %, ГП «ПОРА» – 1,61 % Український народний блок Костенка і Плюща – 1,5 % та Опозиційний блок «Не Так!» – 1,4 %. Слід зазначити, що якби ЗОО ПРП та ЗОО ГП «ПОРА» утворили виборчий блок, то він потрапив би до обласної ради. Інші політичні сили отримали менше 1 % голосів виборців. Загалом в області участь у голосуванні взяло 61,4 % виборців, або 575150 чоловік із 936720 [4; 28].

Остаточні результати голосування до обласної ради були оголошені з запізненням. Це дозволяє робити припущення, що до обласної ради потрапили дві партії, яким були дописані голоси виборців – це ДПУУ та СПУ. Про це заявили і представники БЮТу та «Народного Блоку Литвина», від яких, на їх думку, і були забрані депутатські місця [1].

Ще один дуже важливий і цікавий факт. Якщо раніше кожна адміністративно-територіальна одиниця, а в Закарпатті 13 районів і 5 міст обласного значення, обирала 5 депутатів до складу обласної ради, то нині ситуація кардинально змінилася. За даними щодо проживання майбутніх депутатів обласної ради, 38 проживає в Ужгороді, 15 – у Мукачеві, по 5 – у Свалявському районі та м. Берегово, по 4 – в Мукачівському та Рахівському районах, по 3 – в Берегівському та Виноградівському районах, по одному проживає в Тячівському, Хустському, Міжгірському та Іршавському, а також містах Хуст та Чоп. Жодного обранця немає від Великоберезнянського, Перечинського, Воловецького районів [13].

В обласній раді лише один десяток депутатів минулих скликань знову змогли отримати мандати. Щодо колишніх обранців, то найбільше їх у лавах Блоку «Наша Україна», а найменше – в угорських партіях та «Народному Блоці Литвина». Найстарішим депутатом обласної ради став Василь Петрович Дряшкаба (Блок «Наша Україна»), лікар-терапевт із Рахівщини, 1939 р.н. Наймолодшим депутатом – студент УжНУ, лідер «Молодої Батьківщини» А.Шекета (БЮТ). Щодо партійності, то в обласній раді представлені НСНУ (18 чол.), ВО «Батьківщина» (15 чол.), Партія регіонів (15 чол.), «КМКС» – Партія угорців України» (4 чол.), Народна партія (2 чол.), «Демократична партія угорців України» (2 чол.), СПУ (2 чол.), УСДП (1 чол.), ПППУ (1 чол.), КУН (1 чол.), ВОЛ «Справедливість» (1 чол.). Безпартійних – 28 чоловік, або майже третина депутатського корпусу. У новій раді 8 жінок [13; 14].

Слід зазначити, що за результатами виборів міських голів, вони змінилися у всіх містах, крім Мукачева, Хуста, Перечина, Сваляви, Іршави та смт. Великий Березний. В Ужгороді міським головою став С. Ратушняк («Народний блок Литвина»), у Берегові – І. Гайдош («Демократична партія угорців України»), у Чопі – Г. Цар (Блок «Наша Україна»), у Тячеві – І. Ковач (позапартійний, самовисування), у Рахові – Я. Думен (позапартійний, самовисування), у Виноградіві – С.Бочкай (позапартійний, самовисування), в Міжгір'ї – В. Щур (Блок «Наша Україна»), у Воловці – М. Яремчук (позапартійний, самовисування).

Як правило виборці голосували за партії та блоки не завжди однаково до обласної та місцевих ради. Зокрема, у деякі ради пройшов Опозиційний блок «Не Так!», у Чопі на першому місці партія залізничників «Відродження», яка в облраду не потрапила, в Перечинську райраду пройшов «Християнський рух», а в Перечинську міськраду пройшли 2 представники НДП. Ліберальна партія отримала 5 представників у Міжгірській райраді. Загальні цифри такі: Блок «Наша Україна» буде мати в області 254 депутатів райрад і 103 міськрад, БЮТ відповідно – 172 і 90, Партія регіонів – 114 і 50, Народний блок Литвина – 60 і 20, Соціалістична партія – 61 і 22, «КМКС» – Партія угорців України» – 49 і 22, Партія «Відродження» – 40 і 16, «Демократична партія угорців України» – 36 і 9, ПОРА – 7 і 17, «Християнський рух» – 9 і 5, УНБ Костенка і Плюща – 3 і 8, ПРП – 9 і 0, Опозиційний блок «Не Так!» – 6 і 2, «Третя сила» – 4 і 4, Блок Цірика «За майбутнє Тячівщини» – 6 і 0, ПНЕРУ – 6 і 0, ЛПУ – 5 і 0, Партія зелених – 2 і 2, СелПУ – 2 і 2, «Єдина Україна» – 4 і 0, «Собор» 3 і 0, ХДПУ – 3 і 0, «Демократичний союз» 0 і 2, Партія честі і боротьби з корупцією – 0 і 1 [1].

Як показали вибори 2006 року досить високим став рівень самоорганізації етнічних спільнот. Слід підкреслити про успіх на виборах до обласної та районної рад Закарпаття двох угорських партій. Так, Партія угорців України (ПУУ) отримала 5 мандатів до обласної ради, 7 мандатів до Ужгородської, 11 – до Виноградівської, 4 – до Мукачівської, 27 – до Берегівської районних рад, 3 – до Виноградівської, 2 – до Мукачівської, 4 – до Чопської, 3 – до Тячівської, 8

– до Берегівської міських рад (всього 71 депутатський мандат). Демократична партія угорців України (ДПУУ) отримала 4 мандати до обласної ради, 5 – до Ужгородської, 6 – до Виноградівської, 25 – до Берегівської районних рад, 3 – до Тячівської та 6 – до Берегівської міських рад (всього 45 депутатських мандатів) [1]. Таким чином, угорська меншина в Закарпатті буде гідно представлена в місцевих органах влади в місцях компактного проживання угорців. Вибори також показали, що КМКС має вищий рейтинг серед угорців, ніж Демократична партія угорців України. Вищий рейтинг КМКС обумовлений тим, що Товариство угорської культури Закарпаття, яке стало Партією угорців України, утворене в 1989 році й тривалий час було одним із найпотужніших національно-культурних товариств України. По-друге, Демократичну партію угорців очолює І. Гайдош, якому угорці довіряють менше, ніж лідеру КМКС М. Ковачу. І. Гайдош тривалий час був членом СДПУ(о), що скомпрометувала себе як на рівні області, так і на загальнонаціональному рівні. Хоча слід зазначити, що І. Гайдош переміг на виборах мера м. Берегово [11]. Успіх угорських партій на виборах до місцевих рад отримує потужний резонанс в Україні, і вже на майбутніх парламентських і місцевих виборах інтереси національних меншин України будуть представляти ряд політичних партій. Представники румунської національної меншини Закарпаття вже заявили про необхідність створення на всеукраїнському рівні політичної партії, яка б представляла інтереси румунів у органах влади.

Результати виборів до районних рад були наступними (кількість мандатів):

1. Ужгородська районна рада: БЮТ – 17, Блок «Наша Україна» – 14, «Народний Блок Литвина» – 10, ПУУ – 6, ДПУУ – 5, ПП «Відродження» – 3.
2. Перечинська районна рада: Блок «Наша Україна» – 11, БЮТ – 10, Партія регіонів – 6, УП «Християнський рух» – 6, СПУ – 5, УРП «Собор» – 3, НДП – 2, СелПУ – 2.
3. Великоберезнянська районна рада: Блок «Наша Україна» – 11, БЮТ – 10, СПУ – 5, Партія регіонів – 4, «Народний Блок Литвина» – 4, ПП «Відродження» – 3, ПНЕРУ – 3, ПЗУ – 2.
4. Виноградівська районна рада: Блок «Наша Україна» – 29, БЮТ – 15, СПУ – 5, Партія регіонів – 14, ПУУ – 11, ДПУУ – 6, СПУ – 6, ПП «Відродження» – 5, «Народний Блок Литвина» – 4.
5. Воловецька районна рада: БЮТ – 18, Блок «Наша Україна» – 7, Партія регіонів – 4, «Народний Блок Литвина» – 3, Опозиційний блок «Не Так!» – 3, СПУ – 2, ПРП – 2, ХДПУ – 2.
6. Свалявська районна рада: БЮТ – 11, Блок «Наша Україна» – 8, СПУ – 8, Партія регіонів – 6, «Народний Блок Литвина» – 5, «Відродження» – 4.
7. Мукачівська районна рада: Блок «Наша Україна» – 41, БЮТ – 17, Партія регіонів – 9, СПУ – 4, ПУУ – 4, ПП «Відродження» – 3.
8. Іршавська районна рада: Блок «Наша Україна» – 27, БЮТ – 17, ПП «Відродження» – 9, Партія регіонів – 7, СПУ – 6, «Народний Блок Литвина» – 5, ПП «Третя сила» – 4, УП «Християнський рух» – 3.
9. Міжгірська районна рада: Блок «Наша Україна» – 22, «Народний Блок Литвина» – 11, БЮТ – 9, СПУ – 9, Партія регіонів – 7, ЛПУ – 5, ГП «ПОРА» – 3, Український народний блок Костенка і Плюща – 3.
10. Тячівська районна рада: Блок «Наша Україна» – 24, Партія регіонів – 13, БЮТ – 12, «Блок Цірика: За майбутнє Тячівщини» – 6, СПУ – 5, ПП «Відродження» – 4, «Єдина Україна» – 4, «Народний Блок Литвина» – 3, Опозиційний блок «Не Так!» – 3.
11. Хустська районна рада: Блок «Наша Україна» – 19, Партія регіонів – 18, БЮТ – 14, «Народний Блок Литвина» – 11, СПУ – 8, ГП «ПОРА» – 4, ПРП – 4.
12. Берегівська районна рада: ПУУ – 27, ДПУУ – 25, Блок «Наша Україна» – 13, Партія регіонів – 13, БЮТ – 7, ПП «Відродження» – 5.
13. Рахівська районна рада: Блок «Наша Україна» – 28, БЮТ – 15, Партія регіонів – 7, «Народний Блок Литвина» – 4, СПУ – 3, ПРП – 3, ПНЕРУ – 3 [10; 26; 30; 33].

VIII. ПОСТВИБОРЧЕ РОЗТАШУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ У ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Післявиборча ситуація в Закарпатті характеризувалась початком судових процесів «переможених» партій. Так, зокрема, міський суд м. Берегово зобов'язав ТВК перерахувати набрані Опозиційним Блоком «Не Так!» відсотки не від загальної кількості виборців, що взяли участь у голосуванні, а від голосів, відданих за партії, тобто не враховуючи голоси тих, хто не підтримав жодну партію чи зіпсував бюлетень. Водночас берегівський осередок БЮТу (від якого у результаті такого перерахунку відібрали один мандат) подав позов до суду на оскарження такого рішення. Аналогічна ситуація виникла в м. Свалява, де в судовому порядку була оскаржена перемога І. Ревтія на посаду міського голови.

Резонансною подією березня стали вибори сільського голови Грушева Тячівського району. Саме в Грушеві відбулись події, що сколихнули свідомість громадян під час виборів Президента України 2004 року (побиття народних депутатів). Цього разу на посаду сільського голови висунули кандидатури 5 грушівчан. Головними претендентом на цю посаду були колишній голова М. Мельник (член СДПУ(о)) та І. Зубач. На відміну від виборів Президента України, голосування пройшло без особливих порушень та фальсифікацій, однак М. Мельник, який програв вибори І. Зубачу з відривом в 400 голосів, подав заяву до Тячівського районного суду з вимогою відмінити вибори як незаконні. Сама звістка про можливість переобрання колишнього сільського голови змусила жителів села вдатись до крайніх кроків. Близько 1500 осіб майже на добу перекрили трасу Ужгород – Рахів, яка проходить через їх село.

Перша сесія обласної ради V скликання, що відбулась 18 квітня, викликала чимало несподіванок. 16 квітня політичні сили, які отримали перемогу на виборах до обласної ради, підписали угоду про створення коаліції. До коаліції увійшли: Блок «Наша Україна» (30), 12 депутатів від БЮТ (фундатори партії «Батьківщина» в Закарпатті), СПУ (4), ПУУ (5), ДПУУ (4) та Партія регіонів (15). Зокрема, на голосування за посаду голови облради було висунуто лише кандидатуру від Блоку «Наша Україна» М. Кічковського, попередньо оголошена кандидатура від БЮТ В. Лінтура взагалі не була присутня в бюлетенях. Головою обласної ради обрано старшого інспектора, радника голови облдержадміністрації М. Кічковського («за» – 68 голосів, «проти» – 0, «утримались» – 0). Відповідно, решта депутатів від БЮТу та депутати від «Народного Блоку Литвина» утворюють опозицію. За попередніми даними 70 утворюють більшість, а 20 будуть в опозиції. Заступників голови обласної ради, як і самого голову, обрано шляхом таємного голосування. Участь у цій процедурі взяли 73 із 88 присутніх на сесії депутатів. Як повідомив голова лічильної комісії А. Зелінський, за кандидатуру В. Брензовича (Партія угорців України) віддали свої голоси 72 депутати, за М. Мартина (БЮТ) – 73. На засіданні було також оголошено про створення п'яти фракцій, а саме: «БЮТ» (керівник А. Сербайло), Блоку «Наша Україна» (керівник – І. Балоба), Партії регіонів (О. Ледида), Соціалістичної партії (керівник – О. Пристая) – для формального існування цієї фракції необхідно 5 депутатів, у соціалістів на даний час лише 4, а також «Народної» (керівник – М. Сятиня) [3; 19; 32].

5 квітня голова Закарпатської облдержадміністрації О. Гаваші на прес-конференції поінформував журналістів, що вибори в області пройшли спокійно, демократично, чесно і прозоро, всі політичні сили могли вільно проводити передвиборчу агітацію, мали вільний доступ до ЗМІ. Під час виборчої кампанії було вирішено матеріально-технічні умови роботи виборчих дільниць, однак проблеми виникли зі списками виборців та чергами на виборчих дільницях.

О. Гаваші висловився за розведення у часі виборів депутатів Верховної Ради України та місцевого самоврядування й, на його думку, потрібно підняти прохідний бар'єр. Відзначив також, що на сьогодні в суди надійшло 186 позовних заяв пов'язаних із виборами в місцеві органи самоврядування, з них 82 заяви задовільнено, 103 – відхилено.

IX. ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС У МІСТІ УЖГОРОДІ

Усього 39 партій та виборчих блоків заявили про бажання поборотися за місця в Ужгородській міській раді. ТВК зареєстровано тільки 38, одній партії – Народному Руху

України – відмовлено в реєстрації. Відносно цього питання приймаються суперечливі рішення судів, а також процес реєстрації блокується головою Ужгородської ТВК Ю. Келеманом.

Таким чином, НРУ на чолі з Л. Козичем, Б. Борисовим та А. Любкою втрачає шанси боротися за мандати депутатів міської ради.

На відміну від області, де також зареєстровано 38 виборчих списків, в Ужгороді відсутні списки кандидатів від таких політичних сил, що зареєстрували списки своїх кандидатів у Закарпатську обласну раду: ПП «Віче», ВБ «Держава – Трудовий союз», ПП «Свобода», Українська національна консервативна партія та інші. Загалом же перелік політичних сил на виборах до місцевої ради відрізняється від загальноукраїнського щонайменше на 17 політичних партій і виборчих блоків. Серед місцевих «родзинок» – Всеукраїнська партія «Екологія та соціальний захист» на чолі з Павлом Чучкою, якому відмовлено в реєстрації виборчого блоку «Карпатський Майдан»; Блок «Рідне місто моє», який очолює В. Бобков (був мером міста у 2002 році); Виборчий блок экс-мера «За Віктора Погорелова» (Партія екологічного порятунку «ЕКО+25», ПП «Ліберальна Україна» та ПП «Совість України»); Ужгородська міська організація політичної партії «Організація українських націоналістів» [8; 15].

За аналізом виборчої діяльності штабів партій та виборчих блоків можна зробити наступні висновки:

1. Лідером виборчих перегонів у м. Ужгород був Блок Юлії Тимошенко (20,3 %, 17 депутатських мандатів) [12;36; 37].

Це пов'язано з тим, що електорат Ужгорода завжди був налаштований опозиційно і провладні партії ніколи не почували себе в ньому комфортно. Крім того, треба мати на увазі постійне протистояння Ужгорода та Мукачева, яке здебільшого уособлюється з обласним керівництвом ПП НСНУ. Незважаючи на певні протиріччя серед обласного керівництва блоку, перша п'ятірка кандидатів до міської ради складається з відомих у місті особистостей.

2. Блок політичних партій «Наша Україна» (13,9 %, 12 мандатів) на рівні міста має меншу підтримку, ніж БЮТ, через ряд серйозних причин [12;36; 37]. По-перше, до виборчого списку включено ряд осіб (І. Цап, В. Шубчинська та інші), які на президентських виборах 2004 року активно підтримували В. Януковича. При цьому І. Цап (ЗОО ПППУ) зробив це всупереч рішень центрального органу партії.

По-друге, міська організація НСНУ у виборах міського голови Ужгорода виступила з підтримкою кандидатури Ю. Чижмаря. Разом із тим, обласне керівництво (В. Балага та І. Кріль) відмежувалося від цього рішення і заявило, що не підтримує жодного кандидата на посаду мера міста. Міський осередок ПП НСНУ цим показав свою несамостійність і повну залежність від м. Мукачево.

«Наша Україна» – це чи не єдиний блок, до першої п'ятірки якого ввійшли кандидати, котрі займають аналогічні місця в списках кандидатів до обласної ради (М. Вегеш, В. Смоланка, М. Каламуняк), що надзвичайно підсилило рейтинг блоку.

3. «Народний блок Литвина» (9,2 %, 8 мандатів) уособлювався в місті з народним депутатом України С. Ратушняком, який балотувався на посаду мера міста [12;36; 37]. Саме фігура Сергія Ратушняка і дозволила Блоку отримати на виборах в місті третій результат. С. Ратушняк допустив помилку, коли вирішив балотуватися у міську раду за списками «Народного Блоку Литвина». Якщо б він утворив свій власний блок, то результат був би набагато кращий.

4. Партія регіонів отримала по місту 7,1 % голосів виборців (6 мандатів), ГП «ПОРА» – 4,3 % (4 мандати), СПУ – 4,1 % (3 мандати) [12;36; 37].

Слід підкреслити, що явка виборців була досить низькою у порівнянні з парламентськими виборами 1998 та 2002 років. Причиною цього стало розчарування в помаранчевій коаліції на загальнонаціональному і місцевому рівні, незручності під час голосування (великі черги), природні умови (дощ).

На посаду міського голови претендувало 13 кандидатів. Лідером виборчих перегонів прогнозовано був Сергій Ратушняк, який у результаті й переміг (38,44 % голосів виборців). Починаючи з 90-х років йому не в змозі протистояти жоден конкурент. Політичні суперники С. Ратушняка отримали такі результати:

Володимир Гісем – 21, 64 %;

Юрій Чижмарь –13, 91 %;

Віктор Погорелов (екс-мер) – 10, 07 %;
Дмитро Сидор – 2, 35 % [34].

Після обрання міського голови та депутатів Ужгородської міської ради відбулося два її засідання, на яких секретар ради не був обраний, а більшість у раді не створена. Наразі проводяться консультації між політичними силами (йдеться про створення робочої групи від БЮТ, Блоку «Наша Україна», ГП «Пора», СПУ, яка проводить консультації стосовно коаліції). Але оскільки в міському БЮТі, як і в обласному є розкол, то говорити про коаліцію, яка буде утворена в міській раді найближчим часом зарано. Дві позачергові сесії показали, що між міським головою і депутатським корпусом відсутнє порозуміння, що ускладнює роботу як виконавчого, так і представницького органів влади у місті Ужгород.

Проаналізувавши вибори до місцевих органів влади в Закарпатті, можна зробити наступні висновки:

1. За результатами виборів до Верховної Ради України, місцевих рад різних рівнів, можна констатувати, що найбільш впливовими в Закарпатті є наступні політичні партії: ПП «НСНУ», ВО «Батьківщина», СПУ, Партія регіонів, Народна партія. Окремо слід сказати про 2 угорські партії, які успішно завершили виборчу кампанію і які конкурують за голоси представників угорської національної меншини – це ПУУ та ДПУУ.

2. Незважаючи на перемогу на виборах Блоку «Наша Україна», значного успіху досягла в Закарпатті Партія регіонів. У обласній раді Партія регіонів ввійшла до коаліції більшості й отримала керівництво над важливими депутатськими комісіями.

3. Результати виборів засвідчують нестабільність електоральних уподобань виборців Закарпаття, які від виборів до виборів віддають голоси за різні політичні сили.

4. Аналіз виборчої кампанії дозволяє говорити, що політичні сили, які приймали в ній участь не мають належно підготовленого кадрового потенціалу. Це і кваліфіковані спостерігачі, працівники виборчих комісій, управлінці.

5. Результати виборів показали і про відсутність єдності в лавах політичних партій, які отримали місця в представницьких органах влади. Коаліції в радах різних рівнів утворюються не виходячи із принципів задекларованих на загальнонаціональному рівні, а скоріше на особистісних симпатіях – антипатіях місцевих політиків. Це в свою чергу веде до партійних розколів, які вже відбулися на рівні обласних осередків політичних партій.

1. Балога протягнув ще 8 штиків // Р.І.О. – 2006. – 8 квітня.
2. Бабинець І., Остапець Ю. Угорська національна меншина Закарпаття (1991 – 2004) // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Випуск 3. – Ужгород: “Вісник Карпат”, 2006 – С. 160 – 167.
3. Бій за головне обласне крісло // Р.І.О. – 2006. – 15 квітня.
4. Вибори депутатів Закарпатської обласної ради. Результати голосування по районах // Р.І.О. – 2006. – 1 квітня.
5. Вибори до Закарпатської обласної ради по округах // Післямова. – 2006. – 28 березня.
6. Вибори закінчилися. Тепер переможці повинні довести, що їх наміри відповідають виборчим обіцянкам // Срібна Земля. Фест. – 2006. – 26 квітня.
7. Вибори народних депутатів України. Результати голосування по районах // Р.І.О. – 2006. – 1 квітня.
8. Визначено порядок партій у виборчому бюлетені // Післямова. – 2006. – 21 лютого.
9. Волошин О., Храбрый О. Узкое горлышко власти // Эксперт. Украинский деловой журнал. – 2006. – № 13. – С. 14 – 22.
10. Голови райрад (партійність) // Післямова. – 2006. – 4 травня.
11. Гут Р. У Берегові закінчилася епоха Жупана, а каденція Гайдоша тільки почалася // Старий замок Паланок. – 2006. – 27 квітня.
12. Депутати Ужгородської міської ради // Ужгород. – 2006. – 15 квітня.
13. Дивіться, хто прийшов.. (про результати виборів до Закарпатської обласної та Ужгородської міської рад) // Р.І.О. – 2006. – 15 квітня.

14. Закарпатська обласна рада // Післямова. – 2006. – 11 квітня.
15. Зразки виборчих бюлетенів // Трибуна. – 2006. – 23 березня.
16. Інтерв'ю з Ю.Чижмарем та О.Гаваші // Післямова. – 2006. – 21 лютого.
17. Литвиненко О., Якименко Ю., Політичній партії за рік до виборів: майбутнє, що починається сьогодні // Національна безпека і оборона. – 2005. – № 3. – С. 2 – 12.
18. Настав час європейського державотворення, а не барикадного протистояння (розмова з кандидатом до Ужгородської міської ради, головою Закарпатської регіональної організації Української республіканської партії «Собор» Євгеном Ясінським) // Р.І.О. – 2006. – 23 березня.
19. Обличчя влади на Закарпатті стрімко змінюється // Р.І.О. – 2006. – 6 травня.
20. Остапець Ю. Регіональні особливості структурування партійного простору Закарпатської області (1991 – 2005) // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Випуск 3. – Ужгород: «Вісник Карпат», 2006 – С. 215 – 227.
21. Остапець Ю. Електорат Закарпатської області: соціально-демографічні ознаки, рівень політичної культури, ціннісні орієнтації // Carpatica-Carpatika. – Випуск 28. Актуальні проблеми політичної історії та духовності Закарпаття. – Ужгород, 2003. – С. 133 – 145.
22. Остапець Ю. Регіональні особливості парламентських виборів 2002 р. в Закарпатській області // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія». – Випуск 7. – 2002. – С. 96–102.
23. Остаточні дані національного екзит-полу // Післямова. – 2006. – 28 березня.
24. Павло Чучка: «Блок «Карпатський Майдан не зареєстровано» // Післямова. – 2006. – 28 лютого.
25. Політичні партії і громадські організації Закарпаття // Поточний архів управління з питань внутрішньої політики Закарпатської обласної адміністрації.
26. Партії, що пройшли до районних та міських рад (за кількістю мандатів) // Р.І.О. – 2006. – 8 квітня.
27. Пашенко В. Політичне Закарпаття. 15 років вибору. Довідник. – Ужгород, 2006. – 136 с.
28. Пашенко В. Політичного спокою в нашому краї годі чекати, якщо політикам особисті амбіції затьмарять розум // Срібна Земля. Фест. – 2006. – 30 березня.
29. Політичні партії України за рік до парламентських виборів: регіональний вимір / Матеріали круглого столу (Ужгород, 9 – 10 червня 2005 р.). – Ужгород: Ліра, 2005. – 112 с.
30. Підгорний О. Поствиборча «політанатомія» Хустщини: електорати, кандидати і депутати // Трибуна. – 2006. – 8 квітня.
31. Попередні результати виборів до Верховної ради України по областях // Р.І.О. – 2006. – 1 квітня.
32. «Порушники – бютівці» створили свою фракцію «Батьківщина» в Закарпатській обласній раді // Післямова. – 2006. – 4 травня.
33. Районні ради Закарпаття // Післямова. – 2006. – 27 квітня.
34. Ратушняк переміг на виборах мера Ужгорода (Результати голосування по виборчих дільницях) // Р.І.О. – 2006. – 1 квітня.
35. Результати виборів до Верховної Ради України // «Європа – центр». – 2006. – 1 квітня.
36. Результати голосування до Ужгородської міськради по дільницях // Р.І.О. – 2006. – 1 квітня.
37. ТВК оголосила список нових депутатів Ужгородської міської ради // Ужгород. – 2006. – 8 квітня.
38. У Верховній Раді лише чотири закарпатці // «Європа – центр». – 2006. – 1 квітня.
39. Українська республіканська партія «Собор» (кандидати в депутати Ужгородської міської та Перечинської, Великоберезнянської, Рахівської районних рад) // Р.І.О. – 2006. – 18 березня.

40. Юрій Чижмарь: «Ми законсервували людей, які міняються з влади в опозицію, з опозиції у владу» // Післямова. – 2006. – 28 лютого.

SUMMARY

Ostapets U., Lupei U. Analysis of the parliamentary and local elections 2006 in Transcarpathian region.

This paper describes preparing process of transcarpathian parties and blocks to elections. Shown grows of democracy, possibility of free choice for electorate, pluralism. Also, author tried to presume that age of usurpation of one domination party has gone. Specialty of the paper is presence of a lot statistics, facts and data that were not ever published.

I. ДОЦЯК (Ужгород)

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ТА МІСЦЕВІ ВИБОРИ 2006 РОКУ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Виборча кампанія 2006 року виступає важливим етапом трансформації сучасного українського суспільства. Її перебіг та результати повинні дати відповідь на багато запитань щодо перспектив на напрямків розвитку політичної системи України: стосовно шляхів реалізації політичної реформи, децентралізації влади, утвердження реальної багатопартійності.

Сам феномен виборів багатоплановий і розглядається в таких основних аспектах:

- як визначальна основа демократичного суспільства. Французький політолог Ж. Бодуен виділяє дві сторони виборів у демократичному суспільстві: по-перше їх можна розглядати як реалізацію принципу легітимності, коли політична влада одержує мандат від народу; по-друге, вибори грають роль регулятора оскільки таким чином можна періодично змінювати владні структури [1, с.82];

- як основна форма політичної участі для більшості громадян. Саме залученням до виборчого процесу на всіх його етапах обмежується для більшості українців безпосереднє включення у політику. З виборами пов'язані високі соціальні очікування і, чи не тому, наслідки виборів дуже часто продукують глибокі розчарування. Проте це не заважає активно включатись в наступні вибори і породжувати нові надії. Така ситуація є наслідком відособленого та самодостатнього функціонування української влади, можливість впливу на яку, в значній мірі, обмежується тільки виборами. Саме інститут виборів є важливим агентом політичної соціалізації молодого покоління, виступаючи процесом активного засвоєння індивідом ідеологічних і політичних цінностей та норм, які панують у конкретному суспільстві;

- як системотворчий процес який конститує політичний, соціальний та культурний простір, визначаючи динаміку і спрямування трансформаційних перетворень на всіх рівнях суспільства.

Предметом нашого дослідження є аналіз діяльності політичних партій в Івано-Франківській області по виборах до Верховної Ради України та місцевих органів влади 26 березня 2006 року.

Регіональні особливості виступають важливим чинником, що визначає особливості електорального вибору громадян України. М.Ліпсет та С.Роккан виділили чотири типи соціальних розмежувань, які найбільш сильно впливають на політичний вибір електорату – між власниками і робітниками, між містом та селом, між різними релігійними групами, між центром та периферією. Найбільшого розповсюдження, як показали дослідження в різних країнах, має розкол на буржуазію, середній клас та робітничий клас. Хоча в країнах, де мають місце (історично склались) значні етнокультурні та релігійно-конфесійні розбіжності, вони можуть виявляти навіть більший вплив на електоральну поведінку, ніж статусні (класові) розбіжності [2, с.38]. Слабка соціальна структурованість, значні мовнокультурні, етнічні та релігійні відмінності окремих регіонів України зумовили так званий “електоральний розкол” в українському суспільстві. Він особливо різко (не без допомоги доморощених та російських

політтехнологів) проявився на Президентських виборах 2005 року. Непослідовна та неефективна діяльність теперішньої влади та брак часу не дали можливості його подолати. Регіональні особливості в значній мірі визначали характер та результати виборчої кампанії 2006 року.

Особливість теперішніх виборів визначається ще й тим, що вони вперше відбуваються на пропорційній основі. Нестабільність та недосконалість законодавчої бази щодо виборів, одночасне проведення місцевих виборів та виборів Верховної Ради України привели до серйозних труднощів щодо організації виборчого процесу, формування територіальних та дільничних виборчих комісій, діяльності засобів масової інформації. Проте не відкидаючи численні недоліки пропорційної виборчої системи із закритими списками кандидатів, треба виділити її позитивних моменти:

обмежені умови для зловживань шляхом підкупу виборців, що набуло поширення під час мажоритарної виборчої системи. Підкупити ціле місто практично неможливо на відміну від окремого мікрорайону чи вулиці;

повніше забезпечується матеріальний аспект рівності виборців. Він полягає в тому, щоб вплив кожного із виборців на результат голосування (чи виборів в цілому) був хоч приблизно однаковим [3, с.95]. Це не реалізовувалось в умовах мажоритарної виборчої системи. Наприклад на виборах до Івано-Франківської міської 2002 року перемогли депутати, що отримали на своїх виборчих округах від 199 до 1299 голосів виборців при майже однаковій кількості виборців на дільниці (до 2,5 тисяч). На виборчому окрузі № 57 Янко Ігор Іванович переміг із результатом 199 голосів, що становить менше 10% зареєстрованих виборців. Такий результат показали ще 5 майбутніх депутатів міської ради. На виборах до обласної ради діапазон голосів виборців одержаних переможцями був від 2,5 до 24 тисяч [4, с.5]. По суті існувала різна ціна голосу виборця в різному виборчому окрузі, що порушувало матеріальний аспект рівності виборців. Тому найпопулярнішими округами серед обласного керівництва на минулих виборах до обласної ради були Болехівський та Яремчанський, де виборців було в 10 раз менше ніж в м. Івано-Франківську;

створюються умови для партійної структуризації місцевих представницьких органів. Ліквідується перманентний та не безкорисливий перехід депутатів з однієї фракції в іншу, що було характерно в минулі роки для рад всіх рівнів;

виникає передумова щодо посилення відповідальності політичних партій за діяльність місцевої влади і зростання їх ролі в прийнятті та реалізації політичних рішень. По суті оцінка діяльності політичних партій відбуватиметься на двох рівнях: загальнодержавному та місцевому. При чому вона може суттєво відрізнятись. Індивідуальна відповідальність депутата замінюється колективною відповідальністю партійної фракції. Як наслідок відбудеться оптимізація кількості партій через зникнення формальних структур, що не користуються підтримкою населення.

По суті в результаті проведення місцевих виборів на пропорційній основі відбувається “шокова політична терапія”, яка дасть змогу сформувати нормальний ринок політичних партій [4, с.149]. Партії зможуть проявити себе на місцевому рівні як реальна політична сила і змушені будуть працювати над зміцненням свого кадрового потенціалу.

Вибори на пропорційній основі по своїй суті є партійними і базуються на визначальній ролі політичних партій в їх проведенні. Місцеві вибори мають важливе політичне значення. На них відбувається апробація муніципальної політики і кадрового потенціалу партій та їх блоків, визначаються відносини між владою та громадянами. Вибори активізують участь громадян в управлінні місцевими справами, сприяють формуванню колективних інтересів територіальних громад. Безумовно, за своєю природою місцеве самоврядування явище неполітичне, але саме локальна демократія надає населенню та політичним партіям додаткові можливості участі у політичному процесі [5, с. 127]. На практиці виявилось, що значна частина партій не готова використати такі можливості.

Зі 100 обласних партійних організацій, зареєстрованих в Івано-Франківській області, лише 24 партії та блоки претендували на членство в обласній територіальній виборчій комісії. Тільки 48 політичних партій прийняли участь у виборах до місцевих органів влади, а до обласної ради обрано представників 12 політичних партій;

Недостатня структурованість політичних партій та обмежений кадровий потенціал проявився протягом всієї виборчої кампанії. В списки кандидатів у депутати включена значна кількість безпартійних (в обласну раду наприклад 16,5%). Причому в деяких блоків вони очолювали списки (БЮТ, "Пора"), що суперечить самій суті партійних списків і може розглядатись як відсутність авторитетних партійців. Ще більше це проявилось при формуванні виборчих комісій та направленні спостерігачів на вибори. Труднощі із підрахунком голосів виборців при підведенні результатів голосування та численні оскарження їх у судах, найтісніше пов'язані із невідповідністю членів виборчих комісій. Пізніше ці ж партії почали заявляти про порушення під час голосування і підрахунку голосів, хоча самі не використали надані можливості щодо організації виборчого процесу та контролю за його ходом. Кількість кандидатів, включених партіями у списки до обласної ради, прямо пропорційна розгалуженості їх організаційної структури та авторитету в регіоні і коливалась від 105 у Блоку "Наша Україна" до 4 осіб у політичній партії "Народний рух за єдність".

Посилилась конкуренція за включення у списки кандидатів до місцевих рад. Політичні партії та блоки - суб'єкти виборчого процесу висунули 965 кандидатів у депутати обласної ради (з яких 76 балотувались повторно), що претендували на 120 депутатських місць. На місця в обласній раді претендувало шестеро жителів Києва і троє львів'ян, кожен третій в списку – івано-франківець. Утруднення доступу до депутатського мандату Верховної Ради спричинило до переорієнтації частини політикуму на депутатство в місцевих радах.

Конфігурація політичних партій та блоків, включених у виборчі бюлетені по виборах місцевих органів влади, суттєво відрізнялась від загальноукраїнської. У виборчі перегони включилось 19 обласних осередків політичних партій та 11 блоків. Суттєвих змін на обласному рівні зазнав блок "Наша Україна". З нього виділились КУН та УРП "Собор", які створили новий блок "Національний вибір". Формальною причиною була монополія Народного Союзу "Наша Україна" на розподіл місць у виборчому списку. Проте націонал-демократи були переконані у своїй значній електоральній підтримці і прагнули зберегтись як самостійна політична сила. Лідер обласного блоку "Національний вибір" народний депутат Євген Гірник заявив: " процес об'єднання націоналістів є природно обґрунтованим, тому що і КУН і УРП "Собор" відстоюють національну ідею та запобігають її асиміляції у штучно створеному політичному проекті "Наша Україна". Саме його ініціатори прагнули мати, як кажуть, "контрольний пакет" в нашій області, ігноруючи авторитет та впливовість партій, що впродовж багатьох років виборювали українську Україну "[7, с.10]. Що не заважало йому займати 30 позицію у списку кандидатів до Верховної ради від блоку "Наша Україна". Окремо на виборах на обласному рівні ішли ПРП і ПОРА, підтримуючи різних кандидатів на посаду міського голови м. Івано-Франківська. Виборчий блок "Відродження Прикарпаття" об'єднав обласні організації політичних партій Відродження, Республіканська Християнська партія та Демократичний союз. В місті Івано-Франківську окремо на виборах йшов Християнсько-Демократичний Союз, який вийшов з блоку "Наша Україна". Ті партії, що були впевнені у проходженні до місцевих рад самостійно, прагнули не блокуватись, щоб зберегтись як самостійна політична сила у майбутньому. Лише НРУ, як найбільш масова та авторитетна сила на теренах області, не пішов самостійно на вибори, що пояснюється наявністю значної кількості його представників у діючій владі. Це обмежило можливості політичного маневру партії і загрожує самостійному існуванню, хоча не зняло певні суперечності в середині блоку. Проявом цього є різні позиції щодо кандидата на посаду міського голови м. Івано-Франківська. Блок "Наша Україна" висунув кандидатуру голови міського осередку НСНУ Олега Синютки, а рухівське керівництво підтримує заступника голови обласної ради Романію Постоляннюк, яка була зареєстрована шляхом самовисування. Хоча обоє вони у списках кандидатів блоку до обласної ради перебували відповідно на 8 і 6 позиції. Неоднорідна структура блоку буде приводити і в подальшому до перманентних конфліктів в його середовищі.

Найбільш гостре протистояння в процесі виборчої кампанії спостерігалось між блоками "Наша Україна" та Юлії Тимошенко. Вони безсумнівні лідери електоральних симпатій громадян краю і активно діяли, щоб отримати максимальну кількість голосів виборців на одному електоральному полі. Обласна газета партії Батьківщина "Вечірній Івано-Франківськ" на своїх шпальтах звинувачувала "Нашу Україну" у використанні службового становища представниками блоку, що займають керівні пости в області і не пішли у відпустку на час

виборів. На то місць керівник обласного виборчого штабу Блоку Юлії Тимошенко і одночасно заступник голови облдержадміністрації Д.Шлемко у відпустці перебував із самого початку виборчої кампанії. Приводились факти щодо порушень при реєстрації виборчого списку до Івано-Франківської міської ради від Блоку “Наша Україна”. Основний інформаційний ресурс був зосереджений в руках “Нашої України”: дві комунальні радіокомпанії з найбільшим покриттям території області, 4 газети (дві з яких у комунальній власності). Під час виборчої кампанії були створені два нові партійні видання: “Галицький погляд” ОО Української народної партії та “Зоря Галицька” СПУ. Ще на початку виборчої кампанії ЦВК висловила занепокоєння щодо Івано-Франківщини, яка єдина в Україні немає державної регіональної телекомпанії, а наявне комунальне телебачення недостатньо ефірно охоплює територію, що є проблемою для об’єктивного висвітлення виборчої кампанії [8, с. 2].

Виборча кампанія 2006 року характеризувалась різким зростанням коштів на її проведення, особливо в позиції витрат на рекламу. Недостатність інформаційного ресурсу компенсувалась ресурсами фінансовими. Найбільш поширеною формою виборчої агітації в регіоні стала наглядна реклама. Розгортання передвиборчих баталій кандидатів у мери м. Івано-Франківська відбувалась у формі ” плакатної війни”: хто розклеїть більше різноманітних агіток у всіх можливих і неможливих місцях і чия реклама більше провисить.

Деякі кандидати заявляли про локальні сутички між різними агітаційними групами і кваліфікували це як силовий чи кримінальний вплив. Проте ефективність такої пропаганди досить низька, а масове наклеювання викликало роздратування та невдоволення громадян. Єдиним позитивним моментом була можливість додаткового заробітку для тих, хто ці агітки придумував, друкував і розклеював.

Особливістю цієї кампанії є широке використання для впливу на виборців різноманітних опитувань громадської думки, більшість яких далекі від науковості. Публікація даних в ЗМІ показували, яких кандидатів вони підтримують бо самі дані відрізнялись на декілька порядків. Для більшого авторитету використовувались посилання на київські, львівські та чернівецькі соціологічні служби. Остання хвиля таких публікацій була 16 березня і відкрито була спрямована на підтримку одного із кандидатів на міського голову, що несподівано вийшов із аутсайдерів у лідери. Такий підхід нівелює у масовій свідомості розуміння науковості та об’єктивності соціологічних досліджень, хоча досить сумнівний стосовно впливу на преференції виборців. В передвиборчій агітації домінувало месіанське ставлення до електорату: ми все знаємо що потрібно робити, тільки оберіть нас. проте бракувало конкретних соціально–економічних програм, чітких ідеологічних концепцій. На місцевому рівні політичні партії та блоки не демонстрували якихось особливих підходів у порівнянні із загальнодержавною кампанією. Винятком були спроби обласного штабу Народного блоку Литвина використати для завоювання симпатій виборців проблеми надання статусу ветеранів війни воїнам ОУН-УПА, хоча такий підхід не відповідав позиції блоку на загальноукраїнському рівні.

На загал результати виборів 2006 були прогнозовані та очікувані як на загальнодержавному так і місцевому рівнях. Поразка на обласному рівні Народного блоку Литвина є наслідком як загальноукраїнської виборчої кампанії, яка будувалась на деідеологізованій концепції примирення непримиримого, що швидше скидалось на конформізм, так і місцевих особливостей. Значні фінансові ресурси не могли компенсувати відсутність чіткої ідеології, нівелювати наслідки ряду скандалів навколо обласного керівництва блоку, в тому числі і приватизаційних, та формування виборчих списків за корпоративним принципом.

Наслідком виборів є зміна якісного складу місцевих представницьких органів у порівнянні із попереднім.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз якісного складу депутатів Івано-Франківської обласної ради 2002 та 2006 років

(у % до загальної кількості депутатів).

	2002	2006
Безпартійні	50,2	25
Державні службовці	37,4	27,5
Партійні функціонери	-	5,8
Жінки	5,2	10,8
Жителі м.Івано-Франківська	27,3	50,8

Таблиця 2

Порівняльний аналіз якісного складу депутатів Івано-Франківської міської ради 2002 та 2006 років

(у % до загальної кількості депутатів).

	2002	2006
Безпартійні	25	18,3
Державні службовці	21,6	11,6
Партійні функціонери	-	3,3
Жінки	11,6	10,8

Спостерігається посилення партизації місцевих рад через зменшення кількості безпартійних депутатів і появи зовсім нової категорії депутатів – професійних партійних працівників. Зменшення кількості державних службовців пов'язана із збільшенням представництва у депутатському корпусі бізнесових кіл, що впливатиме на хід роботи рад та характер прийняття політичних рішень. Саме підприємці є найчисельнішою соціальною групою в структурі районних та міських рад (21,5%). Це не можна пов'язувати лише із прагненням отримати депутатську недоторканість, яка на той час ще зберігалась. Підприємці цінують у депутатстві отримання певного особливого статусу та можливість швидше вирішувати свої бізнесові питання. Поширення комерційного підходу політичних партій та блоків при формуванні передвиборчих списків всіх рівнів значно спростила для них досягнення цієї мети.

Наслідком пропорційної виборчої системи є ситуація, коли 183 територіальні громади області (37% від загальної кількості) не мають своїх представників у районних радах. В обласній раді зовсім не представлений Тлумацький район зате 50,8% депутатів – жителі обласного центру і 5 чоловік представляють м.Київ [9,с.4]. Така ситуація безумовно порушує конституційний принцип, за яким місцеві ради є органами представництва спільних інтересів територіальних громад району чи області Хоча при попередній виборчій системі виборці не мали можливості відкликати депутата який, на їхню думку, не виконував свої обов'язки, проте забезпечувався більш тісний зв'язок між виборцями та обраними. Тому політичним партіям необхідно шукати шляхи подолання такої відособленості депутатського корпусу. Одним із засобів може бути закріплення окремих депутатів за конкретними населеними пунктами рішенням депутатської фракції у відповідній раді із наступними звітами за практичну роботу.

Загальна динаміка електоральних симпатій щодо лідерів виборчих перегонів має тенденцію до зменшення підтримки на місцевому рівні (Наша Україна : 46% до Верховної Ради, 40% - до обласної та 28% до Івано-Франківської міської, за її висунення на виборах міського голови – 10 %). По суті це оцінка діяльності місцевої влади та регіональних партійних організацій.

За результатами виборів ряд партій та блоків претендують на роль регіональних (так званих ратушних) партій, так як вони не представлені в Верховній Раді. Це блок Костенка - Плюща, який здобув 8,8 % депутатських місць у всіх районних та міських радах, Пора-ПРП – 3,3%. Національний вибір – 7% прагне зберегти КУН як самостійну політичну силу і зберегти підтримку націоналістично налаштованого електорату.

Протестний електорат, який голосував проти діючої влади, акумулювала Партія регіонів. Традиційно низький для області рівень підтримки здобули ліві партії. На місцевих виборах більшу роль відіграють особисті якості кандидатів, тому на їх результати вплинув підхід щодо формування виборчих списків. На загал в процесі виборів відбувалась конкуренція політичних іміджів партійних лідерів а не різних передвиборчих програм.

Наслідком виборів буде прискорення партійної структуризації рад різних рівнів, оптимізація кількості партій на обласному рівні в першу чергу через зникнення фіктивних партійних структур і посилення ролі місцевих партійних організацій у політичному житті.

Вибори 2006 виявились суттєвим випробуванням для політичних партій краю, більшість яких виявились не готові організаційно, ідеологічно та кадрово до пропорційної виборчої системи. Готовим до нових виборчих правил виявився виборець, який зміг розібратись не тільки у численних претендентах на депутатські мандати, але і витримати складну і громіздку процедуру голосування. І переможцям і переможеним виборів 2006, якщо вони хочуть зберегтись як впливова політична сила, треба серйозно замислитись над своєю структурою, кадровим наповненням та концепцією діяльності на місцевому рівні.

1. Бодуен Жан Вступ до політології.– К.: Основи, 1995.
2. Lipset S.M., Rokkam S. Party Systems and Voter Alignments. – New-York: Free Press, 1967
3. Виборче право України / За ред. В.Ф. Погорілка, М.І. Ставнійчук. – К.: Парламентське видавництво, 2003.
4. Результати голосування по виборах депутатів Івано-Франківської обласної ради 31 березня 2002 року // Галичина. – 2002. – 9 квітня.
5. Прошко В. В результаті “шокової політичної терапії” сформується нормальний ринок партій // Виборче законодавство України: проблеми та шляхи їх вирішення (За матеріалами науково-практичних конференцій та круглих столів). / Ін-т виборчого права. – К.:ФАДА,ЛТД, 2005.
6. Кравченко В., Мосьондз С. Вибір муніципальної виборчої системи як питання політичної доцільності // Виборче законодавство України: проблеми та шляхи їх вирішення (За матеріалами науково-практичних конференцій та круглих столів). / Ін-т виборчого права. – К.:ФАДА, 2005.
7. Гірник Є. “Національний вибір” іде, щоб перемогти, утвердити і захистити національний інтерес // Галичина. – 2006. – 11 березня
8. І до комунальних ЗМІ ЦВК не має довіри // Газета. Іф. ua. – 2006. – 19 лютого.
9. Пропорційна система вдарила по громадах // Галичина. – 2006. – 29 квітня.

SUMMARY

Dotsik I. Parliamentary and local elections of company 2006 in Ivano-Frankivsk oblast: regional dimension.

In the article is analyzed the elections company 2006 on the region level. Also the positive sides of proportional election system are being marked. It is analyzed the activity of the region political parties in the electoral process. It is researched the structure of the nominees party lists.

Н. ІГНАТОЛЯ (Ужгород)

ГОЛОВНІ ФАКТОРИ РОЗВИТКУ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В ЗАКАРПАТТІ (НА ОСНОВІ СТАТИСТИЧНИХ ПОКАЗНИКІВ СІЧНЯ – ЖОВТНЯ 2005 РОКУ)

У вітчизняній літературі термін “підприємництво” та “підприємець” використовують досить широко. В Законі України “Про малий бізнес” підприємництво розглядається в контексті малого бізнесу. Формула, запропонована законотворцем, є сьогодні базовою для аналізу підприємництва в Україні. “Соціальна група підприємців” конструюється діяльністю, яка володіє внутрішньою змістовою єдністю і пов’язана з реалізацією не насильного контролю над дефіцитними ресурсами з ціллю виробництва товарів і послуг.

Поняття підприємництва розвивалось, змінюючись відповідно до конкретно-історичних економічних і соціальних умов суспільства. У цілому ж аналіз сучасних ознак підприємництва

засвідчує, що у розуміння суті підприємництва вкладаються такі поняття: ризик, новаторство, творчість, самостійність, активність, лідерство, зиск, стиль поведінки, спосіб життя, що значною мірою зумовлено багатогранністю і специфікою підприємницького феномену. Це, насамперед, економічно самостійний, ініціативний, ризиковий характер діяльності та її спрямованість – одержання прибутку. І наші вітчизняні підприємці діють саме відповідно до цієї правової моделі поведінки. Але чи є це реальним і діючим цивілізованим бізнесом, цивілізованим підприємництвом, що покладено в основу ринкової економіки? На скільки визначена модель підприємництва реально спрацьовує в умовах перехідної економіки нашої країни?

Ряд статистичних та соціологічних даних стосовно структури зайнятості почали засвідчувати нові тенденції у формуванні підприємницького прошарку, який не відповідає тим теоретичним уявленням, які поширені в літературі. Зазначені розбіжності свідчать про те, що не тільки в дослідницьких колах, а й у самому суспільстві не дійшли згоди стосовно того, кого слід відносити до підприємців, які основні ознаки і напрямки діяльності визначають їхню сутність.

З метою розширення існуючих уявлень, для виявлення основних факторів і детермінант у розвитку підприємництва було оброблено статистичні показники, які визначають стан в Закарпатській області за січень-жовтень 2005 року. Було виявлено просто парадоксальні тенденції в його розвитку, які зовсім не вписуються в існуючі теоретичні уявлення про феномен підприємництва.

Об'єктом дослідження в даній роботі виступає підприємництво Закарпаття, а предмет отримує конкретизацію в виявленні основних тенденцій його розвитку в межах визначеного періоду.

Основні завдання визначаються як: узагальнення основних показників розвитку підприємництва за статистичними даними січень - жовтень 2005 року в Закарпатській області; виявлення основних детермінант його розвитку і функціонування в наявних умовах.

Спостерігається ситуація в сфері малого підприємництва (додаток 1), коли умовно можна сформулювати три розгалуження в діаграмі: кількість малих підприємств, сума збитків від діяльності, кількість зареєстрованих злочинів, інвестиції в основний капітал і прямі іноземні інвестиції, імпортно-експортні операції та роздрібний товарообіг – одна група показників - характеристика підприємництва; друга група – соціально-демографічна - рівень середньомісячної номінальної зарплатні працівника, створення нових робочих місць, інтенсивність міжрегіональної міграції; третя група – рівень оплати житлово-комунальних послуг населенням, часка податкових надходжень і коефіцієнт покриття експортом-імпорту.

При від'ємних показниках в першій групі спостерігаються досить-таки позитивні показники другої і третьої групи, в міру ж розвитку підприємництва, збільшення його кількісних показників, спостерігаються навпаки розгалуження в групах - від'ємні показники в третій групі і відносно нейтральні в другій групі. Постає питання з якою метою відбувається кількісне зростання підприємств і його бурхливий розвиток на фоні загальної їх нерентабельності і криміналізації?

Загальними тенденціями в розвитку підприємництва Закарпаття є його позитивна кореляція із загальною збитковістю (0,98), кількістю зареєстрованих злочинів загальної спрямованості (0,95), інвестиціями в основний капітал (0,88), інвестиціями в житлове будівництво (0,81), обсягом введеного в експлуатацію житла (0,74), імпортом товарів за січень-жовтень (0,66), роздрібним товарообігом підприємств-юридичних осіб (0,67), абсолютним приростом доходів місцевих бюджетів (0,65), експортом товарів за січень-жовтень (0,58), сумою прибутку підприємств (0,5), інтенсивністю міжрегіональної міграції (0,24).

Сума збитків підприємств корелює з кількістю малих підприємств (0,97), кількістю зареєстрованих злочинів (0,91) темпами зростання податкового боргу (0,91), роздрібним товарообігом підприємств юридичних осіб (0,71), прямими іноземними інвестиціями (0,61), прибутками підприємств (0,45), інтенсивністю міжрегіональної міграції (0,32), темпами зростання (зменшення) кількості малих підприємств (0,2).

Підприємництво тісно співвідноситься з кількістю зареєстрованих злочинів загальної спрямованості, які позитивно корелюють, звичайно ж, з кількістю малих підприємств (0,95), створеними новими робочими місцями (0,82), роздрібним товарообігом підприємств –

юридичних осіб (0,88), прямими іноземними інвестиціями (0,65), чисельністю наявного населення (0,58), прибутками підприємства (0,52).

Однією з головних ознак підприємництва є отримання прибутку від своєї діяльності. В даному випадку сума прибутку до оподаткування співвідноситься з сумою прямих іноземних інвестицій (0,91), сумою імпорту товарів (0,95), роздрібний товарообіг підприємств – юридичних осіб (0,75), кількістю зареєстрованих злочинів (0,54), проте негативна кореляція з інтенсивністю міжрегіональної міграції (-0,08), створенню нових робочих місць (-0,05), темпом зростання (зменшення) кількості малих підприємств (-0,04).

Частка ж податкових надходжень від діяльності малого підприємництва залежить від створення нових робочих місць (0,49), темпом зростання середньомісячної номінальної заробітної платні (0,37), частка працівників, яким нараховано заробітну платню (0,33), негативно корелює з кількістю малих підприємств (-0,09), прямі іноземні інвестиції (-0,42), роздрібний товарообіг підприємств – юридичних осіб – (-0,54), прибутки підприємства – (-0,57).

Важливою функцією підприємництва в сьогоднішніх умовах є створення нових робочих місць. В даному випадку їх кількість слабо співвідноситься з кількістю малих підприємств (0,28), кількістю зареєстрованих злочинів (0,27), роздрібним товарообігом підприємств (0,1), прямими іноземними інвестиціями (0,05), негативно співвідноситься з прибутками підприємства (-0,037), з прямими іноземними інвестиціями (-0,036), рівнем середньомісячної заробітної платні (-0,24), інтенсивністю міжрегіональної міграції (-0,4), заборгованістю у виплаті заробітної платні (-0,47).

Підприємництво Закарпаття тісно корелює з рівнем інвестицій, рівнем експорту та імпорту. Експорт товарів пов'язаний з прямими іноземними інвестиціями (0,79), прибутками підприємства (0,68), роздрібним товарообігом підприємств-юридичних осіб (0,64), кількістю зареєстрованих злочинів (0,64), кількістю малих підприємств (0,6). Імпорт товарів позитивно співвідноситься знову-таки з прямими іноземними інвестиціями (0,92), прибутками підприємств (0,92), роздрібним товарообігом (0,85), кількістю малих підприємств (0,71). На основі даних показників вимальовується більш імпортна спрямованість діяльності наших підприємств, ніж експортна. Ця тенденція проявляється в коефіцієнті покриття експортом імпорту, який негативно співвідноситься із заборгованістю у виплаті заробітної платні (-0,22), кількістю зареєстрованих злочинів (-0,15), сума прибутку підприємств (-0,93), прямими іноземними інвестиціями (-0,25), роздрібним товарообігом підприємств-юридичних осіб (-0,36), кількістю малих підприємств (-0,18). Імпортна спрямованість підприємницької діяльності Закарпаття яскраво виявляється в роздрібному товарообігу між підприємствами (купи-продай), без створення і налагодження процесу матеріального виробництва в нашій області.

Прибутки, рівень середньомісячної номінальної заробітної платні населення корелює з рівнем зареєстрованих злочинів (0,83), з приростом доходів місцевих бюджетів (0,85), прямими іноземними інвестиціями (0,83), обсягом реалізованих послуг (0,85), роздрібним товарообігом підприємств-юридичних осіб (0,53), спостерігається негативна кореляція з темпом зростання (зменшення) кількості малих підприємств (-0,21), темпом зростання (зменшення) номінальної заробітної платні (-0,2), створенням нових робочих місць (-0,19), часткою податкових надходжень від діяльності малого підприємництва (-0,6) та обсягом реалізованих послуг (-0,68). Прибутковість підприємств явно не відбивається на рівні доходів населення. На основі наявних даних взагалі складається враження, що підприємці працюють, не отримуючи жодних прибутків від своєї діяльності. Червоною ниткою в даній діаграмі проходить загальна збитковість підприємництва, які позитивно співвідносяться з інвестиціями в основний капітал (0,93), темпом зростання податкового боргу (0,91), кількістю зареєстрованих злочинів (0,90), інвестиціями в житлове будівництво (0,79), роздрібним товарообігом підприємств-юридичних осіб (0,71), імпортом товарів (0,61), створенням нових робочих місць (0,58), рівня середньомісячної номінальної заробітної платні (0,4), рівня працевлаштування незайнятого населення (0,37), інтенсивності міжрегіональної міграції (0,33).

Спостерігається тенденція неправомірного використання підприємцями Закарпаття інвестиційних ресурсів закордонних партнерів, яка виявляється в збільшенні зареєстрованих злочинів. «Прокачування» грошових ресурсів в-основному відбувається шляхом вкладанням їх в житлове будівництво, яке реально не будується і декларується, звичайно ж, збитковість і

нерентабельність даного бізнесу. Роздрібний товарообіг підприємств-юридичних осіб – становить основу податкових надходжень в області, на основі даної діаграми. Складається враження, що реальні доходи формуються в тіньовій і неформальній сфері підприємництва. Яку більшість дослідників розуміють, як невраховану офіційною статистикою і неконтрольовані суспільством виробництво, споживання, обмін і розподіл товарно-матеріальних цінностей, послуг, грошових коштів. Близьким є також формулювання, яке відносить до тіньової економіки ту частину економіки, що не відображається офіційною статистикою і не включається до валового національного прибутку, а доходи від тіньової діяльності приховуються від оподаткування.[2] Крім того, сфера роздрібного товарообігу також носить в основному мінусові показники в доходах підприємств, відбивається на від'ємних коефіцієнтах в покритті експортом імпорту. З розвитком тіньової економіки, розвивається постійна тенденція до зростання тіньових капіталів. Внаслідок чого відбувається вплив грошей з легального обігу, деградація сфер матеріального виробництва, гіпертрофований перерозподіл грошової маси в суспільстві, маргінальне розшарування людей за рівнем доходів, і, як наслідок, невинне зростання цін на товари й послуги. Значну ж частину підприємств, які діють по той бік суспільних інтересів та закону привела можливість отримання надприбутків від своєї «підприємницької» діяльності. Створення свого підприємства виступає своєрідним адаптаційним ресурсом до умов сьогоденної перехідної економіки, яке дозволяє людині, отримавши офіційний статус підприємця, відкрити для себе можливості здійснення операцій неофіційного, тіньового характеру. Як наслідок, офіційна картина малого підприємництва має збиткові показники свого розвитку, коли ж реальні прибутки просто не відбиваються в статистичних показниках.

Автор приходять до висновку, що підприємництво Закарпаття відповідає функціональному підходу при визначенні сутності підприємництва, основоположником якого є Й. Шумпетер. В сучасній соціології В. Радаєв також приходять до висновків, що підприємницькі акції можуть проводитись зверху через існуючі адміністративні канали чи ініціюватися знизу неформальними лідерами. А підприємцями можуть бути як спеціально підготовлені професіонали (випускники елітних бізнес-шкіл), так і «аматори», що не мають професійної підготовки. Підприємницькі акції можуть ґрунтуватись на ретельних підрахунках та значній інтуїції. Одні з них спрямовані на ефективне прилаштування, імітацію існуючих зразків організації в нових умовах, інші – на пізнання прихованих від більшості людей господарських можливостей. У всіх цих випадках, вважає В. Радаєв, зберігається розуміння підприємництва як функції, яка виникає та зникає за потребою, може безмежно дрібнитись та інтегруватись.[4]

Зважаючи на територіально-географічне розташування Закарпатської області (крайня західна область, межування з чотирма державами), дійсно, характерним для розвитку нашої економіки є залучення інвестицій, імпортно-експортні операції, дрібний роздрібний товарообіг підприємств - юридичних осіб. Всі ці фактори реально мали б стимулювати розвиток прибутковості малого підприємництва, збільшення кількості робочих місць, зростання доходів у населення, поступову переорієнтацію їх зі сфери посередницьких операцій у сферу матеріального виробництва. Проте, зважаючи на картину, яка сформувалася в нас на основі обробки статистичних показників стану розвитку підприємництва на Закарпатті січень-жовтень 2005 року, висновки невтішні. Проголошений державою курс на легалізацію всіх тіньових доходів поки що не знаходить свого втілення в реальних показниках покращення економічної ситуації і підприємницького середовища. Якісною особливістю системного «тіньового» конгломерату підприємництва є неймовірна витривалість цього феномену до будь-яких проявів впливу зовнішнього середовища, тобто здатність до гнучкості і практично миттєвої адаптації відносно будь-яких різних змін, економічних та політичних умов існування. Через це нагальною є зміна способу життя, складу думки, свідомості сучасних підприємців, прийняття і вироблення «нових правил гри» в сфері малого бізнесу, яке б дозволило наблизити вітчизняний бізнес до цивілізованої ринкової економік.

1. Закон України «Про підприємництво» - Ділова Україна. – 1992. - № 43
2. Економічна соціологія: Навчальний посібник / за ред. В.М. Ворони, В.С. Пилипенка. – К., 1997

3. Лукашевич М.П. Соціологія економіки. – К: Каравела. – 2005.
4. Радаев В.В. Экономическая социология: Курс лекций. – М. – 1998.
5. Мездрина Н.В. Теневые практики хозяйствования. – Автореферат. – Тюмень. – 2005.

SUMMARY

Ihnatolia N. Main factors of a small business in Transcarpathia (on the basis of 2005 statistics).

The article is devoted to the analysis of the entrepreneurship in Transcarpathia. We try to pay attention to the problems in entrepreneurship and describes some factors of the development the regional markets. We also pay attention to the problems in the entrepreneurship in Transcarpathia.

А. ПЕЛИН (Ужгород)

ПЕРВООЧЕРЕДНЫЕ ЗАДАНИЯ И СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ УКРАИНЫ В РАМКАХ ГЛОБАЛЬНОГО СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОЕКТА

Несовпадение знаков и референтов (денотатов) порождает массу непрозрачных суждений (*nontransparency*), затрудняющих взаимопонимание сторон. На молодежном сленге такое непрозрачное общение семантически точно называют «мутным». Благодаря непрозрачности-нетранспарентности гуманитарии и деятели искусств совершенно искренне «творят» огромное количество «мутных» суждений. Такие суждения имеют теоретический смысл, но почти полностью лишены практического значения. На языке Бенедикта Спинозы эта мысль звучит более изыскано: «Многое мы утверждаем или отрицаем только потому, что это позволяет не природа вещей, а природа слов».

С другой стороны, естественные науки переполнены бессмысленными знаниями, имеющими большое практическое значение. Точные знания, транспарентные на все 100%, вне социального и культурного контекста лишены смысла. Попытки включить точные знания в нетранспарентные контексты гуманитариев породили вечную дискуссию между «физиками» и «лириками». Первые пытаются доказать, что бесчисленные метафоры гуманитариев не имеют никакого практического значения, а вторые – не видят смысла в бесконечном научном прогрессе.

Умиротворение двух «непримиримых» сторон возможно в инженерной или проектной деятельности. Только точные знания, находящиеся в социальном или культурном контексте, наделены одновременно практическим значением и социальным смыслом. Транспарентность или единство значения и смысла, о котором впервые задумался Г.Фреге [1], полностью реализуется в социальной инженерии и социальном проектировании. Оно радикально отличается как от жонглирования пустыми метафорами, так и «бездушной» технологии. В ее основе заложена последовательность (этапность) продвижения к цели, измеряемая эффективно заданными индикаторами.

Последовательность и измеряемость социальных проектов особенно актуальна для обеспечения транспарентного решения глобальных задач. Риск принятия нетранспарентного стратегического решения максимально высок. Обеспечить транспарентность стратегического решения можно при помощи строгого выполнения всех технологических процедур социально-политического проекта.

Таким образом, объект нашего исследования – первоочередные задания и стратегические ориентиры Украины. Предмет исследования – определение стратегических ориентиров Украины в контексте эффективно заданной технологии – социально-политического проекта. Цель – максимально транспарентное решение огромной по объему и ответственности задачи.

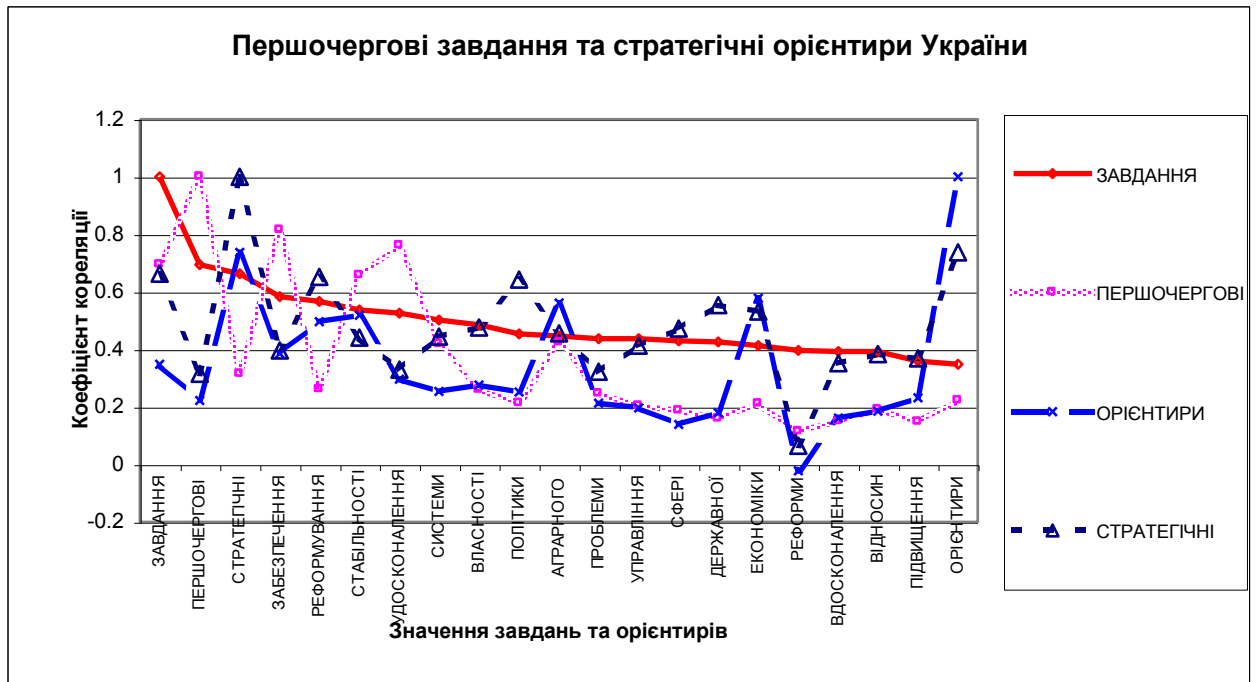
Над решение подобных задач трудиться коллектив Национального института стратегических исследований под руководством Советника Президента Украины Ю.Г.Рубана. Формулировка темы получена при помощи контент-анализа доклада Президента Украины “Про

внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році”, підготовленого в рамках виконання Розпорядження Президента України від 19 липня 2005 року №1122/2005-рп “Про підготовку щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України”. Координація робіт по підготовці доповіді здійснювалась Першим заступником Голови Секретаріату Президента України І.В. Васюником [2].

Результати контент-аналізу показують, що першочередними завданнями і стратегічними орієнтирами України виступають: забезпечення (0,5830) стабільності (0,8639), удосконалення (0,5258) аграрного (0,7431) сектора (0,6119), реформування (0,6939) системи (0,6939) державного (0,7654) управління (0,7096).

Діаграма 1

Однак поняття, які використовуються авторами доповіді, на наш погляд, недостатньо

транспарентні. Теоретичні значення висловлюваних практично неможливо звести до референтів (денотатів). Знайти практичне значення такому посланню складно. Це породжує відчуження неможливості практичного застосування стратегічних орієнтирів для вирішення поточних завдань.

Важливим умовою соціального проектування розглядають адекватну оцінку ситуації. Оцінку ситуації можна здійснювати тільки добре операционалізованими поняттями. До невеликої кількості таких понять можна віднести поняття-індекси, розроблявані групою вчених під керівництвом голландського соціолога Г. Хофштед:

- індивідуалізм – колективізм;
 - дистанція влади;
 - прагнення уникнути невизначеності;
- мужественність – жіночність [3].

Для вирішення поставленої в статті задачі нам буде достатньо двох індексів: дистанція влади і прагнення уникнути невизначеності. Дистанція влади (PDI – Power Distance), або дистанція по відношенню до влади, – це оцінка готовності людей приймати нерівномірність розподілу влади в інститутах і організаціях. Індекс «дистанції влади» містить характеристики, згідно яких можна розрізняти національні культури з високим і низьким рівнем дистанції влади. В таблиці 1 перераховані основні характеристики культур з високим і низьким рівнем дистанції влади.

Таблица 1
Характеристики культур с высоким и низким уровнем дистанции власти

Параметры культуры	Культура с высоким уровнем дистанции власти	Культура с низким уровнем дистанции власти
Частота выражения подчиненными своего несогласия	Низкая	Высокая
Предпочтение стиля управления	Директивный	Демократический
Восприятие неравенства	Неравенство людей	Неравенство ролей
Отношение к руководителям	Подчиненные рассматривают своих руководителей как «других» людей, людей иного, чем они сами, типа	Подчиненные рассматривают свое высшее руководство в качестве таких же, как они, людей.
Доступность руководства	Высшее руководство недоступно	Высшие руководители доступны
Отношение к праву	Приказы не обсуждаются: сила предшествует праву	В организации право первенствует по отношению к силе
Структура организации	Многоуровневая, тенденция к централизации	Плоская, тенденция к децентрализации
Размер управленческого аппарата	Большое количество управляюще-контролирующих сотрудников	Управляющий состав малочисленен
Дифференциация заработной платы	Большая	Достаточно небольшая
Квалификация работников низшего уровня	Низкая	Высокая
Статус рабочих и служащих	«Белые воротнички» обладают более высоким статусом	Рабочие обладают тем же статусом, что и служащие

Избегание неопределенности (UAI – Uncertainty Avoidance) – показатель того, насколько люди чувствуют угрозу от двусмысленных, неясных и нечетких ситуаций и пытаются уклониться от них посредством принятия четких правил, веря в абсолютную истину и отказываясь терпеть девиантное поведение. Однако для снижения ситуации неопределенности могут создаваться специальные условия. Например, искусственный дефицит товаров или услуг. На основе этой технологической особенности могут формироваться хорошо сплоченные социальные группы «дефицитократов» [4].

Индекс «избегание неопределенности» содержит характеристики, согласно которым можно различать национальные культуры с высоким и низким уровнем избегания неопределенности. В таблице 2 перечислены основные характеристики культур с высоким и низким уровнем избегания неопределенности.

Таблица 2

Характеристика культур с высоким и низким уровнем избегания неопределенности

Параметры культуры	Культура с низким уровнем избегания неопределенности	Культура с высоким уровнем избегания неопределенности
Отношение ко времени	Готовность персонала жить настоящим днем	У работников большая тревога за будущее
Предпочитаемый размер организации	Работники предпочитают небольшую организацию	Работники предпочитают крупные организации
Возраст менеджеров среднего уровня	Молодежь	Средний и пожилой
Мотивация достижения цели	Устойчивая	Низкая
Отношение к успеху	Надежда на успех	Боязнь неуспеха
Готовность к риску	Большая	Слабая
Предпочитаемый тип карьеры	Предпочтение управленческой карьеры перед карьерой специалиста	Предпочтение карьеры специалиста перед карьерой управленца
Квалификация руководителя	Руководитель не является специалистом в сфере управления	Руководитель должен быть экспертом, специалистом в сфере управления
Отношение к конфликтам	Конфликт в организации рассматривается как естественное состояние	Конфликты в организации нежелательны
Конкуренция между работниками	Нормальное и продуктивное явление	Соперничество не приветствуется
Готовность к компромиссу с оппонентами	Высокая	Низкая
Готовность к неопределенности в работе	Высокая	Низкая

Г. Хофштед испытал эффективность такой индексации в опросе более 160000 респондентов в 60 странах мира. Корреляция между рангами избеганием неопределенности (UAI) и дистанциями по отношению к власти (PDI) разделила народы на «атлантические» (Дания, Швеция, Ирландия, Великобритания, США, Канада) и «народы континентальной Европы» (Австрия, Германия, Швейцария).

Если с дифференциацией стран по моделям «рынок» и «хорошо смазанная машина» нет проблем, то с моделью «семья», возникают некоторые разночтения. Часть российских исследователей (А.Наумов и др.), пользующихся методикой Г. Хофштед, пытаются доказать, что российская модель ментальности максимально близка к «хорошо смазанной машине» континентальной Европы. Им аргументировано возражают исследователи проекта GLOBE. Н.В. Латова считает: «Если перевести показатель GLOBE в шкалу Г. Хофстеда, то Россия относится к когорте стран с высокой дистанцией власти – ее реальный индекс равен 77, а желаемый – 36. Отметим, что показатель самого Г. Хофстеда в сравнении с показателем GLOBE опять несколько завышен, в то время как показатель А. Наумова существенно занижен (он близок к оценке не реальной, а желаемой ситуации)»[6].

На основе многолетних социологических исследований межэтнических отношений Закарпатья доказано, что этнические группы, стремящиеся избежать неопределенности в отношениях, отличается более высокой эмоциональностью. Сокращение межэтнических дистанций коррелирует с высокой социальной динамикой. По этим характеристикам все этнические группы Закарпатья относятся к определенному эмоционально-динамическому паттерну [7]. Согласно этой классификации не только россияне, но и закарпатские украинцы относятся к модели ментальности «семья». К континентально-европейской модели ментальности - «хорошо смазанная машина», можно отнести только автохтонное население Закарпатья, идентифицирующее себя с этнонимом «русин».

Таким образом, матрица социально-экономических моделей, построенная по индексам Г. Хофштед совпадает с типологией политических систем Г.Алмонда. можно трансформировать в следующем направлении:

Таблица 5
Транспарентная матрица политических систем

<p>I. Англо-американская (атлантическая) политическая система PDI – минимальная UAI - минимальный Социально-экономическая модель: «Рынок» Ведущий общественный продукт – «Бренд»</p>	<p>II. Частично индустриальная политическая система (включая восточных славян) PDI – максимальная UAI - минимальный Социально-экономическая модель: «Семья» Ведущий общественный продукт – «Человек»</p>
<p>III. Европейская континентальная политическая система PDI – минимальная UAI - максимальный Социально-экономическая модель: «Хорошо смазанная машина» Ведущий общественный продукт: «Товар»</p>	<p>IV. Тоталитарная политическая система PDI – максимальная UAI - максимальный Социально-экономическая модель: «Пирамида» Ведущий общественный продукт: «Власть»</p>

Такая типология обладает не только теоретическими смыслами, но практическим значением для стратегических ориентиров Украины. Украина занимает строго определенное место в мировой знаковой, политической и хозяйственной системе. Это достигается только при помощи строгой референции и индивидуализации объекта. Наиболее трудно осознать, что помимо политической и хозяйственной системы, стратегические ориентиры находятся в системе

знаковой. Причем знаковая система, объединяющая теоретические смыслы и практическое значение, выходит на уровень эзотерический [9].

В контексте единства знаковой, политической и хозяйственных систем, наиболее сложным заданием для Украины является процесс евроинтеграции. Если об альтернативности Запада и Востока все хорошо знают с раннего детства от Р.Киплинга, то об альтернативности континентальной Западной Европы и Восточной Европы мало кто догадывается. Как показывают индексы Г. Хофстеда, не только рыночная демократия является альтернативой тоталитарной системы. Принципиально возможная интеграция частично индустриальных систем (Восточной Европы) в континентально-европейскую систему предполагает радикальные изменения. В этом случае обнаруживаются два стратегических ориентира: значительное сокращение дистанций населения с властями (PDI) и повышения уровня определенности социальных взаимодействий (UAI).

Практические задачи евроинтеграции выглядят таким образом: предпринимателям необходимо научиться отдавать предпочтение не мелким фирмам, а крупным организациям, специалистам – научиться отдавать предпочтение карьере специалиста, а не карьере управленца, избегать конфликтов, иметь невысокую мотивацию достижения цели и низкий уровень тревожности, обладать готовностью к бескомпромиссной борьбе с оппонентами и готовностью взяться за работу с высоким уровнем неопределенностей. Это очень непросто сделать новым членам Евросоюза: чехам, венграм, полякам. Насколько сложно будет это сделать украинцам, можно определить при помощи специального мониторинга.

Стратегия Украины на евроинтеграцию связана со значительным риском. Сокращение уровня неопределенности социальных взаимодействий (UAI) без сокращения дистанций населения с властями (PDI) или «процесса демократизации» может толкнуть Украину в сторону восточной «пирамиды» и тоталитарной политической системы. Даже если «наведение дисциплины» будет незначительно опережать процесс демократизации системы управления, «семейно-клановая» модель будет автоматически трансформироваться в жесткую «пирамиду» тоталитарной системы.

В этих условиях значительно более реальна интеграция с атлантической политической системой. В этом случае существует только один стратегический ориентир – «демократизация управления», что на проектном языке означает сокращения дистанций населения с властями (PDI). Практические задачи этого стратегического ориентира означают: формирования предпочтений демократического стиля управления, повышения доступности руководства подчиненным, увеличение частоты выражения подчиненными своего несогласия руководству, формирования в обществе установок вместо неравенства людей видеть неравенство ролей, выравнивать социальные статусы руководителей и подчиненных, снижать уровень дифференциации доходов и т.д.

Геополитическим результатом такой стратегии неизбежно станет формирование создание особого геополитического продукта - Балтийско-черноморской зоны. Это означает практически автоматическое укрепление партнерских отношений с США и НАТО. При таких условиях заканчивает свое существование концепция украинской политической многовекторности. Разговоры о «братских украинско-российских» отношениях трансформируются в общее место дипломатических протоколов. Нерепрезентативным и недостаточно транспарабельным становятся словосочетание «евроатлантическая интеграция». Возникает вопрос не столько о региональном лидерстве Украины в Балтийско-черноморской зоне, сколько об эффективной навигации в ней.

Украинским стратегам необходимо не только от метафоричного стиля, но и от узкого понимания интеграции в мировую систему. Интеграция не является очевидным и симметричным процессом. Реальная интеграция обязана иметь не только стратегические ориентиры, но и индикаторы, позволяющие осуществлять постоянный мониторинг процесса. Стратегия как глобальный социально-политический проект обязана просчитывать в реальном времени реальные ресурсы, оценивать реальные риски. Стратегию невозможно сформировать как банальную гонку за лидером или бегство от какой-либо зависимости. Стратегия – концентрация усилий в направлении точно просчитанных стратегических ориентиров, позволяющая тактически грамотно (поэтапно) продвигаться к ожидаемому результату.

1. Фреге Г. Смысл и значение // Фреге Г. Избранные работы. – М.: Дом интеллектуальной книги, Русское феноменологическое общество, 1997. – С. 25-49.
2. Доповідь “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році” підготовлена в рамках виконання Розпорядження Президента України від 19 липня 2005 року №1122/2005-рп “Про підготовку щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України”.
3. Hofstede G., Kolman L., Nicolescu O., Rajumaa I. Characteristics of the Ideal Job among Students in Eight Countries // Key Issues in Cross-Cultural Psychology. 1996, P. 199 – 216.
4. Боднар В.Л., Пелин А.В. Неопределенность как ядро новой социальной парадигмы // САРПАТИСА – КАРПАТИКА. Випуск – 25. Актуальні проблеми української політології, 2003. – С. 204 – 207.
5. Становление трудовых отношений в постсоветской России. М.: Академкнига. Проект, 2004. - С.212-218.
6. Н.В. Латова, Ю.В. Латов Российская экономическая ментальность на мировом фоне// Общественные науки и современность. 2001. №4. <http://ie.boom.ru/Latova/Latova.htm>
7. Пелин О.В. Глобальна політика та російсько-українські відносини: погляд з Ужгорода // СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (ЕКОНОМІКА, СОЦІОЛОГІЯ, ПРАВО): НАУК. ЖУРН. - ВИП. 1. / ГОЛОВ. РЕД. О.П.СТЕПАНОВ. - К.: НАУ, 2003. - С. 574-590.
8. Almond G. Comparative Political System // Journal of Politics (1956), 18(3), 391 – 409.
9. Pelin A/ Lagus zwischen Kano und Isa //Eine Welt. NR. 3 SEPTEMBER 2004 DAS DEZA-MAGAZIN FÜR ENTWICKLUNG UND ZUSAMMENARBEIT. С. 20

SUMMARY

Pelin O. Urgent tasks and strategical references of Ukraine in the frames of the global political project.

The article has analysed a transparency of definition of priorities and strategic reference points of Ukraine in immediate prospects.

РЕЦЕНЗІЇ

Kárpátalja 1938-1941. Magyar és ukrán történelmi közelítés. Szerkesztette: Fedinec Csilla. – Budapest: Regio, 2004. – 277 ol.

Наприкінці 2004 року в Угорщині вийшов друком збірник наукових статей угорських та українських дослідників: „Закарпаття 1938-1941. Угорський і український історичний підхід.” У вступному слові упорядником Чіллою Фединець наголошується, що політичні погляди на події 1938-1941 років на Закарпатті дещо відрізняються від підходів до даної проблеми у частини угорських істориків [7]. Цей період охоплює такі історичні події, як становлення автономії Підкарпатської Русі у складі Чехословацької Республіки, проголошення і трагічна доля Карпатської України, подальше введення у краї угорської військової адміністрації, діяльність в регіоні двох перших угорських намісників, а також безрезультатні спроби тогочасного прем'єр-міністра Угорщини Пала Телекі спрямовані на надання підкарпатським русинам особового статусу у складі країни. Отже збірник вміщує статті, які висвітлюють події трьох років – одних з найбільш складних в історії українсько-угорських відносин. Тому зазначена колективна праця зацікавить як фахівців, так і частину населення, бо вміщає в себе праці провідних українських та угорських вчених.

Зокрема, в першій статті дослідників Михайла Болдижара і Сегрія Болдижара (Україна): „Державно-правове становище Закарпаття: плани і факти” розглядається питання історії українофільства в регіоні, починаючи від діяльності Адольфа Добрянського. Докладна увага

приділена часу розпаду Австро-Угорської монархії і становленню першої Чехословацької Республіки, умовам міжнародно-правового та конституційного визначення у її складі статусу Підкарпатської Русі. Авторами також здійснено порівняння політичного русофільського та українофільського вектору діяльності перших автономних урядів краю. Водночас, надано правову та історичну оцінку процесу впровадження урядом Августина Волошина подальшої офіційної назви зазначеної території: „Карпатська Україна”, проведення виборів до крайового союму, його установчого скликання, проголошення незалежності Карпатської України, законодавчого визначення атрибутів суверенної державності та спроб здійснення перших дипломатичних кроків на міжнародній арені. Окрім цього, дослідниками зауважено на зміни правового статусу Закарпаття в період угорського правління, вказано на відповідну законодавчу базу, зазначено про збереження в цей час на урядовому рівні актуальності ідеї надання краю автономного статусу у складі Угорщини. Наприкінці авторами констатовано, що протягом зазначеного відносно короткого історичного періоду Закарпаття пройшло надзвичайно складний шлях самовизначення, досвід та результати якого на превеликий жаль були втрачені при „возз’єднанні” із Українською радянською соціалістичною Республікою [19].

Публікація Миколи Вегеша (Україна) „Внутрішньополітичне становище Карпатської України, 1938-1939” висвітлює передумови і процес створення 8 жовтня 1938 року Національної Ради Підкарпатської Русі, що об’єднала в собі представників переважної частини політичних партій регіону. Автор також докладно розглядає склад і діяльність двох автономних урядів Підкарпатської Русі очолені відповідно лідером належного до русофільства Автономного землеробського союзу Андрієм Броді та представником Першої української національної ради Августином Волошином. Окрема увага дослідником приділяється національній політиці кабінету А. Волошина, його ставленню до німців, єврейства, складних стосунків із значним місцевим прошарком чеського чиновництва. Предметом аналізу стала також партійна політика уряду Волошина, ставлення до нього комуністів краю, організація і проведення виборів до Союму Карпатської України. Автором справедливо відзначено, що зумовлене як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками складне внутрішньополітичне становище Карпатської України, а також відсутність одностайної підтримки більшості населення краю спонукали А. Волошина до обмеження демократичних процесів. Заборона урядом діяльності політичних партій і перехід до однопартійності свідчить про авторитарний характер правління [36].

Стаття Василя Худанича (Україна) „Що таке Карпатська Січ?” присвячена історії Організації Народної Оборони “Карпатська Січ” (ОНОКС). Поряд із наведенням переліку основної джерельної бази та історіографії з дослідження вказаного питання, автор розглядає історичні передумови становлення ОНОКС, розкриває її структурну побудову, висвітлює мету діяльності, а також трагічні події військового протистояння із частинами регулярної угорської армії [37-52]. Автором вказується також на окремі внутрішні протиріччя, які мали місце серед керівного складу ОНОКС. Зокрема, наводиться факт конфлікту командувача Дмитра Клімпуша із іншими членами керівництва - представниками галицької імміграції. Останні бажали радикально виступити проти Польщі, спровокувавши міждержавний конфлікт і сподівались при цьому, що при військовому втручанні Німеччини відбудеться звільнення Галичини від польської влади. Однак, закарпатські керівники Січі не погоджувались і подібними планами [48].

У спільній публікації Миколи Вегеша та Надії Греценюк (Україна) „Українці Галичини і Закарпаття у 1938-1939 роках” вивчається ставлення українського населення Галичини до Карпатської України. На підставі аналізу тогочасної періодики, матеріалів Державного архіву Закарпатської області і Центрального державного історичного архіву України у Львові, мемуарної літератури автори вказують на наявність двох підходів в оцінці українцями Галичини закарпатських подій. Легальні політичні організації, як Українське національне демократичне об’єднання, перебуваючи на поміркованих позиціях, висловлювались у підтримку досягнення українцями Закарпаття автономії у складі федеративної Чехословаччини. Більш радикально виступала Організація українських націоналістів, вимагаючи незалежності краю [54]. Греко-католицька церква в особі митрополита Андрія Шептицького також підтримала прагнення закарпатських українців до самовизначення [55,69]. Предметом докладного дослідження також є явище імміграції українців Галичини до Закарпаття, яке хоч і

мало місце протягом 20-30-х років минулого століття, однак, наприкінці 1938 року із проголошенням створення 9 листопада ОНОКС набуло масового і нелегального характеру. В той же час автори приходять до висновку, що вказаний процес ні в якому разі не пов'язується із призначенням А. Волошина на пост прем'єр-міністра [57]. Серед причин нелегального перетину кордону відзначається, що українці Галичини вбачали в закарпатській автономії започаткування української державності, а тому прагнули прийняти дієву участь становленні Карпатської України [58, 59, 69]. Аналізуючи хід імміграції дослідники відмічають її переважно спонтанний характер хоч і при наявності активної організаційної ролі ОУН [63]. Більшість іммігрантів з Галичини вступила до ОНОКС і в результаті вони склали понад п'ятдесят відсотків особового складу Карпатської Січі [61, 64, 69].

Втім, стосунки з галицькими переселенцями не були повністю безхмарними. Радикальна спрямованість політичних поглядів окремих іммігрантів - представників ОУН не задовольняла уряд Карпатської України, а масовість міграції спричиняла для кабінету А. Волошина внутрішньополітичні ускладнення і створювало підґрунтя для дипломатичних конфліктів [63]. Окрему увагу приділено також висвітленню заходів державних органів Польщі і Чехословаччини спрямованих на протидію масовій нелегальній міграції та намаганням польської дипломатії домогтись від уряду А. Волошина видачі найбільш активних учасників Січі – громадян Польщі [64-65, 67-68]. Поряд із цим, авторами вказується на те, що політичні процеси, які відбувались в Карпатській Україні впливали власне і на події у Галичині. Зокрема, у листопаді 1938 року в результаті дострокових виборів до польського парламенту при збереженні кількості делегатів українських партій у вищому законодавчому органі Польщі (19 депутатів і 6 сенаторів) відбулась відчутна зміна їх політичних настроїв, а саме розчарування щодо можливої „нормалізації” українсько-польських стосунків. Стан останніх представниками УНДО був визначений як загострений. Внаслідок цього, наприкінці 1938 року окремими українськими парламентарями було розроблено і навіть запропоновано на розгляд сейму законопроект про автономію Галичини і Волині, який передбачав організацію власних територіальних збройних сил та визнання державного статусу української мови нарівні із польською [65-66].

В статті „Угорська окупація Карпатської України (листопад 1938-березень 1939)” дослідниця Ірина Гапоненко-Говт (Україна), висвітлюючи зокрема процес широкомасштабної дипломатичної підготовки Угорщиною захоплення Закарпаття, вказує на те, що угорські правлячі кола не стояли на позиціях виключно силового вирішення питання. Так, у березні 1938 року в Празі за ініціативи угорської сторони на рівні вищого керівництва МЗС Угорщини та Чехословаччини розглядався також варіант безпосередньої купівлі території Закарпаття від чехословацького уряду [75]. Автором також наводиться аргументація, за допомогою якої угорські дипломати активно намагались заручитись політичною підтримкою з боку Німеччини при поверненні території Закарпаття до Угорщини. Угорська сторона передусім акцентувала увагу на необхідності визволення угорського і німецького населення краю, наведення громадського порядку, створення спільного угорсько-польського кордону і навіть на важливості збереження карпатських лісів. Окрім цього, висловлювались гарантії, у випадку приєднання Закарпаття до Угорщини, вільного доступу Німеччини до угорських транспортно-комунікаційних мереж в напрямку Східної Європи [Там само].

Не залишався пасивним і уряд А. Волошина, який бажаючи відвести загрозу з боку Угорщини намагався налагодити безпосередні дипломатичні зв'язки із Німеччиною, Румунією, Польщею і власне із Будапештом [77]. В публікації також вдало показано дволикість дипломатичної активності Німеччини в напрямку Карпатської України, а також висвітлено роль відкриття і діяльності німецького консульства у м. Хуст [77-78]. Використовуючи першоджерела, зокрема матеріали Військового архіву Угорщини, Угорського державного архіву, автор докладно розкриває безпосередню військову і політичну підготовку та хід наступу угорської армії на Закарпаття, а також стан оснащення напередодні військових дій конфронтуючих сил – Карпатської Січі, чехословацької армії, угорських гонведів [79-86].

В статті Ласло Брензовича (Україна) „Угорська урядова політика на Закарпатті, 1939-1941” розкриваються проблеми діяльності в краї угорської військової адміністрації, перехід до цивільної адміністрації, діяльність уповноважених уряду Жігмонда Перені та Міклоша Козьми тощо. Публікація Габора Неце (Угорщина), „Закарпаття в дзеркалі доповідних державної

безпеки, 1939-1941” висвітлює діяльність в краї угорських органів внутрішніх справ, формування Ужгородського відділу контррозвідки, спостереження угорського військового командування, зокрема щодо польських біженців, повідомлення тогочасного закарпатського політикуму. Дослідження Балажа Албонці (Угорщина) „Найбільш віддана нація і долини переешкоди. Пал Телекі про русинів та про Північно-східну Угорщину” ознайомлює читача із міркуваннями тогочасного голови кабінету міністрів Угорщини про важливість природних ресурсів краю, лісового та водного господарства, його безпосередні враження під час свого перебування на Підкарпатській Русі. Гейза Вашаш (Угорщина) в статті „Незавершена конституція. Справа карпатської автономії у 1939-1940 рр.” розглядає проблемні питання формування проектів карпатської автономії. Заслугує на особливу увагу сформована угорською дослідницею Чіллою Фединець хронологія суспільно-політичних та культурних карпатських подій в період між вереснем 1938 – груднем 1941 років, яка безумовно буде сприяти дослідникам в детальному ознайомленні надзвичайно насиченого політичними подіями тогочасного періоду історії нашого краю.

Отже, появу чи не вперше в Угорській Республіці такого збірника на угорській мові слід тільки вітати, адже він знайомить вчених і громадськість суміжної країни із іншими підходами до проблем Карпатської України, які мають місце серед науковців. Було б дуже бажаним продовжити ще не докінця об'єктивно вивченими проблемами і різними підходами, зокрема щодо проблем формування політичної системи Карпатської України, про роль тих чи інших політичних партій у формуванні різної громадської думки, самосвідомості, менталітету населення, партійної системи, складності і суперечливості щодо вирішення національного питання та міжнародних відносин, місця і ролі Карпатської України у міжнародних відносинах тощо. Працювати є ще над чим.

Боднар В., Сопо А. (Ужгород)

ПЕРШИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РОМАН ПРО КОРУПЦІЙНЕ ЗАКАРПАТТЯ (Варга В.В. Осиное гнездо. – М., 2002. – 608 с.)

У 2002 р. в самій столиці Російської Федерації побачила світ художня книжка нашого земляка, уродженця Закарпаття Василя Васильовича Варги під назвою “Осиное гнездо”. Ця робота є другою після роману “Красная чума” (2000 р.), що висвітлює дійсні події насаджування “комуністичного раю” на Закарпатті, свідком яких був і сам автор. Як і перша книжка, “Осиное гнездо” не отримала значного резонансу у середовищі творчої інтелігенції краю, за винятком відгуку С.Федаки на сторінках газети “Срібна Земля – Фест”. Якщо ж підходити до цієї роботи з політико-антропологічного кута зору, то вона має неабиякий евристичний сенс. Читаючи цей художній твір можна побачити “людину влади” і “простий електорат” першого десятиліття незалежної України. Подібне можна прослідкувати і в праці російського автора М.Восленського “Номенклатура” (1991 р.).

Автор політичного роману “Осиное гнездо” на прикладі Рахівського району висвітлює події, які наступили одразу після розвалу Радянського Союзу. Червоною ниткою проходить ідея утворення корупційно-анархічної системи влади за умов якої головним орієнтиром виступає розмір зеленої американської валюти.

Головним героєм книжки виступає Дмитро Олексійович Дискалюк – голова Рахівської районної адміністрації – товстий керівник-хабарник, якого можна повсюди зустріти на пострадянському просторі. Малюючи портрет “президента Рухівського району” і його соратників, автор не міг обійтися без сатири і гумору. Дискалюк – людина невисокої культури з величезними можливостями, підлеглі всіляко улещують “президента”, що викликає сміх. Серед героїв книги є і ті, хто жив і хоче жити під захистом держави, щоб про нього піклувалися, як це було при радянській владі, не намагаючи чогось зробити для створення власних матеріальних благ.

Із розпадом КПРС інструктор Закарпатського обласного комітету партії товариш Олексій Дискалюк надзвичайно злякався, що тепер комуністів почнуть ловити і саджати в тюрми. Тому без вагань він їде в Бичків до своєї матері, щоб вона надала йому притулок від агресії людей. Вона ховає його у бункері поза селом. Тим часом у Києві ситуація змінилася корінним чином,

оксамитова революція націонал-демократів виявилася занадто умовною і незавершеною. Головний комуніст України Л.Кравчук захопив владу в свої руки, тому ніякої команди про люстрації комуністів на місцях не поступало і не могло поступати. Через свою надмірну обережність Дискалюк ледь не втратив можливість зайняти “свою” посаду. Першим хто згадав про нього, був його колега, теж колишній інструктор обкому, майбутній губернатор області, С.Устич. Саме він відправляє на пошук Дискалюка його жінку Маруньку.

Після його повернення в Ужгород, Устич вирішує поставити головою Рахівського району Дискалюка. Налякані комуністичні чиновники Рахова проголосували за призначення Дискалюка миттєво. Неосвічені чиновники “Рахівської адміністрації”, яка й виступає “осиним гніздом” у автора залишилися на своїх місцях, оскільки всі по черзі віддали хабарі у вигляді доларових купюр. Згодом долар стає “божеством” для працівників Рахівської адміністрації. Без нього нікуди. “Рахівську адміністрацію” мешканці назвають “осиним гніздом”, де нагромаджувалась основна влада і гроші району. Сам Дискалюк за американським зразком називав адміністрацію “білим будинком”.

Корупційна схема була вибудована чітко, знизу до верху. Дискалюку приносили хабарі жителі району, він їх збирав, а потім частину грошей залишав собі, іншу ж частину відвозив в Ужгород. У обласному центрі в свою чергу збирали нелегальні долари із цілої області. Частину теж залишали собі, а іншу відправляли у столицю держави. Таким чином, корумпованими чиновниками у період так званого “дикого капіталізму” нагромаджувалися величні статки, тоді як переважна більшість українців перебувала на межі виживання.

Після призначень, Дискалюк і Устич проводили свою виборчу кампанію в районі, готуючись до перших “чесних” виборів у вільній та незалежній Україні. Гроші на кампанію збирав сам Дискалюк від так званих “добровільних пожертвувань” голів колгоспів району. Основним елементом виборчої агітації стали цистерни із спиртом розбавлені водою, які щедро роздавалися в селах району. Населення яке після розвалу економіки і втрати постійної роботи із великим задоволенням вживало горілку. А Дискалюк із Устичом обіцяли все налагодити як колись, чітко усвідомлюючи, що й так не реалізують свої обіцянки.

Принагідно зауважимо, що цей період справді був страшним (аномічним) в історії молодій держави. Мільйони людей залишались без роботи, зупинялися фабрики і заводи. Вчорашні комуністи перефарбувалися, починаючи від місцевої влади і завершуючи Верховною Радою та Кабінетом Міністрів.

Зростала трудова еміграція. Закарпатці знову попрямували на нелегкі заробітчанські хліба. Це дозволило людям, так званим “бізнесменам”, які відряджали заробітчан на працю, швидко розбагатіти. Цих людей в народі називали “клієнтами”. Автор малює образ такого собі Івана Піщизі з Бичкова, який мав за дружину циганку, який із бідного трудяги перетворюється у багатого “бізнесмена”, нагромадивши у Чехії величезний статок. Він легко будує собі два будинки при загальній вартості чотириста тисяч доларів. Це Звісно що такі події не залишаються поза увагою хазяїна району Дискалюка, який негайно викликає до себе Піщизю й пояснює, що зі своїх прибутків він має “пожертвувати” і для району. Саме тому Дискалюк “скромно” попросив для себе побудувати трьохповерховий особняк у Бичкові із сорока двома вікнами.

Ще одною проблемою у цей “цікавий час” була нестача електроенергії, оскільки йшло великомасштабна крадіжка. Тому щоденними були відключення енергії для населення за рахунок чого намагалися компенсувати нестачу. Про крадіжку електроенергії підприємствами Рахівського району знали всі в тому числі і Дискалюк. Однак, протидії цьому не було, навпаки керівники стимулювали таке status quo.

Одним із прикладів корумпованості високопоставлених міліціонерів є начальник Рахівської міліції Юрій Ватраленко, який є доволі молодим за віком. Звання начальника він купив собі “важким трудом”, нагромадивши п’ятдесят тисяч доларів і віддавши їх до обласного центру. Тепер він ставить собі мету за невеликий проміжок часу нагромадити великий статок, адже він “вже начальник”. Корумпованість Ватраленка, демонструється на прикладі витягнення із відповідальності румунського бізнесмена Нуцу Попа, який згвалтував п’ятнадцятирічну дівчину. Єдиним хто протидіє Ватраленку є районний прокурор, тому він приходиться по допомогу до Олексія Дмитровича Дискалюка, із яким поділиться прибутками, щоб той подівав на прокурора. Дискалюк звичайно погоджується і зловмисника відпускають на волю.

Не протидіє міліція і проти бандита Павла Галушчака, який поставляє молодь Верхньої Апші анашою із Туреччини, продаючи один папірус по три долари. Про зв'язки криміналу, влади та міліції у цей період знали всі і в людей це не викликало жодного подиву.

Напередодні виборів до Верховної Ради в 1998 році столицю Рахівщини прибула довірена особа прем'єр-міністра України Павла Лазаренка. Це був Віктор Жердицький, майбутній власник "Традобанку". Приїхав він на Рахівщину не за грошима, а сам приніс гроші для того, щоб стати народним депутатом. За свою допомогу Дискалюк дістав величезну суму грошей а також можливість вільно вирубувати ліси Рахівщини, продаючи деревину закордонним покупцям за хорошу іноземну валюту. Альтернативним кандидатом був простий чоботар із Бичкова, тому Жердицький без жодних проблем переміг.

Отже, розпочалась масова вирубка лісу та імпорт закордон. Наслідки хижацької поведінки із лісом не заставили на себе довго чекати, уже восени 1998 року відбувся найтрагічніший за історію Закарпаття паводок, який завдав величезні збитки для району. Губернатора пана Устича було звільнено, як відповідального за трагедію, величезним "покаранням" для нього мабуть стало призначення його послом Чехії. Нависла загроза звільнення і над паном "президентом" Дискалюком, який дуже засмутився, оскільки не був готовий до цього.

Новим губернатором краю було призначено колишнього торговця сигаретами Віктора Берлогу, який фінансував виборчу кампанію в області 1999 році президента Кучми. Берлога був рішуче настроєний проти Дискалюка, він знав його уже з дитинства коли той приїжджав до них у школу і влаштував "розгром", тільки тому, що учні на другий день Паски прийшли без краваток і без комсомольських значків. Але все таки Олексію Дмитровичу вдалося зберегти посаду, в якості компенсації за молодість він передав Берлозі конверт із сумою десяти тисяч зелених. Крім цього він мав впливову людину в оточенні Президента який лобіював його інтереси, пана Тонконожку.

Життя для пана Дискалюка обірвалось, дуже трагічно, можна сказати сама природа покарала його за хижацьке ставлення до неї. Під час наступного паводку в Закарпатті весною 2001 року, він із водієм Генадієм заїхав в бурхливу Тису перед знаменитим поворотом у Рахові. Водія із джипом знайшли в Тячеві, а самого "Олексія Дмитровича шукають по нинішній день". Так завершує автор свій роман про корупційне Закарпаття 90-х років.

Отже, в книжці Василя Варги "Осиное гнездо" досить вдало змальована суспільно-політична картина перших десяти років незалежної України на прикладі "Рухівського району" Закарпатської області. На прикладі голови районної адміністрації Олексія Дискалюка показується стиль керівництва країною. Це був ортодоксальний комуніст, який і після розпаду Союзу сліпо вірить цій ідеї та вважає українську державність тимчасовим явищем. Тому на благо держави і людей він не збирається робити нічого. На першому місці в нього стоять особисті інтереси, необхідність примножувати і збільшувати власний капітал. Люди для цього чоловіка є нічим, а долар усім.

Ця ситуація аналогічна для України, коли із розпадом СРСР при керівництві державою залишились ті самі комуністи, тільки тепер вони сповідують уже не марксистсько-ленінське вчення, а є великими прибічниками вільної, незалежної і демократичної України. Вони нагромаджують собі величезний капітал. У країні діє ціла корупційна схема хабарництва. Голова району збирає хабарі від районних підприємців, частину віддавав в обласний центр. Таким чином стабілізувавши своє становище, обласний центр у свою чергу віддавав свою долю у столицю Київ. У такому суспільстві будь-що і будь-хто має свою ціну.

Зрозуміло, що про подібні речі відкрито писати і говорити офіційно в будь-якій державі не прийнято. Можливо, тому художня, а по-суті документальна книжка Василя Варги віддрукована "з готових діапозитивів у філіалі Державного ордена Жовтневої Революції, Ордена Трудового Червоного Прапора Московського підприємства "Перша Зразкова типографія" Міністерства Російської Федерації у справах друку, теле-радіомовлення і засобів масових комунікацій" накладом 1 000 екземплярів у кінці 2002 року?

Бертолон О. (Ужгород)

ЗМІСТ

ІСТОРИЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Левкулич В. Ідея соціальної рівності в епоху Античності та в період Відродження.....	3
Дудинський В., Дудинська І. Володимир Соловйов у контексті слов'янофільства і месіанства.....	13
Дорошенко С. Соціологічна теорія П'єра Бурдьє як методологічна основа аналізу соціального капіталу української діаспори у Франції Третньої республіки (1875-1940).....	17
Вегеш І. Теорія «одномірної людини» Герберта Маркузе.....	26
Зайченко Л. До історіології теоретичних засад технократичної доктрини.....	41
Вегеш М. Школи російської геополітики: від Петра Чаадаєва до Володимира Петрова.....	45
Задорожний І. Географічний аспект у Західній геополітиці ХІХ – першої половини ХХ століття.....	89

ТЕОРІЯ ПОЛІТОЛОГІЇ, СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Грицанюк В. Соціальна стратифікація: основні парадигми дослідження.....	98
Власенко Ф. Соціалізаційний потенціал суспільства.....	105
Лендшел М. Вимір та оцінка врядування: питання методології.....	110
Павленко А. Справедливість як рівність і як правда.....	114
Шурко О. Бренд і його роль у формуванні образу держави.....	120
Сорба О. Принципи політичної «межевості» як концептуалізація просторово-часового виміру політики на рівні інтерсуб'єктивних структур.....	124
Шипунов Г. Гібридні політичні режими: основні підходи до концептуалізації та індикатори призначення.....	130
Хома А. Рольові відносини в трудовому колективі і проблема неформальності.....	137
Дащаківська О. Легітимаційна ситуація: суть і причини виникнення.....	141
Карпов О. Тези про кратологічне навантаження поняття «форма політичного правління країною» крізь призму теорії політичної системи.....	145
Борщ К., Стецюра О. Неблагополучные семьи как социальная проблема и источник социального сиротства.....	150
Дрін О. Етносоціальна компонента політичної системи багатонародної країни у методологічній призмі дослідницького «принципу case-study».....	157
Попович Г. Вітчизняний бренд соціальної роботи.....	159

ПОЛІТИКА ЗА КОРДОНОМ

Бертолон О. Система політичного режиму Міклоша Горті в Угорщині (1920-1939 рр.).....	162
Кіш Є. Теоретико-методологічні засади дослідження геополітичної ролі нових кордонів ЄС.....	168
Сурніна О. Формування національного механізму покращення становища жінок у Польщі в 90-х роках ХХ століття.....	176
Ключкович А. Федеральна рада Німеччини між представництвом партійних та земельних інтересів.....	183
Боднар В., Томко Я. Партійна система Угорської республіки.....	188
Скиба І. Питання Венецького перевалу в українсько-угорських міждержавних взаєминах (1996-2003 рр.).....	193
Романюк А. Порівняльний аналіз повноважень президентів України та країн Західної Європи і США.....	201

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Токар М. Пропорційна виборча система в Закарпатті: історико-політологічний екскурс.....	206
Климчук В. Інститут громадянського суспільства в умовах трансформації політичної системи України.....	215
Петрушка Н. Основні напрями та етапи еволюції українського парламентаризму.....	222
Ломака І. Суспільно-церковні відносини в Україні: історіографічний аспект.....	229
Дадак В. Проблема тоталітарно-деструктивних культів у сучасній Україні.....	236
Зан М. Політичне протистояння комуністичної та націонал-демократичної еліт на Закарпатті кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст.....	243
Остапеч Ю., Лупей Ю. Аналіз парламентських та місцевих виборів 2006 року в Закарпатській області.....	250
Доцяк І. Парламентські та місцеві вибори 2006 року в Івано-Франківській області: регіональний вимір.....	265
Ігнатоля Н. Головні фактори розвитку малого підприємництва в Закарпатті (на основі статистичних показників січня-жовтня 2005 року).....	270
Пелин А. Первоочередные задания и стратегические ориентиры Украины в рамках глобального социально-политического проекта.....	274

РЕЦЕНЗІЇ

Боднар В., Сопо А. Закарпаття 1938-1941. Угорський і український історичний підхід.....	281
Бертолон О. Перший політичний роман про корупційне Закарпаття (Варга В.В. Осиное гнездо. – М., 2002. – 608 с.).....	284

НАШІ АВТОРИ

- Бертолон О. – студент 3 курсу факультету суспільних наук Ужгородського національного університету
- Боднар В. – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету
- Вегеш І. – студент 3 курсу факультету суспільних наук Ужгородського національного університету
- Вегеш М. – ректор Ужгородського національного університету, завідувач кафедрою політології, доктор історичних наук, професор
- Власенко Ф. – аспірант кафедри філософії гуманітарних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Грицанюк В. – аспірантка Львівського національного університету імені Івана Франка
- Дащаківська О. – Львівський національний університет імені Івана Франка
- Дорошенко С. – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Національного університету “Львівська політехніка”
- Доцяк І. – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Задорожний І. – студент 3 курсу факультету суспільних наук Ужгородського національного університету
- Зан М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету
- Кіш Є. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України
- Климчук В. – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Ключкович А. – кандидат політичних наук, викладач кафедри політології Ужгородського національного університету
- Левкулич В. – кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії Ужгородського національного університету
- Лендєл М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету
- Ломака І. – викладач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Остапець Ю. – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету
- Павленко А. – аспірантка кафедри політології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка
- Пелін А. – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної роботи Ужгородського національного університету
- Петрушка Н. – студентка 5 курсу факультету суспільних наук Ужгородського національного університету
- Скиба І. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ужгородського національного університету
- Сорба О. – аспірант кафедри політології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка
- Сурніна О. – аспірантка кафедри політології факультету суспільних наук Ужгородського національного університету
- Токар М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету
- Хома А. – аспірантка кафедри соціології управління і соціальної роботи Харківського національного університету імені В.Каразіна
- Шурко О. – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ ДО ЗБІРНИКА

“НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ. СЕРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ. СОЦІОЛОГІЯ. ФІЛОСОФІЯ”

Статті та повідомлення просимо надсилати за адресою:

Голова редколегії – проф. ВЕГЕШ Микола Миколайович
Кафедра політології Ужгородського національного університету
Ауд. 233
вул. Університетська, 14
м. Ужгород
88000

Контактні телефони кафедри: 8 (0312) 64-37-69;

e-mail: ostapец@rambler.ru

моб. тел.: 8-050-205-76-18

!!! N.B. При наданні Ваших рукописів звертаємо увагу на наступні правила їх оформлення:

На початку статті з правого боку потрібно зазначити прізвище та ім'я (повністю) автора, після цього вказати назву та місцезнаходження наукової установи, де працює автор жирним курсивом, 14 кеглем;

Тема наукової статті з великих літер розміщується по центру (жирним шрифтом, 14 кеглем);

Виклад матеріалу має бути зроблений у наступній послідовності:

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми;

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

Формулювання цілей та постановка завдань;

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

Висновки з даного дослідження;

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку;

Система посилань: в кінці статті список використаних джерел та літератури подається за алфавітом; в тексті публікації у квадратних дужках вказується порядковий номер джерела і використані сторінки (до прикладу: [15, 57], [15, 56-57], [15, 60; 16, 54]. Перша цифра є 15 позицією в спискові літератури, а 57 – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо);

У кінці статті подається анотація (коротке резюме) англійською мовою.

Поля (параметри) сторінки наступні: зліва, зправа, зверху та знизу по 2,5 см;

Обсяг публікації не повинен перевищувати 1 авторського аркуша (24 сторінки);

Сторінки статті не нумеруються.

Електронний документ (дискета 3,5") та 1 віддрукований текст публікації має бути набраний в Word 95, 97 (doc) Office 97, 14-м кеглем, стилем Times New Roman, через 1 інтервал.*

Окремо автор наукової публікації повинен вказати наступні відомості про себе:

Науковий ступінь та вчене звання.

Посада по місцю роботи / навчання в аспірантурі або магістратурі.

Проблематика наукових досліджень, авторство монографій, посібників.

Електронна або поштова адреса (e-mail) автора публікації.

P.S. НЕВІРНО ОФОРМЛЕНІ СТАТТІ РЕДКОЛЕГІЄЮ ЖУРНАЛУ РОЗГЛЯДАТИСЯ НЕ БУДУТЬ.